

HAVI SZEMLE.

SZERKESZTI

BODNÁR ZSIGMOND.

fr
952

I. KÖTET.

BUDAPEST, 1878.

KIADJA RÁTH MÓR.

306.973

M. ACADEMIA
KÖNYVTÁRA

TARTALOM.

I. FÜZET.

	Lap
I. A válság. Pulszky Ferencztől	1
II. Költemények: I. A költészet. Dalmady Győzöttől	42
II. Királyi ajándék. Győry Vilmostól	44
III. A végrehajtó. Elbeszélés. Csiky Gergelytől	51
IV. Taine a francia forradalomról. Acsády Ignácztól	70
V. Magyar szentelepek s szénbányászat. Sajóhelyi Frigyesztől I.	88
VI. Kritikai szemle:	
I. Hugo Viktor: L'art d'être grand-père, bírálja Saissy Amadé	98
II. Kovács Gábor: Zrínyi Miklós költői munkássága, bírálja Haraszi Gy. I.	107
III. Képzőművészeti szemle. (A műcsarnok őszi kiállítása.) Prém J.	113

II. FÜZET.

I. Az életjelenségek bűvülatáról. Török Auréltól I.	121
II. Magyar szentelepek s szénbányászat. Sajóhelyi Frigyesztől II.	129
III. Aspelin útja az áltáji népek őshazájában. Barna Ferdinándtól I.	132
IV. Költemény: A karácsony-est. Runebergtől, fordította Győry Vilmos	139
V. Zichy Mihály festménye: A Daemon fegyverei. Pasteriner Gyulától	161
VI. Az új országgyűlésről. Báró Kaas Ivortól	168
VII. Politikai Szemle. Pulszky Ferencztől	221
VIII. Kritikai szemle:	
I. Nagy Imre: Anjoukori okmánytár, bírálja Pauler Gyula	227
II. Kovács Gábor: Zrínyi Miklós költői munkássága, bírálja Haraszi Gy. II.	229

III. FÜZET.

I. Római jogemlékek Magyarországon. Vécsey Tamástól	237
II. Szerémi György emlékirata. Zsilinszky Mihálytól	250
III. A mesék őshazája. Hatala Pétertől	255
IV. Aspelin útja az áltáji népek őshazájában. Barna Ferdinándtól II.	263
V. Hervadt koszorúk. Csiky Gergelytől	269
VI. A keleti válság és az alkotmányosság. Lánzy Gyulától I.	289
VII. Az afgán és angol viszály történeti fejlődése. Vámbéry Ármintól	301
VIII. Képzőművészeti szemle. Káté	310
IX. Kritikai szemle:	
I. Közös statistika. Censortól	323
II. Visontay János: Egytetemes földirat és Brassai Sámuel földirata, bírálja Laky Dániel	328

I. A VÁLSÁG.

IRTA PULSZKY FERENCZ.

Nem tartozom országgyűlési pártjaink egyikéhez sem, már fiatal koromban megtanultam a magam szemével látni s tulajdon eszemmel gondolkodni, és megszoktam nyiltan kimondani azt, a mit látok és tudok. Ez okból nem illem belé semmiképen a pártéletbe, hol a minisztert vagy pártvezért követni kötelesség; nem is vagyok azon hajlékony fafajtából való, melyből nálunk a minisztereket s nagy államférfiakat nagyolják ki. A kormányférfiak sokszor felkérték ugyan s nem köszönték meg szolgálataimat; de az esetről esetre véleményüket módosító politikusok idejében nem lettem népszerűvé, sem az országházban, sem a hírlapoknál. Nem is oda szólok most, hanem a nagy közönséghez, mely sokszor igazságosan ítél s mindig köszönettel van, ha ily válságos percekben mint a mostani, néhány irányeszmével találkozik, még ha nem is fogadná el azokat; s mindig szívesen veszi, ha az ijesztő sötétben egy kis mécsre akad, melynek pislogása, habár bizonytalan világot, de mégis vet némi világot a veszélyes ösvényre.

I.

Parlamentáris rendszerünk legnagyobb hibája az, hogy nálunk nem elvek szerint alakultak a pártok, hanem külső események alapján jöttek létre. Nálunk nincsen tory, whig és radicalis, sem conservativ, szabadelvű s haladó, nálunk a közjogi kérdés választotta el hosszú hét évig a Deákpártot a balközéptől és szélsőbaltól; most pedig a személyes bizodalmon alapúl a kormánypárt, mely szégyenből a szabadelvű névnek köpenyével takarja eszmemeddőségét, míg a személyes ellenszenv egyesítette a mérsékelt ellenzék három töredékét; a közjogi kérdés radicalis felfogása pedig maradott a megszaporodott szélsők létjoga. Ez nem lehet sem egészséges, sem állandó pártalakítás s mégis évek óta áll fenn, mi alatt az elégületlen elszegényedett ország a kimerülés resignatiójával túri, e beteg állapotot; nem ismeri Schoppenhauer pessimismusát, de elszibbad vas következetessége alatt.

Ideje, hogy vizsgáljuk e betegség okát, constatáljuk a helyzet bajait, hogy ezekből megsejthessük a jövő alakulását; lássuk mi vár reánk, s keressük a módokat, mikép mentjük meg nemzeti létünket a mostani válságban, mely veszedelmesebb mint bármelyike hosszú tragédiánknak.

Tizenhét évig nyomta el a német suprematia, habár mindig gyengülő erővel, nemzetiségünket s törvényes államiságunkat. A katona vas-kormányra az absolutista Bach, a constitutionalis Schmerling, a foederalista Belcredi következett; ekkor a nemzet jobbjai, minden higgadt hazafi Deák köré sorakozott, mert bizott becsületes hazafiságában, hosszú tapasztalásában, érett ítéletében s azon józan eszében, mely nem hagyta el a biztos talajt, hogy eszményekbe kapaszkodjék; nem vette tanácsadóul a szenvedélyt, és soha sem kívánt többet, mint a mit törvényesen követelni lehetett. Ott volt oldala mellett a katolikus főpapság, mely nem feledkezett meg arról, hogy magyar és hazafi; ott, a nagybirtokos mágnás, a volt pecovics, s ellene, a régi országgyűlések szabadelvű oppositíója; ott a börtönből kiszabadult forradalmárok kijózanodott része s a kikért amnestia mellett visszakerült száműzött; ott a hivatalra vágyó, de azt a némettől el nem fogadó tisztességes mamelukkok serege, sőt néhány volt Bachhuszár is, kiknek fülét a mérvadó körökben megforduló légáramlat rezgésében megütötte a német politika lélekarangjának csengése. A törvény volt e pártnak biztos alapja, összetartó ragasza a bizalom Deák rendülhetlen jellemében s a megnyugvás higgadt nézeteiben; de elvegyeséget hiába kerestünk volna itten, hiszen ez nem is annyira párt volt, mint sereg, melyet ellenmondás nélkül vezényelt a vezér bölcsesége. Ellenét egy részről a conservatívek kiesiny, de nagy befolyású csoportja képezte, mely kormányban lévén, ismerni vélte az elhatározó befolyásokat és pessimista világnézetében helyeselte talán, de kivihetetlennek tartotta a Deák által formulázott, Andrássy által képviselt dualismus keresztülvitelét. Más részről ott voltak a régi honvédek, az Alföld középnemessége, s az országnak nem ugyan legműveltebb, de minden esetre legmagyarabb része, kik a külesemények bonyodalmaira fektették reményeiket, s azon csapásoktól várták a magyar szabadság feltámadását, melyek a közbirodalmat fogják érní. Ez volt a hirhedt határozati párt, a tigrisek, azon be nem vallott czéllal: megakadályozni minden lehető kiegyezést, mielőtt azon válság bekövetkeznék, melynek beálltáról egy pillanattig sem kételkedtek. Nekik csakugyan igazok volt annyiban, hogy e válság csakhamar bekövetkezett minden kormányférfiúnak s diplomatának előrelátása ellen. Hét nap alatt hét csatának veszte váratlanul megváltoztatta a helyzetet, s az olsó olasz babérok daczára megtörte a tábornok párt befolyását. Az országgyűlés újra összehívatott, s Deák a birodalom megaláztatása után sem követelt többet a koronától, mint a mit a poroszok diadala előtt kívánt, mert ő csak a törvény helyreállítását követelte, mely nem változik sem diadalok, sem csata vesztések által. Ezen egyenes eljárás nyerte meg a korona bizodalját, s a kiegyezés megtörtént s biztosította hazánknak a békét az első tíz évre annál inkább, minthogy magyar kezekbe, az országgyűlési többség képviselőinek kezébe, tette le az ország sorsát és kormányát.

II.

A független magyar ministerium a király fejére tette szent István koronáját, a jogfolytonosság elismerése által helyre állott a törvény szentsége, általános amnestia meg nyitotta a száműzötteknek a haza kapuit s egy jó aratás reményekkel biztatta s optimista mámorba ringatta a nemzet többségét. De a balközép duzzogott s megfelejtkezve arról, hogy Bécsben is székel egy országgyűlés, mely csak nehezen mond le befolyásának feléről, s hogy Lajthán túl is léteznek szerzett jogok s anyagi érdekek, melyek a mieinkkel sok részben összeütköztek, azt hánytva Deáknak szemére, hogy nem használta ki elegendő mértékben a kínálkozó alkalmat. Politikusok álltak e párt élén, kik a helyzetnek pillanatnyi előnyeit merészen ki akarták volna aknázni; nem higgadt államférfiak, kik ismerik a mérséklet ellentállhatlan hatását s nem függnek a sorsnak változó szeszélyeitől. A szélsőbálnak akkor még törpe kisebbségét annál inkább figyelmen kívül lehetett hagyni, minél gyakrabban voksoltak velők a nemzetiségi képviselők.

Az első ministerium, mindamellett, hogy Deák abba belé nem lépett, az ország legkitünőbb férfiából alakult. Ott volt Andrássy, Lónyay, Horváth Bódi és Eötvös; míg azoknál, kiknél hiányzott a szaktudomány, ügyes államtitkárok pótolták a hiányt, Szlávy Wenkheimnál, Hollán Mikónál, Feszt Gorovénál, s a honvédelmi törvény megalkotása után Kerkapolyi Andrássynál. Ez minden tekintetben erős egy cabinet volt, minőt nem láttunk azóta; hol szélesen, hol mélyen gondolkodó fők, de mind a bureaucratia bénító slendriánja által el nem koptatott kezdeményezési tetterővel. Ily férfiak közt nehéz megteremteni a kormány egyöntetiségét, ez csak a kiegyezés részleteinek megállapításában mutatkozott az osztrák kormány ellenében, itthon minden miniszter hozzá látott a reformokhoz a maga tárczája körében, csaknem függetlenül társaitól. — Ellenőrző Deák volt s a pénzügyi bizottság, csak ezek kötötték meg néha, a ministerek neheztelése mellett is, a robogó kereket; de azt még sem akadályozhatták, hogy mindenik minister máskép ossza fel az országot, hogy az adóhivataloknak, tankerületeknek, törvényszékeknek, ujonczozási kerületeknek és vármegyéknek mindegyiköknek más-más határa legyen, s az ország lakói szükségtelen alkalmatlanságnak gyenek kitéve, máshol kelletrévén keresni a járásbírókat mint a szolgabírókat, máshol az alispánt és adószedőt, máshol a törvényszéket és tanfelügyelőt; sőt még az országgyűlés sem tudta kivinni, hogy előlegesen készüljön el s országosan vitattassék meg a vasúti hálózatnak terve, egyenként merültek fel a vonalok, köztük olyak is, melyek inkább a magán-, mint a közérdeknek szolgáltak, mint a galicziai, az arad-temesvári, s a duna-drávai, holott más vonalak csak azért maradtak el, mert jövedelmezőségük kétséget alig szenvedett, s a mint a ministerek mondták, megépülnek akár magoktól

is, mint a buda-esztergom-szőnyi s a garamvölgyi, ezen legrövidebb összekötővonalok Bécs és Berlin felé. S e mellett mind e vasutak nem az olcsó amerikai, hanem a legköltségesebb európai rendszer szerint készültek, fényesebb fővárosi palotákkal, költségesebb indóházakkal, kényelmesebb állomási épületekkel, mint a milyekkel az ország culturája, pénzügyi állapotainkhoz mérve, megelégedett volna. A déli vaspályának építkezési szabályzata, melyet Hollán mint e vonalnak volt hivatalnoká legjobban ismert s azért el is fogadtatott törvényül, évenként milliomokba kerül az országnak. A közlekedési ministerium szakhivatalnokainak aránytalan túlfizetése s az ennek daczára elhibázott vasúti politika, a még inkább elhibázott Duna-szabályozás, mely egy fennálló tizenkét mér-földnyi viziutat zárt el, a nélkül, hogy a fővárost az áradás veszélyétől megoltalmazná, a fumei Molo, mely a tengerbe omlott, a forgalom szükségéi által nem követelt Margithíd, a diósgyőri vasgyár, melynek sem szene, sem vasköve, s a legnagyobb fényűzéssel Budapesten emelt középületek lettek pénzügyi bajainknak legtermékenyebb szülői. Igaz, hogy e hibáknak csak egy részéért felelős az első ministerium, de a mérnökök s építészek pazarlása már alatta vált kormányelvvé. A ministereket csak a jó szándék s a tapasztalatlanság védi, melylyel az ország gazdasági kútforrásait túlbecsülték, nem pedig azon körülmény, hogy némely vasútvonal megállapításánál az országgyűlésé volt a kezdeményezés, s a többieket pedig ellentmondás nélkül megszavazta a törvényhozás, mert a kormány nem végrehajtója, hanem vezetője pártjának, a vezér nem tolhatja a felelősséget a sereg nyakába azért, hogy őt hiven követte.

Eltekintve azonban ezen hibáktól, el kell ismernünk Andrassy cabinetjének nagy érdemeit, különösen a közoktatás, igazságügy, adórendszer, posta és távirtda terén, a levelezési lap behozatala Gorove minister maradé érdeme s emléke. Mind ez pedig akkor történt, midőn az osztrák és horvát kiegyezés részletei, a hadsereg újjászervezése s a honvédelmi rendszer megalkotása a ministerium figyelmét folyvást igénybe vette, a Tisza által vezényelt ellenzék pedig, mindamellett hogy az ország Deák kiegyezését a választásoknál helyben hagyta, folyvást pengette a közjogi kérdést, s megtámadta a kiegyezést, melynek alapján békültek ki egymással az ország s a korona, vonakodott azt alaptörvénynek elismerni, s így nem lehetett kormányképes. Az ily taktika a Deákpárt függetlenebb elemeit a kormányhoz forrasztotta, valahányszor ez a cabinetkérdést felvetette, Tiszának ez eljárása szülte a Deákpártban az általános mame-lukságot.

III.

A mint Olaszország egysége nagyjából megalapítottatott, a német egység megvalósítása csak idő kérdése lön; s ennek logikailag be kellett következnie, mihelyt találkozzék oly burkus király, ki a német eszmét fel-

karolva, túl tudja tenni magát Hugo Grotiuson és lelkiismeretén, a nemzetközi jogon s a barátság s rokonság kötelekein, melyek a német kisebb fejedelmeket egymáshoz és hozzá fűzik. Egy szerencsés hadjárat Ausztria ellen elégséges ekkor a nagy eszme megtestesülésére. Ürügy ily háborúra könnyen található annak, ki lelkiismeretével már kiegyezett annyiban, hogy kardjában lássa a nemzetközi jogot. Bécsben az ily olasz praktikát (wälsche praktiknak nevezték a XVII. században) lehetetlennek tartották az Alpeseken innen, mint mely a német nép erkölesi érzetébe ütközik, elfelejtve, hogy ezen praktika II. Frigyes idejében a „raison d'état“ név alatt a kormány alapelve volt, s így megtörtént, hogy Ausztria meglepetett, s verve, alázva és Német- s Olaszországból kirekesztve látta magát. De ez által nem volt még teljesen megoldva a feladat, hátra maradt egy francia háború, melynek az 1866-iki események után elébb-utóbb a logika következetességével be kelle következnie. Be is következett. Hiába való most azon vitatkozni, melyik fél az, mely e háborút megkezdte. Igaz, hogy a hadizenet Napoleontól jött, még pedig jogilag elégtelen okokból, de a mikor két nemzet tudja, hogy mulhatatlanul meg kell ütköznie, akkor minden ürügy elégséges arra, hogy a viszály mielőbb eldöntessék a harcztéren, s tökéletesen közönyös, hogy ki kezdte meg a háborút. Hat héttel a hadizenet után bekövetkezett a sedáni katastropha s meg volt pecsételve a francia császárságnak s Franciaországnak sorsa. Az osztrák actió, mely hosszú háborúra s mindkét fél kimerülésére volt alapítva, mely után a fegyveres mediatio válik a helyzet urává, csakhamar elpárolgott, Beust megtorlási politikája füstbe ment, ő maga nagykövetnek küldetett Londonba, Andrássy lépett helyébe, negyedfélszáz év óta az első magyar, ki Ausztria külügyminiszterévé emelkedett.

Sokan még most sem tudják megfogni, mikép történhetett, hogy egy magyar gróf, a húsz év előtt halálra ítélt forradalmár, ki csak mint Kossuth híve s ágense kacsinthatott be a diplomaták titkos működéseibe, egyszerre külügyminiszterré lett Bécsben, hol a magyarok ellenei többségben vannak, hol a magyar grófok családfája eltörpül a cseh s német családfák őserdejében; hol a német szövetségtől, melyet Andrássy képviselt, csak imént undorodással fordultak el. Pedig ez is az események logikájának természetes következése; Andrássy váratlan kinevezésével csak az történt meg, minek az előzmények szerint meg kellett történnie. — A mint az olasz egységet követte a német egység, úgy a németet a délszláv fogja követni, az olasz s német kérdés megoldása után a keleti kérdés megoldása jött napirendre s ennek legelső felvonása a délszláv válság, a délszláv eszme pedig a tábornokpártnak már régóta kedvenc eszméje. Nagy részök délszláv eredetű, közülök sokan nem tudják megkedvelni a dualismust s a magyar alkotmányosságot, mindnyájan rajongnak Ausztria kiterjedéseért s a sereg csatahírének helyreállításáért. E

párt mindig kívánta az egyetértést, sőt a szövetséget az absolutista szláv Oroszországgal. — Bismarck pedig, a nagy diplomatókban gazdag századnak e legravaszabb államférfia, meggyőződve egy végleges francia háború kikerülhetlenségéről, szükségesnek látta a francziák lehető szövetségeseit, az osztrák-magyar monarchiát s az orosz császárságot oly kalandokba bonyolítani, melyek által képtelenné válnának a francziát megsegíteni, midőn a nagy háború csakugyan megkezdődik. Bismarck tehát helyeselte s elősegítette Oroszország délszláv terveit, a török háborút felosztást. Erre azonban meg kellett szerezni az osztrák-magyar monarchia beleegyezését, hozzájárulását, szóval a három császárszövetséget. Ilyenek létrehozására nélkülözhetlen volt egy magyar külügyminiszter, kinek eljárása nem gerjeszt gyanút, s kinek személye megnyugtatja honfitársait. Ugyanezért a tábornokpárt, Oroszország s Bismarck egyaránt Andrássyra vetették szemüket, ez volt minden tekintetben a legalkalmasabb eszköz: mert csalni nem tud s nem csalhatatlan. A porosz kanczellár, akkor Európa leghíresebb férfia, nyíltan kijelentette, hogy az osztrák államférfiak közül csak ez egyben bizhatik meg, mindaddig, míg ő áll a kormány élén, biztosítva van e két császárság közt a béke és szívélyes egyetértés. A magyar államférfi természetesen büszke volt e bókra.

Gróf Andrassy Gyula fényes tehetségeit nem a tanterem képezte ki, hanem az élet. Volt ő országgyűlési képviselő, honvéd, Kossuth követe Konstantinápolyban, száműzött forradalmár, Párizsban figyelmes tanuja a császárság eselszövényeinek, később kezelője terebesi uradalmának, legkiválóbb tagja a Deákpártnak, végre kormányelnök. Mindez nem pótolta ki a fegyelmezett gondolatmenet hiányát, mert agyában felvillan ugyan a percz szükségei szerint a találó kép, ez ügyes parabola, a finom epigramm, de politikája egész életében az esetről esetre való politika volt, mely legközelebbi célját mindig felismerte, az ügyeket madártávlatból fogta fel, s a részletek kidolgozását azokra bízta, kik békatávlatból látják a nagy világot. Andrassy a rendszeres munkához nem ért, gyűlöli az üres phrasist, a liberalismus csillogó sallangjait, mert meg van benne a nagy úr minden jó tulajdona s hibája, a nemes ambíció, mely nélkül igazi államférfit nem lehet képzelni, a szó szentségének megtartása, az undor, melyel mindentől elfordúl, a mi piszkos, s e mellett a tudomány, közvélemény és parlamentarismus fenséges megvetése, míg szívesen látja az udvaroncokat s hivatalokkal fizeti; főleg pedig, mint minden kitünő férfi, bizik önmagában. Ily jellem sohasem tudta úgy elrendezni ügyeit, hogy mindenre reá érjen s ezért gyakran összeütközött Lónyaival, ki mindenre talált időt és száraz képzelőtehetsége szeretett a részletekkel is bibelődni. Horváth Bódi s Gorové theoreticus liberalismusa mindig untatta őt, sőt Eötvöst is csak mint költői entusiastát fogta fel; az országházban legjobban érezte magát, mikor megtámadták, mert ő a találó visszavágások

nagymestere, feleletei élesek mint a beretva, váratlanok s fényesek mint a villám. Ily tulajdonok ártottak a kormány egységének; bármily erős volt is kifelé s lefelé, bent sohasem szünt meg a kisebb-nagyobb vita, a minisztertanácsoknak nem volt hosszavége, s midőn a kormányelnök a budai palotát a bécsivel cserélte fel, eredeti cabinetje már régen szétmállott.

IV.

Lónyay volt az első nevezetesebb minister, ki az Andrassy cabinetból kilépett, Beke halála után reá bízták a közös pénzügyminister tárczáját Bécsben, hogy ott is kifejezést találjon a dualismus. Mikó sem akarta tovább államtitkárának eljárásáért a felelősség terhét elvállalni, sőt utódja Gorové sem kezelte soká a közlekedési tárczát, Tisza Lajos váltotta fel, mert Andrassy szereti követni a nagy Cxenstierna elvét: „Parva sapientia regitur mundus.“ Wenkheim s utána Rajner elbetegedtek a szokatlan bureaumunka terhe alatt, Horváth Bódi gyöngéd idegzete nem állta ki sem a szélsőbal folytonos sárdobálásait, sem a mamelukkok kielégíthetlen követeléseit a törvényszékek számának s helyeinek megállapításánál; s így midőn gróf Lónyay Bécsből visszajött, csak Eötvös maga képviselte még az eredeti deákpárti ministeriumot, új emberek ültek a bársonyszékeken, Kerkápolyi s Tóth Vilmos, Bittó és Szláv, Tisza Lajos és Szende, nem Lónyaynak volt kartársai, hanem a Deákpárt méhkasának másodrendű raja, mely az új kormányelnök iránt nem viseltetett bizalommal, a mint ő sem érzett rokonszenvet irántok. A kormány általános megváltoztatása azonban nem volt tanácsos, mert az országgyűlés természetes vége közelgett, és sok volt még a megoldandó kérdés, holott az ellenzék a választások kilátásában dühösebben harczolt mint bármikor, még Tisza és Ghyczy sem akadályozták meg a szélsőbal agyonbeszélési taktikáját, sőt maguk is vettek benne részt.

Az országgyűlés vége izgatott volt és zavaros, de a választások ismét a Deákpártnak adták a többséget s másodszer is elitélték Tisza politikáját.

Ha Lónyay cabinetje gyöngébb volt az elsőnél, az új országgyűlés is gyöngébb volt elődjénél; a mamelukkok száma szaporodott, de érteلمي színvonaluk csak a megyei szolgabírókét ütötte meg, a tisztességesebbek közülök már Andrassy alatt el voltak helyezve a ministeri hivatalokban, a Curiánál, a törvényszékeknél, de egy új válfajuk jelentkezett most, kik később a vacsorapárt neve alatt lettek ismeretesekké s inkább Lónyay-személyéhez, mint a kormányhoz tapadtak. A Deákpárt conservativ töredéke is megerősödött s egy kitűnő férfiban talált vezért, báró Sennyeyben, ki közvetlenül a kiegyezés előtt mint tárnok vezette az ország belügyeit s most elhagyta a felsőház hallgatag karszékét, hogy a képviselőház lármás padjain helyezze el magát. Nemsokára ezután a parlamentar

vitában kimerült nemeslelkű Eötvös is meghalt, ez utolsó Lónyay régi kartársai közül.

A nagy közönség ítélete sokszor igazságtalan, nem szeret a maga eszével gondolkodni, irtózik a felelősségtől, azért érzi a vezér szükségét, a ki után indulhat, s ha baj éri, keresi a bünbakot, kinek fejére kimondhassa átkait. Így járt Lónyay is, pedig nem egyszer intette az országgyűlést a tekarékosságra s tartózkodásra a kétes beruházásoktól. Igaz, hogy ezt csak nagy beszédeiben szokta tenni, konkrét esetekben nem fejtett ki elégséges ellentállást kartársai s az országgyűlés pazarlási hajlama ellen, mely nemzetünk jellemében fekszik s melyet az egész Európában uralkodó szédelgés fokozott. A lég optimismussal volt telve, gombaként nőttek mindenütt az ipar- s közkereseti vállalatok, a gazdagság a nemzetek s egyének érelmében *) látszott lenni, mindenki tervezett, épített, vállalkozott, a kincsek ott feküdtek az utcán, csak fel kellett őket szedni a sárból, s e képzelt gazdagság az ország jövedelmeinek emelkedésében is talált kifejezést. De ideiglenes jólét mellett — maga a vasútépítés milliomokat hozott be az országba kisajátási árak s munkabér fejében — még is alkalmatlan volt az adócsavarnak szokatlanul kiméretlen szorítása, a balközép folytonosan ostromolta a kormányt s különösen Lónyayt szemelte ki támadásainak céljául, mert ujonnan szerzett grófi koronája elidegenítette tőle a középnemességet, anyagi gyarapodásának túlzott híre pedig irigységre adott alkalmat, sőt találkozott, ki a gyanúsítás sorát a házha is bevitte, s a kormányelnököt azzal megdobálta. Lónyay úgy hitte, hogy az elégtétel, melyet neki a többség adott, nem elégséges, hogy védelme pártja s kartársai részéről nem elég meleg, hogy a bizalom iránta csak tiszteletbeli. Ennek oka pedig azon egészségtelen viszonyban rejlett, mely a kormányelnök s a kormány tagjai közt létezett; a ministerek tudták, hogy Lónyay csak kényszerűségből tartja meg őket, mivel nem akar előidézni általános válságot, hogy tehát egyenként fogja másokkal felváltani, kikben jobban bízhatik. Erre solidaritásba léptek úgy, hogy ha egyik is közülök eltávolíttatnék, mindnyájan lelépnek. Az ily liga ellenében nem lehetett a kormányelnöknek más felelete mint az, hogy őket rögtön mind elbocsájtja s új homogén cabinetet alkot, ez azonban mind felülről, mind a párt részéről ezer nehézségbe ütközött volna, Lónyay pedig nem bírt elég erélyvel s elhatározással megbirkózni velük s az ügyek menetét megfordítani. Ő be akarta várni az események folyamát s nem vette észre, hogy e pillanattól bukása már is kikerülhetetlenné vált, mert a ministerek több hiveket szereztek a pártban mint ő, a többség erélyt keres a kormányelnökben; és ha nem találja meg benne, elejti; s másfél évi kormány után Lónyay beadta lemondását.

*) érelmében, im Bereich, in the reach.

V.

A Szlávy cabinet ismét gyengébb volt az előbbinél, Bittó még Lónyay alatt választatott elnökké, helyét a szaktudós Pauler töltötte be, a közoktatási tárczát Trefort vette át, a kereskedelmit gróf Zichy József. Szlávy minden tekintetben egyike a legtisztességesebb jellemeknek, magas műveltséggel bír, érti az ügymenetet, könnyen belátja a kormány hibáit, tapintatos eljárása megnyeri a közkedvességet; de vezérszerepre nem való, mert sem azon ambíció, sem azon politikai erélyesség nincs meg benne, mely nem riad vissza a felelősségtől. Kérkápolyi dönthetetlen doctrinär optimismusa folytatta a pazar beruházásokat, s a fényes építkezéseket, például a most is üresen álló óriási vámházatot; pedig az európai válság beköszöntött, a káprázat széteszolt, a szappanbuborék elpattant, e budgetbe beállt a roppant deficit, s bukás követte a bukást. Ez azonban csak könnyelmű vagy vétkes szédelőgőknél áll be rögtön, lelkiismeretes férfiaknál s vállalatoknál megelőzi ezt a legkinosabb küzdelem, a harc a létért, fűhöz-fához kapaszkodás, mint a fuldoklóknál. A pénz megdrágúlt, a kormány bajai tengerré nőttek s így a pénzügyi bizottság lón a helyzet ura, egy felelősség nélküli többfejű kormány, melynek sokszor kivihetetlen határozatait Szlávy ellentmondás nélkül elfogadta s cabinetje által végrehajtatni iparkodott, de nem bírta. A kormányelnök nem is igyekezett megtartani az őt megillető vezérszerepet, minden kérdésben párteconferenciát tartott, s késznek nyilatkozott a párt többségétől venni az utasítást, nemcsak a főelvekre, hanem a részletekre nézve is, míg a szakminiszterek szorosan szakuk körében mozogtak, eszökbe sem jutott az elnök kezéből kisiklott vezérszerepet a cabinet számára visszavenni.

A mennyivel a pártnak a közügyek vezetésére gyakorlott befolyása nőtt, annyival gyengébb lett összetartása; zöme Lónyayt s a hallgatag vacsorapártot gyanakodó szemmel nézte; a conservatív töredék pedig nem titkolta elégtelenségét, sőt Sennyey ennek egy-egy nagyszabású beszédben kifejezést is adott; de ő nem azon államférfi, ki egy életre való töredéket lassan-lassan nagy párttá s többségre tudna nevelni, kritikáját helyeselték, szónoklatát elismerték, neve széthangzott az egész országban, de ő maga minden beszéde után kibetegedett, sem arisztokrata formái, sem physical gyöngesége nem illettek a házba, hol azok viszik legtöbbszörre, kik a közpártban csak egy ujjnyival magasabbak. De mind a mellett, hogy a feloszlás magvai a Deákpártban buján felcsiráztak, az ellenzék is kezdett bomlani, három négy tag elhagyta erősen fegyvermezett sorait, melyek szüntelenül megújították a sortüzet a kormány ellen, Tisza pedig új meg új formulákba szorította eredeti bihari pontjait. Udvari lapja fátyolt vetett azon időkre, midőn a párt fáklyásmenetben a Dunaparton tüntetett „hadd lássák ezt a budai palotából,“ s midőn Glyczy Kossuthnak a párt üdvözlétét táviratozta, most azonban mindig azt igye-

kezett bizonyítani, hogy pártja csakugyan kormányképes. Ezalatt a financialis bajok még inkább szaporodtak, Kerkapolyinak minden reménye meghiusult, számításai megcsalták, rövid lejárátú nagyobbserű kölcsönt kellett kötni, hogy a folyó szükségeket fedezhesse, végre a pénzügyi bizottság támadásai alatt megtört. — Ghyezy mint egy új Curtius késznek nyilatkozott feláldozni magát s beleugratni a financialis örvénybe, hogy megmentse a hazát, de csak úgy, ha más augur olvassa fejére az áldást, nem Szlávý; ez tehát szívesen visszalépett, Bittó lett a kormányelnök, Szapáry belügyminister, Bartal kereskedehimimister.

Bittónak személyes tekintete nem volt oly nagy mint a Szlávýé, műveltsége sem oly sokoldalú, de vezérnek jobban be illett, mint elődje, tevékenyen sürgött-forgott, ismerte e párttaktikát, nem környezte magát hizelgő udvaroncokkal, sőt parancsolni is mert; még is a párt szétmállásának processusát csak késleltetni tudta, nem megakadályozni, felfelé pedig e kormányelnök tekintélye egészen elenyészett; azon befolyásos viszonyról, melybe Andrásy Beust irányában belé tudta magát helyezni, szó sem volt többé; szokássá vált, hogy a Szent-György terén nem tudták, sőt még kíváncsiságból sem kérdezték, mit terveznek Bécsben a lapdapiaczi palotában. Pedig itt nagy dolgok készültek, a háromcsászár-szövetség már fennállott, Andrásyt kintintetéssel fogadták volt Pétervárott, Ő Felsége meglátogatta Dalmátiát, hol jelenléte nagy enthusiamust szült s maradó nyomokat hagyott, a délszláv kérdés jelentkezni kezdett. Mindez nem bántotta Bittó álmait, a párttal kellett vesződnie, Csemeghy sürgette, hogy régelkészült remekelését, a büntető törvénykönyvet, valahára napi rendre tegyék, a budget még mindig komoly gondokat keltett, Ghyezy feltalálta ugyan a fényüzési adókat, s takarékoskodott a mint csak lehetett, de az ország folyó szükségeit még is csak Kerkapolyi módjára lebegő adóssággal fedezte s annak árában beleegyezett a temesvár-orsovai vasutvonalba, Szapáry belebonyolódott a megyei határigazítás töviséibe, Trefort épített iskolákat, gymnasiumokat, egyetemi termeket, könyvtárakat, szóval Bittó s cabinetja becsületesen iparkodtak megküzdni a helyzet nehézségeivel, de észre nem vették, hogy a nemzet büszkesége meg van sértve e kormányférfiak tehetségeinek nem elég magas színvonala által, a Deákpárt négy cabinetnek megszülésében kifáradott s elvesztette önbizalmát, mind a mellett, hogy már minden mameluk minister-képesnek tartotta magát, épen akkor, midőn a Deákkiegyezés első évtizedének lejártá gyors léptekkel közelgett s a közvélemény erős kezet keresett, melyek az előre látható német praetensiókat megfékezni képesek legyenek.

VI.

Tisza felhasználta a nemzetnek s országgyűlésnek ezen kényelmetlen várakozó érzületét, hogy a régóhajtott veres bársonyszékbe beülhessen,

lapja a párt régi elveit már elébb lyukas mogyoróhoz hasonlította, ő maga egy nevezetes beszédében kijelentette, hogy kész azokat a haza érdekében ideiglenesen felfüggeszteni, s a haza megmentéséhez a finansialis hinárból hozzá látni. Beszéde fényes illusztrációja volt e francia ellenzéki maximának „ôte-toi que moi je m-y mette,“ hord el magadat, hogy helyedbe ülhessek. A kormány nem fogta fel mindjárt e beszéd horderejét, nem vette észre, hogy a Tisza árad, és tanakodott még mi tevő legyen; míg végre átlátta, hogy a közvélemény már a ministerium feje fölött elfogadta a fusiót. Ekkor Bittó is beadta lemondását, Wenkheim Béla lett a névleges kormányelnök, tetteleg Tisza Kálmán már is az volt.

Hatalomra léptekor megkezdődtek a kormányzásnak előtte eddig ismeretlen bajai, körülnézett híveinek sorában s nem talált többet kettőnél, kire ministeri tárczát bízhatott volna, B. Simonyi Lajost és szegény Péchy Tamást, azokkal kellett tehát a kormányt vezetnie, kikkel évek óta háborúban élt volt. Deák kedvence Széll Kálmán vette át a pénzügyeket, Perczel Béla, az ügyes házelnök, az igazságügyi tárczát, de Szapárynak, Paulernek és Zichy Józsinak ki kellett lépniök, ezekkel meg nem fért Tisza, nem gyanítva, hogy meg jó még az idő, midőn kettőt közülök tárczával fog megkínálni, hogy erősitse cabinetjét.

A fusió megváltoztatta a pártok állását, az összes balközép felfüggesztette zászlóját az almáriumba, bekámforozta azt, hogy a moly bele ne essék az elvekbe, s átment régi elleneihez a Deákpárthoz; mi által mind a két pártnak vége szakadt, most együttesen a szabadelvű nevet vették fel, a nélkül, hogy szabadelvűek volnának, csak a mamelukkok száma kettőztetett meg épen akkor, midőn a takarékosági politika a hivatalnokok számát reducálni kezdte. Sennyey azonban s conservatív töredéke nem tudtak beleegyezni a fusióba, még egy tárcza árán sem, melyet Tisza kész lett volna rendelkezésükre bocsátani; a Deákpárt nagy részének sajnálatára kiléptek kötelékéből s önállóan alakultak meg, a mi magán jellegöknek nagyobb becsületére vált mint politikai ügyességöknek. A választások ez egyszer minden kormánypressió nélkül történtek meg, majd mindenünnen a régi képviselők jöttek vissza, a régi Deákpárt még most is többségben volt, s örült, hogy van megint embere, ki felmenti a gondolkodás terhétől.

Az ország nagy reményeket kötött a fusióhoz, sokan azt várták Tiszától, hogy a Deákpárt szabadabbelvű töredékét fogja maga köré hívni, s szabadelvű nemzeti politikával erélyesen kormányozni az országot, de ezek erősen csalatkoztak, mert Tisza jobban érezte magát a mamelukkok körében, különösen a régi balközépiekében, ez volt az ő kedvezet vezérkara, mert roppant többsége mellett ügyesebbre nem volt szüksége. Ő maga azt hitte, hogy az új kiegyezést oly hatalmas párt élén könnyen keresztül erőszakolja Bécsben s különösen az önálló magyar bankot, melyre a fősúlyt fektette. Legjobb meggyőződése szerint mind ezen kérdésekre

nézve kedvezőbb eredményt remélt elérhetni, mint a milyet a régi Deákpárt államférfiai kieszközölni képesek volnának. Fel is mondta mindjárt a kereskedelmi szerződést Ausztriával, szabad kereskedési alapokon gondolta megújíthatni a külföldi szerződéseket, s nem is álmódott arról, hogy a nyolczvan milliomos bankadósságot elvállalja. Mind ezt jó hiszeműen el is mondta s nem is kételkedett abban, hogy szavát be is váltja, mert nagy véleménynyel van önmagáról s állásáról, oly annyira, hogy egyszer ki is jelentette a házban, mikép beleegyezése nélkül egy katona sem lépheti át az ország határát. Az országgyűlés megtapsolta, Bécsben megharagudtak, de a nemzet megörült ily büszke szónak, minőtől a Szlávyak és Bittók alatt már elszokott volt. De Tiszának e politikai légvárai csak oly csúfosan romba dőltek, mint annak idejében Kerkápolyi financialis tervei; a rideg valóság nem felelt meg a kormányelnök várakozásainak. Az osztrák cabinet, melylyel egyezkednie kellett, kezdettől bevallotta, hogy ő bizony nem számíthat biztos többségre s azért alig tudja, mit lesz képes kivinni a Reichsrathban; ugyanazért egyezkedett ugyan, de azután visszavonta szavát, s ismét egyezkedett, s ismét megváltoztatta a megállapodást, elismert gyöngeségében találta erejét, melylyel végre oda vitte kormányunkat a compensatió sikamlós lejtőjére, a financialis vámtételekre, a védvámrendszer új szentesítésére, a czukor és szeszadó reviziójára pusztán financialis szempontokból, úgy hogy mind ezek által a restitutió kérdése kiegyenlítésék. Végre még az önálló magyar bank is elesett; sőt a nyolczvan milliomos bankadósságnak percentuális részét is elfogadtuk, a lajtántúliak az egész vonalon győztek, s mind a mellett még panaszkodtak is, a mint mindig panaszkodni fognak, mert titkos vágyukat nem érhették el, a dualismus megbuktát s az osztrák összbirodalom központosításának megalapítását. Mind ezt elismeri maga a kormány, a ministerek nem tagadják, hogy a kiegyezés rossz, de azt mondják, más sem csinálta volna meg jobban, az önállóan gondolkodni nem szokott párt pedig felkapja a szót, s elbeszéli mindenütt Tisza dicsőségét, ki megcsinálta az egyezséget úgy, hogy más sem csinálhatta volna meg jobban. Mi pedig azt mondjuk, hogy más sem csinálhatta volna meg rosszabbul, sőt hogy nem is lett volna oly nehéz azt jobban megcsinálni. Sokan közöttök Bittó és Szlávy érezték, sőt meg is mondták, hogy Tisza rossz végén kezdte meg e szerencsétlen kiegyezést, mert azon megvetéssel, melylyel a magyar földes úr a falu zsidájára tekint, nem ismerve a financialis körök túlnyomó befolyását Bécsben, Tisza a bankkérdést hagyta végsőnek, s erre nézve nem is Lucammal s Wodianerrel, hanem csak Pretissel és Chlumeckzivel értekezett. Mindenki tudta, hogy a magyar kormányelnök nagy súlyt fektet az önálló magyar bankra, s a nyolczvan millió elfogadását képtelenségnek tartja; Bécsben féltek tehát, hogy e pontra nézve sikerülhetne neki némi előnyöket kivívni, s azért előre is biztosították maguknak a kiegyezés egyéb pontjaiban a compensatiót, s így két évig

húzódott-vonódott a vita, pedig a Reichsráth még nem is szólt belé, csak annak bizottsága akadékoskodott, míg végre teljes volt a vereség s a bank és bankadósság kérdésében is engedni kellett a német követeléseknek. A mint azonban e pontra nézve meg volt kötve az egyezés, a Reichsráth minden akadékoskodása megszűnt, többsége elfogadta mind a ministeri előterjesztéseket, a kávétól egész a bankalkormányzókig. Hogyha Tisza a tárgyalást másik végénél kezdi; ha a bankra nézve Lucammal s Wodianerrel jóban marad, s önszántából elfogadja azt, mire végre még is reá állt: akkor a pénzügyi körök ellenzése kezdettől fogva le van csillapítva, az áldozat megszeli a pénzhatalmasságok haragját s a ministerelnök előnyösebben végezheti a többi kérdéseket. Neki a kiegyezésben csakugyan nem volt szerencséje, mert ez a merésznek néha, de az ügyesnek sokszor kedvez; az ügyesség pedig ez egyszer a németek részén volt. Igaz, hogy azon kérdésekben, melyek természetöknél fogva közösek, — ám-bár a törvény közöseknek nem nevezi, csak megköveteli, hogy a monarchia mindkét részében azonos elvek szerint rendeztessenek, tehát a két kormány közt az egyezkedés tárgyai, — a magyar minister állása kedvezőtlenebb, mert a németnek szakközvegi sokévi tapasztalás és tanulmány következtében minden kérdésnek egész horderejét ismerik a legkisebb részletekig, holott nálunk hibázik a szaktudomány praktikus kifejezése. A jelen esetben azonban még érezhetőbb volt a hiány, minthogy az egész kiegyezkedési idő alatt nem volt sem kereskedelmi ministerünk, sem kereskedelmi államtitkárunk, báró Simonyi Lajos elvkülönbség következtében kilépett a cabinetből, Horn Ede meghalt, az egy Matlekovicsnak kellett a német ministerekkel megvívni. Tisza ezt is elégségesnek tartotta s új minisztert nem nevezett ki, mert több értelmiséget nem tűr maga mellett, mint a mennyire multhatatlanul szüksége van. Három éven keresztül ő kezelte a ministerelnöki s belügyi tárczát, ő vitte a kiegyezkedési tárgyalások egész terhét, ő a cabinet védelmét az országházban, csak pénzügyi kérdésekben segítette őt Széll Kálmán, kinek becsületes igyekvését, humanus eljárását, szoros takarékoságát és ennek kézzel fogható eredményét mindenki elismerte. Mindamellett Tiszának nagy híre van a kormánypártnál: dicsérik erélyességét, mely régen erőszakoskodássá vált; örvendenek, hogy felülről jó szemmel nézik, mi minden udvaroncznak sorsa, ki a kívánatot parancsnak veszi; Tisza pedig a külügyekben sem mondott soha ellen, melyek most előtérbe léptek. Hogy szerencsés keze lett volna a kiegyezésnél, azt hivei sem merik állítani; sőt adminisztratív dolgában is inkább hallgatnak tehetségeiről, mert bizony az ő tulajdon éles gyermeke, a közigazgatási bizottság s a városok bekebelezése a megyékbe, mi által a megyei szerkezetbe új életet akart önteni, s a kis nemességet a polgári elem által paralyzálni, mégis csak halva szült csudaszülöttnek bizonyult be, s egyebet nem eredményezett mint, hogy most mindenki átlátja, mikép a főispánság nem méltóság többé,

hanem pusztán hivatal; hogy a főispánok a minister ágensei, csak a kormánypolitika végrehajtói, nem többé a megyei közigazgatás ellenőrei, kiket e szerint nehezen lehet a felsőházban soká eltűrni. Tisza eljárása következtében mind a megyének, mind a felsőháznak reformja elodázhatatlanná lett.

Ily hibák következtében természetes, hogy a kormány roppant többsége lassan-lassan erősen megapadt, hogy a régi Deákpárt tagjai közül a fiatalabbak elhagyták a kormánypártot, hogy még Bittó is párton kívüli állást foglalt, hogy Szlávay duzzog, Csengery nem jár a szabadelvű körbe, sőt Falk is hetenként kétszer ellenzéki vezérczikket irat. De a kiegyezési és közigazgatási hibák most mind háttérbe léptek, mióta a külügyek minden egyéb kérdés felett uralkodnak, ezek változtatták meg az ország hangulatát, mert kérdésbe hozzák még azt is, mit eddig megállapodottnak tartottunk: *a dualismust*.

VII.

A krími háború mély sebet ejtett az oroszok önértetén, meg kellett tanulniok, hogy háborúban nem csak nyerni, de veszteni is lehet, a czár nem volt többé irányadó az európai politikában, az ország határai csorbulást szenvedtek. Nagy Péter óta először. Még Miklós czár aczélidegei sem tudtak ellentállni ezen csapásnak, szíve megtört, midőn a török bevette Eupatoriát. Fia, Sándor, nem hasonlított hozzá; ábrándos, mysticus lelkülete gyönyörködött azon eszmében, hogy ő a békeangyal, ki a nyugalom malasztját hozza meg Európának. De ő is érezte nemzete megaláztatásának szégyenét s minden erejét arra fordította, hogy az ország vérző sebeit gyógyítsa meg. A pénzügyi bajokon segített a takarékoság s a visszavonulás minden európai eselszövénytől, nagyszerű vasúthálózat kötötte össze a fővárost az ország határaival s megnyitotta a beltartományoknak az utat a tengerhez, a földhöz kötött jobbágyok felszabadítása tönkre tette ugyan a hétszilvafás nemességet, de millióknak adott ösztönt nagyobb tevékenységre; az egyetemek megnyitása mindenki számára, mert Miklós alatt csak a nemesség fiainak s ezeknek is csak korlátolt számban volt megengedve a felsőbb oktatás, szélesebb körökben terjesztette a felvilágosodást karöltve a sajtó szabadabb mozgásával, sőt a czár még Lengyelországgal is ki akart békülni s Wielopolski őrgórf tervei helyeslésre találtak nála.

Mindez rokonszenves figyelmet gerjesztett egész Európában, dicsérték őt, mint nemzete felszabadítóját a feudalismus és butaság békőiből, de a diplomaták ismervén a ragadozók ösztönét csak azt találták, hogy Oroszország megvonja magát, hogy jobban ugorhassék. A czár szándéka nem sikerült. Az európai demokrata conspiratorok, élőkön Mazzini, megakadályozták a lengyel kibékülést, a lázadás kitört s vaskézzel nyomattott el, Muravieff váltotta fel Wielopolszkit, Lengyelország megfult fiainak

verében. Ez volt a fordulópont Sándor czár politikájában. Miklós czárnak ideiglenesen felfüggesztett kormánymaximái újra életbe léptek, a titkos policzia ismét félelmetesebbé lön. Ázsiában az ország kiterjesztette határait a chinai pusztáig s nyomról nyomra bekebelezte a középázsiai khán-ságokat, Bokharát, Kokhandot, Khivát s a rubel ismét útra kelt a balkán-félszigeten, míg a continentális viszonyok irányában közönyösnek és semlegesnek látszott, nem is szólt belé, midőn Napoleon frigyre lépett Olaszországgal s kiverte Austriát Lombardiából, sem midőn az olasz fejedelmek egymásután elvesztették koronáikat, a forradalom már nem töltötte el undorral s boszuval a czárt, sőt midőn a porosz Austriát támadta meg s a német fejedelmeket megfosztotta trónjaiktól, az sem lazította a szoros barátság kötelékeit, melyek a pétervári udvart a berlinihez fűzték; mind a kettőnek nagy szüksége volt egymásra.

Beust lett ekkor osztrák külügyminiszter, Bismarcknak régóta szel-lemdús, de szerencsétlen ellene, kiról a diplomaták azt tartották, hogy kitünő játékos, csakhogy minden osztásnál rossz kártyát kap. Aggodalom-mal töltötte el őt a két éjszaki hatalmasság szivélyes egyetértése, mely már a francia háború előtt is döntő befolyást volt képes gyakorolni, bár merre fordult; s bármerre forduljon, mindig osztrák érdeket sért. Ettől csak az összes többi kormányok szövetkezése menthetné meg az osztrák-magyar monarchiát, de Angolország világhatalom, nem kirekesztőleg európai s nem sokat gondol a continenssel, Olaszország nem bírta még Rómát s azért nem volt megbízható, pusztán francia szövetség pedig tüstént magára vonja az orosz-porosz ligát. Beust tehát a szabadkéz politikáját írta zászlajára, nehogy kénytelen legyen bevallani, hogy az osztrák-magyar monarchia el van szigetelve. Miután mindenhol körülnézett szövetségeseikért, fájdalmasan felsóhajtott: Keresem Európát s nem találok sehol.

Egyébiránt ő is azon volt, hogy az osztrák-magyar monarchia mielőbb kiheverje veszteségét, nagy ügyességgel közvetítette a kiegyezést Magyarországgal, s a mint megalapított a belbéke, előre érezvén a keleti kérdés feltűntét, barátokat akart szerezni azon népeknél is, melyeknek eddigelé egyetlen reménye Oroszország volt. Szerbiát le akarta kötelezni avval, hogy a törököt rábirta, vonja ki őrseregét a belgrádi fellegváról, sőt mondjon le megszállási jogáról.

A szerbek szívesen elfogadták a kedves ajándékot, akár osztrák kézből is; de azért mégis csak Pétervár felé kacsingattak, tudták, hogy vezérszerepet s döntő befolyást csak a fejr czár által megalkotott délszláv országban nyerhetnek; ha az osztrák-magyar monarchia karolná fel a délszláv eszmét, a horvátok, a dalmátok, csehek, főleg pedig a granicsártábornokok s tisztek kormányoznák az új államot, nem a szerbek. Oly nemzeteknél, melyek uralomra vágnak, apró szolgálatokért nem lehet várni sem háládatosságot, sem őszinte barátságot.

Beust azonban Oroszországgal is szeretett volna barátságot kötni,

elfelejtve, hogy csak Berlinben adják ki érvényesen az útlevelet Pétervárába; midőn tehát Gorcsakoff arra használta fel a német-francia háborút, hogy kinyilatkoztassa a nagy hatalmaknak, miként a párisi békekötés egyik pontját nem tartja többé kötelezőnek Oroszország részéről, s hadihajókat is szándékozik a Fekete-tengerben tartani, Beust volt az első, ki ebbe az osztrák-magyar monarchia részéről beleegyezett. A párisi béke egyik pontjának felmondása azonban elégségesen bizonyította, hogy a czár a többieket sem fogja soká tisztelni, s közeleg a keleti válság.

VIII.

A mint Andrassy elfoglalta a külügyi tárczát, Bismarck mindjárt behizelegte őt az orosz nézetek pártolásába. A három császár találkozott, s minthogy egy írásban foglalt szerződés felelevenítette volna mindazon aggodalmakat s ellenszenvet, melyeket a század kezdetén ugyanezen hatalmasságok ugynevezett szent szövetsége szült, semmi szerződés sem kötöttet, az egymásnak adott császári szó úgyis biztosabb, mint bármely aranybulla. Forma szerint tehát nem létezett szövetség, hanem létezett egyetértés a célra nézve, mely nem lehetett egyéb, mint a párisi béke megsemmisítése s a keresztény népek sorsának javítása s biztosítása Törökországban, akár békés uton, akár erőhatalommal, evvel tartozott a czár apja nagy emlékének s Oroszország önéretének. Andrassy Pétervárra is elment s kitüntetéssel fogadtatott, alkalmat volt Gorcsakoffal részletesebben is megbeszélni a kérdéseket, s érezte, hogy ezekből komolyabb válság fejlődhetik, mely, a mint mondani szokta, az osztrák-magyar monarchia *érdek körébe* ütközhetik, mely szót Bismarcktól tanult el; szükséges volt tehát az eshetőségek tekintetéből ezen érdekkört nagyjában meghatározni, de alig hihetjük, hogy Andrassy az egész tervet részletesen megbeszélte volna; mert elvének vallva az esetről esetre való politikát, fentartotta magának esetről esetre az elhatározást. Az ily politikát már régi időkben oly orvos eljárásához hasonlította gróf Széchenyi István, ki látván, hogy betege fázik, erős bort praescribál neki, s egy óra múlva, midőn a beteg forróságban szenved, jégborításokat tesz fejére, észre nem véve, hogy a betegség láz. A külügyminister nem bízott teljesen a három császár szövetségben, de megnyugtatta magát, sőt el is mondta, hogy Indiában a vad elefántot úgy szelidítik s viszik a vadonból az istállóba, hogy két szelid elefánt veszi maga közé s látszólag megtartva irányát mindkét oldalról, hol szorítva, hol engedve oda tereli, a hová akarja; ily módon Bismarck s Andrassy is irányt adnak majd Gorcsakoffnak. A kép csakugyan találó volt, csak hogy Andrassy nem vette észre, hogy a vad elefánt, a kit oda terelnek, a hová menni nincs szándéka, nem Gorcsakoff, hanem ő maga. Saját tapasztalatából is elég jól ismerte a török viszonyokat, Kossuthnak képviselője volt Konstantinápolyban 1849-ben s látta ott a stambuli effendi kormány apathikus gondatlanságát, te-

kintet nélküli kapzsiságát, feneketlen corruptióját, mely azóta is, a mint egyiptomi utjában láthatta, egy örült szultán alatt még növekedett; de ismerte másrésről a török mértékletességét és józanságát, tisztaságát és becsületességét, mely őt a lusta, rablásra hajlandó délszláv, a gyáva, de szorgalmas bolgár, a ravasz, de tanulékony görög fölébe emeli; ez okból Andrássy nem látszott hinni azt, mit neki mindenki beszélt, aki Konstantinápolyból jött vissza, hogy az ottani állapotok tarthatatlanok, hogy a keresztény népekben hol az utazó rúbel, hol az orosz és szerb agitáció felkeltette a nemzetiségi érzést, a vallási fanatismust, a proletarius vágyát valahára úrnak lenni; mert a panslavismust, úgy értik keleten, hogy a szláv legyen az úr, a török a szolga. E mellett pedig az önző basák a portánál még az oroszról is elfogadják a megvesztegetést. Andrássy az ilyenekre mosolyogva szokta felelni, hogy ily jelentéseket a török viszonyok tarthatatlanságáról s az ország szétmállásáról már száz év előtt is kapott a külügyi hivatal, holott a török birodalom még most is fennáll; a felületes vizsgáló látja ugyan a rothadást a fővárosban, de nem tudja, hogy a test még egészséges. Igaz, hogy a keresztények sorsán kell javítani, de a török birodalom végveszélyét csak az jósolhatja, ki nem ért a politikához. A status quo amelioré volt az, mivel Törökországot boldogítani akarta s ezt előlegesen elégségesnek is tartotta a keresztények okszerű vágyainak kielégítésére s a keleti válság eltávolítására. Meghittjei azonban már ekkor is más tervet említettek, sőt ő maga is gyanította néha, hogy a kérdésnek van egy titkos komolyabb oldala, mely bennünket közelebből érdekel. Az ellenzék egy szelleműs tagja e titokteljes tervet Benedek tábornok hírhedt tervéhez hasonlította, mely Königrätzre vezetett.

IX.

A délszláv kérdés most ügyesen napirendre hozott. Nevezniében, Hercegovinában, összeverekedtek a keresztények s a törökök, egypár török megöletett, a keresztények a hegyekbe menekültek szegény-legényekül. Ilyen eset gyakran adta magát elő itt is, máshol is az országban, de a törökök ilyenkor a szegény-legények családját szokták felelőssé tenni s ezáltal őket megadásra kényszeríteni; most azonban a compromittált családok dalmát földre menekültek s ott nemcsak menhelyet, de el-tartást is leltek. Példájok csakhamar követőkre talált, az utczai verekedésből felkelés nötte ki magát, fegyver könnyen volt szerezhető Montegnéből, sőt Triestből is, mert a pénz meg volt hozzá s nem volt titok, hogy az honnét került, hiszen Weszeliczky Bozidovics, egy mívelt orosz, nyiltan fellépett mint a felkelők ágense.

Andrássy kicsinyelte az egész ügyet, egy csipet Hercegovinának (ein bisschen Herzegowina) nem tulajdonított fontosságot; azonban felszólította a török kormányt, vessen véget a zavarnak, nehogy komolyabban

kifejlődjék; pedig megemlékezhetett volna, hogy még a hatalmas osztrák-magyar monarchia is csak a knezlaczi békével tudott véget vetni a krivácsi felkelésnek, melyben minden lázadó öt forintot kapott fáradozásaiért a régi nápolyi s római kormány példájára, melyek a rablóbandák vezéreinek, ha nem tudták őket elfogni, nyugdíj szoktak engedélyezni. A török kormány nem tudott elbánni a növekedő szegénylegények seregével, ezek időnkint öltek, raboltak, gyujtogattak, de soha sem voltak képesek várost vagy erősített helyet keríteni kezeikbe, székhelyök nem volt; és mégis elismertettek hadviselőknak, mert meghagyatott a consuloknak, hogy közvetítsék a békét a török kormány s a kóbor felkelők közt. Ez természetesen nem sikerült.

Herczegovina példáját követte Bosznia, innét is folytonosan százan-ként jött által a népség, öregek, asszonyok, gyerekek, marhákkal s egyéb holmival Horvátországba s a végvidékre, hol senki sem kérdezte, hogy valósággal övök-e az a marha s nem hajtották-e el a mohamedán bégektől. A fiatalság fegyverben állott, melyre rejtélyes uton tett szert, mert Boszniában a kereszténynek nem volt szabad fegyvert viselni s itt is csak az erdőkben s hegyekben tartózkodott; a lázadásnak székhelye nem volt, de a menekülők száma felszaporodott kétszázezerre, s mi fizettük őket, s a horvát, dalmát s végvidéki földmivelő adott nekik szállást s megosztotta elég gyér kenyerét szerencsétlen keresztény testvéreivel, kik bújokban nem tudtak dolgozni s inkább éheztek, minthogy munkához láttak volna. A diplomacia most erélyesebben lépett fel s reformokat követelt a török kormánytól, a porta késznek is nyilatkozott reájok, csak-hogy nem tudta, milyenek legyenek azok. Erre a nagyhatalmasságok ministerei Andrásst bízták meg, hogy egy reform-tervet készítsen, mit ő a zavargó Boszniára s Herczegovinára nézve meg is tett s ajánlotta a status quo ameliorét. De javaslatai a földesúri jogokba ütköztek. Boszniában pedig a földesurak mahomedánok, a porta vonakodott tehát leghibebb alattvalóit fegyveres erővel kényszeríteni arra, hogy földet adjanak a lázadó szegénylegényeknek. A három-császárszövetség képviselői most Berlinben egy új, keményebb memorandumot szerkesztettek s ezt közölték a párizsi béke aláíróival, de az angol kormány nem járult hozzá s így ez is csak papiron maradt. S most az utazó rubel tette meg szolgálatát, a bolgárok is fellázadtak, Filippopol vidékén török katonákat s vasúti tiszteket mészároltak le; a porta itt a főváros közelében nem tűrhette a felkelést, fölébredt apathiájából s véresen torolta meg a zendülést; a törökök középkori módon öldösték a bolgárokat szélében, mint 1847-ben a galicziai parasztok a gyanuba vett nemeseket s földesurakat, egy angol levelező leírta az egész botrányos eljárást s az orosz szellemű Gladstone fellázította evvel az angol közvéleményt: lord Beaconsfield keze meg volt bénítva.

A keleti zavar komolyabbá vált, Andrásy oda törekedett, hogy elszigeteltessék a válság, nehogy európai háború következék belőle, fél-

hivatalos lapjai körül kezdték írni azon érdekkört, melyet mindenesetre meg kell védenünk, hogy t. i. a Balkánon innen semmi új vazall állam ne állíttassék, a fenállók ne terjedjenek, a Duna szabadsága ne háborítassék.

Konstantinápolyban félős volt, hogy maga a szultán árulja el országát, a hárem, a nagyvezér meg voltak vesztegetve, Abdul Azis örültsége mellett a legjobb akarattal sem lehetett segíteni a bajon. A szultán tehát megöletett, de utódjában, Muradban szintén mutatkoztak a velőlágyulás jelei, Ozmán családja el volt csenevészedeve, s Törökország bomlása többé fel nem tartható.

Ekkor Szerbia és Montenegro üzent hadat a töröknek, Oroszországból jött a pénz, az önkénytes, a katonatiszt, a fővezér; Magyarországon keresztül vette útját a fegyveres népvándorlás; mi nem gátoltuk, hiszen a czár barátai vagyunk.

A berlini lapok ezalatt többször említék, hogy Ausztria-Magyarország feladata Boszniát elfoglalni; de a közvélemény Bécsben s Pesten elszörnyűködött e terven; Andrássy látszólag nem méltatta figyelemre az ajánlatot, pedig mindnyájan tudjuk, hogy Bismarck már régen keletre utalta a monarchiát, s hogy lehetetlen, mikép oly kitünő férfi, mint Andrássy nem fogta volna föl a helyzet komolyságát s nem készült volna a jövő eshetőségekre.

X.

A törökök azonban megmutatták e válságban, hogy van még élet-erő az államban, a hercegovinai s bosnyák szegény legényekkel ugyan nem tudtak elbánni, de a szerbek s szövetségeseik ellen kimutatták régi vitéségüket. Készületlenek voltak, de csakhamar összeszedtek egy elég erős hadsereget; a montenegrói Nikita nem hódította meg az állítólag lázadásban lévő Hercegovinát, még csak Niksicsét sem tudta bevenni, örült, hogy hegyei közé be nem jut a török; a szerb Milán azonban sokkal rosszabbul járt, Csernajeff kikiáltotta ugyan királynak, de daczára az orosz pénznek, fegyvereknek s önkényteseknek, Abdul Kerim lassan előre nyomult s taktikai csapásokkal — stratégiáról szó sem volt nála — megverte a szerb hadsereget s híres strategáját Csernajeffet, nyitva állt előtte az út Belgrádba, de közbelépett monarchiánk s Oroszország, s megmentették Szerbiát.

Konstantinápolyban is felébredt a nép, a hazafiak kétségbeesett helyzetben kétségbeeső eszközökhöz nyultak: Mithád pasa letette a hígeszű Murád szultánt s helyébe öcsését, Abdul Hamidot emelte a trónra s alkotmányt adatott vele a népnek; az új szultán pedig be akarta bizonyítani, hogy csakugyan megérdemli trónját s száműzte Mithádot, mert tudta, hogy a ki képes koronát adni, az képes azt el is venni; a szolgálat, melyet Mithád tón neki, nagyobb volt, mint hogy meghálálhatná; örüljön, hogy életben maradhatott. Columbus és Garibaldi sem jártak jobban. Kö-

vetkezett az európai követek s miniszterek békeconferentiája Konstantinápolyban, melyben ezek úgy bántak a portával, mintha a szerbek s montenegróiak győztek volna, nem pedig a törökök, s mintha a szultán vazallusa volna Európának, mert ez most autonómiát követelt az európai tartományok számára s a belügyek rendezésébe parancsolólag avatkozott bele. De a török kormánynak önérzete nem engedte, hogy elfogadja a kevélyen dictált tanácsokat; az orosz pedig kijelentette, hogy ő mint Európa mandatariususa fogja végrehajtani Európa határozatait.

A keleti válság most csakugyan komoly jelleget öltött; szükséges volt, hogy a mi monarchiánk is foglaljon állást s tudja, mit akar, a többi Európa, mely Konstantinápolyban elég hangosan lármázott, vonakodott részt venni az actióban, érdekei nem is voltak veszélyeztetve. Angolország kijelentette, hogy csak a Bosporust s a suezi csatornát védi, az indiai út biztonságáért kész haczra kelni, egyébért nem; Franciaországnak inkább ideális érdekeit Jeruzsálemben és Syriában nem fenyegette senki, a világ tudta, hogy nem engedné, miszerint akár Tunis, akár Egyiptom idegen kézre kerüljön, nem is volt szükséges körülvonalozni a francia érdekkört, melyet úgyis mindenki kész volt tisztelni. Bismarck nyersen kimondta, hogy becsesebbek előtte egy pomeraniai gránátos csontjai, mint az egész keleti kérdés; Olaszország leste az alkalmat, hogy valahol borralalót kapjon valakitől, egyéb érdeke nincs: de a mi monarchiánk nem nézhette közönyösen, hogy az összes európai Törökország orosz kormányzat vagy befolyás alá jusson, mely akkor harmadik oldalon is körülfgná. Neki is van mindenestre hatalmi hivatása, két út áll nyitva előtte, választhatott. Ha ragaszkodik hagyományos politikájához s a párizsi béke pontjaihoz, melyek Törökország integritását biztosítják; ha nem engedi meg az oroszoknak a háborut az által, hogy Erdélyben s Bukovinában összpontosítja hadait: akkor egy orosz sem lépi át a Pruthot, de eljárásunk mélyen megsérti Oroszországot s a csár büszkeségét, előbbutóbb magára vonja Oroszország haragját s a háborúknak hosszú sorát, mely csak az egyik vagy másik hatalom végkimerülésében találja határát, holott mi még mindig a csár szövetségesei voltunk. Magyarország előtt azonban népszerű lett volna az ily elhatározás s úgy hiszem Oroszországban is, mert mind a két nemzet tudja, hogy ki nem kerülheti a végzetes harcztot; a magyar s az orosz nem lehetnek jó barátok. Azóta, hogy az orosz providentialis feladatának tartja a szláv fajok felszabadítását s a görög kereszt alatt való egyesítését, a magyarban s oláhban látja legveszélyesebb ellenségeit, nem a törökben; mert csak ezek szakítják meg az éjszaki s déli szlávok területi egységét, de Románia elfogadta az orthodox vallást, a keleten pedig a vallás helyettesíti a nemzetiséget s a vérrokonságot; Romániával tehát megférhet még az orosz, a magyarral soha. Palaczky s Helfferding már évek óta hirdették, hogy soha sem érte nagyobb csapás a szlávtságot, mint mikor a magyar elfoglalta a Duna kö-

zép medenczejét s beleékelte magát Szvatopluk és Rostisláv közé. Ezt tudja minden orosz, ezt tudja minden magyar, ezt tudja gróf Andrássy Gyula. Ha tehát nem akart harcra kelni Törökország integritása mellett; ha egy-két évtizedig el akarta odázni a halálharcot az oroszszal, mégsem akarhatta az egész Balkán félsziget eloroszkodását megengedni s oly állásra kívánt szert tenni, mely által Szerbiát és Montenegrót, az oroszok ezen két előrsét, oda kényszeríthesse, hogy a vezérszót ne Pétervárból, hanem Bécsből várják. S itt találkoztak nézetei a tábornokpárt régi vágyaival; Dalmátországnak tehát megszerezheti a hátvidéket, Boszniát, hogy a dalmát kikötők kereskedelme élénkíttessék, az osztrák-magyar monarchia beleékelheti magát Szvatopluk Milán és Rostisláv Nikita közé s oldalposítiót foglalhat Oroszország új szerzeményei mellett; az új tartomány pedig Dalmát- és Horvátországgal kiegészítve a magyar koronához csatoltathatik s elébb-utóbb kiterjedhet Salonikiüg, hogy határ szabassék a görög elem terjeszkedésének. Ily czéllal azonban nem lehet súlyt fektetni az orthodox elemre, mely mindig ki van téve az orosz befolyásnak, hanem a pápistákra s mohamedánokra kell alapítani a kormányt. Ha ez volt Andrássy terve, akkor Boszniát nem fogadhatta el Oroszországtól, mi által bünrészesé lett volna a török birodalom felosztásának, hanem csak a szultántól; Boszniába nem nyomulhatott be mint ellenség, bevallott hódítási czéllal, hanem mint barát, a rend helyreállításának érdekében, nem is szerezhette meg a tartományt örök áron, csak zálogképen; hiszen tudta a régi magyar időkben, hogy a zálogbirtokra idővel reá vezetheti a perennalis fassiót. A feladat tehát barátságos egyezkedés volt a törökkel; de hogy viheti ezt keresztül az oroszok szövetségese? A három császár szövetsége megkötötte Andrássy kezét, a két elefánt közé szorúlva, nem mozgathott többé szabadon, annál kevésbbé, minthogy az összes Magyarország, ide értve, szerbet s románt, irtózott a terjeszkedési politikától nemzetiségi érzületből, a lajthántúli országok finanszialis tekintetből; az eszme csak a csehknél és horvátoknál számíthatott népszerűségre, öt milliónál a harmincznégy közül; de Zágráb és Prága erősebbeknek bizonyultak, mint Bécs és Budapest, a terjeszkedés hizelgett a tábornokpárt sértett önérzetének, mert eddig csak veszteni tudott országokat, most a szerzésre nyílt meg az alkalom, s megjöttek látszott az idő, hogy a nyugati veszteség keleten pótolassék. De miután Andrássy Boszniát Oroszországtól nem akarta elfogadni s a szultántól nem követelhetette, módot kelle keresni, hogy azt mástól nyerje meg.

XI.

Az orosz háború másként folyt le, mint a világ várta. Románia semlegességét senki sem támogatta, Károly herczeg örült, hogy kimutathatja ujonnan szervezett seregének harczképességét; így tehát megkötötett a szövetség az oroszszal, a török pedig visszaesett szokott apathiájába, nem

mert a Dunán átkelni, nem rontotta meg a román vasutakat és hidakat; nem támadott soha, de védte magát várakozáson fölül; az orosz sereg vesztesség nélkül hatott át a Dunán, de előrenyomulása megakadt Plevnánál, Ozman pasa véresen visszaverte az orosz támadásokat s meglepte barátait és elleneit fényes győzelmeivel: egész Európa tapsolt, Budapest kivilágította ablakait. A török nép ismét megmutatta életrevalóságát. Muktár pasa Örményországban visszaverte az oroszokat; de Konstantinápolyban nem volt a portánál sem ész, sem elhatározottság. Gurko átcsapott a Balkán szikláin és hegyszorosain s rémülés fogta el az effendiket; Szolimán pasának oda kellett hagynia Montenegrót, hol ő Nikitát már kétségbeejtette s visszaszorítani az oroszokat a Kazanlik rózsavölgyéből; a Sipka-szorosban stratégikus megkerülésről, mely visszakényszerítette volna az orosz csapatokat, ismét nem volt szó, sem arról, hogy Ozmán pasa Plevnát elhagyja, mielőtt be lőn kerítve, s máshol ássa be magát egy új Plevnába; az egyiptomi herceg kimélte segédseregét s inkább akadályúl szolgált, mint segítségül; de az oroszok még sem tudtak boldogulni, a románokat, sőt a szerbeket is segítségül kellett hívniok, míg végre Plevna elesett s az oroszok, mint az árvíz, mely elmosta a gátot, özönlötték el a Balkánt s oldalt hagyva a várnégyszöveget, a főváros közelébe jutottak. A kozákok lovai a Márványtenger habjaiban mosták le a Balkán porát. A szultán megrémült s Ignatieff rádicitálta a san-stefanói békét, az új Bolgárországot, mely a Balkánon, Törökország hátgerinczén, nyargalva a Dunától a Fekete- s Aegei-tengerig terjedt, Szerbia s Montenegro nagyobbodását az albánok rovására, az örmény fensik s a batumi kikötő átengedését az oroszok számára, kik ezen felül még a párizsi béke által elvesztett s Romániának átengedett Bessarábiát is visszakövetelték. A győzelem ily szentelen kiaknázása megsértette Angolországot s monarchiánkat, de a két hatalom közt, melynek érdekei sok helyütt érintkeztek, idegenség uralkodott az egész keleti válság alatt; lord Derby nem tartotta megbízhatónak monarchiánkat, Andrassy kötve volt a három-császár-szövetség által s nem akart dupla játékot játszani. Angolország tehát, a mint mindig teszi, maga gondoskodott magáról.

A san-stefanói béke egyébiránt véget vetett a három császár szövetségének. Andrassy nem helyeselhette Ignatieff művét, mert nemcsak Törökország semmisített meg általa, hanem az osztrák-magyar monarchia tekintélye s érdekei is megsértettek. De külügyministerünk még mindig nem merte tervét a világnak kitárni, tudta, hogy sem a magyar országgyűlés, sem a német Reichsrath nem helyeselheti azt. Mindkét testületben történtek e részben többször interpellációk, de a kormány vagy tagadta terjeszkedési politikáját, vagy kétértelműen felelt, oly annyira, hogy kezdetben még Andrassy hívei sem gyanították, mikép csakugyan igaz az, mit Miletics és Polit még Bittó idejében bejelentettek, hogy t. i. a külügyminister Bosznia bekebelezését tervezi. A két szerb képviselő Belgrád-

ból, Belgrád pedig Pétervárból volt értesítve, jobban, mint a magyar kormányelnök. Tisza is kezdetben teljes őszinteséggel hazudtolta meg az ily szándék létezését, az országgyűlés vége felé azonban már ő is kétértelmű szavakkal élt, jelképeül választva a sphinxet rejtélyes beszédével, mosolygó leányarczával felfelé, fojtogató karmaival lefelé. Az angol ily válságban rögtön elhatározta magát s egyenes uton, nemzetközi szerződés által a török kormányval, biztosította érdekeit, eljárását a titok legsűrűbb fátyolába burkolta, de hajóraját a Márványtengerre küldte, Maltába indiai ezredeket vitt és minden eshetőség tekintetéből hat millió fontot szavaztatott meg magának a parlament által. Andrassy csak ez utolsót követte, ő is kért hatvan milliót a delegatióktól s váltig tagadta, hogy ezen összeg foglalási czélokra volna szánva, minden kérdés daczára nem oszlatta el azon ködöt, mely a közönséges alattvalói ész előtt elfedte politikáját, mintegy Jupiter tonans csak félvállról nyilatkozott a felhőkből a nemzet küldöttjei előtt, hogy a hatvan millió megszavazására szüksége van azért, mert kell, hogy tekintélyesen léphessen föl az európai congressuson. Erre építette minden tervét; Európa bíróságára hivatkozott, hogy az a san-stefanói békét revideálja, de ezt csak nagy nehezen vihette keresztül, mert a győzelmes Oroszország vonakodott kezdetben oly békeokmányt, melyet a porta már elfogadott volt, egy felsőbb bíróság ítéletének vetni alá; Andrassy ezen fellebbezésnél minden esetre szerencsésebb volt, mint elődje Beust, mert csakugyan megtalálta nem épen Európát, de mégis a párizsi béke aláíróit, s összehozta Berlinben a congressust, melyre végre Oroszország is reá állt. Bismarck lett az elnök, de ő Kissingenbe sietett a fürdőbe, nem volt sok ideje, s így a berlini congressusnál is csak a főpontok állapítottak meg, a részletek elmaradtak, sőt a határozatok garantiája is; hajtsák végre azok, a kik érdekelve vannak általok.

XII.

A berlini congressus nem hasonlított az előbbi congressusok bármelyikéhez sem. A szultán szerencsétlenül választotta képviselőit, az egyik porosz születésű renegát volt, a másik keresztény görög; Bismarck mind a kettővel érezte megvetését s ők is érezték, hogy a végvereség következtében nem egyenrangú tagjai a fényes gyülekezetnek, észrevételeket koczkáztattak ugyan, de végre mindenbe beléegyeztek, hiszen szinleg a san-stefanói feltételek az ő érdekekben is módosítottak. Az orosz ministerek elkedvetlenedtek, hogy el kellett ismerniök a nagy hatalmak amphycioni szerepét, mely előtt a győzelmes czárnak is meg kell hajlani, s hogy Bismarck nem támogatta őket tüskén-bokron keresztül; de Gorcsakoff és Suvaloff végre szintén beléegyeztek a határozatokba; czéljok nem lehetett egyéb, mint a török birodalom megrontása, s a berlini congressus előmozdította ezt csak úgy, mint a san-stefanói béke.

Igaz, hogy az új Bolgárország határánál a Balkán tűzetett ki s a balkántúli rész, mely nem terjedhet többé az Aegei-tengerig, megmaradt a szultán felsősége alatt, sőt meg is engedtetett, hogy a török megerősítse a Balkán szorosait s joga legyen ezen erődítéseit seregével megszállani, de keleti Rumélia csak névleg marad meg török tartománynak, ez is előőrsé az oroszoknak csak úgy, mint Bolgárország. De ha itt s az örmény fensíkon némileg könnyebbültek is a béke föltételei, másrésztől Andrassy unszolására Bismarck magán felszólítására Salisbury indítványozta, hogy az osztrák-magyar monarchia bizassék meg Bosznia occupatiójával, hogy a szultán beleegyezésével ott rendet csináljon. Az angol minister ezt annál szivesebben tette, mert tudta, hogy a szultán már szentesítette azon szerződést, melynél fogva az angol kormány elfoglalja Cyprus szigetét s ennek fejében minden orosz megtámadás ellen garantirozza az ázsiai Törökországot, most pedig azt remélte, hogy Austria-Magyarország követi e példát s Bosznia átengedésének fejében garantirozza az európai Törökországot. A francia Waddington végre s az olasz Corti azt ajánlották, hogy a görögök is elégíttessenek ki, s a porta a béke és barátság fejében Thessaliát s Epirus egy részét engedje át nekik. Mindez rögtön s egyhangúlag a török képviselők szerény észrevételei daczára történt; e szerint a berlini congressus többet vett el a töröktől, mint a mennyit a sanstefanoi béke módosítása által neki visszaadott. Csakhogy a határozatok végrehajtásáról nem gondoskodott a congressus.

Az angolok tüstént megszállták Cyprust, nem találtak ellentállásra, a lakosság szivesen cserélt urat, mindamellett, hogy ezen úr sem a görög, sem a török nyelvet, hanem az angolt tette meg hivatalosnak s evvel bebizonyította, hogy nem gondol a nemzetiségi eszmével; a meggyőződés azonban, hogy az új kormány igazságos és erélyes s a lakók javát tartja szemé előtt, oly mély gyökereket vert, hogy a földbirtok ára tüstént tízszeresen emelkedett. A törökök is igyekeztek teljesíteni a berlini határozatokat Oroszország irányában, kiűritették s átadták Sumla szűzvárát, de az oroszok még mindig nem mozdultak visszafelé San-Stefanóból s folyton Konstantinápoly falai alatt maradtak, azon ürügy alatt, hogy az angol hajóraj ott horgonyoz a Márványtengerben. A szultán halogatta még egy darabig Várna átadását, végre a feketetengeri kikötőt is kiűritette, mire Todtleben kezdte ugyan visszaküldeni seregeit, de még mindig a főváros közvetlen szomszédságában maradt, mert a lázok Batum vidékén tiltakoztak az ellen, hogy hazájok az oroszoknak adassék át s fegyveres ellentállásra is készültek. A szultán kormányának végre sikerült ezeket is megnyugtatni, a batumi erőd s kikötő szintén átadatott az oroszoknak, mindamellett, hogy a lázok nem akarnak a czár alattvalói lenni, s tömegesen hagyják el szülőföldüket, oda vándorolnak, hol a félhold fényére nem vetette még árnyékát a görög kereszt; s íme az oroszok még most is ott maradtak a Márványtenger partján, a rumeliai őrsereget nem reducálják a berlini

határozatok értelmében ötvenezer emberre, s nem tesznek semmi lépést, hogy az erődök a Duna mentében leromboltassanak, melyek e nagy európai folyam szabadságát fenyegetik. Orosz részről a berlini határozatok papíron maradnak.

Andrássy ez alatt a berlini mandatum keresztülvitelére készült, de az előleges egyezkedés folytonos akadályokra talált a portánál. Megszállásról lévén szó a rend helyreállításának érdekében, nem foglalásról, a szultán azt követelte, hogy felsősége külső jelvények által is ismertessék el s hogy a megszállás tartama határozottassék meg; de mivel nagyhatalmi állásunk nem engedte, hogy Boszniát s Hercegovinát a szultán nevében kormányozzuk s a félholdat mindenütt a kétfejű sas mellé tűzzük, nem akartunk a megszállás tartamára nézve is kötelezően nyilatkozni, sőt az angol példát követni sem volt szándékunk, hogy a szultán megmaradt európai birtokát garantírozzuk: azon meggyőződés gyökerezett meg Konstantinápolyban, hogy Boszniát s Hercegovinát nem annyira megszállni, mint inkább megtartani akarjuk. Természetes tehát, a szultán nem egy könnyen egyezhetett abba, hogy két hű tartományt veszítsen békés uton, melyekben a lakók nagy része hozzá szít s oly hatalomnak adja át őket, melylyel száz év óta mély békében élt s neki ezen egész idő alatt nem is okozott nagyobb alkalmatlanságot, mint hogy egy időben a magyar felkelőknek, köztük gróf Andrássy Gyulának, menhelyet adott. Természetes, hogy nem tartotta feladatának az osztrák-magyar occupációt elősegíteni, midőn ezért semmi viszonszolgálatra nem számíthatott; természetes, hogy ha már el kell vesztenie Boszniát, szívesen meghallgatja ottani mohamedán alattvalóinak kérelmét, kik hitök s vagyonuk védelmére készek elébe menni a halálnak, hogy alkalmat nyerjenek, mikép fegyverre s lőszerre tegyenek szert. A seregben szolgáló bosnyák katonák tehát elbocsátattak hazájokba, hol sok helyütt elfoglalták a hadi készülékeket. A conventió, melyre Osztrák-Magyarországot Berlinből utasították, nem tudott sikerülni; Bécsben tehát elhatározottat a megszállás, előleges egyezés nélkül.

XIII.

Ha a jogcímet keressük, melylyel Boszniába s Hercegovinába küldtük seregeinket, azt bizony nehezen fogják feltalálni a budapesti és bécsi egyetem összes jogtanárai. Hugo Grotius hallgat ily viszonyokról, Salamon Ferencz történettanár és író pedig közjogi kérdésekre nézve még nem ismertett el auctoritásnak. A kormány újságírói azt mondják ugyan, hogy Európa adta meg nekünk a mandatumot, kötelességünk eleget tenni Európa parancsának. Azok azonban, akik valódi értékökre szokták szállítani a nagy szavakat, azt találják, hogy a berlini congressusban nem Európa, hanem csak azon kormányok voltak képviselve, melyek a párizsi békét irták alá s nem is gyűltek össze más czélból, minthogy ha-

tározzanak a san-stefanói béke azon pontjai felett, melyek által a párizsi béke meg lón változtatva, nehogy európai érdekek veszélyeztessenek, végre hogy megadják a szentesítést az új békének, mely utólagos közbenjárásuk folytán Orosz- és Törökország közt létrejött. E szerint a congressusnak nem volt joga, nem is követelte magának, hogy feldarabolhassa Törökországot vagy oly hatalmasságok irányában szabályozza viszonyait, melyek békében, barátságban élnek Törökországgal; ezt csak akkor tehetné volna, ha a két fél közt fenforgó vitában mind a kettő választott bíróságra kérte volna fel. De az osztrák-magyar monarchia s Törökország közt nem forgott fen semmi vitás kérdés; ennél fogva sem az egyik, sem a másik hatalmasság nem kérte föl a congressus bíróságát, Bosznia pedig a san-stefanói békében csak annyiban volt érintve, hogy számára reformok lettek kikötve a bécsi s pétervári cabinetek s a porta egyetértésével, jelesen a menekültek részére az ország jövedelmeinek egy része házépítésre s vetőmag vételre ki lett jelelve. Midőn tehát az angol képviselő az osztrák-magyar minister kivánságának a porosz elnök magán felszólítása folytán eleget tett, Bosznia s a Hercegovina megszállását, a rend helyreállítása érdekében, a szultánnal előlegesen megállapítandó egyességgel kötötte össze. A török képviselők, kik ellenésvetételeket koczkáztattak, elnémitattak; az elnöklő Bismarck minden szava füleikbe dörögte: *Vae victis!* E szerint ők is aláírták az okmányt, melyben a szultán felségi jogai a két tartományra nézve s a megszállás ideiglenessége el voltak ismerve, s a szultánnal kötendő egyezés fel volt említve. S mi is csakugyan nem akartuk porosz módra a *raison d' état*-t elvünknek vallani s bevártuk a berlini határozatok ratificatióját Konstantinápolyból, mielőtt átléptük volna a Szávát, de mégsem kötöttük meg az egyezséget; a régi osztrák politika hagyományai szerint elmulasztottuk a legdrágább időt; egy részről időt hagytunk a bosnyák mohamedánoknak, hogy szervezhessék ellentállásaikat, csak hogy megtarthassuk a jog színét, más részről azt nem tartottuk meg, mert nem kötöttünk egyezséget, hanem pusztán kardunkra támaszkodva kijelentettük, hogy szomszédságunkban nem tűrhetünk rendbontást. Igaz, hogy a *raison d' état* oly kétélű fegyver, melylyel a hatalmas bármikor élhet, de éppen most ez is alig volt érvelhető, hiszen azóta hogy Abdul Kerim megverte a szerbeket, Boszniában s a Hercegovinában csaknem egészen megszűnt a zavargás, a felkelők az egész orosz-török háború alatt semmit nem hallattak magukról; Despotovics, a szerb tábornok, élökre állt ugyan, de holmi marha elhajtáson kívül másfél évig nem láttuk őket sem a csatatéren, sem a városok vagy faluk elfoglalásánál, a bégek képesek voltak őket féken tartani. Azt pedig, hogy kétszázezer orthodox bosnyák elhagyta hazáját, hozzánk vándorolt be s tőlünk kapott nyomorult ellátást, megszállásra nem jogosít fel bennünket, szabadságunkban állott a határszéltől visszautasítani őket, mint már sokszor tettük, ha az orosz részről lengyelek akartak hozzánk menekülni, és szintúgy szabad-

ságunkban állott megengedni nekik, hogy nálunk keressék kenyerüket, a mint az Éjszakamerikai Statusok is szívesen látják a bevándorlást; hiszen a munkás kéz nálunk is elfér még. Megszállás, anélkül, hogy törvényes fejedelem kérné, mindig ellenséges indulatról tanuskodik s a foglalás szí-
nét viseli. S ha szívünkre teszszük kezünket, magunk is be fogjuk vala-
lani, hogy sem a cislajthán, sem a magyar országgyűlésen, sem Prágá-
ban, sem Zágrábban, sem a seregnél, sem a cabinetben nem találkozott
ember, a ki kételkedett volna azon, hogy a megszállás czége alatt fogla-
lás volt szándékban, mert nincs oly gazdag állam Európában, mely száz
milliót arra adhatna ki, hogy rendet csináljon szomszédjánál, különösen
akkor, midőn otthon sem képes a cultura igényeinek megfelelni, pénz-
ügyeit rendbe hozni.

XIV.

Taylor, az Egyesült-Államok elnöke, fölkérte a köztiszteletben álló
bostoni bankárt, Abbot Lawrence-t, fogadja el a követi állomást London-
ban. Lawrence meg volt lepetve s mentegetődzött, mert úgy hallotta,
hogy a követnek kötelessége a haza érdekében hazudni, ő pedig semmi-
képen sem tud hazudni, mire Taylor megjegyezte, hogy az európai fogalom;
az Egyesült-Államok érdeke azonban nem követel soha hazudságot, csak ész.
Fájdalom! az európai diplomatia nem emelkedett még ily amerikai állás-
pontra; nálunk még mindig azt hiszik, hogy ravaszsággal s kis fogásokkal
többre lehet menni, mint észszel s egyenességgel, holott a tapasztalás mu-
tatja, mire visznek az ily eszközök. A bosnyák kaland nem ered a berlini
congressustól, ez már régi terv, melyet sem Salisbury, sem Bismarck nem
talált fel, maguk a félhivatalos lapok elismerik, hogy Philippovicsnak
már 1876- és 1877-ben a bosnyák megszállás tárgyában ismételt értekez-
lete volt Andrássyval, s a tábornok már akkor lett kijelelve a sereg ré-
széről, midőn Tisza az országgyűlésen s Andrássy a delegatiónál váltig
tagadtak ily szándékot, melyről tudták, hogy a nemzet ellenszenvét idézi
elő. A terv tehát meg volt alapítva 1876-ban, sőt mondhatjuk, hogy az
már akkor érlelődött, midőn a három-császár-szövetség meg lett kötve.
De a mint e szerencsétlen ügy az igazság eltagadásával kezdődött, úgy
folytatása is folytonos ámitás. Andrássy utánajárása következtében bízta
meg a congressus Osztrák-Magyarországot, hogy Boszniát s Hercegovinát
szállja meg a rend helyreállítása tekintetéből, de a szándék most
sem megszállás, hanem foglalás, mert annak értelme csakugyan nem
lehet, hogy a két tartományt véres ütközetek árán megszálljuk, hogy
milliókat költsünk évenként úgy a megszállásra, mint a rend helyreállítá-
sára, hogy folytonos áldozatokkal civilizáljuk a barbár lakókat csak
azért, hogy ezen földet, a mint a rend helyreállott, a török szultánnak s a
konstantinápolyi effendik kormányának adjuk vissza; pedig mind a ber-

lini mandatum, mind Magyarország s Ő Felsége többi országai- s tartományainak érdeke ezt kívánja meg. Arra, hogy e két tartományt megtartsuk, semmiféle jogczímünk nincs. Még azt sem hozhatjuk fel, hogy véren vettük, mert nem voltunk s nem vagyunk háborúban Törökországgal, tehát a hódítási czimre nem hivatkozhatunk; csak azokat vertük le, kik a megszállás ellen fellázadtak, nem a török sereget. Egyezés útján sem nyertük Boszniát s Hercegovinát, mert a porta nem mondott le fenségi jogáról, még csak ideiglenesen sem, ha tehát csakugyan meg akarjuk tartani a Dalmácia hátságát, vagy reá kell bírni a szultánt, hogy békében mondjon le souverainitásáról, vagy pedig oda kell őt vinni, hogy háborúba keveredjék velünk s a békekötésben adja nekünk át a már előbb elfoglalt tartományokat. Országokat lehet ugyan szerezni hódítással, de a megszállás békében nem ad jogczímet, legfeljebb kézi zálogként tarthatjuk meg addig, míg a szultán a minden évben növekedő költségeinket visszafizeti. De a porta ezt természetesen mindig meg fogja tagadni, mert a megszállást nem a megszállott, hanem a megszálló szokta fizetni, ha ezt a maga érdekében, a maga veszedelmére vitte keresztül. A porta pedig fel nem kért a megszállásra, nem is találta, hogy érdekeit az orthodox szegény-legények gyujtogatása s marhahajtásai súlyosan megsértenék; a bégek kára ez, melyet ezek vagy eltérnek vagy megtorolnak. A porta tehát se nem fizet, se nem adja fel felségi jogait, s így jogczímünk nincs, a mi monarchiánk méltóságával ellenkezik, sőt nemcsak méltóságunk, hanem érdekeink is még az ideiglenes, de hosszasan tartó megszállás által veszélyeztetnek, mert ez alkalmat adhat Európa bármely hatalmasságának velünk kikötni. Minthogy a török államadósság az összes Törökországot terheli, ha tehát bármely tartomány attól elszakítatik, azzal jár a teher egy része is, hacsak különösen ki nem lett e teher alól véve. Bosznia elfoglalása részesekké tesz minket a török adósság aránylagos részletében, melyet a hitelezők tőlünk jogosan megkövetelhetnek, s ez oly követelés, mely bármely európai hatalomnak folyvást ürügyül szolgálhat, hogy ellenünk felléphessen, mert kötelessége alattvalóinak szerzett jogait megvédeni. Tudom, hogy e pillanatban nincs európai hatalmasság, mely ez ürügyet felhasználná, de miután a keleti válságot meg nem akadályoztuk, kétséget nem szenved, hogy előbb-utóbb, talán már legközelebbi időkben, új keleti zavarok s háborúk támadnak, melyeket nehéz lesz úgy elszigetelni, mint az utolsót, főkép mivel a tapasztalás is bizonyítja, hogy ennek következménye, a san-stefanói béke annyira megrázkódtatta Európát, hogy csak a benső barátság az orosz s porosz császárság közt s ennek következtében a porosz közbenjárás volt képes nagyobb bonyolódásokat egyidőre elhárítani s a békét ideiglenesen megállapítani. Bármely oldalról vizsgáljuk a bosnyák megszállást, mindenütt nehézségekre akadunk.

XV.

A nagy születésű diplomaták általánosan le szokták nézni a tudományt, összetévesztve a hitet a politikával, azt tartják, hogy ez ott kezdődik, hol a tudomány végződik, hogy e kettőnek egymáshoz semmi köze; ugyanazért Humboldt Vilmost, Niebuhr-t, Bunsent, Bancroftot, Motleyt sohasem tartották velök egyenjogu államférfiaknak, csak a diplomatiában kontárkodó tudósoknak, kiket az igazi nagy úr lenézhet. Most is megvetéssel vették azoknak felszólalásait, kik ismerve a keletet s a mohamedán fanatizmust, előre figyelmeztették a világot, hogy a berlini congressus következtése nem lesz béke és bécset, hanem háború és megsegényítés. Andrásy bizott ágensei jelentéseiben, kik oly tapintatosan egy pár hétig naponkint százötven forintot o. é. osztogattak ki a serajevói koldusoknak, hogy ott osztrák rokonszenvet tenyészszenek s várta, hogy a Száván túl az orthodox szerb insurgens, a békés katolikus sokaczk s a büszke mohamedán bég tárt karokkal fogadja seregeinket, sőt midőn a hadügyminister a megszavazott hatvan millió forinthez képest hatvanezer katonát követelt a megszállásra, még ezt is sokalta; szerinte Bosznia megszállására elég egy regiment, egy banda és egy zászló. Ezen optimismus véresen megbosszulta magát; békés bevonulás helyett, melyet Philippovics is a serereghez intézett első proclamációjában remélt, véres háború állt be. A mozgósítás ugyan minden várakozáson felül sikerült, mert ámbár nem volt népszerű a hadjárat, a tartalékosak pontosan megjelentek ezredeiknél, oda hagyták családjajukat és hivatalukat, gazdaságukat és kenyérkeresetüket; a gőzhajó s vasutársaságok a legnagyobb praecisióval feleltek meg minden kívánságnak, sem szerencsétlenség nem történt, sem haladék nem adta magát elő; a nemzet áldozatkészsége, a sereg harczképessége minden dicséretet meghaladott, az új seregszervezet kiállta a tűzpróbát, s mégsem arattunk babérokat e kalandunkban; az ügyetlenség, mely mindig kíséri az osztrák seregeket, most sem hagyta el előhaladásunkat. Nem volt sem térkép, sem statistikai adat, sem hivatalos jelentés, melyben meglehetett volna bizni, elégtelen erővel fogtunk hozzá a megszálláshoz s a világ szégyenére nem birtunk a bosnyák fölkeléssel. Hasztalanul kerestük a híres keresztény felkelőket, helyettök mohamedán rajongókat találtunk, s bekövetkezett a magláji könnyelműség, a livnói meglepetés, a stoláci veszedelem, a bihácsi kudarcz. Tuzlából vissza kellett vonulnunk, Banjalukában a sereg háta megett fellobbant a fölkelés lángja. Szerajevót ugyan s Mostart, a két fővárost gyorsan elfoglaltuk, de mint a hajó a tengeren nem hagytunk magunk után barázdát, a sereg hátában dühöngött a lázadás, erőnk foglalásra elégtelennek bizonyult, sőt egy pillanatig csupán védelemre volt szorítva, új mozgósításra lett tehát szükségünk, kétszáz ezer embert kelle a bosnyák bégek ellen küldelnünk, oly sereget, minővel Oroszország a szultán egész hatalma

ellen lépett fel. S a mellett a szekerészet sem volt elégséges, forspontot kellett hajtani Boszniába, hol a somogyi homokra készített kocsik a sziklatukon eltörve, csak akadályul szolgáltak. Az intendatura még nyomorultabb volt, a poroszoktól még csak a borsó-kolbászt sem tanulta el, seregeink éheztek, penészes kenyérral s megeczetesedett borral kellett megelégedniök a legfáradtságosabb marsok után, sebesültjeink számára elégtelen volt a gyolcs a sebek bekötésére; szóval a sereg újra volt szervezve, de ellátásában és vezényletében ott volt még a régi czopf. I. Napoleon ismert ítélete még most is érvényesnek bizonyult: l'Autriche est toujours en arriere d'une idée, d'une année, d'une armée (Ausztria mindig hátra van egy eszmével, egy évvel, egy sereggel).

Bizonyos, hogy az új hadjárat szerencsésebb lesz az elsőnél, s hogy a kétszázezer ember könnyen elfoglalja az országot, legyőzi a felkelőket s lefegyverzi a lakókat; de a kérdés mindig fenmarad, miért nem kezdjük meg a háborút mindjárt ily nagy sereggel, miért ontottunk hiába oly drága vért, miért mentünk be készületlenül ily veszedelmes kalandba, miért fitymáltuk a nehézségeket ily vétkes könnyelműséggel. Ily módon nem állítjuk helyre seregünknek harci hírét, melyre oly szívesen büszkék volnánk, hiszen abban harcolnak fiaink, abba fektetjük reményeinket azon végzetes háboruban, melyet kikerülni nem fogunk s melyhez a bosnyák foglalás által is egy évtizeddel közeledtünk. A zászló bec sülete még az idén helyre lesz állítva Boszniában, de Európa tudja már, hogy az osztrák-magyar monarchia is tett szert egy Algériára, egy Kaukáziaira, mely sok éven keresztül le fogja kötni seregét s megemésztetni financiait. Bismarck terve sikerült, monarchiánk meg van bénítva, midőn oly hadjáratokba keveredett, melyekben nem lehet dicsőséget szerezni: Bella... nullos habitura triumphos! —

Bosznia megszállása katonai tekintetben nem elégítette ki nemzeti önérzetünket, de megsértette azt alkotmányos tekintetből s oly levertséget szült, milyenre alig emlékezünk. Azt hittük, van alkotmányunk, van parlamentarizmus kormányunk, s látjuk, hogy e mellett mégis lehetséges egy oly hadjárat megkezdése, mely egyenes ellentétben áll úgy a cislajthán, mint a magyar országgyűlés, sőt az összes lakosság roppant többségének minden kívánságával. És ha ez lehetséges, mit ér akkor az egész alkotmányos szerkezet, melynél fogva megszavazhatjuk a budgetet s adókat, de a külügyminister szeszélye vagy tévedése egyszerre felforgathatja minden intézkedéseinket, tönkre teheti pénzügyi politikánkat. Belügyeinket rendezhetjük ugyan, de e rendezés csak arra szolgál, hogy vérünk s pénzünk külügyi kalandokban pazaroltassék el. Ismerjük, s térdet, fejet hajtunk a hadviselési s békekötési királyi jognak, de épen ennek ellenőrzéséül ott vannak a delegatiók, melyek a pénz — a nervus rerum gerendarum — tekintetében teljhatalommal bírnak, ott van a külügyminister, ki a delegatióktól függ, s ott van a

kormányelnök, kinek tudta s beleegyezése nélkül a külügyminister nem rendelkezhetik. Az országgyűlés itt is, Bécsben is el volt oszlatva, midőn a háborút megkezdtük, holott a delegációk csak akkor szavazták meg a hatvan milliót, midőn a külügyminister szavát bírták, hogy ezen összeg nem fog Bosznia megszállására fordíttatni, s a megszállás mégis megtörtént; hogy bizhatunk ezentul minister szavába, ha még gróf Andrassy Gyula ígéréteben sem bizhatunk; hogy bízunk minister erélyébe, ha még Tisza Kálmán híres erélyessége is csak akkor mutatkozik, midőn a csőcselék beveri ablakait, s elenyészik, mikor oly kalandba bonyolódunk bele, mely sérti a nemzet érdekeit. Meglehet ugyan, hogy a két minister még Bosznia megszállására is bír többséget teremteni, hogy egy servilis országgyűléssel oly delegációt is választat, mely elnémúl a külügyminister szemöldökeinek hunyorítására s leszavazza közös ülésben a cislajthán delegáció ellenmondását, de a nemzet azért még sem adja meg nekik a felmentést, csak elveszti bizalmát az alkotmányos formákban s visszaesik az 1867-dik előtti idők kétségbeejtő apathiájába, mely akkor a monarchia biztonságát fenyegette s most bomlását készitené elő.

Felér-e Bosznia s a Hercegovina megszerzése Magyarország bizalmának elvesztésével? Le kell-e mondanunk jövőre minden reményről, melyet kitünő férfaink jellemébe helyezünk, mikor látjuk, hogy a bársonyszék még egy Andrassyt is oly magasra emel, hogy a nemzet szava nem érhet többé füléhez? Kivánhatjuk-e, hogy magyar ember üljön ezentúl is a kormányon, ki elaltatja bizalmatlanságunkat, holott a német vagy cseh ébren tartaná féltékenységünket. Miben mutatta hát Andrassy, hogy magyar? Azzal, hogy Zichy Ferit Konstantinápolyba küldte nagykövetnek, még nem elégitette ki Magyarország jogos követelményeit; ha már kell, hogy orosz-porosz politikát űzzünk, nem osztrák-magyart, akkor legalább ne legyen az magyar, a ki teszi; a nemzetellenes politika kevésbbé fog fájni, ha idegent átkozhatunk miatta, nem tulajdon vérünket.

XVI.

Mintha csak XIV. Lajos absolut kormánya alatt élnénk, a titok oly sűrű fátyola fődte külpolitikánk irányát a válság kezdete óta: még most sem tudjuk, mi cél elérésére foly gyermekeink, testvéreink vére Boszniában; Andrassy egy nyílt szót sem mondott, hiszen ő elszokott Bécsben a parlamentarismus hagyományaitól, Tisza sem felelt soha világosan, ki csak imént az ellenzék élén oly sokat tudott kérdezni, mi tehát csak a tények logicájából következtethetjük az indokokat és czélokot s e részben nem követhetjük Szlávy példáját, ki pozsonyi választóinak aggodalmát Raymund ismert szavainak változatával nyugtatta meg:

Ich bin dein Vater Cephises
Und sag dir nichts weiter als dieses —

midőn kijelentette, hogy nem ismeri még az okmányokat s azért nincs véleménye a boszniai ügyről. Szláv e pillanattól a történetíró szerepére vállalkozott, kinek kötelessége a kútforrásokat vizsgálni, s lemondott az államférfi igényeiről, kinek feladata: belészólni az ügyek menetébe s hozzá látni, hogy az kerékvágásban maradjon. Mit mondjon a nép, ha a vezérek is elhagyják!

Vizsgáljuk tehát köznapi észszel, mi lehet célja bosnyák politikánknak, s van-e annak határozott iránya?

Hogy ha gr. Andrassy Gyula ellentétben a nemzet akaratával a tábornokpárt politikáját karolja fel s kész kezébe venni a délszláv kérdés megoldását; ha meg van győződve a török viszonyok tarthatatlanságáról s Oroszország túlnyomó hatalmáról: akkor értenők, ha akár a reichstadi összejövetelnél, akár még később Szumarakoff küldetése alkalmával bele egyez Törökország feldarabolásába, elfoglalja Boszniát a háború alatt, semmi esetre nem nagyobb áldozatokkal, mint jelenleg, s ez által megpecsétli az ideiglenes barátságot Oroszországgal elég hosszú időre. Ha ellenben Törökország fenmaradásában hitt s azt akarta elősegíteni, akkor Plevna eleste előtt megakadályozhatta az oroszok előhaladását, akár angol szövetséggel, akár pusztán monarchiánk nagyhatalmi állásával, s ugyan azzal reformokat dictálhatott a végveszélytől megmentett portára. Mind a kettő érthető politika, de ő sem az egyiket, sem a másikat nem követte; irtózott a török birodalom felosztásától, de fenmaradására nem tett semmi komoly lépést s mégis magára vonta Oroszország neheztelését; míg az angollal igen hűvös viszonyban áll s csak Bismarck becsületes alkusz szerepében bízhatik, pedig úgy halljuk, hogy a kanczellárherceg is bele ünt már a hálátlan közvetítésbe.

Miért mentünk hát be Boszniába? A berlini mandatum erre csak ürügyül szolgál, mert Boszniát s Hercegovinát roppant áldozatok árán megszállni s újra szervezni csak azért, hogy azt azon hatalomnak adjuk vissza, mely most sem bírta rendben tartani s fogalommal sem bír a nyugoti administratióról, ez oly kétséges kaland, minőnek elhatározását a fürdőbe vágó Bismarck sietségében kierőszakolhatta ugyan, de a milyet józan észszel semmi államférfi sem fogadhat el. Megszállásról csak az szólhat, a ki nem hiszi, hogy a nemzetek is tudnak gondolkodni, s meg van győződve, hogy még most is igaz a negyedfél száz év előtt kiröpített szárnyas szó: „a világ szereti, ha megcsalják“ „mundus vult decipi“. Csak foglalási szándékról lehet tehát szó, annál is inkább, mivel a tábornokpárt a vérre is hivatkozhatik, melybe a hadjárat került, s a zászló becsületére, mely előhaladással, nem hátrálással menthető meg. Igaz, a köznapi becsületérzés fellázad oly politikai felfogásra, hogy békében, erőszakkal szakítsunk el tartományokat szomszédunktól csak azért, mert ezek elégedetlenek a kormánynyal, s ezt sajátos viszonyaink közt még veszedelmes praecedensnek is tartja, de a raison d'état, a monarchia ér-

deke túl teszi magát az ily nyárspolgári scrupulusokon. Csakhogy mégis fenmaradt a kérdés: mi tehát azon életérdeke monarchiánknak, azon nagy morál, mely előtt el kell hallgatni a mindennapi morálnak? Talán a törökországi keresztények sorsának javítása? Reméllem, hogy ezen donquixottei phrasist nem tanultuk még el az oroszoktól, kik evvel palástolják terjeszkedéseiket, különösen mióta tudjuk, hogy ezen sors nem oly mostoha, mint a minőnek kikiáltották. Ismeretes, hogy az orosz tisztek és angol hírlap-levelezők nagyobb jólétet találtak Bulgáriában, mint a minő az orosz paraszté vagy az angol napszámosé; Boszniában pedig hasonló viszonyok állnak fen, mint Toscánában: ott a földművelő az urasági föld használatáért a termés harmadát fizeti az úrnak, az államnak adó fejében a tizedet, tehát tizenhárom harminczadrészt, holott a toscánai colono minden panasz nélkül felében műveli a földet, s azonkívül fizeti az egyenes és közvetett adót. Igaz, hogy a basa s az adóbérlő önkénye sokszor veszélybe hozta a földművelő ökrét s feleségét, ezeknek biztosságát követelte szinleg a keresztény paraszt, ezt azonban talán kevésbbé radicalis módon is lehetett volna biztosítani, mint foglalás által, melynél most kitünik, hogy a fellazadt népség nem annyira biztosságot követel, mint földet s adómentességet.

De a tábornokpárt azt hangoztatja, hogy Dalmácia meg nem élhet hátvidék nélkül, gyönyörű kikötői üresen állanak, kereskedése megköveteli Bosznia s Herzegovina rétjeinek, földjeinek s erdeinek termését, hogy azt a világpiaçzra vigye. Közgazdászati tekintetben ez elég helyes nézet, csakhogy a két tartomány természetkincesinek kiaknázhathatása ropant beruházásokat tételez fel, minőkre pénzerőnk nincsen; ily financiális politikával aligha úgy nem járunk mint a gazda, kinek adóssággal terhelt földbirtoka nincs elegendően beruházva, s ki mégis új jószágokat szerez kölcsön pénzen, melyekben szintén hiányzik a beruházás, nem gyanítva, hogy ez által biztos bukását idézi elő.

De mindezeknél súlyosabb az érv, hogy a délszláv kérdés akaratunk ellenére is folyamatba jött, s miután elnyomni nem tudtuk, eszélyesebb azt felkarolni s oda vezetni, hogy érdekeinket ne sértse, sőt erőnket szaporítsa. Nehogy Szerbia s Montenegro foglalják el Törökország éjszaknyugoti részét, mely belenyúl a Dalmát- s Horvátország közt lévő szegletbe, tanácsosabb, hogy magunk foglaljuk el s ellensúlyozzuk az orthodox délszlávok hatalmát, mely az orosz befolyást a monarchia szívébe vinné bele. Foglalásunk ily előzményekből orosz-ellenes jelleget viselne s a félhivatalos közleményekben nem egyszer ilyennek is volt kitüntetve. Az utólagos sajnos tapasztalás azonban bebizonyította, hogy ezen politika is hibás alapra volt fektetve, mert számba nem vette a mahomedán népség vallásos fanatismusát, mely képes levén hatalmas első seregünknek is ellentállni, bizonyosan megghiúsította volna Szerbia és Montenegro csapatainak támadásait. Ha magára hagyjuk Boszniát s Herce-

govinát, a bégek meg tudják védeni hazájokat s tönkre tenni a szerbek erőködéseit; hiszen miután mi vettük át a támadó szerepét, ellenünk is védik hitöket s függetlenségöket, s arra kényszerítenek, hogy kiúrtsuk őket, s épen azon elemet semmisítsük meg, mely az orthodox délszláv állam alakulását akadályozhatná. Ha csakugyan oroszellenes politikával léptük át a Szávát, végzettszerűen mégis az oroszok érdekében írtjuk a vad elemet, mely a szerb-orosz terveknek leghatalmasabb akadályúl szolgált volna. Győzelmünk nem kétséges többé, de szintoly bizonyos az is, hogy a két tartománynak mohamedán lakói nem férnek meg velünk s inkább ki fognak vándorolni, mint hogy kormányunk alatt élvezzék a béke malasztjait, nem többé mint urak, hanem mint giaur parasztjaikkal egyenjogú adófizető alattvalóink. Ily állapotot nem tud elképzelni a keleti ész, sem az orthodox, sem a mahomedán nem hiszi, hogy az oroszlan s birka békében fekhessenek meg egymás mellett az akolban.

XVII.

De tegyük fel, hogy baljóslatom nem teljesedik; tegyük fel, hogy túlerőnk megjelenésével elalszik a mahomedán vakbuzgóság lángja; tegyük fel, hogy Boszniát s Hercegovinát tavaszig legyőzzük, lefegyverezzük, kibékítjük; tegyük fel, hogy a bégek s csatlósai megbarátkoznak az új kormányval, hogy a horvát, cseh s granicsár hivatalnokok, a sokaczkok s mohamedánok hozzájárulásával, sőt az orthodox lakosság beleegyezésével osztrák-magyar költségen újra szervezik a két tartományt, akár mint egy új végvidéket, akár mint egy horvát-dalmát-bosnyák háromságos ország kiegészítő részét, hiszi-e gróf Andrássy Gyula, hogy ezáltal kiirtotta a délszláv eszmét a délszláv orthodoxok kebeléből? Hiszi-e, hogy Szerbia s Montenegro békésen lemondanak fenhéjazó terveikről s vezérszerepökről; hiszi-e, hogy Nikita vagy Risztics elismerik alárendeltségöket s paransként tisztelik a Bécsből érkező tanácsokat? Hiszi-e Oroszország beleegyezését abba, hogy más hatalommal ossza meg befolyását a szláv fajra? Mindezen elemek folyvást meg fogják zavarni kormányunk rendszeres intézkedéseit, az utazó rubel, omladina, a szerb kétszinűség el fognak jární hivatásaikban, aláaknázni mindazt, mit építünk, bevárni, hogy az országot polgárosítsuk, az utakat, hidakat, vaspályákat elkészítsük, iskolákat s erődöket építsünk s a népet egy bizonyos fokig neveljük. Akkor azután, bármily európai háború alkalmával, feltámadnak ök is s az orosz nem fogja tűrhetni, hogy szomszédságában a rendbontás fészkelje be magát; nem fogja közönyösen hallgathatni az orthodox testvérek panaszait a katolikusok túlkapásai felett, kik a cyrill abéczt sem akarják hivatalos abécztévé elfogadni s ezáltal a nemzetiségi érzelmet folyvást sértik. Felhasználva bármely európai bonyolódást, az orosz czár akkor Boszniára tör, megalkotja a délszláv királyságot az orthodox kétféjű

sas szárnyai alatt, s felváltja a latin keresztet a göröggel, a római ábéczt a cyrillivel.

Ki e nézetet pessimismussal vádolja, emlékezzék meg a monarchia olasz viszonyairól. Századokig birtuk Majlandot s Lombardiát érvényes örökösödési jogcímen, melyet a francziák ellen három század alatt ontott vér elégségesen megpecsételt; ötven évig birtuk Velenczét, melynek ura nem volt, midőn azt csakugyan Európa adta kezünkbe; száz évig uralkodott dynastiánk egyik ága Florenczben, a másik Modenában s elismert érdemeket szerzett magának a nép jóléte, anyagi és szellemi emelkedése iránt Toscánában, annyira hogy kormánya sokszor mintakép említettett; megszállási joggal birtunk Piacenzában s Ferrarában, melyet a pápa kérelmére nem egyszer Bolognára, sőt Anconára is kiterjesztettünk; szövetségben álltunk Nápolylyal, s mégsem tudtunk az olasz egységnek eszméjével megbirkózni; sem az atyai kormány Florenczben, sem az akasztófa Modenában, sem a börtön Mantuában nem tudta eltompítani a nemzeti érzületet, megszüntetni az összeesküvés permanentiáját, megakadályozni a lázadások folytonos megújulását. Erődeink világhírű négyszöge, seregeink vitézsége, államférfiaink bölcsesége nem tarthatták meg a monarchia olasz részét; a mint Napoleon megüzente a háborút, sasainak röpte ellenállhatatlan volt, mert a nemzetiségi eszmét vitték szárnyaikon; a porosz háború végkép kiűzött az olasz félszigetből daczára custozzai s lissai diadalainknak, mert a nemzetiségi eszme daczol még a csatavesztésekkel is.

Németországban sem jártunk jobban; ötszáz évig viselte dynastiánk Nagy Károly császári koronáját, uralkodásának még nem német tartományában is meg volt a németiség bélyege, döntő befolyását Dél-Németországra nem vonta senki kétségbe, a kis fejedelmek az osztrák császárban láttak védnöküket, — s mind ez eloszlott, mint egy szappanbuborék, a mint a porosz király felkarolta a német egység eszméjét. Hiheti-e külügyministerünk, hogy a mi nem sikerült az olaszoknál s németeknél, az a bosnyáknál fog sikerülni, hogy t. i. ragaszkodást teremthet az idegenfajú úr iránt? hiheti-e, hogy seregeink elnyomhatják a délszláv eszmét, hiheti-e, hogy ezt megengedheti az orosz czár? Időt, igen is, fog nekünk engedni, hogy rendbe hozzuk az országot, hogy tanítsuk a népet olvasni és írni és adót fizetni és engedelmeskedni; megengedi, hogy megvessük az ágyat, de midőn megjöttek fogja találni az alkalmat s az időt, akkor az ő helytartója fekszik belé, legyen az akár Nikita, akár Risztics: nem a horvát bán, sem a bosnyák despota.

XVIII.

Bármennyire röstellje Andrassy a parlamentek beleszólását terveibe, bármennyire burkolja azokat kétértelmű szavakkal a titok fátyolába, bármennyire alkalmatlan neki a delegatio, három hét mulva mégis kénytelen lesz feltárni terveit s megmondani mit szándékozik tenni az új véres

szerzeménnyel. Ha a berlini mandatum mögé sáncolja el magát, akkor a cislejthán delegatio szavánál fogja s garantiát követel tőle, hogy a megszállás ne váljék soha foglalássá; elfogja ismerni, hogy első kötelességünk helyreállítani a zászló becsületét, de meg is követeli, hogy azontúl szűnjék meg a megszállás s a sereg hívassék vissza. A cislejthának megtehetik ezt pusztá finaciális tekinteteből is, mert az államoknak nemcsak katonai, de kereskedelmi becsületek is van; a finaciális bukás még szégyenletesebb, mint a katonai, a hitelvesztés veszedelmesebb, mint a csatavesztés. Nagy áldozatok árán tudta csak Cislejthania pénzügyi egyenletét helyreállítani s megerősíteni a megingatott hitelt, de a bosnyák kaland meghusítja Pretis minden erőködését s beláthatatlan zavarba ejti az ország háztartását. Legalább is száz millió az első félévben, másfél ennyi, ha tavasszal Novibazárt is meg akarjuk szállni és szétrobbantani az albánok prizrendi ligáját, mi nélkül Bosznia s Hercegovina biztonsága nincs megalapítva, ezentúl pedig legalább is állandó tíz millió teher évenként a sereg eltartására, közlekedési eszközök előállítására, hivatalnokok fizetésére, oskolák építésére: ezt nem bírja el a monarchia, mely utak, hidak, vaspályák, iskolák dolgában nem üti még meg a nyugateurópai színvonalat. Lelkiismeretes pénzügyminister nem vállalkozhatik ily feladat keresztülvitelére, lelkiismeretes képviselő nem szavazhat meg ily kiadásokat. Említeni fogják, hogy a harminczes években Angolország is belé bonyolult ily veszedelmes kalandba, midőn Afganistánt elfoglalta s a népfelkelés által csúfosan kiűzetett. Lord Ellenborough helyre állította ugyan a zászló becsületét, a sereg bevette ugyan még egyszer Kabult s lerombolta a Bala-Hiszszárt, a khánok várpalotáját, a hegyeken túl is emléket hagyta hatalmának, de bölcsen visszavonult ismét Indiába s ezentúl megkimélte Angolország véréit és pénzét. S megfogják mutatni, hogy e visszavonulás nem ártott Angolország hatalmi állásának, melyen ind-birodalmának fennállása alapszik, hogy tehát a mi hatalmi állásunk sem szenvedhet csorbát, ha belátva hibánkat felhagyunk oly feladat keresztülvitelével, mely meghaladja finaciális erőnket.

A magyar delegatióban is előkerül talán ezen finaciális nehézség, mi azonban kevésbbé szoktunk számítani, mint szomszédaink, s nem fektetünk döntő súlyt a költségre; de lesznek minden esetre, kik nem titkolják el nemzeti szempontból eredett aggályaikat, mert Bosznia megszállása új korszakot jelez a monarchia politikájában, mely két század óta conservatív irányt vallott. Mária Terézia csak nehezen egyezett bele Lengyelország felosztásába s nagyobb kárt látott a nemzetközi jog megsértésében, mint birodalma határainak terjedésében. Száz év óta csak védelmi háborúkat viseltünk mindig, politikánk most a terjeszkedést tűzte ki czélül, hódítási harcra keveredtünk s e terjeszkedés nem maradhat nevezetes következmény nélkül a belpolitikára. Negyvenkilencztől hatvanhétig a centralista német politika dívott s nem vezetett kielégítő eredményre, akár

absolut, akár alkotmányos formában. Következett a dualismus német-magyar iránya s ez tíz évig elég sikerrel működött; volt ugyan panasz Lajthán innen, Lajthán túl, veszekedtünk is egymással, de soha a koronával; panaszkodtunk itt is, ott is, de csak egymásra vagy ministereinkre, bele is bonyolódtunk pénzügyi bajokba, de nem vesztettük reményünket s hozzá láttunk komolyan, hogy kiláboljunk belőlök, szóval a dualismus kiállta a próbát, eszményeinknek ugyan nem felelt meg, de mégis megélhettünk mellette, ha nem is fényesen, mégis tisztességesen. S most egyszerre új kísérlet kockáztatik, a német-magyar politika helyett szláv politika lesz kormányunk irányelve, melynek költségeit németek s magyarok viseljék. Nem elég, hogy ők Dalmácia és Galícia deficitjét fizetik, mi Horvátországét, most még azt is követeli tőlünk külügyministerünk, hogy Bosznia s Hercegovina sokkal nagyobb deficitjét fizessük, hogy felneveljük a szláv elemet, mely a mint ápolásunk alatt felnövekszik, számára fog hivatkozni, megszüntetni a dualismust s a kormányt tapasztalatlan kezébe ragadni. Szláv politikát űzünk s nem látjuk a panszlavismus kísértetét megette, holott tudjuk, hogy minden szláv nép Pétervár felé gravitál, csak ott látja valóságos urát, a fejér czárt. Nem elég, hogy az omladinával meggyúlt a bajunk, most karjaiba hajtjuk az összes bosnyák orthodoxokat. Midőn maga a kormány felkarolja a szláv eszmét, ki legyen akkor oly optimista, hogy ily körülmények közt higyen a dualismus fenállhatóságában!

XIX.

A zászló ugyan, mely alatt Boszniába mentünk, nem háromszínű; de a sárgafekete becsületét is fen fogjuk tartani, mert véreink harcolnak alatta; előre látható tehát, hogy a magyar nemzet nem fogja kivánni seregeink visszahívását; rosszalja ugyan a bosnyák politikát, gyűlöli a megszállás okozóit, de szégyelné a visszavonulást; hiába! Andrassy hibás politikája s a mahomedánok vad ellenállása megszerezte nekünk Boszniát s Hercegovinát, most tehát a kérdések egész sora tűnik fel, az első közülök: *Mi történjék az új szerzeménnyel s kié legyen az?*

A felvetett kérdésre csak egy felelet lehetséges: katonaeóvel, hadi törvénnyel kell az új tartományt kormányozni, míg a pacificatio teljesen nem sikerült, még pedig mint közbirodalmi tartományt, mely sem Cislajthániához, sem Magyarországhoz nem tartozik, de mind a kettőé együttesen.

Ha Bosznia oly gazdag ország volna, mely kifizetné költségeit, akkor ezen megoldás nem ütköznék semmi nehézségbe; mivel azonban minden évben sok millióról van szó, a mit meg kell szavazni, egy új kérdés támad: *ki szavazza meg e költséget?*

A gondolkodni nem szokott burokraták azt fogják felelni: a delegatio. De a delegatio nem mindenható parlament, melynek többsége

könnyen kiterjesztheti hatalmát, mert a nemzet akarátának, ha az a koronával megegyez, belügyekben nincs határa; a delegatio azonban semmi egyéb mint a két országgyűlésnek oly bizottsága, melynek szorosán körülírt hatásköre határozottan kijelelt közösügyek költségeinek megbíralására s megszavazására s a közös ministerek politikájának ellenőrzésére terjed ki, de tovább nem. Már pedig Bosznia s Herzegovina administratiója nem foglaltatik a közös ügyek sorában, a delegatio tehát nem voksolhatja meg költségeit mindaddig, míg a bécsi Reichsrath s a budapesti országgyűlés nem módosítja az 1867: XII. törvényezikket s nem teszi a bosnyák ügyet közössé. Mindenki tudja, mily körülmények közt jöhetett csak létre a közösügyi törvény; s mindenki tudja, mily megrázkódtatással járna ezen alaptörvény revisiója, maga Tisza Kálmán még száz szavazatnyi többsége mellett sem állhatna jót, hogy ily módosítás beleilleszthető az említett törvénybe, hát herczeg Auersperg hogy vihetné keresztül e roppant horderejű novellát? A kérdés ily megoldása lehetetlen, Bosznia közigazgatási költségvetése nem fér be a delegatio keretébe, a közösügyek kiterjesztése pedig ellenkezik a két parlament mostani hangulatával, melyet mindkét részen elkésérített a kiegyezés.

Ha tehát a delegatio nem illetékos ily költségek megszavazására, nincs egyéb mód, mint hogy a két országgyűlés elé kerüljön a bosnyák költség, mi történjék pedig akkor, ha a kettő nem hoz egyforma határozatot, arról hallgat az 1867-iki kiegyezkedés és a köznapi logica. Mondjuk ki tehát nyíltan, Bosznia nem fér belé a dualismusba még a katonai megszállás első idejében sem. De a katonai administratio idejében is szükséges már a tartomány végleges sorsának meghatározása; szükséges, hogy a szervezés mindjárt úgy történjék meg, hogy az a végleges czélt ne akadályozza; szükséges, hogy a nemzet tudja miért folyt fiainak vére, miért veri magát adósságba, mi ez áldozatoknak végeredménye.

Nem hiszszük, hogy gróf Andrassy erre nézve is tisztában legyen magával, ő a részleteket nem szokta átgondolni, pedig itt a részlet s a keresztülvitel módja a valódi lényeg. A katonapárt valószínűleg új végvidéket akarna Boszniában teremteni, katonaközigazgatást, mely parancszoára, káplárbottal polgárosítja a műveletlen népet, pedig eltekintve attól, hogy akár a mahomedán, akár a sokacz, akár az orthodox egyaránt irtózik a katona fegyelem jármától s csak erőszakkal volna alája hajlítandó, nem hihetem, hogy találkozzék oly törvényhozás, mely szomszédságában egy katonaállam megalapításába egyeznék bele, holott ez a parlamentarismus természetes ellensége, miként is szavazhatná meg a költséget azon fegyver köszörülésére, mely mindig kész ellene fordulni. Boszniának katonai lábón történendő szervezésére még a legmegátalkodottabb mameluk sem talál pénzt, sőt a horvát is, ki Szerajevó bevételénél kivilágította ablakát, tiltakozik egy új végvidék megalapítása ellen, melyben csak a katonatiszt talál alkalmazást.

Bosznia tehát nem maradhat soká katonakormány alatt álló közbirodalmi tartomány, mert erre lehetetlen a költség megszavazása, akár Bécsben, akár Budapesten.

Abszolút kormánynál a hódítási politika nem zavarja fel a birodalom belügyeit, bármely új tartomány könnyen beleillik a többiek közös szolgásgába, az Amur vidéknek, Fergánának, Khívának megszerzése nem változtatta meg az orosz kormányrendszert. Personális uniónál ismét új államok szerzése szintén nem okoz semmi bajt, azok is, mint a többi, a maga szükségéhez képest rendezik el alkotmányos formáikat, a két Canada egyesül Új-Brunsvickkel s a Prince-Edward szigetekkel, míg Ausztráliában öt külön gyarmat létesül, mind különböző alkotmánynyal; s mind ez nem bántja az angol parlamentet. Az egységes alkotmányos szerkezet és parlamentáris kormány ellenben oly mesterséges egy mozgony, melybe csak nehezen lehet egy új kereket illeszteni; Algeria budgetje mindig nagy vitákra adott alkalmat Párisban, s az algeri tábornokok viszont szívesen szolgálták az államcsinyt, mely megszüntette a parlamentet s alkotmányt. Hát még a dualismus! ez még complicáltabb egy szerkezet, mint az egyszerű parlamentarismus, hogy lehessen tehát ily finomúl egyensúlyozott gépre reá akasztani két műveletlen tartomány holt súlyát? Ha megteszszük, s nincs mód, hogy ezt kikerüljük, akkor megszűnik az egyensúly s vége a dualismuskak s nem marad más lehetőség, mint a personális unió.

Bosznia véglegesen is abszolút kormánya lehetetlen a monarchia mostani alkotmányossága mellett; azon kell tehát lenni, hogy ez kezdetől fogva úgy szerveztessék, miszerint későbbi alkotmányos kormányzata ne váljék kivihetetlenné s itt lehetetlen meg nem említenem azon tapasztalati igazságot, hogy minél lazább az egyes tartományok közt az állami kötelék, annál erősebb a korona hatalma; minél függetlenebbek egymástól a részek, annál szorosabban függenek a közös uralkodótól. Bosznia csak függetlenül akár Cislajthániától, akár Magyarországtól, illeszthető be az alkotmányos monarchiába, mert ha Dalmáciához esatolják, túlsúlyt ad a szlávoknak a Reichsrathban; ha Horvátországhoz, akkor követői kiváltáságos állást nyernek a Sándorutezai palotában, mert szavazatuk sokszor döntő lehet a két alkotmányos párt közt és szláv politikát vihet be a magyar országgyűlésbe. Cislajthania nem is áltatja magát e tekintetben s azért ellenezi erélyesen a bosznyák foglalást oly annyira, hogy azon érv sem képes lecsillapítani ellenszenvét, hogy a brünni gyárosok új piacot nyernek posztóik s gyapotkelméik számára. Az alkotmányhívek még ez áron sem egyezhetnek be Bosznia bekebelezésébe, mely maga után vonná a cseheknek megjelenését a Reichsrathban, hogy a szláv elemnek szerezzenek többséget foederalista terveik megvalósítására; nem is említve azok aggodalmát, kik a keleti terjeszkedésben már előre gyanítják Szilézia s Csehország bekövetkehető elvesztének compensatióját. Az európai térkép

veszedelmes egy okmány, Boszniának beszögellése Horvát- és Dalmátor-szág közé mindig bántotta a katonapárt szeméit, mely már a symmetria tekintetéből is a természetes kikerekítést óhajtja; de Csehország szintűgy beleszöggelik Németországba s a symmetria itt is megkívánhatná a kikerekítést. Mi ugyan azt hisszük, hogy a területi kikerekítések időszaka letűnt; hogy a nemzetiségi eszme erősebb a természetes határok theoriájánál: de még sem vagyunk biztosak, hogy Berlinben nem találkozhatnék-e előbb-utóbb oly párt is, mely akár nemzetiségi, akár kikerekítési tekintetéből az alsó háromszög compensatiójául a felsőt akarná elfoglalni. Caveant consules.

XX.

De bármi történjék Boszniával, válják az közbirodalmi katonai határvidékké, vagy egyesíttessék partvidékével, Dalmáciával vagy organizáltassék külön háromegységes országgá Horvát- s Dalmátországgal együtt, annyi minden esetre bizonyos, hogy bármelyik szervezet sem vitethetik keresztül absolut, ellen nem jegyzett rendeletek útján. Bárhogy organizálják a tartományt, az a bécsi Reichsrath s a budapesti országgyűlés hozzájárulása nélkül nem történhetik meg. Sőt az első kinevezéseknél is, mihelyt ezek nem kizárólag katonaiak, kérdéses még a forma is, mely alatt megtörténhetnék. Philippovics most hadvezér, de ha Bosznia kormányzójává neveztetik, ki fogja a kinevezést ellenjegyezni? A közös miniszterek nem tehetik, mert Bosznia administratioja nem közös ügy, az osztrák miniszterelnök nem teheti, mert Bosznia nincs a cislajthán alkotmányba befoglalva, a magyar miniszterelnök nem teheti, mert hatásköre nem terjedhet Magyarország határain túl, mind a két tényezőnek beleegyezése pedig, minthogy mind a kettő fizető fél, mindig megújuló vitákra adna alkalmat a monarchia két állama közt, oly tartomány miatt, melynek birtokától mind a kettő irtózik. Magyarországnak több baja van önmagával, mint hogy elvállalhatná Bosznia kormányzásának terhét, mely a magyar elemnek sohasem válhatik barátjává, Cislajthánia pedig visszautasítja az oly szerzeményt, mely folyvást pénzbe kerül s a német suprematiát veszélyezteti, végre a közbirodalmi tartomány (Reichsland) eszméje sem talál rokonszenvre sem Lajthán innen, sem Lajthán túl.

Csak a legnagyobb általánosságban hoztam fel néhány nehézséget, melybe a könnyelműen megkezdett boszniai kaland vitt bele, s nem is bocsátkoztam a részletek további kérdéseibe: valjon az osztrák vagy a magyar törvénykönyvet hozzuk-e be Boszniába? vagy ha egyiket sem, ki szerkeszsen bosnyák törvénykönyvet? és melyik országgyűlés az, mely elhatározza az építendő vasutak irányát? vagy ki fogja rendezni a birtokviszonyokat, melyekre Andrassy első memorandumában oly nagy súlyt fektetett, és mi történjék a muzulmán egyház birtokával, a vakuf jószágokkal? nem lesz-e veszedelmes praecedens, ha elkobozzuk azokat?

ha pedig nem teszszük, hogy gondoskodhatunk a népnevelésről? Hát még ki fogja felépíteni a házakat a visszatérő menekülteknek? Ki ad nekik vető magot? Minthogy Andrásy ezt megkövetelte a török kormánytól, lehetetlen, hogy mi meg ne adjuk, hiszen nem hiúsíthatjuk meg azon reményeket, melyekkel magunk bíztattuk a felkelőket.

Száz meg száz ily kérdés merül fel minden lépésnél, melyeket a geniális fő nem szokott tekintetbe venni és mindegyiknek megoldása mindig két sziklába ütközik: az egyik az alkotmányos formáknak megváltozása Bécsben is, Budapesten is, hogy teremtessek oly alkotmányos organum, mely Bosznia administratióját vezethesse s létezzék alkotmányos ellenjegyzés, mely valamely ministert felelőssé teszen; mert felelősség nélkül csak a szultán kormányozhatta Boszniát, alkotmányos császár vagy király nem teheti. A másik akadály a pénzügyi tekintet, mert kételkedünk, hogy akár Bécsben, akár Budapesten kész volna az országgyűlés deficités évről deficités évre megszavazni a bosnyák költségvetést, még ha beleszólása van is az új tartomány szervezésébe.

Bár merre forduljon kutató szemünk, nem találunk más kifelé vezető utat e tömkelegből, mint *vagy visszavonulást Boszniából s a dualismus megtartását vagy Bosznia megtartását s a personalis uniót*, mely megengedi, hogy magunk rendezzük háztartásunkat s készüljünk azon végzetes harezra, mely a szláv és magyar elem közt Bosznia elfoglalása által kikerülhetlenné vált. A dualismus megfér a megszállás ideiglenességével, a foglalással csak a personalis unió.

* * *

Távol van tőlem minden pártézés, midőn e sorokat írom, sőt még azt is közönyösnek tartom, valjon már most bukik-e Andrásy vagy csak később hallja Bismarck szavát: „A mór megtette kötelességét, a mór mehet!“ Tisza Kálmán bukása is sokkal kisebb epizód a mostani végzetes drámában, mint hogy különös súlyt tulajdonítanak neki, a drámában úgysem maradhat el az osztó igazság; de figyelmeztetni akartam honfitársaimat a veszedelmekre, melyek az alkotmányt s nemzetiséget fenyegetik. Nem személyiségekről van itt szó, de tényekről. Legyünk ébren! —

II. KÖLTEMÉNYEK.

I. A KÖLTÉSZET.

IRTA DALMADY GYŐZŐ.

Szivemben még sok dal szunnyad,
Lesz-e, a ki meghallgatja?
De ha nem lesz, azt se bánom!
Kedvetem az nem lankasztja.

Mit törődöm a világgal?
Járjon ő a maga útján!
Elröppenő énekemmel
Megtéríteni úgy se tudnám.

Dalolok én csak magamnak,
A magam mulatságára...
Elég, hogyha szegény szívem
Boldogabban ver utána.

Hogyha hiveu elmondhatta,
A mit érzett, a mit vallott;
Ha magát fölismerhette
A dalban, mely tovahangzott.

Dalolok, mert dalolnom kell,
Mert csordultig van a keblem;
Dalolnom kell akkor is, ha
Senki meg nem hallgat engem.

A világot mulattassa
Csillogás és üres lárma;
Nem irigylem boldogságát...
Én boldogabb vagyok nála.

Majd eszébe jut még egyszer,
Mily keveset nyújt az élet!

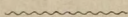
Embernek, ki küzd, vivódik,
Milyen áldás a költészet!

Majd belátja: mennyit vesztett!
Élte javát elpazarlá ...
Legigazabb jötevői:
A kiktől egy dal maradt rá.

Lesz talán a sok között, ki
Énreám is visszagondol:
Legnehezebb órájában
Vigaszt merít a dalomból!

... Szívemben még sok dal szunnyad,
El se zengem mind bizonynyal!
Eltemetik velem őket,
Ha majd végzek sok bajommal.

Jut belőlök a madárnak,
Ki sírom meglátogatja,
S ott ártatlan kedvveléssel
Víg dalait tanulgatja.

II.

KIRÁLYI AJÁNDÉK.

IRTA GYÓRY VILMOS.

Megijesztett, de csak elmúlt fagytan az Orbán,
Mit a tőke s a fa ígért, nem marada csorbán;
Telerakta a tavasznak bő keze az ágot,
A varázs se toldhat ehhez egy fia virágot.

E reménnyel koszorúzott galyjai a fának
A virágos súly alatt is földre hajolának;
Hát a mikor már a gyümölcs gömbölyödött szépen:
Letűzötten csupa támasz állt a fa tövében.

S a hogy a fát teli látod, hova ellátsz szemmel,
Úgy a szív is tele színig mézizű örömmel;
Ki mit óhajt, odaszámít: a gyerek az almát,
Öreg a bort, a legény s lány őszi lakodalmát.

De van olyan, van egy olyan, a ki ugyan szinte
Nagy előre, nagy örömmel terveze, tekinté:
De a tervet titok őrzi, s egy szava se mondja
Hogy ki, mi jár a fejében, mit forral a gondja.

Nem valami nemes ember, nem vagyonos, gazdag,
Nála bizony alig egy két kis rudas az asztag,
S ez is úgy gyűl aratáskor, munka után bérül;
(Akkor is úgy élt a szegény a más mezejéről!)

De a szalmafedelű ház udvara végében
Maga-szemzett csemetése bodorodik szépen;
Alig egy pár fa a kertben, s bárki megolvassa,
Tíz-tizenöt tőre ha rüg szőlleje lugassa.

Soknak ugyan — mi tagadás, — fele se sok ennek,
De azért nem gyönyörűség, öröm-e a szemnek?
Nem elég-e, hogy a szívet dobogásra költse
Maga-ápolat, venyige *legelső* gyümölcse?

A legelső! De ki is jár látogatására!
Ott leli már gyakran a nap hajnali sugára;

S néha bizony a vacsora-csillag is úgy éri,
Hogy a fürtöt bak-araszszal, hol araszszal méri.

Úzi, hajtja, a mi kárt tesz, veszedelmet művel :
A seregélyt, a verebet hangos kerepívél,
Sárga-fakó jeges felhőt szívbeli imával,
Tyukot „hess“-el, gyereket meg „láncz-tüzes-adtával“.

S közelíteni seregély nem, még a veréb sem mert ;
Sárga-fakó jeges felhő egy szemet el nem vert ;
S így mit a nyár zsenge korán átveve tavasszal :
Most az ősznek hiba nélkül számola be azzal.

S mikor immár a szedésre áll a gyümölcs készen :
Megvan az új háti-kas is, takaros egészen ;
Csupa síma rekettyéből maga keze fonta,
Még pedig úgy, hogy a háncsát hámlítva levonta.

Telerakja ekkor a kast alul az almával,
Csupa bíbor- s színananyának gyönyörű halmával ;
Puha szőlő-levelet rá, s erre jön így rája
Az arany fürt, az egésznek drága koronája.

Útnak ered vele aztán, de hova visz útja,
Rajta kívül egyedül a felesége tudja ;
De csak ott lón ez előtt is nyílt a titok nyitja,
Hogy ura már a kilincset bucsuzóra nyitja.

Beleképedt, halaványúl ; . . . . . szólna az urának,
. . . De megy az már, s tart egyenest ős Budavárának ;
Ott lakik az, a kinek ezt szánta, nem is másnak,
Mint a dicső korónásnak, Hunyadi Mátyásnak !

Annak, a kit szeretetből égis emel népe ;
A ki ott élt ő neki is szive közepébe,
Ki le nem néz semmi csekélyt, ha szeretet hozza,
S ki nemesebb, semhogy a jót meg ne jutalmazza.

S viszi terhét, viszi vállán, viszi gyalog szerrel ;
Kocsi jön s megy *azon* uton több is az emberrel,
Megkinálják felüléssel ; de leköszön szépen :
Ha a fürtöt kocsi rázza, nem marad az épen !

S hogy im a nap negyedízben kél vele útjára :
Oda villan a szemébe fényes Buda vára !

Szive dobban ; félelem is, öröm is elfutja :
Mire virradt ? Mire durran ? — Csak az isten tudja !

Könnyű neki odajutni a nagy palotához,
De nem olyan könnyű be is, annak az urához !
Mert alig ér a benyíló nagy kapu elébe :
„Vissza, paraszt!” mennydörög ott nyersen a fülébe.

Szemibe meg szablya lövel villámot a vassal.
„Nem piac ez, eltakarodsz ezzel a nagy kassal !“
Nyalka legény ! Palotaőr, nem csoda hogy hetyke,
Dolományán tiszta ezüst egyig a réz pityke !

A ruhája az igaz hogy fejedelmi fényes, —
Mégse lehet úr, — az úr nem, csak a szolga kényes.
S így a paraszt leemeli válláról a vékát
S elrebegi -- süvegelve — a szive szándékát.

Hát mikor a hetyke legény odapillant rája :
A kinyílt kas csoda-fürtin eláll szeme-szája.
Mennyi ! Milyen ! Szeme-fénye majd odavész tőle !
S a gonosz csont gondol egyet, kettő lesz belőle.

„A királyhoz ? ! Kisütötted persze buta észszel,
Ez is annyi mint a mikor a komádhoz mészs el ;
Bekopogtatsz, beköszöntesz : „Adjon Isten, kendnek . . . . .“
De nem oda Buda, paraszt ! Más sora van ennek !

„Erre csak én osztogatom itten a kegyelmet !
De nem ingyen — kegyelemből, tudja-e a kigyelmed ?
Uri jussom : felerészét követelni annak,
A mit ottbenn a királynál ajándéknál adnak !

„S a ki ebből agyafürtan eltagad egy morzsát :
Az ugyan megkeserüli, tudom isten, sorsát !
No paraszt, hát bemehetsz, de — csak ezen az áron ;
S ha nem : akkor kívül tágasb, — s majd a jövő nyáron !“

Elborulás köde szállott a paraszt fejére ;
De ha így van : tehet-e mást ? Mindent megigére.
Erre amaz bebocsátja s utasítja máshoz,
Mít tudom én, hogy micsoda belső palotához.

S alig áll meg szembe szegény ez új hatalmassal :
Küldi az is a pokolba azzal a nagy kassal !

Sőt ez a szót még csepűsebb fonalon szalasztja:
„Nem piac ez, adta buta híg-eszű parasztja!”

Nem csoda, hogy a barázdát rajta ez így szántja:
A ruháján arany ennek gombja, paszomántja;
Az ezüstös palotásnál, hogyha nem is sokkal, —
Magasabban állt *mindenben* legalább egy fokkal.

Ki legyen hát ez előtt most neki szószólója?
Ki egyéb, mint az a kas, mely kincse javát ójja.
Leemeli a födelét újra megint most is:
Csoda fogta bizony el rá most az aranyost is.

Csakhogy imé: ennek is van az a levelébe':
Óda állt még hegyesebben a paraszt elébe:
„A királynak? Nem tagadom, méltó az ajándék,
De nehezebb a kivitel mint maga a szándék.

„Erre csak *én* osztogatom itten a kegyelmet,
De nem ingyen-kegyelemből, tudja-e kigyelmed?
Én szedem itt felerészét, hivatalbul, annak,
A mit ottbenn a királynál ajándékkul adnak.

„Én vagyok az, kinek utján czéodat eléred,
De csak úgy, ha a mi jussom, megadod, ígéred;
S ha pedig nem: bekerülsz, ... de nem a palotába!“ .....
S olyat int, hogy a parasztnak megroggyan a lába.

S nem a köd már, — szomorúság föllege borítja;
Két felerész, teljes *egész* méltán szomorítja.
..... De sok is van a királyi fényes palotában,
A miről más nem is álmod' kicsi falujában!

Két felerész, teljes egész! De nem a jutalmat,
Nem egyedül ezt savalja, sem a fáradságot:
De ha otthon kitudódik üres utazása: —
Rajta arat le a falu! Nem lesz maradása!

De bizony most nincs ideje a töprenkedésnek,
Mert csak alig lesz ígérve az új felezés meg:
A királyi palotának folyosója mentén
Csörög a kard, s ragyog a fény a sok úri mentén.

„Félre paraszt, a király jön!“ Sug amaz ijedten.
De emez nem bánja, ha rajt' érik is a tetten;

Hisz' azért jött, hogy a király eleibe jusson:
Ezt pedig ím meg is váltá az ajándék-jusson.

Nem is enged félve, de sőt bátorodik, épen
Mint a gyerek, mikor atyját érzi közelében;
Szem keresi, de szive az, a mi megtalálja:
Ez az, itt jön, ez a Mátyás, magyarok királya!

Termetire a középnél magosabb, tetősebb;
Nincs az egész úri rend közt tagosabb, erősebb;
Arca piros, haja sárga, homloka hatalmas,
Szeme sötét, sas az orra, mosolya nyugalmas.

Szeme villám, mely az ármányt földre leteríti,
Mosolya nap, mely a bút is örömmre deríti.
Tükör ez arcz, s elegendő egyszer nézni rája,
Hogy kitaláld: ez a Mátyás, magyarok királya.

Sasszemivel észreveszi ő is a parasztot:
„Hát, atyafi, téged ide mondsza, mi fárasztott?“
..... Oh, mintha csak angyalének csapna a fülébe!
Odatérdel, odaborúl királya elébe!

„Kérlek uram, jó királyom, térdeimen esdek:
Kicsi kertem e legelső-zsengéjét ne vedd meg!
Kicsi bár az adomány, de nagy szeretet adja,
S így hát a még nagyobb jószág úgy-e elfogadja?“

„Még mikor a fát ültettem, fogadám meg szentül;
Ha megérem, hogy az áldás legelőszőr zsendül,
Csak azé lesz csemetéim legjava, legszebbje!
Ki szivemnek isten után legeslegszentebbje!“

A király is, az urak is, megindúlva hallják,
A hozót is, hozományt is derekasnak vallják;
„Istenemre — a király mond — büszke vagyok rája,
Lenni ilyen hozó földnek s sziveknek királya!

„Ritka gyümölcs! Odaillő díszül asztalomra!
S érdemes is köszönetre, s hálás — jutalomra“ ...
S teli erszényt von elé; (az aranyos int: „vedd el!“)
De a paraszt érte se nyul. „Nem, nem uram, tedd el!“

A király néz; — az urak is szinte, csodaszemmel.
„Viszonozzam tán valami egyéb kegyelemmel?“

Panaszod van? Igazság kell, vagy egyéb más néked?
S felel az: „Száz botot adjon jutalmúl felséged!”

„Száz botot én, ajándékért?” S bámul az emberre.
(Hej, hanem a palotaőr sápadozik erre!)
„Száz botot én? Eszeden vagy? Lelkemre nem értem!”
„De tudom én, uram király, hogy mi okon kértem.

„Nem egészen tiszta dolog az én idejöttem;
Kíváncsiság uralkodik szertelen fölöttem;
Felerészben ez is sarkallt, s hogy kielégítem
Eszközül e gyümölcs kellett, hogy ide segítsen.

„Félig adám igazából, — félig bűnből adtam;
S ez a bűn most egész bűn lett, mivel elhallgattam.
Bűn a királyt csalni, s nem is tudom nem kevés-e,
Ha e bűnnek csupán száz bot lesz a büntetése!”

Tagadólag int a király; de agyán keresztül
Hirtelen egy gondolatnak keltő szava rezdül.
„Igazad van; sújtsa a bűnt a király hatalma;
Legyen úgy! Ez adománynak száz bot a jutalma!”

Hej az arany-paszomántos de odalesz ettől,
A kimondott soha nem várt súlyos itélettől!
Úgy oda lesz, ereje sincs, hogy egyenest álljon,
Térdre rogyik, földre borúl: „Kegyelem, királyom!”

„Soha ilyet! — a király mond — száz botot az, — ez meg
Se teszi, se veszi, lerogy s „uram kegyelmezz meg!”
„Ki bűnös hát, s mi a bűne?” kérdi a parasztot.
„Van odalenn egy ezüstös, kérdd meg, uram, azt ott.”

S hamarosan odahívják a király elébe.
De annak is kékre-zöldre változik a képe;
Majd odarogy az aranyos paszomántos mellé.
„S te neked — szól a király — bot vagy kegyelem kell-é?”

S elrebegik, a mi történt, félve, töredezve,
Közbe megin' a kegyelmet kérve, esedezve;
De villámot szór a király két szeme sugára:
„Nem! Mátyásnál nincs kegyelem ilyen bűn számára!”

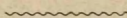
„Helyetek volt palotámnak lenni igaz őre,
S uton-állók gyanánt lestek ti a bemenőre?”

S a szegényt megraboljátok tartva együgyűnek ?
Nem, az égre ! Nincs kegyelem nálam ilyen bűnnek !

„A jutalmat, mint gonoszúl magatok szabtatok
A palotaőrség előtt nyilván kikapjátok,
Vegyen példát más is az ily rút gonosztevőrül ;
S többet ugyan ide nem áll egyitek is örül.

„Te pedig jó, szives ember, a ki szeretettel
Gondolál rám, megérdemlett jutalmadat vedd el.
Száz aranyat a gyümölcsért s ide fáradásért,
Háromszázat a királynak adott tanításért !“

Keze reszket a parasztnak ; könny ül a szemében ;
Se köszönni, se beszélni nem tud örömeben ;
Csak az égre tekint folyton, szóttalanúl, állvást :
De az érti, hogy e néma könny kire kér áldást.

III.

A V É G R E H A J T Ó.

Elbeszélés.

IRTA CSIKY GERGELY.

Barkó Kelemen úr nagyravágyó ember volt. Ha ezen emberi gyarlóság alól semmi halandó sincs kivéve, s egyiknél a hatalom után való törekvésben, másnál kincsek gyűjtésében vagy gyöngéd hódításokban nyilatkozik, Barkó úrtól sem vehette rossz néven senki, hogy nem tudott jobb lenni embertársainál, és szabómester létére azon nagyravágyó ábránd fészkelte magát szívébe, hogy polgártársai felett hatalommal és tekintéllyel uralkodjék. Sőt még önzőnek sem mondhatjuk nagyravágyását, mert egyedül azon nemes szándék lelkesíté, hogy tehetségét és hatalmát polgártársai javára érvényesítse. A hatalom istentől van — okoskodék Barkó úr — s a hatalmasok nem magukért nyerték azt, hanem embertársaik javára, és csak akkor sáfárkodnak vele helyesen, ha egyedül ezen czélt tartják szemük előtt.

A hatalomnak ily nagylelkű és nemes felfogása mellett valódi veszteség volt az emberiségre, hogy Barkó úr évek hosszú során keresztül csupán a szabó műhely szűk határai közt vihette át elméletét a gyakorlatba. Nem csoda, ha nem volt vele megelégedve. Izlése, hajlama és — merjük mondani — tehetsége egészen más irányt jelölt ki számára. A polgári társadalom élén állani, az ellenkező érdekeket kiegyeztetni, a rendet és nyugalmat fentartani és mindenkit — akár akar, akár nem — boldoggá tenni: ez volt a nagy hivatás, melyre a szükséges tehetségeket keblébe ülteté a bőkezű természet. Ámde a végzet mostohasága és egy világgyűlölő nagybátya kérlelhetetlensége már zsenge ifjúságában leterelte természetes ösvényéről, és ugyanazon világgyűlölő nagybátya műhelyébe kényszerítette. A sík földbe tévedt fenyő lehet, hogy eltengődik, de soha sem fogja feledni, hogy valódi helye ott fenn van a büszke bérczek oldalán: Barkó úr is beletörődött a szabó mesterségbe, de soha sem feledte magasabb hivatását s jelenlegi állapotát nem szűnt meg ideiglenesnek tartani.

Az ideiglenesség azonban kissé sokáig tartott. Barkó úr ritkúlni kezdő fűrtjeit már az ötvenedik tél dere csipte, de nagyravágyó ábrándja még mindig az ábrándok ködös országába tartozott. A lefolyt hosszú évek alatt Barkó uron nem történt semmi említésre való dolog, mi ily

rendkívüli szellemet bizonyára megilletett volna. Csak olyan közönségesen haladt át a szabó mesterség fejlődési fokain, mint akármilyen köznapi ember. Hogy inasból legény lett, hogy egynehány országot bevándorolt, hogy remekelt és czéhbelivé lett, hogy világgyűlölő nagybátyja egyetlen leányát feleségül s általa a műhely birtokba vette, hogy gyermekeket nemzett és temetett, hogy utóljára feleségét is eltemette s egyetlen leánnyal özvegyen maradt: ezek mind oly jelentéktelen dolgok, melyekre akármily közönséges szabó képes, s bizony kár volt Barkó úr magasabb rendű tehetségét rájuk pazarolni. Barkó úr várakozó állást foglalt, s felfelpezdülő geniusát azon vigasztalással csitítgatá, hogy az ő ideje még nem jött meg.

De egészen ellenkező nézetnek hódolt idős Barkó úr, a világgyűlölő nagybátya, ki átadván vejének a műhely dicsőségét és gondjait, a város végén komor külsejű házban vonta meg magát, hol kis megtakarított pénzéből élt s kedvére gyűlölte a világot. A sötét philosophia, melynek idős Barkó úr hódolt, természetes következménye volt mesterségének, melyhez épen oly szenvedélyes bálványozással ragaszkodott, a mily megvetéssel viseltetett iránta az ifjabb Barkó. Ha pedig e sorok olvasója megdöbbenve keresné az összefüggést a világgyűlölet és a szabómesterség közt, idős Barkó úr példájára hivatkozhatunk, ki hosszú pályája tapasztalásából megtanulta, hogy az ember semmi, a ruha minden, s hogy az ember csak annyit ér, a mennyi értéket ruhája ad neki; és annyi emberi tökéletlenséget ismert meg, melyet a ruhának kell jóvá tenni, hogy utóljára, mint minden szenvedélyes szabó, tökéletesen lenézte és megvetette az embereket s csupán hivatalos minőségben érintkezett velök. Megszűnván e hivatalos összeköttetés, a komor lelkületű öreg úr egész napokat töltött el sötét barlangjában, a nélkül, hogy vején és unokáján kívül egyéb emberi arcot lásson, s ezeket is sokszor csak nagy kérélésre engedé magá elé.

Mert az öreg úr soha sem tartá igazi szabónak nagyravágyó rokonát, kit a vérség és a házasság kettős köteleke fűzött családfájához, s azért mint félig-meddig lajkus embert őt is meglehetősen lenézte és megvetette. Barkó úr tudta ezt jól s fájlalta régóta. De nem segíthetett rajta, bármint iparkodott is minden adott alkalommal meggyőzni mogorva nagybátyját hivatásának magasztosságáról s azon sok áldásról, melyet a közpályán árasztathatna az emberiségre. Az öreg úr nagy aristokrata volt; nála az ember nemcsak a szabónál kezdődött, hanem ott is végződött, s Barkó urat sajtáságos philosophiája műnyelvén „ütött suhancznak“ nevezte, mely homályos kifejezés, legbizalmasabb ismerőseinek magyarázata szerint, nem épen a leghizelgőbb bók volt Barkó Kelemen úr elmebeli állapotára.

Ezen névvel tisztelte meg az idősebb Barkó ambitiosus rokonát már harmincz év előtt; s mint minden nagy bülesész, meglehetősen fukar

lévén a szavakban, most harmincz év után is csak ezen kabalistikus szóval nyilatkoztatá ki változatlan meggyőződését az ötven éves suhancz felől, ki ezen szempontból az örök ifjuság adományával látszék bírni.

— Ütött suhancz! ismétlé idősb Barkó úr, ezen napon már hetedszer, mialatt az ekképen megtisztelt férfiú a keskeny ablak mellett ülve azon töprenkedett, kihúzza-e zsebéből azt, a mi benne van, vagy ott hagyja?

A hetven éve daczára s a szakmájával járó véznasága mellett is még mindig erős és szenvedélyes öreg úr nagy keserőséggel ismétlé öcsésének fennebbi qualificatióját, cseppet sem törődve azzal, hogy ily bókók által lábbal tiporja a vendégszeretet törvényeit. Barkó úr nagy fontoságú ügyben látogatta meg ma sardonikus nagybátyját, a mi abból is látszott, mert nem távozott el, mint máskor, első kopogásának sikertelensége után, hanem az ajtóról az ablakra került, s onnan addig kérlelte a kályha mellett komoran és hallgatva böleselkedő öreg misanthropot, hogy végre beeresztette ajtaján, miután előbb egy párszor már onnan belülről megtisztelvé rendes czímével.

Ezen kívül nem is váltottak egyéb szót eddig, bár a látogatás már jó ideje tartott. Az ifjabb Barkó úr elfogultnak látszott, s azon érdekes foglalkozásba volt elmerülve, hogy negyedóránként hősi elhatározással zsebébe dugta kezét s félénk csüggedéssel ismét kihúzta; az idősebb úr pedig komor és feszült figyelemmel leste öcsése rejtélyes mozdulatait, szokott jelszavának ismétlése által tudatván, hogy résen áll s harcra készen várja az ellenségeskedések megindítását.

Végre megemberelte magát Barkó Kelemen úr, s több meghiúsult kísérlet után kivonta zsebéből a hivatalos lap egy régibb számát.

— Mi az? kérdé a misanthrop, vészjóslo köhintéssel.

— A hivatalos újság, viszonzá Barkó úr vegyes érzésektől remegő hangon, a mennyiben büszke is volt, hogy ily közhitelességű okmányt hord zsebében, de egy kissé borzadt is a bekövetkezendő magyarázattól

— Úgy? Tán csődöt mondtál? kérdé az öreg úr hideg gúnynyal.

Barkó úr érzé, hogy mennél hosszabb bevezetést bocsát előre, annál jobban ki fogja venni sodrából a mogorva philosoph kérlelhetetlen ironiája; azért összeszedte minden önérzetét, nagyot fohászzkodott, s kiterítve maga előtt a derekasan meggyűrődött újságot, csengő hangon, de lélekzetvétel nélkül felolvasta egyik pályázati hirdetését. A hazának adóvégrehajtókra van szüksége, s felszólítja polgárait ezen méltóság elfoglalására.

— Hát aztán? kérdé az öreg úr kétségbeejtő nyugalommal, midőn Barkó úr befejezte olvasását, s ismét a büszkeség és rettegés vegyes érzetével tekintett nagybátyja kifürkészhetetlen arczába.

— Pályázni szeretnék, mondá Barkó úr szilád elhatározással, de reszkető hangon.

— Tessék? kérdé az öreg úr keserű gúnynyal.

— Pályázní szeretnék, ismétlé Barkó úr.

— Bolond, mondá az öreg úr.

Ezen kéttagú szó rendesen nem foglal ugyan magában valami megtisztelő vagy buzdító jelentést, de Barkó úr ez utóbbi értelemben lát-szék felfogni, mert előbbi nyilatkozatát ezzel toldá meg:

— Már be is adtam a folyamodást.

— Bolond, mondá ismét az öreg úr.

E második buzdításra Barkó úr hősi elszántsággal ismét zsebébe nyúlt, valami összehajtott írást vett ki belőle, büszkén fölemelte a légben s azután újra zsebébe sülyesztve, a hivatalos méltóság önérzetével s némi titkos remegéssel egészen felhajtá a valót takaró leplet.

Már meg is kaptam a kinevezésemet, mondá a régi vegyes érzellemmel.

A világgýűlő philosoph némán fölkelt e rettentő szavak hallatára, az ajtóhoz ment, kinyitotta s oly mozdulattal nyujtotta kezét kifelé, hogy a legnehezebb felfogású ember is könnyen megérthette jelentését. Barkó úr is megértette s szívesen követte volna a kijelölt irányt, de itt kellett maradnia, mert jöttének tulajdonképen tárgyát még nem is érintette. A szabóúzet forgott kérdésben, melyet új méltóságában természetesen nem tarthatott meg. De el nem adhatta csak úgy könnyedén, mert még mindig az idősebb Barkó tulajdona volt. Ennek megegyezését kellett tehát előbb kicsikarni, s ezen kétségbeesett vállalathoz fogott most Barkó Kelemen úr, nagy tapintattal és ékesszólással.

Hajh! De érzéketlen kősziklára pazarolta el minden ékesszólását. Hiában festé megragadó színekkel a dicsőséget, melyet hivatalos rangja a Barkó család társadalmi állására fog árasztani; hiában hangsúlyozá a hazafiúi kötelességet, melynél fogva minden polgár köteles tehetségét a hon boldogítására értékesíteni; hiában hivatkozott megindúlt hangon egyetlen gyermeke jövőjére, mely bizonyára fényes és boldog lesz, ha apja mint királyi tisztviselő vezeti be őt a magasabb körökbe: sem a dicsőség, sem a hazafiasság, sem a szeretet nyilai nem tudtak áttörni a kemény páncélon, mely az öreg úr keblét boritá engesztelhetetlenül; ott állt a nyitott ajtó mellett, kezével kifelé mutatva, mint valami mogorva útmutató, melytől csak annyiban különbözött, hogy néha-néha keserűen mosolygott, a mit az útmutatók nem szoktak tenni.

Királyi tisztviselő . . . gondolja meg azt apám uram — fejezé be Barkó úr hosszas megindító szónoklatát, s látható tetszelgéssel hangsúlyozva e nagy méltóság minden egyes szótagját — királyi tisztviselő . . .

— Királyi bolond, morgott az öreg úr; aztán újra az ajtóra mutatott, a következő udvarias búcsuzással:

— Ajánlom magamat, nagyságos úr, méltóztassék kieblábolni.

— Tehát eladhatom az üzletet? Kérdé Barkó úr boldog tudatlanságot tetetve.

— Nem adhatja el a nagyságos úr, felelt az öreg úr, megátalkodott ironiával e magas czímet adva Barkó úrnak, mely talán mégsem illette meg hivatalos rangját, a mint Barkó úr sietett is szerényen tiltakozni, ámbár minden valamire való eredmény nélkül. — Nem adhatja el a nagyságos úr. Magam fogom átvenni, elég erős vagyok még hozzá. Az üzlet a családban marad; nem azért alapította a nagyapám, hogy holmi nagyságos urak elkótyavetyéljék. Alászolgája nagyságos úr; reménylem, többet nem lesz szerencsém.

És folytonosan bókolva kituszkolta végét az utczára s úgy bezárta utána az ajtót, hogy később alig tudta kinyitni.

Barkó úr hazafelé indult; sikertelen útja nem verte le, kitagadtatása nem vette el kedvét; sőt némi bánatos örömet érzett, meggondolván, hogy hivatalos állásának már meghozta az első áldozatot, midőn szakított családjá hagyományaival. Az áldozattal, bármily nagy legyen, mindig együtt jár valami fájdalmas elégtétel, mely megnyugtat és kárpótlást ad az elveszettért. Barkó úr érzé, hogy most lett tulajdonképen felavatva a közügy apostolává, midőn hazafiúi kötelességének feláldozta családi összeköttetéseit; s ez öntudat boldogsággal és büszkeséggel tölté el keblét. Körülnézett az utcán, ha valjon az emberek arczán nem vesz-e valamit észre azon köztiszteletből, mely kiválóbb egyéniségek önfeláldozásának egyetlen jutalma polgártársaik részéről. Az emberek közömbösen haladtak el mellette, s egyik sem látszott róla tudomást venni, kivéve egy haragos öreg urat, kinek lábára hágott. Barkó úr fájdalmas megdöbbenéssel vette észre polgártársai közömbösségét, nem is ügyelve a haragos öreg úr dörmögésére; de csakhamar megnyugodott azon gondolatra, hogy a hivatalos újság még nem közölte az új kinevezéseket s az emberek nem tudhatják felmagasztaltatását.

Másnap megtörtént ez is. A hivatalos újság első lapján ott ragyogott Barkó Kelemen úr neve, nyomtatásban; senki sem tagadhatta el. A kitüntetett férfiú le nem tudta kezéből tenni az újságot, a mint a kávéház ablakában ült, s szemét majd az utcán jártatá, majd a kávéház nyüzsgő népsége felé fordítá, majd ismét megújuló gyönyörrel a bűverejű nyomtatott sorokra szegzé, elringatózva a hatalom megittasító érzetében. Szemben vele egy sovány epés tekintetű úr ült, félóra óta lesve a hivatalos lapot, s öt perczenként metsző hangon kérdezve az átfutó pinczértől, hogy valaki talán könyv nélkül akarja megtanúlni a kérdéses újságot? Barkó úr nem hallotta a gúnyos czélzásokat, s ha hallja, sem veszi magára, mert nem tartotta volna lehetségesnek a közhatalomnak ily egyenes megsértését nyilvános helyen. Az epés arczú sovány úr végre kimondhatatlan haraggal távozott a kávéházból, s úgy becsapta maga után ajtaját, hogy még Barkó úr is felriadt boldog merengéséből. Letette a hírlapot s egy félreeső szögletbe vonúlva leste a hatást, melyet a nevezetes újság gerjeszteni fog. Egy kóvér öreg úr fölvette a lapot, rápillan-

tott s néhány percz múlva megvető mozdulattal a tekéző asztalra dobta. Bizonyosan bukott pályázó, gondolá magában Barkó úr, s megjegyze magának a forradalmi hajlamú kövér öreg urat. Jöttek, mentek mások, fölvették a lapot, elolvasták meg letették: Barkó úr szakadatlan figyelemmel kísért minden mozdulatot s az arcok kifejezéséből fürkészte a hatást. Egyszerre beszélgető csoport közé került az újság; egyik olvasni kezdte, a többi följe hajtott föl hallgatta. Bizonyosan a kinevezésről beszélgetnek, gondolá Barkó úr, s igen meg volt elégedve, midőn látta, hogy az egyik hirtelen kiveszi a lapot a másik kezéből s egy ideig nagy érdekléssel olvas valamit. A kinevezés megtette hatását, mondá magában Barkó úr, előjött szegletéből, s közönyös arcczal négyszer végig sétált a beszélgető társaság előtt, elfordítva szemét, nehogy elárulja, mintha sejténé a társalgás tárgyát. Azután elégedetten és méltóságos tartással eltávozott a kávéházból, előbb fényes borralaló ígérete mellett meghagyva a pinczérnek, hogy a hivatalos lap mai számát gondosan tegye el részére, ha mind kiolvasták.

Barkó úr új lakása felé indúlt, mert kérlelhetetlen nagybátyja még a múlt este beköltözött a szabó műhelybe, gúnyosan felkérve a nagyságos urat, hogy abban a nyomban méltóztassék kihurczolkodni. Barkó úr szerencsére már gondoskodott új lakásról, s így könnyen meghozhatta hivatásának ezen második áldozatot. Most tehát haza felé indúlt, szerényen a mellék utcákat választva, nehogy az emberek arról gyanúsítsák, mintha dicsősége első napján mutogatni akarná magát. De arról nem tehetett, hogy így is közfigyelmet gerjesztett, s közeledtére több ablak nyílt ki, mely körülmény egyedül megjelenésének volt tulajdonítható, nem pedig annak, hogy épen most volt a takarítás ideje. Barkó úr leereszkedőleg veregette meg egy borzas kis fiú fejét, ki titokban nyelvért öltögetve haladt el mellette; s miután tévedésből magára vette és udvariasan viszonzta egy ábrándos tekintetű fiatal úr mély köszöntését, mely valóságban az ablakon kinéző fürtös kisasszonynak szólt: tökéletesen meg volt elégedve a hatással, melyet új rangja polgártársaira gyakorolt. Nem is fognak bennem csalódni, — gondolá magában Barkó úr, meghatottságtól dagadó kebelével — az ő javukra lesz irányozva minden működésem, övék lesz éjjelem és nappalom, s nem kell más jutalom, mint szeretet és bizalom polgártársaim részéről.

Haza érve tovább fűzte polgártársai javával foglalkozó gondolatait, s meleg szavakba önté jóakaró szándékait és a jövőt illető fényes terveit. A köznép lesz minden törekvésének végczélja, tisztelet és szeretet legnemesebb jutalma, elismerés, közbecsülés mindennapi kenyere. De a rangnak megvannak a maga kötelességei is; hallott vagy olvasott is erről valaha valami franczia közmondást, de nem jutott eszébe; mellesleg mondva, ha eszébe is jutott volna, nem mondhatta volna el, nem lévén beavatva az említett világnyelv titkaiba. A ranggal járó kötelességeket

azonban szigorúan teljesíteni kell, nemcsak a hivatali működésben, hanem a magánéletben is. A társaságot ezentúl meg kell válogatni, a méltóságot fenn kell tartani. A jó előljáró kegyes és elnéző alattvalói iránt, de nem keveredik közéjük, nem teszi magát mindennapivá, ha tekintélyét, a társadalom ezen alapját, sértetlenül meg akarja óvni. Mindenki maradjon a maga körében, — ez az ő véleménye. Hivatalában éljen embertársainak, legyen a közönség szolgája, de a magán életben maradjon a maga körében.

Egyetlen egy hallgatója volt Barkó úr ezen programbeszédjének, s ez egy hallgató nem volt senki más, mint leánya. Hanem ez legalább mély figyelemmel ügyelt rá, mely szerencsében nem minden nyilvános szónoklat szokott részesülni. A hatás sem maradt el, csakhogy Barkó úr kimondhatatlan bámulatára, a lehető legkeservesebb zokogásban nyilatkozott.

— Julcsa-leány, mit jelent ez? Kialtott Barkó úr, hirtelen megállapodva programja kellő közepén, s nagy aggodalommal tekintve a zokogó leányra.

Julcsa felelni akart, de a könnyek nem engedték szóhoz jutni.

-- Mi bajod van, mért sirsz kis leányom? Kérdé ismét Barkó úr, apai felindulásában elfeledve egy pillanatra hivatalos méltóságát.

A kis leány végre nagy nehezen elnyelte könnyeit, s nagy püsszegések közt megvallotta keserves zokogásának okát. A program azon pontja volt ez, mely a távolság megválogatásáról szolt s mindenkit a maga körébe útasított. Sejté, hogy az ő körük ezentúl magasabb lesz a réginel, pedig ebben a régiben sokan vannak, kiktől ha el kellene válnia, megszakadna a szíve, például a Csordásék Marcsája, a Benkőék Lottija s számos más barátnéja . . . és . . . és . . . akart még valamit mondani, de veszedelmesen elpirúlt, s püsszegése és csuklása ismét heves zokogásban olvadt fel.

Barkó úr csendesen és jóakarólag mosolygott. Tudta ő ezt a titkot régen, nem volt szüksége bővebb magyarázatra. Igaz, hogy régi kollégája, Höresök Dániel szabómester maradt, s Károly fiával együtt, ki apja mesterségét követte, mély örvény által választatott el egy királyi tisztviselőtől, de ha már a fiatalok szeretik egymást, Barkó úr nem volt az az ember, ki társadalmi formáknak feláldozza egyetlen gyermeke boldogságát. Meg fogja ugyan kissé ijeszgetni a szerelmes fiatal embert, de csak azért, hogy annál nagyobb legyen a gyerekek boldogsága. A magasabb rangúak mindig emelhetnek magukhoz egyeseket az alsóbb rétegekből, s utóljára sehol sincs megírva, hogy Károly örökre szabó maradjon, és szerencsés házassági s családi összeköttetése által ne juthasson magasabbra.

Ilyenformán meg is vigasztalta kesergő leányát, s félig érthető célzásokkal és jóakaró biztatásokkal annyira megkérlelte, hogy végre telje-

sen magához tért s osztatlan figyelemmel szentelhette magát fontos gazdaaszonyi feladatának.

Mert Barkó úr nagy ünnepélyre készült. Másnap volt elfoglalandó hivatalát vele együtt kinevezett kollégáival, s e nagy fontosságú cselekmény reggeli kilencz órára volt kitűzve, a mint az inspector úr tegnapi köszönő és tisztelgő látogatása alkalmával tudtára adta. Barkó úr kellő díszszel szándékozott megünnepelni ez emlékezetes napot; estére nagy vacsorát rendezett, s hosszas fejtörés után akként intézte el meghívásait, hogy általuk némi hidat építsen, mely jelenlegi rangját összekösse multja hagyományáival. A meghívottak zömét természetesen rangbeli társai képezték; ezekhez csatolta még Höresök Dániel urat fiával, s végre világgyűlölő nagybátyját. Nem fog ugyan eljönni — magyarázá leányának — de hadd lássa, hogy nem neheztelek rá, s mostani állásomban sem tagadom meg rokonaimat.

A hivatali beiktatás másnap reggel szerencsésen megtörtént. Az inspector maga elé rendelte az új végrehajtókat s hivatalos rövidséggel tudtokra adta, hogy pontosan végezzék dolgaikat, különben irgalom nélkül el fognak csapatni. Barkó úr valamivel több formalitást s némi ünnepélyesebb színezetet várt ugyan, de megnyugodott azon gondolatban, hogy a hivatalos eljárás fő feltétele a rövidség, s elhatározá, hogy működésében ő is az inspector úr határozott modorát fogja utánozni. Meg is kísérlette még az nap; mert az installatio után egy irnok-féle fiatal ember azonnal kezébe nyomott egy csomó adóintést, hogy illető helyeiken kézbesítse. Barkó úr oly természetes hűséggel utánozta az inspector úr rövid parancsoló modorát, hogy az első nap folyamán már két öreg úr s három özvegy asszonyság tett ellene panaszt az adóhivatalnál.

Barkó úr azonban mit sem tudott egyelőre hivatalos fellépésének ez első eredményéről, hanem befejezve körutját, meglehetősen fáradtan, porosan és éhesen haza tért. Alkonyodni kezdett már s közelgett a disztrakoma ideje. Juliska nagy munkában volt, egész nap sütött, főzött, s oly díszesen terítette fel a vacsorázó asztalt, mintha valakinek a vendégek közül nagyon ki akarná érdemelni tetszését. Hanem ha e szándékával a fiatal szabóra, s nem mint illetet volna, az előbbkelő vendégekre célzott, akkor bizony kárba veszett a szép terítés, meg az asztal közepén diszló nagy virágbokréta, mert este felé azon izenettel köszöntött be a konyhába egy szurtos szolgáló, hogy tiszteli Höresök Dániel úr, meg Károly úrfi, de nem jöhetnek el vacsorára.

Eljöttek azonban a végrehajtók teljes számmal. Barkó úr arca ragyogott a büszkeségtől, midőn végig tekintett a csupa királyi tisztviselőkből álló fényes társaságon. Volt köztük egy tönkrejutott földesúr, két bukkott kereskedő, két kiszolgált őrmester, egy felfüggesztett tanító s négy más úr, ki azelőtt semmi határozott állást nem foglalt el a társadalomban, hanem azon nagy kiterjedésű osztályhoz tartozott, melynek tagjait

magányzóknak szokták nevezni a fogadók vendéglajstromában. A társaság tehát díszes volt, csak egy kissé zajos. Juliska főzte nagy becsületet valott, s a tönkrejutott földesúr, mint a társaság legelőbbkelő tagja, válogatott szavakkal fel is köszönté a bájos házi tündért, míg a felfüggesztett tanító menten bele szeretett s utána ment a konyhába, honnan megkarmolt ábrázattal tért vissza. A multság tehát egészen a finomabb körök módjára folyt le, s midőn a lakoma végén az úri vendégek kissé tántorogva léptek az utczára, a négy magányzó úr közül kettőt határozottan a földön kellett húzni; ezen körülmény sem szolgált a hivatalos tekintély csorbítására, mert éjjel után két óraker senki sem jár az utcán, s így nem is vehet tudomást a felsőség emberi gyarlóságáról.

Barkó ur későn feküdt le, következőleg kissé későn is kelt fel, úgy annyira, hogy reggelizésre való ideje sem maradt, s mégis fél órával később jelent meg hivatalos helyiségében, mint kellett volna.

— Maga már a negyedik végrehajtó, ki ma későn jön, mondá vigyorogva a hivatalszolga. Menjen csak be az inspector úrhoz, régen várja.

Barkó úr megdöbbenve nézett végig a vigyorgó hivatalszolgán. Igaz, hogy az is hivatalos személy, sőt egyenruhát is visel, de mégis vakmerőség tőle így szólni egy királyi tisztviselőhez. Röviden kikérte az ily bizalmaskodásokat, mire a vigyorgó hivatalszolga még impertinensebb vigyorgással felelt, egyszersmind kitérve az inspector úr írószobájába vezető ajtót.

— No ugyan szépen kezdi a dolgát! — kiáltott rá az inspector úr, figyelmen kívül hagyva illedelmes köszöntését. — Mindjárt első nap elkésik! Ez nem megy, hallja, ez nem megy.

Barkó úr töredelmesen fogadá, hogy ezentúl pontos lesz.

— Akkor beszéljen, ha kérdezem, mondá az inspector úr. Nem elég, hogy maga késik el, még másokat is hanyagságra csábít. Hallom az este is valami dáridót csapott, az egész végrehajtó sereg ott dorbézolt reggelig. Hogy merte ezt tenni, hallja?

Barkó úr megemlékezvén, hogy a kérdésre felelnie kell, nemes önérettel viszonzá, hogy nem dorbézolás volt nála, hanem csak új hivatalát akarta szerény vacsorával megünnepelni.

— Micsoda! még ezt is hivatalnak nevezi, kiáltott az ideges inspector úr epés kaczagással. Szép hivatal! Hogy meri ezt hivatalnak mondani, hallja?

Erre a kérdésre már nem tudott Barkó úr felelni. Elszörnyedt és elnémult. Az inspector úr, saját hivatalbeli főnöke mondja ezt szemébe. Az ő állása nem hivatal, ő nem királyi tisztviselő! Hát micsoda? Talán hajdú vagy szolga? Ha azt világgyűlölő nagybátyja hallotta volna! De nem, az inspector úrból csak a harag beszél, s az igazságtalanná teszi az embereket.

Barkó úr kínos elmélkedését ismét félbeszakítá a haragos inspector úr hangja.

— Más panaszok is jöttek az úr ellen. Első nap már öt panasz. Szépen kezdi; gorombáskodik a publikummal. Hogy mer gorombáskodni, hallja?

Barkó úr alázatosan kérde a panaszlók kiletét s az inspector mérgeesen felnyitva egy tintafoltos könyvet, megnevezé a két öreg urat és három özvegy asszonyságot.

— Én nem gorombáskodtam velök, mondá Barkó úr nemes öntudattal. Ellenkezőleg, mindent az ő javukra óhajtottam elintézni; azért szólítottam fel erős szavakkal, hogy siessenek adójukat kifizetni. Kifejezéseim hivatalos szinezetiek voltak; bátorzkodtam az inspector urat, mint főnökömet utánozni.

— Micsoda! Hogy mer engem utánozni? Kicsoda az úr? kiáltott az inspector úr nagy méltatlankodással. Ha nem tekinteném ősz haját, tüstént elcsapnám. Engem utánozni, hallatlan!

Ezen vakmerő mimelési kísérlet annyira felbosszantá az inspector urat, hogy jó ideig szóhoz sem tudott jutni. Végre oda állt Barkó úr kifent szürke bajusza alá, s ezen rövid s érthető szavakkal adta tudtára ultimatumát.

— A maga dolga, elvégezni azt, a mit rá bíztak, hallja! Udvari-asnak lenni, de mentől több adót behajtani, hallja! Nem utánozni előljáróit, hanem tisztelni, hallja! És ha még egy panaszt hallok ellene, elcsapom, hallja! Mehet dolgára, hallja!

Barkó úr hallotta, de nem értette. Így lehordani őt iskolás gyerek módjára, a ki becsületben megőszült, tisztességes családapa volt mindig s becsülésben állt mindenki előtt. És miért? Mert hivatalos kötelességét teljesítette úgy, amint legjobbnak vélte. Keserűséggel telt el szíve, de nem szólt egy szót sem, hanem megfogadva a mérges inspector ur végső értesítését, megfordult és ment dolgára.

De a mint tovább haladt az utcán, hóna alatt hosszú vékony nyomtatott jegyzőkönyvekkel, zsebében tintatartóval és mellényébe dugott író-tollal, lassanként ismét fölébredt hivatalos minőségének öntudata s megvigasztalá előbbi keserűségét. Megezik ez másutt is, másokon is; alsóbb rangú tisztviselők akárhányszor kapnak orrot fölebbvalóiktól, de ez hivatalos titok marad s nem kerül ki a közönség közé, tehát nem is járhat a tekintély kárával. Rajta sem látja most senki, hogy az inspector ur nem épen a legnagyobb tisztelet kifejezésével szólt hozzá. Csak polgártársai tiszteljék és szeressék, a színpalak közt előforduló kellemetlenségeket el fogja viselni; s ha polgártársai elismerik hivatalos tekintélyét, nem bánja, ha négy szem közt még hivatalos minőségét is kétségbe vonja szeszélyes főnöke.

Ezen vigasztaló gondolatok teljesen visszaadták megrendült önérzetét. Kellő méltósággal és tekintélylyel járta be kijelölt házait, jól figyelve mindenütt, nehogy ismét utánozni találja az inspector úr hivatalos módo-

rát. Komoly volt, de udvarias; méltóságos, de gyöngéd. Udvariassága azonban nem talált mindenütt megfelelő viszonzásra. Egy helyen azt kérdezték tőle, az ajtón akar-e kimenni vagy az ablakon? Másutt lába elé dobták a nyájasan átnyújtott adóintést, ülésel pedig egyáltalában nem kínálták meg sehol. A külvárosban egy indulatos eszmadia kuttyóját uszította rá, a mint az udvarra lépett, s e forradalmi hajlamú állat menten elhasította Barkó úr szép új kabátját. Ugyanazon uteza másik házában, hova lefoglalni ment, a középkorú háziasszony két kis mosdatlan visító gyereket helyezett Barkó ur karjai közé, kijelentvén, hogy egyéb vagyona nincs, hanem ezt csak vigye el bátran executio nélkül. Barkó ur jóakaró méltósággal jobb anyai érzelmekre intette a középkorú asszony-ságot, s jegyzőkönyvére azon hátíratot vezette, hogy két serdületlen magzaton kívül egyéb ingóság nem találtatott; az inspector ur irnoka azonban kivételte a jegyzőkönyvet s kikérte máskorra az ily ostoba tréfákat.

Mindezen és számos egyéb tapasztalatait nem egy napon tette Barkó úr. Mintegy két hét mult már el hivatalos működése óta, alakja lassanként ismerős lett az adónemfizető honpolgárok köreiben. Méltóságos komolysága és udvariassága sok jó tréfára adott alkalmat, s egyik a másikat igyekezett felülmúlni a tekintélyes tartású öreg végrehajtó kijátszásában. Barkó úr fájdalmasan kezdett meggyőződni polgártársainak forradalmi irányáról, s estenként gyakran kijelenté leánya előtt, hogy ez állapot nem tarthat sokáig, s a tekintélynek ezen általános megvetése okvetlenül borzasztó társadalmi felfordulásra fog vezetni.

Csak leányával közölkötte ezen vészjósló előérzetét, mert más emberi lényvel nem igen érintkezhetett bizalmasan. Azelőtt, míg az alsóbb osztályokhoz tartozott, estenként eljárt a kávéházba, volt társasága, hozzá hasonló mesteremberek, kikkel néha éjjélig elpolitizált, s kik előtt meg lehetős tekintélyben állott. Most azonban társadalmi állása nem engedte, hogy régi körét fölkeresse, de ha meg is engedte volna, nem volt arra való pénze, hogy kávéházra, korcsmára jusson. Mint szabómester, hol többet, hol kevesebbet keresett, de meglehetősen jó móddal élt mindig, most azonban napi díján kívül semmi egyebe nem volt, s ez bizony nagyon szűken fedezte a háztartás költségeit. A kis Juliska keményen dolgozott és cselédet sem tartott, mert arra nehezen jutott volna. Barkó úr néha-néha maga is érezte, hogy egyben-másban mintha hiányt szenvedne, kis leányát pedig igazán sajnálta, de nem segíthetett egyébbel, mint azon viasztalással, hogy a rang áldozatokat kiván.

Juliska tehát nagyon sokat dolgozott és semmit sem mulatott. Lehet hogy ez volt oka folytonos szomorúságának, mert a fiatal leány bizony megkiván néha egy kis szórakozást is; de lehet, hogy talán egyéb okból is szomorkodott. Barkó úrnak sokszor szívébe nyilallott leánykájának bánatos tekintete, sokszor fel is tette magában, hogy alaposan ki fogja valatni; de sohasem jutott rá elég ideje, mert reggeltől estig szakadatlanul

dolgában járt s este oly elesigázottan vánszorgott haza, hogy rendesen a a vacsoránál ülő helyében elaludt, s Juliskának úgy kellett őt levét-kőztetni.

És daczára e szakadatlan munkának, fáradságnak, Barkó úrral még sem volt megelégedve a haragos inspector úr. Legalább ilyen formát kellett tapasztalnia a hónap vége felé, midőn egy reggel az inspector úr irnoka kiosztá a rendes napi munkát, s a többi végrehajtó jelenlétében szigorúan megfeddte Barkó urat.

— A hova az úr megy — mondá az inspector úr irnoka — onnan senki sem jó adót fizetni. Nem tud az emberekkel beszélni? Úgy látszik, csak tréfára veszik figyelmeztetését. Mért nem ijeszt rájuk?

— Az inspector úr udvariasságot parancsolt, mondá Barkó úr méltósággal.

— Tudja is maga, mi az az udvariasság, mondá az inspector úr irnoka megvetőleg. Nem gavallérnak tartjuk az urat, hanem végrehajtónak, s a hova küldjük, onnan pénzt kell behajtania jó vagy rossz szerével érti? Ne legyen gyáva, érti?

— Ez már mégis sok, mondá Barkó úr méltatlankodva, míg kollégái hallhatólag vihogtak körütlötte. Ha szigorú vagyok, gorombának mondanak; ha udvarias vagyok, gyávaságról vádolnak. Mit tegyek hát?

— Fogja be a száját, mondá az inspector úr irnoka, ki igen díszes fiatal ember volt, haját felsütve viselte és zsebkendőjét erős illatszerekkel szokta meghinteni. Jeles ifjú volt, szép előmenetelre számíthatott s a leányos polgári házaknál nagy becsben állott.

Barkó úr megfogadta a díszes ifjú úr hivatalos útasítását, befogta száját s kollégáinak vihogásától kisérvé dolgára ment. El volt keseredve az emberiség iránt, melynél legjobb igyekezete mellett sem tud méltánylást találni. Hivatali főnökei üldözik és igazságtalanok iránta, alattvalói nem ismerik tekintélyét, sőt sokszor kézzelfoghatólag csúfot úznek vele. Bármint palástolta ez utóbbi körülményt Barkó úr, kénytelen volt titokban bevallani önmagának a rettentő igazságot. Polgártársai sem tiszteletet, sem szeretetet nem mutatnak iránta, hanem vagy megvetést vagy határozott gyűlöletet. Miért? Hiszen ő javokat akarja, egyedül a közjó érdekében működik fáradságtalanul s bizony nem valami nagy anyagi jutalomért, a mint foltos topánkája s feselni kezdő kabátja mutatja. Barkó úr nagyot sóhajtott, midőn műértő szemmel végignézett említett ruhadarabjain s elgondolá, hogy azelőtt nem kellett ily öltözetben mutatnia magát. Igaz, nem a ruha teszi az embert, s a királyi tisztviselő kopott külsőben sem veszti el benső méltóságát, de mikor ezt sem akarják az emberek elismerni, sőt előljárói valódi szolgaként bánnak vele! De jól van, legyen! — gondolá Barkó úr — ha jó akaratom nem kellett az embereknek, érezzék hatalmam teljes súlyát. Azon keserűség kezdett

most Barkó úr keblében tanyát ütni, melylyel az alattvalók hálátlansága tölti el az uralkodók szívét s mely a zsarnokokat teremti.

Ezen keserű érzelmek és zsarnoki elhatározások közt végezte be Barkó úr napi körutját. Fellázadt indulatai még akkor sem csillapultak le, midőn este nagy fáradtan haza érkezett, s leánykája rendes szokása szerint kezébe adta töltött pipáját. Barkó úr szórakozottan tartá kezében a füstölő instrumentumot, a helyett, hogy közönségesen elfogadott szokás szerint szájába dugná. Tekintete leányának halvány arczára, kisírt szeméire tévedt. Egy ideig kábultan küzdött saját keserűségével, öntudatlan bámulattal meredve a leány szomorú arczára; de lassanként belopózott lelkebe e bús tekintet, kezdett határozottabb alakot öltetni, s végre megragadta szórakozott figyelmét a gondolat, hogy a gyermeknek valam nagy bánata van.

— Mi bajod van kis leánykám? kérdé Barkó úr nagy részvéttel.

— Semmi, mondá Juliska elfordított arczezal.

— Hogy ne volna? Hiszen most is sírsz, kiáltott Barkó úr, most már egészen megfeledkezve saját hivatalos bajairól. Megfogta két tenyerével a síró leány fejét, maga felé fordítá arczát és fájdalmas aggódással nézett mélyen szeme közé.

— Igy, most már beszéljünk, mondá Barkó úr vigasztaló hangon. Ki bántott? senki...? Igen, értem, mindig a régi baj. De hiszen mondtam már, hogy semmi kifogásom ellene. Megmondhatod Károlynak, hogy ne féljen, jöjjön el és kérjen meg bátran. Én nem akadályozom gyermekem szerencsáját. Nem mondtad ezt neki?

— Hiszen megmondtam, viszonzá Juliska sóhajtva, de nem ez a baj. Az ő apja nem akarja megengedni, hogy... hogy...

Micsoda? kiáltott Barkó úr kimondhatatlan meglepetéssel. Az ő apja? Hörcsök Dániel? Hiszen hajdanában többször beszélgettünk erről a dologról, s nagyon kedvére volt neki.

— Igen, de azóta... hebegé Juliska újra fenyegetőző sírással.

— Úgy? Most már értem, mondá Barkó úr homlokára ütve. Fél a szegény ember, s azt hiszi, mostani állásomban nem lehet hozzám közelednie. De ne félj gyermekem, felvilágosítom, még ma este felvilágosítom. Ilyenkor a Három Tulipánnál szokott néhány régi — hm — ismerősömmel mulatni. Oda megyek, beszélek még ma este.

Juliska csendesen rázta fejét s valamit akart mondani, de Barkó úr nagy sietségében semmit sem vett észre. Gyorsan előkereste kalapját, felhúzta rongyos keztyűit, s miután félre fordulva titokban meggyőződött, hogy van még költség tárczájában a rendkívüli kocsmái költekezésre, megcsókolta leányát s méltóságos tartással a Három Tulipán felé indult.

A Három Tulipán, a szomszéd utczában, kedvencz estéli tanyája volt a szabóművészet előbbkelő képviselőinek. Barkó úr hajdanában sokszor járt ide, utját jól ismerte. Ajtaja elé jutva, óvatosan körültekintett,

ha valjon nem veszi-e észre a közönség, hogy ily rangján alul álló helyiségbe téved. Szerencsére senki sem járt az utcán, Barkó úr hivatalos tekintélyének minden csorbítása nélkül beléphetett a Három Tulipánba.

Valóban ott ült a szegletasztal mellett Höresök Dániel úr, régi helyén, több kollégájával, tisztos szabómesterekkel. Barkó úr, előre mosolyogva a kellemes meglepetés fölött, melyet hirtelen megjelenése lesz okozandó, az asztalhoz lépett, s barátságos csengő hangon jó estét kívánt a társaságnak.

A mester urak csakugyan nagy meglepetéssel ütötték fel fejüket a köszöntésre s néma bámulattal meredtek egy ideig Barkó úrnak jóakaró leereszkedéstől ragyogó arczára. Egyikök immel-ámmal viszonzta a jó estét, a többiek, miután eléggé kibámulták magukat, tovább kezdtek beszélgetni, nem véve több tudomást Barkó úr jelenlétéről.

— El vannak fogúlva, gondolá Barkó úr esendesen mosolyogva. Nem tudják, hogyan szóljanak hozzám, vagy talán büszkeségemtől félnek. Bátorítsuk fel őket.

E dicséretes határozattal Barkó úr az asztalhoz ült, épen Höresök úr mellé, s az ekképen kitüntetett férfiút még azon újabb kitüntetéssel s elhalmozá, hogy barátságosan kezet nyújtott neki. Mindnyájan elhallgattak s székiüket kezdték tova tolni az asztaltól, Höresök-úr sem vette észre a barátságos leereszkedéssel feléje nyújtott jobb kezet, s nagy igyekezettel és minden látható ok nélkül kereste zsebében kendőjét. Barkó úr már sokallni kezdte a félénk elfogúltságot, mely hajdani társain erőt vesz; föltev, hogy még nyájasabb lesz s egészen az ő modoruk szerint viseli magát, hogy teljesen elfeledtesse velök a köztük tátongó társadalmi mélységet. Hangosan megsörgette az asztalt s egy félmeszely bort rendelt; ezalatt kedélyes beszélgetést kezdve az időről, piaci árakról, régi egyszerű módja szerint. Ez sem használt semmit. A mester urak egymás után keltek föl az asztaltól, mindenkinek akadt valami dolga, mi esodálatos módon eddig egyiknek sem jutott eszébe. Az egyiknek még ma éjszakára sürgös munkája volt, a másiknak kis fia feküdt betegen, a harmadik otthon felejtette a kapu kulesát. Lassanként megürült az asztal, még csak Höresök úr maradt ott s ez is épen készült haza, azon hívságos ürügy alatt, hogy álmos. Barkó úr megfogta a távozni akaró kabátját s ismét székére erőltette.

— Ne siessen Höresök úr, mondá nagy nyájassággal. Beszéljessünk egy kissé; régi jó —hm— ismerősök vagyunk, akad elég mondani valónk annyi idő után.

Höresök Dániel úr kevés beszédű ember volt, de a szavakban nem igen válogatós. Ülve maradt tehát Barkó úr kényszerítő nyájasságára, de válaszul csak ennyit mondott.

— No hát mit akar?

— Legyen nyugodt Höresök úr, mondá Barkó úr biztató hangon

Ne féljen és ne gondolja, hogy az új rang elfelejteti a régi érzelmeket. Csak annyit akartam mondani.

— Nem értem, mondá Höresök úr.

— Ha már egész tisztán kell szólnom, kimondom, hogy Károly és Juliska szeretik egymást. No csak ne hökkenjen meg Höresök úr; ne féljen, nincs kifogásom ellene.

— De van nekem, mondá Höresök úr mogorván.

— Micsoda? mondá Barkó úr álmélkodva. Még most is fél? De ha mondom, hogy nincs oka rá. Én soha sem fogom Károlynak szemére vetni társadalmi állásunk különbségét.

— Ejnye, még az úr mer így hetvenkedni? kiáltott Höresök úr. Értsen meg hát világosan: én soha sem engedem meg fiannak, hogy egy végrehajtó leányához aljasítsa le magát. Értette?

— Mi az . . . ? hebegett Barkó úr — lealjasítsa magát . . .

— Igen is, mondá a szenvedélyes Höresök úr, azt mondtam és azt gondoltam.

— Tudja meg Höresök úr, mondá Barkó úr méltósággal, hogy egy királyi tisztviselő leányát nőül venni senkire sem lealjasítás, legkevésbé egy szabólegényre.

— Az ám, királyi tisztviselő! kiáltott Höresök úr maró gúnnyal. Embernyúzó, házfölverő, bútorbehordó! Nem szégyenli magát az úr, hogy még tisztességes emberek közé mer ülni, pedig látja, hogy az érintését is kerülik? Volt becsületes mestersége, de azt ott hagyta és beállt azok közé, kik a szegény ember tönkre juttatásából élnek, s még az én fiam nyakába akarná kötni a leányát! Csak azt várja!

Höresök úr nagy indulattal mondá végig e forradalmi hangzású nyilatkozatot, ezután fölkel és távozni készült. Megfordultában még egy pillantást vetett ellenfelére. Barkó úr meredten ült székén, arcán megkövült a bámulat kifejezése, szeme kidüledt rettentő meglepetésében. Ha a villám ütött volna le közvetlen közelében, nem nyújthatta volna hivebb képét az ijedt megdermedésnek. Höresök úr némi lelkiismereti furdalásokat érzett; fölvet egy lapot a szomszéd asztalról s Barkó úr elé dobta.

— Ne gondolja, hogy csak én beszélek így, mondá mogorva mentegőzés hangján. Itt az újság, olvassa el, mit mondanak az országgyűlésen a végrehajtókról. Jó éjszakát! S ezzel a szenvedélyes Höresök úr kiment az ajtón s Barkó úr egyedül maradt a Három Tulipánban.

Ott ült az asztalnál, dermedten az előbbi villámcsapástól. Előtte érintetlenül állt megrendelt félmeszely bora, pedig bizony jót tett volna gyomrának a régóta nélkülözött ital. Szeme még mindig meredten az átellenes falszegletre volt szegezve, mintha tanulmányozni akarná a hosszan lelógó pókháló művészi szövését. A pók undok állat, az emberek ösztönszerűleg húzódnak tőle — ő is pókká változott? A pók lassankint visszavezette kábult eszméletét a hallott szavakra, megrázkódott s nehezen felsóhajtott,

mint a ki hirtelen mély álomból ébred föl; keze gépileg játszadozni kezdett az elébe dobott hírlappal, feltárta, elsímította s mintegy félálomban olvasni kezdte tánczoló betűit. Az olajlámpa lángja szeszélyesen lobogott jobbfelé, balfelé, a nyomtatott sorok fölemelkedtek, majd leereszkedtek, mint a tenger hullámai, de a mozgó sorok között rendületlenül álltak s tisztán olvashatók voltak e szavak: az adóvégrehajtók a társadalom salakját képezik. Itt állt nyomtatásban, az országgyűlésen mondta egy nagy tekintélyű férfiú, az egész nemzet hallatára. Akármerre fordítá a lapot reszkető keze, az a néhány betű izzó parázs módjára világított előtte, s babonás erővel vonta magára szemét, csábította olvasásra. Barkó úr nem állhatott ellen a bűvös erőnek, tovább olvasott, volt ott még több is. Hogy a végrehajtókat mindenféle társadalmi osztályok söpredékéből szerzik össze, bukott földesurakból — Barkó úr elgondolkozott.... igen ez van kollégái közt.... tönkrement kereskedőkből.... ismét elgondolkozott.... ilyenek is szolgálnak vele.... dologkerülő mesteremberekből.... Barkó úr megállapodott e szónál.... gondolkozott.... ez csak ő lehet, ezt rá mondták. Tehát dologkerülő mesterember.... most már valódi vad gyönyörrel olvasott tovább, mint a megátalkodott elítelt, ki legnagyobb kínjai közt újabb kínzásokra bízattja hóhérát.... Barkó úr figyelmesen elolvasta az egész beszédet, megszámlálta, hány helyest kiáltottak, s kereste a további beszédek közt, ha vajon nem akadt más valaki, ki a megsértett hivatalos tekintély védelmére kelt volna? Ilyesmit nem talált, hanem akadt újabb helyekre, hol nagyobb urakkal, sőt még a miniszterekkel is hasonló kemény módon bánnak el. Ez megvigasztalá Barkó urat s némi keserű elégtétellel tölté el szívet. Mohón kikereste mindazon helyeket, hol a minisztereket mosták irgalom nélkül s figyelmesen elolvasta valamenynyit, az erősebbet kétszer is. A hivatalos méltóság senki személyében sem szent, gondolá keserű örömmel; mentől magasabban áll valaki, annál több sarat dobnak rá. A sárról ismét a salak jutott eszébe; újra kikeresett minden helyet, ha nem találná a lealázó elnevezést másokra is alkalmazva? Nem, ezt csak róla mondták, minden mást tisztelnek, bár megtámadják, őt megvetik, elrúgják.... Büszke elégtétele, mely sorsát a miniszterekkel hasonlítja össze, ismét elenyészett, feje újra kábúlni kezdett, szeme újra a paráztűzű betűket keresé....

— Éjfél már rég elmúlt, igya ki borát és menjen haza, mondá mogorván az álmos pinczér, s menten oltani kezdé a lámpákat. Barkó úr bámúltan nézett szét, azután föltápászkodott székéről, kifizette érintetlenül hagyott borát s kitántorgott az ajtón. Kalapját is benn feledte, a mogorva pinczér úgy dobta ki utána az utcára.

De a kalap őt maradt, a hová esett. Barkó úrnak eszébe sem jutott, hogy fölvegye. Az idő egészen megváltozott, nehéz ólmos eső esett, metsző hideg szél sikoltott végig az utcákon. Barkó úr égő homlokára üdítően hatott a hideg szél és eső, odatámaszkodott az átelleni ház falá-

hoz, s igyekezett rendbe hozni gondolatait. Hogy miért jött a kocszába, már elfeledte; hogy haza kellene mennie, nem jutott eszébe. Állásával akart tisztába jönni, mint a lázas beteg, mindig ugyanazon egy szó vagy gondolat körül forogva. Gondolkozott, sokáig és mélyen, de gondolatainak nem volt határozott alakjuk; csak valami homályos sejtelem sugta folytonosan fülébe, hogy ő az emberek legutolsója, a kit megvetni joga van mindenkinek. A hideg eső keményen csapkodta arcát, a szél összezilálta nedves ősz haját; Barkó úr nem érezte ezt, vagy inkább olyan formát érzett, mintha arcúl vernék, haját tépnék haragos polgártársai. Hát hiszen ezt is megtehetik.... Valaki megragadja karját, valami hang sírva könyörög, hívja haza.... mintha leánya arca volna, mintha az ő hangját hallaná.... Lába megmozdul, megy valamerre, de nem tudja, hová. Elég ha az tudja, a ki vezeti... Beszélni is kezd, ő jól tudja mit; de a mellette haladó alak, úgy látszik, nem érti, mert sírva kérleli, biztatja, hogy csak siessenek, mindjárt otthon lesznek a jó meleg szobában... Barkó úr nem erről beszélt; boszankodik, mért nem felelnek neki kérdéseire? Nem akar tovább menni, míg nem tudja ki vezeti, hova viszi — hátha veszthelyre viszi...? Haragosan megáll... s egy pillanat múlva alétlan összerogy éppen lakása előtt.

Leánya, ki hosszas kimaradása feletti aggodalmában utána ment s a kocsmára elől haza vezette, nagy nehezen a szobáig vonszolta most az alélt öreg embert s levetkőztetve ágyba fekteté. Barkó úr keble nehéz hörgő lélekzettel emelkedett, homlokára hideg verejték ült, s midőn leánya sírva megfogta kezét, érzé, hogy az izzóan meleg és száraz. Ajkai kicserepesedtek s félig nyitva álltak, közben-közben szakadozott s érthetetlen kiáltásoknak engedve utat. Annyit tisztán látott a leány, hogy atyja a nagy hűlés következtében erős lázt kapott és félrebeszél. Gyorsan vette nagykendőjét, s atyjára zárva a szoba ajtaját, felfutott a ház első emeletére, hol tudtára orvos lakott.

Már reggel volt és az orvos úr legédesebb álmában szendergett. Ajtaja zörgetésére mérgesen kiáltott, hogy mi baj?

— Beteg van a házban, kiáltott Juliska dideregve a kulcslyukon keresztül.

— Kicsoda? kiáltott vissza az orvos úr.

— Barkó Kelemen végrehajtó, mondá Juliska.

— Várjon! kiáltott az orvos úr boszankodva. Van ideje, a végrehajtók nem pusztúlnak el olyan könnyen.

És ezzel másik oldalára fordult s boldog lelkiismerettel tovább aludta az igazak álmát. Juliska lefutott a lépcsőn, hogy más orvost keressen, de előbb meg akarta atyját nézni egy pillanatra. Benyitott a szobáajtón. Barkó úr már fenn volt és öltözni kezdett.

A leány sikoltva rohant apjára, s kérte, erőltette, feküdjék ismét ágyába. Barkó úr hallani sem akart róla. Félig öntudatosan, félig lázban,

reszkető kézzel kereste elő ruhadarabjait, s leányával folytonosan viaskodva, nagy nehezen felöltözött.

— Hány óra? kérdezé.

Hét lesz, mondá Juliska kezét tördelve.

— Ideje a hivatalba menni, mondá Barkó úr reszkető ujjakkal.

Első a hivatalos kötelesség.

Leánya ismét kérte, maradjon itthon, hiszen nagy beteg, alig tud lábán állni. Barkó úr szigorúan megfeddé leányát s megtiltá, hogy elállja útját. Vette kalapját s eltávozott.

— Itt maradj a szobában, mondá leányának. Ne félj, nincs semmi bajom; nézd, mily egyenesen járok. Első a hivatalos kötelesség.

A láz némi erőt adott tagjainak egy időre. Minden nagyobb veszedelem nélkül elért a hivatalig, átvette az inspektor úr irnokától napi munkáját s még mindig megállt lábán. Igaz, hogy egy kissé ingadozott s arca feltünőleg sápadt volt, mire az inspektor úr irnoka nem is mulasztá el megjegyezni, hogy úgy látszik az éjjel megint korhelykedett valahol; s megvigasztalá, hogy csak viselje így magát, majd elcsapják nemsokára.

Barkó úr talán nem is hallotta a díszes ifjú úr megjegyzését; hóna alá csapta iratait s kitámolygott a szobából, halkan mormogva:

— Első a hivatalos kötelesség.

Az éjjeli rossz idő még folyvást tartott. Eső esett, szél sivított. Barkó úr fázni kezdett, pedig feje és arca lánggal égett és teste erősen izzadott. De nem törődve semmivel, megindult hivatalos körutjára s az első utcában ájultan összerogyott.

Midőn magához tért, már késő este volt. A napot szakadatlan lázálomban tölté el lakásán, hova szánakozó emberek vitték az utcáról. A szoba sötét volt, a kis faggyúgyertya csak az ágy tájkát világítá meg. Barkó úr körülhordá nehéz tekintetét a szobában. Leánya az ágy fejénél ült, lábánál két alak állt, egy harmadik a szoba szögletében ült.

— Nagyon szomjas vagyok, mondá Barkó úr gyenge hangon. Leánya szájához tartá a vizes poharat, a beteg hosszan ivott s tisztább öntudattal ismét körülnézett a szobában.

— Kik vannak itt? kérde leányától.

— Hörsök úr és Károly, felelt Juliska. A megnevezett két egyén kilépett az árnyékból, Barkó úr feléjük nyujtá reszkető kezét.

— Köszönöm, hogy meglátogattak, mondá halkán. Hát még ki van itt?

— Én vagyok, mondá a világygűlölő idősb Barkó úr, szintén előkerülve szegletéből. A mint a világozásba lépett, Barkó úr reá tekintett s komor arcán a szánalom némi kifejezését vélte észrevenni.

— Úgy látszik, meg fogok halni, mondá gyenge mosolylyal s reszkető kezét síró leánya fejére tevé. Apám uram, ha meghalok, ne fedkezék meg Juliskámról.

Az öreg úr semmit sem szólt, csak némán megfogta a beteg kezét. Barkó úr köszönő pillantást vetett rá. Azután Hörcsök úr felé fordult.

— Hörcsök úr, mondá mindinkább elmaradozó lélekzettel, ha meghalok...

— Nem, ne szóljon így Barkó úr, mondá Hörcsök úr nagyon megindulva. Ki nem mondhatom, mennyire sajnálom, a mi tegnap történt. Bocsásson meg, lássa, most magam kérem meg Juliskát fiam számára.

— Így jól van, mondá Barkó úr boldog mosolylyal. Jer gyermekem, hadd áldjalak meg.

Juliska kitörő zokogással veté magát apja párnájára, Barkó úr keblére vonta fejét s nehezülő szemével még egyszer utóljára igyekezett vonásait kivenni. Ajka még mozgott, de szavát nem lehetett hallani; a leány látta, hogy még valamit akar mondani, ajkához hajlott, s Barkó úr elhaló hangon, mely a pelyhet alig ingatta volna meg, sugá fülébe.

— Rangomhoz méltóan temesetek el....

A zúgó szél megrázta az ablakot, a fagygyertya lángja riadtan lobogott, a leány fájdalmas sikoltással esett térdre az ágy mellett. Az ágyon hátrahanyatlott fővel, nyitott merev szemmel feküdt a szegény öreg végrehajtó....

Nem, már nem végrehajtó többé.... Az állomás megürült....

IV.

TAINÉ A FRANCZIA FORRADALOMRÓL.

IRTA ACSÁDY IGNÁCZ.

Bölcselekedőket és szervező tehetségeket, államférfiakat és hadvezéreket, lánglelkű szónokokat és pénzügyi szakférfiakat, phantastákat és gyakorlati embereket, hőseket és gonosztevőket meglepő tömegben dobott felszínre a társadalom titokzatos mélyéből a nagy francia forradalom. Csak a költő hiányzik az erényekkel és bűneikkel egyaránt kimagasodó férfiak sorából, kik a forradalom színpadán szerepöket eljátszották. A világrendítő, szédítően nagyszerű tragoedia egyetlen költői hagyatéka a Marseillaise. De szerzőjének neve elhangzott a zivatarban; a forradalmi korszak több költőjének pedig nemcsak nevét, hanem énekeit is túldörögte az események haragos moraja. Egy Chenier feláldozhatta életét a vérpadon; de minő kisszerűek az ő szabadságdalai Mirabeau eszmetelt, Vergniaux magasztos, Danton infernalis erejű szónoklatával avagy Hoche vagy Carnot egy fényes csatájával szemben?

A nagy forradalom nem szült költőt. Azok lettek költői, kik utóbb történetének megírására vállalkoztak. Thiers, Mignet, Louis Blanc, Edgar Quinet, Lamartine, Carlyle művei, ezek a forradalom költészete. Az író magával ragadta, költővé avatta az események világdöntő árja, az új és fenkölt eszmék mámorító hatása, az a friss szellem, mely egy új világrend csiráit keltette ki mindenütt, a szenvedélyek amaz imponáló nagysága, mely néha pokoli, máskor heroicus és ritkán fakadt közönséges vagy szennyes forrásokból. Mind az a fény és az az árny, az erkölcsi nagyság és elvetemültség, a gyilkolási ösztön és a meghalni tudás, melynek a forradalomban az a közös jellemvonása, hogy sohasem mindennapi, hanem mindig rendkívüli arányokat ölt, mindez magával ragadta azokat, a kik vele közelebbről foglalkoztak. A böles Thiers, a komoly Mignet, a bourgeois-gyűlölő Blanc, az ábrándozó Quinet és a költő Lamartine, egyaránt költői emelkedettséggel tárgyalják a forradalmat. Eseményeiből olyan erőteljes szellem árad, mely az írókban önkénytelenül működésbe hozza a költői vénát, s a lelkesedés, melyet a tárgy ébreszt, épen az angol Carlyle művét csaknem a prózában írott epos színvonalára emeli.

Mindezen férfiak telvék őszinte és komoly igazságérzettel. Legtöbben nem barátjai sem vakmerő újítási kísérleteknek, sem a vérontásnak, akár egy dícsvágyó hadvezértől, akár a felbőszült néptömeg állati ösztöneiből induljon is ki, ők is ostorozzák ama gonosz szenvedélyeket,

melyek a forradalom nagy művét beszennyezték. De a rombolás és vérengzés, melyet látnak, nem teszi őket elfogultakká a forradalom belső jogosultsága, természetszerű szükségképisége iránt. Bármily eltérők is nézeteik az egyénekről s az eseményekről külön-külön véve, abban az egyben mindnyájan találkoznak, hogy a forradalmat nem dícsvágyó vagy gonosztevő emberek művének veszik, hanem azt a tant hirdetik, hogy természetes következménye volt az emberiség s mindenek előtt a francia nép fejlődésének, s véres jelenei csak elmaradhatlan átmenetet képeznek olyan állapotba, mely az ember változott jogérzetének, állami és társadalmi szükségleteinek jobban megfelel, mint a régi állapot. E felfogás ma már a művelt világ köztudatába ment át.

A forradalomnak sok ellensége, sok gyűlölője akadt ugyan mindenkor és folyton voltak elegen, kik sárral dobálták tanait és férfait. De európai figyelmet eddig csak két olyan író keltett, kinek fölfogása a szokásossal merően ellenkezik, és a ki *elvilég*, egészében és részletében kárhoztatja a nagy forradalmat. Az egyik kortársa, távoli nézője volt a rettenetesen nagyszerű színjátéknak. Ez az angol *Burke*, egykor hazájában a szabad eszmék és új irány előharczosa, később a reactio renegátja. Parlamenti beszédekben, utóbb a röpiratok hosszú sorában harczolt a forradalom és tanai ellen. Iratai a múlt század végén európai feltűnést keltek; stíljök lendületes, érvelésök erőteljes, eszméik néha fenkölteek és sokban látnoki clairvoyancetól sugalmazvák. Iszonyúan éles bírálat alá vette a forradalom tanait, megtámadta férfait, felhívta honfitársait, hogy e véres és barbár tanok kiirtására és a régi rend visszaállítására fegyverrel rohanják meg Franciaországot. Ki kell „az új zsvány rendszert Franciaországból irtani, különben az pusztítja el Európát.“ Ez felfogásának alapja, s e felfogás visszhangot keltett mind azoknál, kiknek az új iránytól kiváltságait félteniök kellett. A tudomány terén azonban Burke szavai mégis elhangzottak. Műveit elfeledték, az események napirendre tértek fölöttök s ma már Angliában is legfőlebb ragyogó irányuk, de nem eszméik miatt akad olvasójok. Igaza volt sok apró dologban, józanul ítél meg sok részletes kérdést. De nem értette meg a forradalom világtörténelmi szükségességét és jelentőségét, s mert megtagadta az emberektől ama törekvés jogosultságát, hogy emberhez illő állami és jogi rendet, eszköznek és szükségleteiknek megfelelő politikai, gazdasági és művelődési szervezetet próbáljanak teremteni, Burke nézeteinek szükségképen el kellett avúlniok. Az a nemzedék, mely ma a forradalom nagy átalakulásainak eredményeit élvezi, az ő tanairól csak irodalmi kézi könyvekből merít tudomást. Egyébképen kihaltak az emberiség köztudatából.

Annál meglepőbb, hogy nyolczvanegy évvel Burke halála után egy francia író szedi elő a lomtárból e tanokat s egy nagy munkában ropant tudományos apparatus segítségével akarja bebizonyítani, hogy Burke nézetei a forradalomról helyesek voltak, s hogy egyedül az ő ítélete, az

ő felfogása felel meg az igazságnak. E férfiú neve Taine Hyppolyte. Mint Burke, úgy Taine sem ifju korában kezd a forradalommal foglalkozni. Mindketten meghaladták már az ötvenedik évet, midőn ez a tárgy keltette fel figyelmöket; mindkettejük háta mögött egy munkás és sikerekben gazdag élet van, midőn ama nagy feladat elé lépnek, hogy megküzdjenek a forradalommal. Burke elvérzett e küzdelemben; párt-hívei megtagadták, előkelő és befolyásos politikai állása elveszett, számtalan támadás czéltáblája lőn s végre megváltás lett neki a halál. Taine remélhetőleg nem részesül hasonló sorban; ámbár műve kínos feltűnést s a legtöbb illetékes részről ellenmondást keltett. Pártiratnak, irányzatosságnak, rossz akaratúnak mondják művét, kétségkívül helytelenül. Írójuk multja nem enged kételkedni azon állításának igazságában, hogy nem törődik a mai politikai czivakodásokkal s egyszerűen minden mellétekintet vagy cél nélkül csak azon meggyőződést fejezi ki, melyet benne a tárgy beható tanulmányozása keltett. Másrészt azonban azért, mert munkája nem pártirat, még nem mondhatni, hogy jó munka s az emberiség szellemi tőkáját öregbítene. Sőt inkább kétségtelen, hogy jelen műve nem fogja szaporítani amaz írói babérokát, melyeket Taine egy csaknem harmincz évi szakadatlan tudományos tevékenységben oly dúsán szerzett és meg is érdemelt.

A nagy munkában, mely Tainet annyi támadás célpontjává tette, mint egykor Burket, s egyelőre a halhatatlanok közé való bejutást, a francia akadémia kapuit is elzárta előtte, a hírneves író a mai Franciaország eredetét, a francia nép modern állami és politikai szervezetének keletkezését vállalkozik megírni. A munka főcíme: „Les origines de la France contemporaine.“ (A mai Franciaország keletkezése.) (Paris, Librairie Hachette et Cie I. Troisième ed. 1876 II. Deuxième ed. 1878.) Az első kötet még 1875-ben iratott s azóta több kiadást ért. Tárgya a forradalom előtti állami, kormányzati, társadalmi, gazdasági és művelődési állapotok, szóval a régi világ rajza. A francia írók ujabban rendkívüli érdeklődéssel viseltetnek e tárgy s általában a XVIII. század iránt. Egész serege az ide vágó műveknek jelenik meg, melyek az akkori közélet minden részletét föltárják s az eddig ismeretlen adatok sok specialis tárgyról az új szempontok egész tömegével telvék. De Tainenek mindemellett van alkalma roppant sok újat nyújtani; olyan beható kutatásokat tett, olyan óriási kézírathalmazokat tanulmányozott át, mint talán még egy francia történetíró sem. Az eddig föl nem használt kéziratokból merít új részleteket ama kor ismeretéhez s nem jog nélkül emeli ki, hogy az az író, a ki ilyen segélyeszközökkel van felszerelve, csaknem kortársa lesz az embereknek, kiknek történetét megírja. Sőt elhiszszük azon állítását is, hogy nem egyszer azt képzelé, hogy hangosan hallja magukat ez embereket beszélni, midőn a levéltárakban a megsárgult papíroson ódon írásaikat betűzgette.

Igazi történetírói fölfogást azonban Taine műve első kötetének csak első könyvében találunk. Itt gyönyörűen tudja kidomborítani a régi társadalom alakulásának főmozzanatait s a természetes rugókat, tényezőket és erőket, melyek megalakulására vezettek.

A rajz olyan életteljes, hogy az olvasó szeme előtt vonúl el az a processus, hogyan nőtt ki a viszonyokból belső erővel a közélet épülete s hogyan érdemelte meg a három uralkodó rend, a papság, a nemesség és a király a kiváltságok, előjogok és szabadalmak hosszú sorát. Volt idő, midőn ez a kiváltságos állapot jogos és megérdemelt volt. Kötelességek, komoly élethivatások jártak vele, melyeket az illető osztályok a közügy, a nem kiváltságoltak érdekében teljesítettek is. Volt idő, midőn a papság nemcsak lelki táplálékkal látta el a hiveket, hanem tanítója volt minden hasznos munkában, mint ma a vad népeknél a missionariusok, kik ottan az emberi művelődés sokszor egyedüli képviselői. Voltak idők, midőn a nemes védte a paraszt munkáját, végezte az állami közigazgatást, külelenség és belföldi zsványok ellen oltalmat nyújtott. Ez apró souveraineket a király egyesítette egy nemzeti szervezetté; ő teremtette meg a francia állam egységét s a sok csekély, egymástól politikailag független hűbéres területből egy nagy és hatalmas országot alkotott. E hivatás jutalmát képezték kiváltságaik, s a míg egyes osztályok teljesítették kötelességeiket, addig privilegiumaik az államszervezet szent és sérthetetlen alapszlopai maradtak.

De a XVIII. században a kötelesség teljesítésének még nyoma is elenyészett. Annál iszonyatosabb, minden egészséges fejlődést gátló módon neheztedek a kiváltságok a nemzet életére. E visszás állapotokat senki oly alaposan elénk nem állította s élenkben nem gáncsolta, mint Taine teszi. Kérlelhetlenül szakítja le a multról a fátyolt, és embereket s intézményeket a maguk valóságában hoz szemünk elé. Mintegy 270,000 ember, ennyiből állt a három kiváltságos rend, — élt akkor dologtalan hercképen a francia nemzetben. E 270,000 emberé volt a földbirtok fele, minden közjövedelem, nyilvános állás, méltóság és hivatal.

A kiváltságoltakon kívül mintegy 130—140,000 a papsághoz tartozott. Vagyonát 4000 millióra, évi jövedelmét 200 millióra becsülték. De e roppant jövedelem a legigazságtalanabbul volt megosztva: a 60,000 lelkészre és káplánra parányi rész jutott, legtöbbök épen úgy éhezett és nyomorgott, mint a nyáj, melyet őrizett.

A nemesség körülbelől 25,000 családból állt. Minden négyszög mér-földre és minden ezer lakosra átlag egy nemesi család jutott, egy-egy ódon kastélylyal. Földbirtoka óriási, s övé minden közjövdelmi forrás, számtalan s minden képzelhető kivetett adó, illeték, taksa, mely a közgazdasági élet rendes működését lehetetlenné tette. Így azután egyes urak jövedelme szédítő tömegekre ment. A királyi herczegek évi jövedelme 24—25 millió, egyedül az orleansi herczegé 11½ millió volt. E mellett a

kiváltságos osztályok vagy egészen adómentesek, vagy ki tudják eszközölni, hogy a reájok eső jelentéktelen adót se kelljen fizetniök. A királyi hercegek például 2¹/₂ millió adó helyett csak 188,000 frankot fizettek. E roppant vagyon s a sok ezer sinecura daczára, a kiváltságos osztályok legelőször kezdtek anyagilag tönkre jutni az élettelen feudális intézmények súlya alatt. Lassankint megették vagyonukat, s mint-hogy ipar, kereskedelem vagy takarékoság által újat szerezni nem tudtak, óriási mértékben adósodtak és szegényedtek el. Birtokaikon rabló gazdálkodást folytattak akár maguk, akár szívtelen tiszteik. Ennek következtében a földművelésben eljjesztő hanyatlás állott be, s a félszeg politikai és gazdasági viszonyok közt minden gazdálkodás lehetetlenné kezdett válni. Parasztok és urak egyaránt tönkre mentek. De míg a földbirtok jövedelme eljjesztő mérvekben csökkent, másrészt a Versaillesban és Párisban könnyelműen élő urak szükségletei egyre növekedtek. A végső eszközhez, az adósságcsináláshoz kellett folyamodniok. Midőn az ország legnagyobb földesura, az orleansi herceg meghalt, 74 milliónyi adósságot hagyott hátra. De ez az eszköz sem használt. A nemes urak deficiteit sem pénzházasságok, sem a kölcsönök nem tudják betönni. Leszálltak tehát a hanyatlás utolsó fokára. Kezdték pénzzé tenni mindent; áruba bocsátották uralmok és tekintélyök utolsó maradékait, főleg a bírói és jegyzői állásokat; jó pénzért kapható lett mindenféle hivatal. E mellett a megszorult földesúr egy állást tízszer is eladott s így lón annyi forum és annyi hivatalnok, hogy a nép épen a miatt nem juthatott az igazsághoz. A hivatalnok drágán vásárolt állását természetesen mennél jövedelmezőbbé igyekezett tenni s zsarolta a népet kérlelhetetlenül.

A leggyűlöltebb privilegium a vadászati jog volt, mely valóságos állandó istencsapásként nehezedett a népre. Az úrnak szabad volt vadászni mindenütt és mindenkor. Ennek folytán zöltséget csak fallal körülvett kertekben lehetett teremteni; másutt a földesúr letaposott mindent. A mit ő megkímélt, azt fölfalták a nagy számmal tenyésztett szarvasok, nyulak stb., melyeket a törvény sokkal jobban védett, mint a parasztembert s életét.

Még 1762-ben megtiltották a nem nemes tulajdonosnak, hogy birtokát árokkal, sövénynyel vagy fallal vegye körül, a vadászatot nem volt szabad semmiképen sem gátolni. A kis és nagy vad lett a paraszt zsarnoka, s a nép gyűlölte is e zsarnokot, s kezdte vele azonosítani az egész kiváltságolt osztályt. Valahányszor — írja emlékiratában egy kortárs — egy farka szarvast vagy őzet láttunk közeledni, vezetőink azt kiáltották: ott jön a nemesség.

Mindezekért az előjogokért a kiváltságoltak semmi ellenszolgáltatást sem nyújtottak. Az idők folyamában kiveszett belőlök a köteletségérzet. Lettek nagy herék, kik a nemzet verejtékének kevés gyümölcsét is fölették. Taine igazságérzete híven rajzolta ez állapotokat s számtalan adat-

tal világította meg az állam kizsákmányolását az uralkodó osztályok részéről. A papság megszűnt a nép lelki vezére, tanítója, a munkában példaadója lenni. Míg a szegény lelkészek éheznek s gyakran istentiszteletet sem tudtak tartani, mert a bedőlt templomokat a földes úr nem akarja kijavíttatni, addig a főpapság vetekeedett a pazarlásban a nemesekkel. Gyűléseiben nem volt szava a saját körében elharapódzott hitetlenség ellen, de annál buzgóbban sarkalta a protestansok üldözésére a királyt, sőt egyes üldöző rendeleteket pénzen vásárolt meg tőle. A papság — mondja Taine — csak oly feltétellel segíti az államot, ha ez hóhérá aljasítja magát. Ilyen szellem lengte át a főpapság politikáját az egész XVIII. század folyamában. Maga hitetlen, mások iránt pedig türelmetlen volt.

A nemesség viszont magához ragadott minden közhivatalt, még a katonaság tisztii állásait is, s épen a forradalom előtti időben állították vissza ama régi szabályt, hogy a nem-nemesek a harezmezőn, a becsület terén sem nyerhetnek tisztii rangot. Pazarlás és semmit sem tevés — ez a főnemesség élete. Az első rangu henyék árnyékában mindenütt egy sereg apró nemes gyülekezik s él közkölségen. Parádézna, jól esznek, isznak — más kötelességek nincs. Az új és régi eredetű parvenuek — mondja Taine — mindnyájan egy bandát képeznek, melynek neve „*az udvar*“. Az udvar — írja d'Argenson — e szóban van összefoglalva minden baj. „*Az udvar a nemzet sírja*.“ — „*Franciaország* — mondja Taine — nagy istállóhoz hasonlít, melyben a fajlovak, melyek semmit sem dolgoznak vagy félszolgálatot tesznek, kettős és hármas adagokat kapna, míg az igáslovak teljes szolgálattétel mellett fél adaggal kénytelenek megelégedni s ezt sem mindig kapják.“

E „fajlovak“ és ez „igáslovak“ életmódját, foglalkozását, gondolkozását kimerítően rajzolják a munka következő könyvei. Csakhogy itt már nem történeti, hanem inkább tárczaszerű korrajzot ír, melynek egyedüli tanúlsága, hogy a régi világnak nemcsak intézményei, hanem emberei is elvesztették életrealóságukat. Főleleveníti a régi világ minden társadalmi osztályát. Egy pompás rajzban mutatja be Versaillesst és fényes udvarát, XVI. Lajos király életmódját és környezetét, mely 15,000 emberből állt, kik évenként 40—45 milliót emésztettek föl.

A ki Versailles pompáját nem látta, — írja Chateaubriand 1787-ben — az semmit sem látott. A livréek, egyenruhák, jelmezek és kocsik tömkelege az — teszi hozzá Taine — olyan fényes és yonzó, mint valami festményen. Vajha nyolez napig élhettem volna — kiált föl — e világban, mely olyan mint egy jelenet valamely operából. Hogyan képzeljünk magunknak ma olyan embereket, kiknek az élet csak egy opera? Taine mesterileg rajzolja e pompás, de üres és hiú életet, mely méltóságosan, de kötelességérzet s minden magasabb eszme nélkül tengődik egyik napról a másikra, s még akkor sem veszi észre, midőn már meg-

indult a földrengés, hogy vulkán felett tánczol, mely nem sokára elnyeli őt mindenestül.

A milyen az úr, olyan a szolga, a milyen a tábornok, olyan a tábornok. A főurak utánozzák az uralkodót. Versailles ad példát egész Franciaországnak, s az apró urak majmolják a nagyot úgy, a mint épen lehet. A szerzetesek és apácák 44 nemesi káptalana ugyannyi állandó salon, fényes társaság légyottja. A feudális urak akár új palotákban, akár dűledező kastélyokban, akár kolostorokban mind salonférfiak, a kiknek nincs más czéljok, mint mulatni s lehetőleg jól élni. Taine ezekről a salonokról is bájos képet ad; reájok vonatkozva írta később Talleyrand, „a ki nem élt 1789. előtt, az nem ismeri az élet üdvét.“ Ezt az üdvöt drágán kellett megfizetni. A salonélet lefoglalta az időt és az érzéket minden egyéb iránt, még a közügyek, háztartás és a család iránt is. A salonok kellemes légköre eltompítá az érzéket minden komolyabb iránt; csupa tréfa, bohó ötlet volt itt minden. A salon életben — mondja Taine — nincs hely a benső hitvestársi élet számára. A szív közönyössége divattá válik; szégyen igaz érzelmeket táplálni. Férj és nő külön élnek s csaknem úgy beszélnek egymásról, mint idegenekről. Elveszik egymást szerelem nélkül, elválnak egymástól gyűlölet nélkül, mondja egy kortárs. Húsz udvari ember közül tizenöt nem szokott nejével élni, hanem maitresseeket tart, mondja egy másik kortárs. Szülők és gyermekek viszonya megfelelt ez állapotnak; hercegek és grófok cselédekre bízzák gyermekeiket vagy elküldik őket a háztól. A nevelés terén az elfajulás iszonyú tünetei mutatkoznak s különösen a leányok sorsa volt szánalomra méltó. Már négy-öt éves koruktól kezdve beszorították az etiquette sujtó jármába, mely élő bábokká idomítja át őket. A fiúk, „igazi bábok, kiken minden a szabó, a fodrász, a tanító és a tánczmester műve.“ A lányok valóságos halháj-fűzőbe szorítvák két láb magas frizurával, arcuk bekenve festékekkel. Anyjuk minden nap egy negyed órát cseveg velök s aztán a komornára bizza őket. Az oktatás egyik főtényezője az egész XVIII. században a tánczmester volt. A forradalom előtti világ a kiváltságos osztályok fiát tetszetős, de üres formák rabjává tette. Az élet minden komoly vonásából kivetkeződött; elveszett eszményi tartalma; testileg és lelkileg degenerálva az ember csak finom modorával és szellemes csacsogásával különbözött az állattól.

Az a társadalom, melyet Taine itt rajzol, megérett a halálra, és azok az intézmények, melyekből minden élet, minden létjog eltűnt, össze fognak omlani, mint a sárguló levél, melyet leszakít a szellő, vagy mint a korhadt fa, melyet ketté tör a zivatar. És Taine mégis „vad, ordító emeute“-nak mondja a közelgő forradalmat, mely saját rajza után egy elkerülhetetlen világtörténeti szükségesség, melynek be kellett következnie, hogy a bomladozó, ernyedésnek indult államszervezetet nyomtalanul ide-sodorja s új friss életnek nyisson helyet. Lánczaitól megszabadult vadállat-

nak nevezi a népet, midőn emberi lételt s észszerű államszervezetet akar magának adni. Pedig különben érző szívvel és meleg rokonszenvvel viseltetik a nem kiváltságolt néposztályok visszas s a tömegek isszonyú nyomorúságos állapota iránt. Maga százszor emeli ki, hogy a régi világ megérett a halálra, hogy elkorcsosult s csak udvarias párbajokhoz vannak szokva, hogy a „nép bika“ ellen egyedüli fegyverei a salonlövegek, epigrammok, adomák, dalok, parodiák s más túsúrások. A régi világ férfiai jól vannak nevelve és finom modoriak, gondosan öltözködnek még a fogságban is, és bohó tréfáik nem apadnak el még a vérpad előtt sem. Az ilyen emberek nem valók tehát egyébre, mint hogy méltósággal — meghaljanak. Ezek az emberek a törvényszék termében és a kocsin, mely őket — mondja Taine — a nyaktílóhoz viendi, meg fogják őrizni méltóságukat és mosolyukat; különösen a nők fognak meghalni ama könnyedséggel és nyugalommal, melyet előbb estélyeiken mutattak. Ez az egyetlen érénye csakugyan megmarad az aristocratiának. Méltóságosan halt meg, — ezt az elismerést a forradalom legszilajabb dicsőítői sem tagadják meg tőle.

Mint a forradalom előtti kiváltságolt osztályok állapotát, úgy a kiváltságok húsos fazekai mellől elzárt 24 milliónyi francia nép helyzetét is kiváló figyelemre méltatja Taine. Műve első kötetének második felét a polgárság és a nagy tömegek állapotainak szenteli. Ez állapotokat politikai, közigazgatási és közgazdasági és művelődési tekintetben a már eddig idézett dolgok eléggé megvilágítják. A hol a kiváltságolt osztályok ennyire kizsákmányolják az államot és ennyire megfélemeznek közköztelességeikről, ott a nagy tömeg helyzete csak siralmas lehet, s e siralmas helyzet lassakint megérlelteti benne az eszmét, hogy itt gyökeres változás szükséges. Az apró javítások, melyeket egyes kormányférfiak a fenálló intézményekben tettek, semmit sem segítettek a bajon. Az institutiókba az eltűnt életet visszavarázsolni nem lehetett; toldozás-foldozás csak siettette összeomlásukat. Forradalmi szellem támad a kedélyekben s minthogy nincs remény, hogy a hatalmasok önkényt lemondjanak hatalmukról, azokban, kik a hatalom alatt görnyednek, lassankint gyökeret ver a meggyőződés, hogy itt csak nyers erőszak, az általános felforgatás használhat.

E szellemet, melynek akkori jogosultságát megtagadni, annyi mint az embert emberiségéből kivetkőztetni, kétségkívül nagyban támogatta a tudományos elem, a bölcsélet, mely Taine szerint „hatalmas és furcsa mérget“ rejtett magában. A tudós író, ki előbb főleg irodalmi és szépzézetű tárgyakkal foglalkozott, e téren már sokkal otthonosabb, mint a politikai történetírás mezején. Kritikai esze, szellemes felfogása itt szabadabban érvényesül; ügyesen fejtegeti az új tanok eredetét, terjedését és hatását; bonczkés alá veszi őket, s az ítélet, melyet rólok mond, sok esetben elég találó. Kimutatja, hogy a tanoknak hogyan kellett az adott

viszonyok közt a lelkekre hatniok, hogyan vezettek minden tradíció megdöntésére, hogyan ingattak meg minden intézményt, hogyan keltettek hibás fogalmakat az emberben saját természetéről, hogyan teremtettek egy új vallást, melynek az istene az ész, s hogyan nincs jogosultsága az új vallásnak, mely az ész bályányimádására vezet. Mindebben Tainenek sok igaza van. A XVIII. század böleselete sok hamis eszmét röpitett világgá és sok olyan dogmával akarta pótolni a régi világ dogmáit, melyek sem észszerűebbek, sem belsőleg jogosultabbak nem voltak, mint a régiek. De tévedéseit, tulcsapongásait, sophismáit nagy részben a viszonyok szűlték; tanait azóta megrostálta az idő, s ennek olvasztó keményezésében elvált a salaktól a színarany. A salak eltűnt, a színarany azóta az emberiség közkinsévé lett. Meglehet, hogy a színarany és a salak nem álltak helyes arányban egymással. De a XVIII. század gondolkodótól bizonyára nem lehet megkivánni, hogy böselkedésükben azon eredményekre jussanak, mint az összehasonlíthatlanul jobb és számosabb segélyforrással rendelkező XIX. századbeli utódaik. Az ő tanai is csak egy phasist, egy fejlődési fokot képeznek az emberi szellem fejlődésének folyamában, mely a végletek közt ingadozva csak lépésben tud az igazsághoz közeledni.

A XVIII. század böleselete egyébiránt természetes szülötte volt Franciaország s a szárazföldi Európa adott viszonyainak. Az Egyesült Államokban vagy Angliában ez a böselet hatástalan maradt; mert igazán egészséges alapeszméi a közéletben már életbe léptek, valóságá lettek. De a francia népszellem még olyan intézmények lánczába volt verve, melyeket sem a kiváltságoltak, sem az elnyomottak nem tekintettek többé magukénak, melyek azonban tényleg mégis fenállottak. Az új tanokat tehát mohó vágygyal szívta magába minden osztály s apostolokúl tisztelte hirdetőit, olyan áhitattal hallgatta őket, mint egykor a pogányok, kiknek szeretetet, testvériséget ígértek a földön és lelki üdvösséget a mennyekben. Az új tan lényegileg materialisticus volt s így a földi életre fektette a fősúlyt; azt hirdette, hogy az ember a földön teremtsen magának emberhez illő lételt, és olyan jogrendet, mely az államélet áldásait egyaránt hullatja mindenkire, mely egyenlő jogokat és egyenlő kötelességeket ró mindenkire. Olyan erővel hódítottak a tanok, mint egykor a kereszténység eszméi. Kezdetben csak a salonok közönsége rajongott az egyenlőségért és szabadságért. A salonokból azután az új tan elhatolt a harmadik rendbe, a polgári osztályba, mely akkor már műveltebb és gazdagabb volt, mint maga a kiváltságos rend, mely modorában, erkölseiben és szokásaiban ép oly világfiás finomságra tett szert, mint a nemes urak, mely tehát keservesen érezte mellőzését az államéletben. Az új tan megfelelt hajlamainak; felébresztette benne a vágyat az uralkodásra, s e vágyat csak fokozta a kormány lelkiismeretlen gazdálkodása. Kezdte hinni, hogy ő jobban tudna kormányozni mindenek

előtt a pénzügyek terén, hol a segély a legsürgősebb volt. Az 1763-iki állambukás, mely az állam hitelezőit, a bankárokat, kereskedőket, kispolgárokat egyszere 45 millió évi jövedelemtől fosztotta meg, csak fokozta azon vágyát, hogy kezébe kerítse a közhatalmat és rendet csináljon az államháztartásban. A polgári osztály egész hévvel magáévá tette az új tanokat, melyek az emberi jogokat, az egyenlőséget, a kiváltságok megszüntét hirdették.

Idővel azután a polgári osztályból a nép nagy tömegeibe is átható t tak az új eszmék s annak hiszékeny lelkében sajátságos fogalmakat keltettek. A szenvedő, éhező, kínlódo, ezer zsarnok s ötvenezer pióczatisztviselő zsarolásai által nyomorgatott nép lelkében egy sötét, bizonytalan, zavaros fogalom támadt a jobb jövőről, az isten országáról, melyet azonban nem a túlvilágon, hanem itt a földön keresett. Hogy a tömeg nem bölcsekedett, nem gondolkodott, hanem *hiit* és vak fanatismussal követte az új tant, az nem azt bizonyítja, hogy ez „édes méreg“ volt, — mint Taine mondja — mely lerészegített, vadállattá tett mindenkit, hanem azt, hogy az emberek lelkéből nőtt ki, s hogy természetes visszhangja volt azon érzelmeknek, melyeket a fenálló intézmények, köz- és társadalmi viszonyok hatása az emberekben keltett. A tömeg félre értette e tanokat. De nem ugyanez történt-e Taine tanaival is? Az eszméket a tömeg sohasem érti meg egészen, még ha lelkéből fakadnak is, mint a XVIII. században történt. Egyes bölcselek szavakba foglalták, könyvekbe írták az eszméket, s a 24 millió akkori francia csaknem kivétel nélkül magáénak ismerte azokat. Így magyarázható meg e tanok példátlan gyors elterjedése. A keresztyénség tanainak néhány századra volt szükségök, míg a művelt világot meghódították; a mult század bölcseletének alapigazságai néhány évtized alatt urai lettek Európának.

Taine azonban ellensége e tanoknak s így természetszerűen még nagyobb ellensége a forradalomnak, mely az új tanokat a gyakorlati életbe igyekezett átültetni. Ő ki művében a régi világ haldoklásának oly élet-teli rajzát adja, igazolatlanak tartja a forradalmat. Hogy voltaképen mit akar, azt bajos megmondani. Maga „hosszú öngyilkosság“-nak nevezi a régi világ életének utolsó szakát, maga bizonyítja ez emberek és intézmények hiú és halálos beteg voltát. De még kevésbbé tetszik neki az, ami régi világra következik. Ez új állapotot Taine így fogja föl: Néhány ezer szónok vezet néhány millió vadembert s a kávéházi politikát utcai csoportosulások illusztrálják s magyarázzák. A nyers erő a radicalis dogma rendelkezésére bocsátja magát, más részt a dogma az erőszak szolgálataiba lép. Ime! A felbomlott Franciaországban az a két hatalom az egyedüli, mely minden többinek tönkrejutásakor megmarad.“

A theoria és nyers erőszak uralmát — a mint a nagy forradalmat nevezi — rajzolja Taine művének *második* főrésze, melynek czíme a „Forradalom.“ Ez a második főrész két kötetből fog állani. Egyike az alkot-

mányozó nemzetgyűlés korszakát s „minden kormányzat“ megszüntetését tárgyalja, a második a terrorismus idejére fog kiterjedni. Eddig csak a „Forradalom“ első fele jelent meg s nem csekély feltűnést keltett. Csak-hogy ez a feltűnés még kinosabb, mint az volt, melyet a munka legelső kötete keltett. Taine maga is szükségesnek tartja erőlesen tiltakozni azon vád ellen, mintha politikai pártszellem sugallná állításait. Történetet akart írni és semmi mást. Ez igaz. De nála is bebizonyúl ama régi állítás, hogy az író nem képes magát soha teljesen felszabadítani ama viszonyok hatása alól, melyek közt él. Taine nem új napi politikát, de a napi események azért nem maradtak befolyás nélkül gondolkodására. Nemesak az a kegyelet hiányzik benne, melyet a francziák a forradalom iránt általánosan érezni szoktak. E kegyelethiány műveltségéből, szellemi irányából következik, mely, mint egész írói működése mutatja, inkább angol vagy európai, mint franczia. Kitérő angol irodalomtörténetet írt. Utazott Angol-, Spanyol- és Olaszországban s úti élményeit könyvalakban is közzétette. Írt tanulmányokat Liviusról, Carlyleről, Millről, a görög, az olasz és hollandi művészet bölcseletéről, szóval szelleme általánosabb s ment minden nemzeti kegyelettől.

Ez egyéni jellemvonás mellett a politikai események hatása is viszsztatúkröződik felfogásában. Új könyvében világosan látható a visszahatás ama dicsőítés, úgyszólván istenítés ellen, melyet egyes franczia pártok a forradalom jelszavával üznek. Egy politikai irány a forradalmat épen olyan polgári jognak hirdeti, mint akár például a szabad véleménynyilvánítást, vagy a lelkiismereti szabadságot, s kész azt néha a legcsekélyebb ok miatt is alkalmazni. Hogy e felfogás a franczia hazafiban aggodalmakat keltett, az természetes. Ez aggodalom vezeti Tainet a másik végletig, midőn azt hirdeti, hogy a forradalom soha jót és üdvöset nem teremthet. Amott a mesterségszerű forradalom-csinálás emberei állnak, itt pedig az író azt igyekszik bebizonyítani, hogy a viszonyok ellenállhatatlan erejéből természetes szükségképiséggel keletkező fölforgatás is természetlen, melyben kormányzat, jog és igazság megszűnik s csak a nyers erőszak ünneplé benne kegyetlen orgiáit.

Taine a nagy forradalmat is olyan mértékkel méri, mint azon utczai zendüléseket, melyeket az ex professo népámítók gyakran egyszerű megrendelésre csináltak Páris utczáin. A visszaélések, melyeket ötven év óta a forradalom szavával Franciaországban üztek, Taineben rémületet és undort keltettek minden forradalom iránt, van is reá némi oka. Lelkiismeretlen lázítók Franciaországban ismételve forradalmakat csináltak. Helyi jelentőségűek voltak, s gyakran többet ártottak a nemzetnek, mint használtak. Volt olyan is, mely egyenesen bűnnek tekinthető a nemzet ellen és volt olyan is, melyben ki nem forrt tanok, képtelen agrémek a nyers erőszakkal szövetkezve fel akarták forgatni a fenálló állami rendet és társadalmat. De épen e rettenetes kísérletek eredménytelensége

tanúskodik a nagy forradalom természetszerűen szükséges és üdvös voltáról. A többiek meghíusultak mindenben, a miben életképtelen eszméken nyugodtak. A nagy forradalom sikerült, mert csakugyan új evangéliumot hirdetett és valósított meg. Így Taine noha bizonyára nem pártmunkát ír, az utóbbi forradalmak és a forradalomcsinálás mestersége elleni visszahatásnak talán akaratlanul, de kétségtelenül nyomása allatt áll, midőn a nagy forradalomtól a benső jogosultságot megtagadja s azt a képtelen theorémák és piszkos érdekektől vagy állatias szenvedélytől vezetett erőszak ördögi kicsapongásainak akarná feltüntetni, mint egykor Burke tette.

E nézetével azonban a legélesebb ellenmondásban vannak épen azon adatok és rajzok, melyekkel művének mindkét kötetét megtömté. Még senki sem tárta fel oly alaposan a régi világ, az elavult intézmények élettelen és fen nem tartható voltát, senki a nem kiváltságolt osztályok nyomorát és szenvedéseit oly megindítóan nem rajzolta mint ő. És mindezek daczára senki kérlelhetlenebb ítéletet nem mond a végletekig hajszolt nép azon törekvéséről, hogy eszének és szükségleteinek megfelelő közrendet teremtsen. Művének második kötete egy sivár, sötét, véres kép, melynek alapeszméjét nagyon bajos kitalálni. Taine óriási sok adattal, ropant apparatussal dolgozik; de ez adathalmazból nem magasodik ki vezéreszme, legföllebb a csoportosítás sejteti a törekvést, minél feketébb színben tüntetni föl az eseményeket. Idéz a nép ellen, mely a hatalmat kezébe ragadta, minden kitelhető panaszt, igazságtalanságot, erőszakot sérelmet, szenvedést s mindent a rendes viszonyok mértékével mér, a mi nagy méltánytalanság.

A forradalom a francia nemzet életében ép olyan rendkívüli, olyan átmeneti stadium volt, mint az ember életében a betegség, vagy a természet életében a zivatar. Művének minden lapja tömegesen nyújtja a bizonyítékokat egy német író azon állításának igaz voltára, „hogy a forradalom balgaságai és rémtettei az ancien regime bűneinek szülöttei voltak.“ De Taine süket marad az igazság iránt, mely már művének minden lapjáról hangosan szól hozzá. Ő csak a forradalom bűneinek minél sötétebb színezésében talál gyönyörűséget. Bizonyára sajnálhatni a volt privilegiáltak szenvedéseit a forradalmi korszakban. De azt sem lehet eltagadni, hogy a francia nép szervezetében ők és intézményeik képezték a kórányagot, melyet ki kellett égetni, ha a nemzet vissza akarta nyerni egészségét. Ő kitanézolták, kimulatták magukat; megcsinálták epigrammjait és kaczer dalaikat; egyébre nem voltak valók. Még csak halni tudtak. Ezt megtették s ezzel teljesítették hivatásukat. Helyet engedtek azon embereknek, kikre a kornak szüksége volt, s kik másnak tekintették az életet, mint egy „operának.“ Ez új embereknek, — mondjuk barbároknak, ez nem csökkenté munkájok becsét — betörése a társadalomba nem ment olyan finom formák közt végbe, mint a versaillesi királyi vagy más

főúri udvar etiquette szabályai követelték. Nem keztyús kézzel jöttek, doronggal kezökben, gyűlölettel szivökben s forrongó, talán meg sem értett tanokkal fejökben törtettek elő az ismeretlen, szűk körű világból, melyben eddig éltek. Betörésök talán semmivel sem volt kevésbbé isszonyú, mint annak idején a barbárok beözönlése a régi mivelte világba. De ez a betörés ép oly természetszerű, következményeiben ép oly üdvös volt, mint a germán barbaroké. Az emberiség új eszméket producált; talán épen a régi társadalom és műveltség szülte az eszméket, mint a maga idejében a keresztyénség tanait. De az eszméket megvalósítani, erre a régi társadalom már képtelen volt. A keresztyén szeretet és testvériség tanai csak a barbarokban találtak igazi fogékonyságra. Tizenhárom száz évvel később az emberiségnek megint új emberekre volt szüksége, hogy az új eszméket megvalósítsák s az egyenlőséget — a mennyire az emberi természettel összefér — a jogok és kötelességek gyakorlása terén valóságga változtassák.

Taine nem rokonszenvez sem a modern barbarokkal, sem eszméikkel, sem a rombolással, melyet véghez vittek, sem az építéssel, melyet megkezdettek. A fővád, melyet ellenök emel, az, hogy nem tudtak kormányozni, hanem ellenkezőleg zavart, anarchiát okoztak s minden kormányt lehetetlenné tettek. Itt rejlik Taine alaptévedése. Az anarchiát a forradalom nem csinálta, hanem már *készen találta*. A régi intézményeket a folyton nagyobbodó vérszegénység miatt már teljes szélhűdés érte. Már nem működtek, már meg volt a csendes anarchia, midőn a király a viszonyok kényszerítő hatása alatt a nép képviselőit össze hívta. Ki tehet róla, hogy a nép első mozdulatára szélütötte, elhalt intézmények mindnyájan és egyszerre összeomlottak s a csöndes anarchia dühödött, örvöngő anarchiává fajult? De ha Taine vádjának lenne is némi alapja, akkor sem indokolná azon eljárását, hogy a nagy forradalmat minden szellemi tartalmából kivetkőzteti s azt a kegyetlen és visszaborzasztó erőszakosságok hosszú láncolatának igyekszik feltüntetni. Volt benne vérengzés, kegyetlenség és gonosz tett elég, s egy pár hóbotos főn kívül senkinek sem jutott eszébe a forradalom ezen oldalában gyönyörködni. De e mozzanat mellett elfeledni azt, hogy a forradalom volt azon átmeneti stadium, mely Franciaországot az anyagi és szellemi virulásnak előbb nem is sejtett magaslatára emelte, az európai világban pedig az ember eszének és természete szükségleteinek jobban megfelelő, méltóságához jobban illő jogi és állami rend alapjait vetette meg — azt tagadni eddig csak Burkenak — ki már 1797-ben meghalt s így a forradalomból csak a „terrorismus rémtetteit látta — s most Tainenek jutott eszébe.

Határozott vezéreszméket, magasan kidomborodó irányelveket hasztalanul keresünk Taine ezen újabb kötetében. Ott a részletek, az új és gyakran becses adatok tömege agyonnyom minden eszmét; csak azon törekvés nyilatkozik bennök, hogy fegyverül szolgáljanak a forradalom

és férfiai ellen, hogy mind sötétebb festéket nyújtsanak ama fekete és isszonyatos képhez, melyet szerző rajzolni óhajt. De itt nyilatkozik leginkább, hogy Taine szellemes gondolkodó, csodás szorgalmu kutató, ragyogó stílú tudós, de nem történetíró. Taine nem a történetíró, hanem inkább a vizsgáló bíró eljárását követi s nem igen tesz többet, mint azon kivételes törvényszékek vizsgáló bírái, melyek a commune részesei felett ítéltek. Úgy csoportosítja a tényeket, mint az államügyész, a ki minden tanuvallomásból vádlott vétkességét igyekeztén bebizonyítani, úgy beszél-teti a tényeket, hogy azok egyszerű bűnlánczolatnak látszassanak, s egészen elveszszén azon természetes, talán lényegében helyes és jogosult alapeszme, mely a tények, a bűnök alapjául szolgált. Munkáját nem is mondhatni egyébként, mint a forradalommal előtérbe lépett új néposztályok bűnei s az előbbi kiváltságolt osztályok szenvedései hosszú rajzának.

Csak hogy e rajzok legtöbbszörben nincsen belső valószínűség vagy természeti igazság. Taine mindent túlsötétten színez s folyton ellenmondásba jön önmagával. Ha az első kötetben ragyogó tollal adta elő az akkori uralkodó osztályok életképtelenségét, úgy a második kötetben ép oly erőteljesen rajzolja az új elemek, az új tan haszna-vehetetlenségét a gyakorlati életben. De ez utóbbi állításának ellentmond a tapasztalás. A forradalom maga nagyobbára csak rombolt, csak összedöntött s előkészítette a szellemeket az új világrendre. De ez a világrend a forradalom nélkül soha sem jöhetett volna létre. A régi uralkodó rendek sorsa a forradalomban még szájalmat kelthet ugyan s az emberbarát fájlalhatja a vért, mely akkor patakokban omlott. De a történetíró e megszállásokban is csak világtörténeti szükségességet lát s a vérengzésben magukat az áldozatokat is bűnösöknek kénytelen mondani. A hol az uralkodó osztályok idejében és saját kezdeményezésökből az emberek átalakult jogérzetéhez s a haladó idő változott szükségleteihez idomították privilegiumaikat és intézményeiket, ott a forradalom egyes emberek minden izgatása daczára sem talált utánzásra. Ez történt Angliában, hol nem az erőszak, nem óriási fölbérelt hadsereg, vagy más mesterséges eszköz, hanem saját politikai bölcseségök mentette meg az uralkodó osztályokat a forradalomtól és a guillotinétól. Az angol alkotmány élő organismus volt, mely a korral halad és a szükséglethez képest átalakult. A francia államszervezet lényegileg egy állapotban maradt s így lassankint megkövesedett. Mumia lett belőle, melyet Turgot és Necker reformtörekvései már nem tudtak fölleveníteni. De ha XV. Lajos, kinek trónra lépésétől a közvélemény egy jobb korszak jöttét reménylő, megindítja az időszerű reformokat, akkor bizonyára megmenti a vérpadtól utódát és a régi társadalmat. A mulasztásokat drágán szokták megfizetni az államok. Ezt a történelem nemcsak Franciaországban, hanem másutt is bebizonyította. Így például az Egyesült-Államok megmenekülnek amaz isszonyatos catastrophától, melyen napjainkban átestek, ha a köztársaság kikiál-

tásakor eltörlik a rabszolgaságot. A mit akkor csekély erőfeszítéssel elérhettek volna, azt ma csak annyi ember élete árán vásárolhatták meg, a mennyi a vén Európa gyakori harczaiban egy negyed század alatt sem hullt el a csatamezőn.

Taine egy másik szemrehányása vagy kifogása az, hogy a forradalom egyszerűen a halottak közé dobta a régi világot s nem illesztette be annak haszna vehető elemeit az új államépületbe. E kifogást épen saját művének első kötete czáfolja meg. Maga bizonyítja be a régi világ hasznavehetetlen voltát. Mint *társadalmi egészek* a kiváltságot osztályok többé saját hibájokból nem jöhettek számba. Az *egyesek* pedig, kikben volt tehetség, volt életre valóság, folyton szerepet játszottak a régi világ halomra döntésében vagy az újnak fölépítésében. Hogy mint külön álló rendeket nem lehetett őket értékesíteni, azt Taine száz helyen bizonyítja. Maga idéz egy régi író, a ki azt mondja, hogy a nemesi családok mintegy háromszáznak kivételével teljesen el voltak adósodva. Hogy erkölcsileg is elnyomorodtak, hogy sem kormányzati képesség, sem kötelességérzet nem maradt lelkökben, azt bizonyítja azon tevékenységök, melyet a forradalom előtt kifejtettek, midőn övök volt a közhatalom. Mit csinálhatott volna az anyagilag tönkrement, erkölcsileg elkorcsosult nemességgel a nép, mely szenvedéseitől elkeserítve, a hatalom rögtöni birtokba kerítésétől elvakítva az egyenlőség alapján vélt magának emberhez illő lételt teremthetni?

A papság, e második kiváltságot osztály, akkor semmivel sem volt jobb, mint a nemesség. Nem az egyházat, nem a catholicismust értjük, mely sértetlenül került ki a francia forradalom viharaiából, hogy tovább teljesítse világtörténeti hivatását, melytől semmi politikai átalakulás meg nem foszthatja. Értjük a privilegiáltak második rendjét, az akkori papságot. Taine elég gyakran és elég világosan állítja ezt elének. Alsóbb osztálya, mely épen úgy szenvedett, mint a nép, a 60,000 lelkész és káplán, ki inség és nyomor közepett is megadta nyájának azt, a mit adhatott: a lelki vigaszt, politikailag egészen összeolvadt a nép tömegeivel s az alkotmányozó gyűlésben a főranguk ellen mindig a nép képviselőivel szavazott. A főbb papság, a kövér javadalmakat élvező abbék, kanonokok, szerzetfőnökök, püspökök, műveltségi és vagyoni tekintetben egészen olyan állapotban voltak, mint az aristocratia, melyből kikerültek. És a mi fődolog, atheisták voltak. Ezt a tényt egy sereg egykorú és hitelt érdemlő szemtanúval igazolja be Taine. Műve első kötetében (382. és 383. oldal) több egykorú író idéz. Chambord ezeket írja: Az egyszerű pap, a lelkész még bírjon némi hittel, különben hypocritának tartják, de ne legyen nagyon túlbuzgó, különben türelmetlennek mondanák. Ellenben a fővicarius már mosolyoghat egy kicsit a vallásellenes dolgokon, a püspök már nevetget rajtok, a bíbornok meg nyíltan helyeselteti azokat. Azon kérdésre: vallásosak-e a püspökök, Párizs egyik tisz-

teletre méltó lelkésze rövid tétova után azt felelte, hogy „talán négy-öt van köztük, a ki még hisz“ sőt a narbonnei érsek még 1791-ben sem a „vallásnak“, hanem a becsületérzésnek tulajdonítja a főpapság ellenállását a nemzetgyűlés által teremtett intézmények ellen. Mit csinált volna a forradalom az oly főpapsággal, melynek nem volt hite? Hogy lehettek az egyenlőség emberei tekintettel olyan rendre, mely maga sem hitt többé különös hivatásában? A hitetlen pap ép oly kevésbé pap többé, mint a hogy nem nemes többé az az ember, ki nemesi állásáról és kötelességeiről megfeledkezett. Egyik sem tarthat már igényt arra, hogy kivételes állása tiszteletben maradjon.

Életrevaló elem a régi világból kevés maradt. A forradalom férfiai nem találtak conserválni valót, s ha az életre képtelent is conserválják, akkor munkájok nem lett volna teljes, s az új forradalmak hosszú sorának nyitottak volna tért. Ők egészen bevégezték feladatukat; a vér, melyet ontottak, a rombolás, melyet véghez vittek, az anarchia, melyet egy időre teremtettek, mind szükséges volt feladatuk teljesítéséhez. Ezt el kell ismernie annak is, a ki nem lelkesedik a vér embereiért s a convulsiv rázkódtatásokért, melyek az átalakulást természetszerűen kísérték. Ezek az emberek semmivel sem voltak szeretetre méltóbbak, finomabb modorúak, mint a hatalomra vergődő keresztyének, kik ezrenként irtották ki a pogányokat, mert a kor szavát, a keresztyén eszméket megérteni nem tudták. A keletkező új világban nem volt helyök a pogányok millióinak; meggyőződésük ellenére hitet kellett cserélniök vagy kardélre kerültek; templomaik, bálványaik, a görög és római művészet legnagyobb-szerű alkotásai, a pogányírók magasztos művei a fanatismusnak estek áldozattúl. Nem a vandálok pusztították el Róma, Görögország és Kis-Ázsia építészeti és szobrászati műremekeit, hanem nagyobbára a keresztyének, és csak századok múlva, midőn nem volt többé pogányság, lett a keresztyén papság a pogány tudomány maradványainak buzgó őre és a megmaradt remekművek gondviselője.

Ugyane stadiumokon ment át a forradalom is, mely épen úgy újjá alkotta, átalakította a társadalmat, mint annak idején a keresztyénség. Nincs korszak a történelemben, melyben annyi azonos vonás, annyi belső rokonság és annyi hasonlatosság lenne, mint a keresztyénség és a nagy forradalom ideje közt. Eszmék születnek mindkét esetben, melyek kiáltó ellentétben állanak a meglevő erkölcsi és állami renddel. A hatalmasok egy ideig mosolyognak az eszméken, melyek lassankint magukkal ragadják a szenvedő, az elnyomott országokat. Az apostolok amaz országokból kerülnek ki, melyek szenvednek; az apostolok nem képesek versenyezni világias finomság, udvarias modor, esprit tekintetében akár a római akár, a versaillesi salonok növendékeivel. De híveik száma mégis szaporodik; műveletlenek, és mégis reájok hallgat a tömeg, nem pedig a hagyományos műveltség letéteményeseire. Vérpadra hurezolja őket

vagy a bakó égeti meg könyveiket; de sem a revera sem az in effigie elégetés nem ingatja meg hatalmukat. Gazemberek, önző, hitetlen szédelgők csatlakoznak hozzájuk, kik aljasan kizsákmányolják a mozgalmat. De sem ezek a gonosztevők, sem a százkezü közhatalom nem tartóztathatják föl eszméik diadalát. Egy véletlen, a politikai kényszerűség vagy az általános inség és nyomor kezökbe adják a hatalmat, és ekkor ők gyakorolják azt olyan kérelhetetlenül, olyan iszonyatosan, hogy torzképpé válnak a szeretet és a humanitás eszméi, melyeket hirdettek. És a kegyetlenség, a vérengzés daczára végre mégis a szeretet és a humanitás eszméi ünneplik diadalukat. A sivár öldöklés és mézszárlás korszaka csak fejlődési fok, csak átmeneti phasis az eszmék diadalához. Jézus nem képzelte, hogy a szeretet vallása mennyi millió emberéletet fog kiirtani, hány tisztességes, jóra való család lételét fogja megsemmisíteni. Az új eszmék szintén megkövetelték az emberhekatombákat. Az új eszmék sem voltak mind életre valók, de az első keresztyének tanai sem valósulhattak meg mindnyájan. Krisztus eszménye és a valóság nem felelnek meg egymásnak. De az a valóság, mely az új eszmék alapján létesült, mindenesetre közelebb áll amaz eszményekhez és összehasonlíthatlanul többeknek ad lelki üdvöt vagy földi jóllétet, mint a régi állapot.

De Taine nem lát eszményeket a forradalomban. Tanait „rossz pálinká“-nak nevezi, mely delirium tremensbe hozta az egész nemzetet. Midőn a nép úgy okoskodik: „A királynak jók a szándékai? Jól van, de hát mért szednek el tiszviselői tőlünk annyi pénzt? A főuraknak és a főpapoknak nincsenek gonosz szándékaik? Jó, de miért fizettetik meg mi velünk azt, mit nekik kellene fizetniök?“ — Erre Taine azt mondja, hogy ez az igásló okoskodása, melynek lelkébe egyszerre az ész egy sugara hat, mire az haragudni kezd a postalegényekre és kocsisokra, kik fékezik és ostorral verik. Sőt bűnül rója föl XVI. Lajos kormányának, hogy olyankor hívta meg a népet az önkormányzatra, midőn igen „veszélyes“ nézetek kapnak lábra. Ez annál meglepőbb vád, mert Taine a saját művéből megtudhatná, hogy a király csak akkor fordult a nemzethez, midőn az államintézmények már teljesen megszűntek működni, midőn a jövedelmi források elapadtak s az egészségtelen gazdasági és adórendszer következtében a franczia nép nagy része az éhhalállal küzdött. A forradalom ekkor már meglett volna, akár hívja össze a király vagy sem a nemzetgyűlést, melynek szereplőit, tanácskozási módját, működését és annak eredményét Taine eléggé ócsárolni nem tudja. Általában a méltányosságot jelen művében hasztalan keressük. Sem saját állításai, sem a következetlenség vádjá, melynek kiteszi magát, nem tartóztatja őt vissza attól, hogy a forradalomban igazságtalannak és rossznak tartson mindent. A roppant sok ellenmondás közül még csak egyet idézünk. Műve első kötetében kézzel foghatólag rajzolja, hogy a mindenhatók vadászati célokra tenyészített vadai milyen roppant károkat okoztak a mezőgazdaságnak. A jelen

második kötetben felemlíti, hogy az 1788-iki aratásnak csaknem egy ötödét elpusztították a nyulak. Ez is fokozta az általános inséget, melyet a csaknem tízszer egymás után következő s részben a közviszonyok által is okozott rossz termések, előidéztek. Több millió ember küzdött éhhalállal. És mégis iszonyú bűnnek tekinti, hogy néhol a lakosság irtó háborút kezd a más tulajdonát képező vad ellen s kenyér hiányában annak húsából él. A vadorzás fogalmából itéli meg az éhenhalók ezen végszükségből származó actusát. Ilyen szűk látkörből, ilyen kicsinyítő szemüvegen át nézi az egész színjátékot s akkor igen természetesen a forradalomban nem is láthat egyebet, mint az éhezők, a banditák és „harapók“ tömegét, melynek nincs más czélja, mint a brutális rombolás.

A mily természetes a visszahatás, melyet Taine efféle paradox nézetei nemcsak a francia, hanem az eseményeket nemzeti hiuság és elfogultság nélkül ítélő idegen irodalmakban is keltett, oly kevésbé szabad Taine munkájának több előnyös oldaláról megfeledezni. Stílje mindenütt élénk és megjegyzései sokszor ellentmondást keltenek ugyan, de mindig eredeti felfogásról tanúskodnak; gyakran bizarrok, de gyakran szellemesek is. Érdeme továbbá az új adatok óriási halmaza, melyet a második kötet is tartalmaz. E roppant adatközlésnek van ugyan egy igen lényeges hibája; szerző elveszti köztük tulajdonképeni vezérfonalát s egyszerűen arra szorítkozik, hogy egymás-utánba hozza és nézve commentálja őket. De ez adatok a forradalom sok olyan mozzanatát világítják meg, melyekre a történetírók eddig kevésbé ügyeltek. E mellett egyes rajzai mostan is elevenek és színgazdagok. Egyes mozzanatokban élvezetesen varázsolja vissza a viharos korszakot. Az izgatott élet a Palais Royalban, mely egy éjjel-nappal nyitva álló nagy clubb, a hol örökösen szónokolnak, minden órában új röpiratot osztanak ki, úgy hogy van nap, melyen tizenhat új röpirat jelenik meg; a rémjeleneteket az utczán, a forradalmi szellem terjedését és elvadulását a vidéken, a nemzetgyűlés tanácskozásának módját s a tömegek önkényes részvételét a törvényhozásban, az eddigi uralkodó osztályok elleni hajszoikat mesteri tollal vázolja. De csak is e rajzok kölcsönöznek művének nagyobb érdeket. Egészben véve sem a politikus, sem a történetíró magaslátára nem emelkedik; s általában a politikai történetírás nem az a tér, melyen Taine számára új babérok nőnének. Burke óta nem akadt első rangú író, a ki oly kárhoztató, oly gyűlöletes ítéletet mondott volna a nagy francia forradalomról, mint Taine teszi. De Burket menti az a körülmény, hogy olyan nemzet fia, melynek nem volt szüksége a forradalomra, s így érzéke sem lehetett annak természetzerű szükségessége iránt. Menti továbbá azon körülmény, hogy csak a chaost látta, mely a forradalommal járt. Taine nem élhet e mentségekkel; a hanyatlás, mely fölfogásában mutatkozik, csak abból magyarázható meg, hogy olyan térre tévedt, melyen harmincz éves írói multja mellett is csak az ujoncz szerepére van kárhoztatva.

V.

A MAGYAR KORONA ORSZÁGAINAK SZÉNTELEPEI ÉS SZÉN-BÁNYÁSZATA.

IRTA SAJÓHELYI FRIGYES.

Hazánkban a természettudományok csak a legújabb időben nyertek nagyobb mérvű lendületet. Kiváló helyet foglal el ez irányban a m. k. természettudományi társulat, mely nem csak a kezdet nehézségeivel küzdött meg mint úttörő, hanem egyúttal mint a természettudományok fejlesztője és népszerűsítője is hervadhatlan babérokát biztosított magának. Hogy e társulat munkálkodása mily áldásos és sokirányú: sokkal inkább ismeretes a művelt magyar olvasó-közönség előtt, mintsem hogy ennek csak vázlatos felemlítésére is szükségesnek tartanám kiterjeszkedni.

E társulat mellett a m. tud. akadémia kell, hogy felemlítettessék, mint a mely hasonló irányban — de a természettudományok mellett a tudomány egyéb ágait is felkarolva — szintén igen áldásos munkásságot fejtett és fejt ki.

Míg ezek s mellettök több más, egyenként talán kisebb jelentőségű, de együttesen az összmunkásságot tekintve mégis jelentékeny eredményeket felmutató, részben a fővárosban, de nagyobb részt az ország különböző részein székelő társulat és egyeslet munkássági köre a természettudományok összes ágaira vagy legalább nem csupán egy ágára terjed ki, s így ezek is egyenként a természettudományok összes ágait felölelve ezeknek tovafejlesztését, fejlesztését és népszerűsítését célozzák: addig ismét más társulatok, egyesletek vagy intézetek kiválólalag egy irányban, a természettudományok csupán egyetlen egy ágának fejlesztésében szereznek maguknak érdemeket; még pedig annál is inkább, mert a tudományt a hazai megfelelő viszonyok alapján, tehát egy kis phrasissal mondhatnók, nemzeti irányban fejlesztik.

Nem lehet czéлом, hogy ezeket s ezek működési körét egyenként ismertessem illetőleg méltányoljam, ez nemcsak nagyon messze vezetne tárgyamtól, hanem különben sem érzem magam erre hivatva; sokkal avatottabb, az egyes idetartozó társulatok stb. működési körével sokkal inkább ismeretes tollnak van ez fentartva, de különben is talán még időelőtti volna ez irányban általános átnézetet akarni szerezni; nem: czéлом egyelőre csakis a földtannal s ennek mivelésével foglalkozó hazai tudományos társulat és intézet, jelesen tehát a *magyarhoni földtani társulat* s az ezzel közvetett összeköttetésben álló *m. k. földtani intézet* eddigi munkálkodásának futólagos felemlítése.

Az előbbi már az 50-es évek elején keletkezett, de az akkori mostoha viszonyok között alig adott magáról az első években életjelt s csak újabb időben fejtett ki nagyobb mérvű munkásságot. Egészen 1870-ig csak nagyobb időközökben — 2-3 év lefolyása alatt — adott ki tagjai számára évkönyveket, 1870 óta azonban önálló, havi füzetekben megjelenő közlönye van, mely híven tükrözi vissza működését s a földtan terén hazánkban tett újabb kutatások eredményeit azonnal közli. E nagyon is specialis munkakörrel bíró társulat tagjainak száma természetesen nem lehet s csakugyan nem is valami jelentékeny, min azonban csodálkozni legkevésbé sem fogunk, ha meggondoljuk, hogy ásvány-földtanunk tudományos művelésével hazánkban még vajmi kevesen foglalkoznak, s épen ennek folytán a tagok száma alig éri el a 400-at; de hogy mindezek daczára mennyire életképes, sőt — talán lehetne mondani: nélkülözhetlen — kitűnik azon nem csekély eredményből, melyet a legutóbbi 7, 8 év alatt a tudomány terén felmutatni képes volt, különösen ha meggondoljuk még azt is, hogy ezen eredményt teljesen saját erejéből, mindennemű külső pénzbeli segélyzés nélkül érte el.

A m. kir. földtani intézet — a bécsi k. k. Reichsanstalt mintájára csak a múlt évtized vége felé lett szervezve s mint a földmivelés-, ipar- és kereskedelemügyi m. kir. ministerium egyik osztálya ezzel a legszorosabb kapcsolatban áll. — Alig 10 évi existenciája fényesen igazolja szükségességét, a mennyiben az említett — aránylag rövid-ido alatt, — daczára annak, hogy a kezdet nehézségeivel s több más akadályal is kellett és kell még mindig megküzdenie — valóban nagyszerű eredményt mutatott fel, mind gyakorlati tekintetben, mind pedig és különösen az irodalom terén! — A m. kir. földtani intézet évkönyveiben s a magyarhoni földtani társulat által kiadott közlönyben van hazánk geológiai ismertetésének tudományos alapja megvetve, természetesen nem rendszerre, hanem egyes vidékek szerint s még nagyon is csak részben fel dolgozva.

A m. kir. földtani intézet kiadványaiban számos oly szakmunkával találkozunk, melynek legalább kivonatos ismertetése a mivelő magyar közönséget mindenesetre szerfelett érdekelné: ezek közül egyelőre oly művet szemeltem ki, melyet a földmivelés-, ipar- és kereskedelemügyi m. kir. ministerium megbízása folytán a már többször említett intézet derék igazgatója Handtken Miksa úr állított az eddig ismert adatok alapján össze, hogy azt a párizsi idei világtárlatra küldve a külföld is nyerjen némi tájékozottságot hazánk szénkincseit illetőleg. — De ha e tárgy a külföld figyelmét is megragadja, mennyivel inkább kell, hogy bennünket érdekeljen, mennyivel inkább kellene, hogy hazánk minden mivelő polgára kellő tudomással bírjon arról, hogy hazánkban hol fordulnak elő, legalább a jelentékenyebb kiterjedésű és ipari fontosságú szentelepek s hol vannak ismét talán olyanok, melyek mívelése mai napság még jóformán a legkezdetlegesebb

ugyan, de kedvezőbb viszonyok között, ezek felvirágzása is várható, hogy tudomása legyen szóval azon, valóban még csak igen kevesek által ismert kincsről, melyet földünk fokozatos képződésének különböző korszakaiban hazánk különböző pontjain, más és más előfordulási viszonyok között nagyon is különböző minőség- és mennyiségben feltalálhatunk, mely kincs értékének helyes felismerése, méltatása, kellő kiaknázása és felhasználása egy nemzetet sokkal nagyobbá és virágzóbbá tehet, mint az arany vagy számos más, a szénnél ugyan értékesebbnek látszó természeti adomány, mely azonban boldoggá, nagygyá még nemzetet soha sem tett!

Épen ez készített első sorban arra, hogy a sok közül is a szóban forgó művet válaszszam az ismertetésre, mert ha valakinek, úgy bizonyára nekünk állana mindenekelőtt érdekünkben, nekünk lenne kötelességiünk, hazánk szénkincseit s ezek értékét felismerve, azok értékesítését mielőbb foganatosítani.

A szóban forgó, jelentékeny terjedelmű, számos, a localis viszonyokat feltüntető ábrával, átmetszettel s több térképpel ellátott mű a hazánkban eddigelé ismeretes széntelepek földtani leírását s tüzetesebb ismertetését adja természetesen úgy, hogy a nagyobb jelentőségű és igazi tekintetben máris fontossá vált helyeket kimerítőbben, az eddigelé még kezdetleges állapotban levőket pedig, a mennyiben ezek közelebbi viszonyai még sok esetben kellőleg nem is ismeretesek, még tanulmányozhatók sem voltak a hiányos feltárás stb. következtetésben, sokkal vázlatosabban írja le. Az egész négy szakaszból áll, melyeket egyenként fogunk tekintetbe venni.

Az első szakasz a hazai szénbányászat fejlődésének történetével foglalkozik.

Hazánkban egész a mult század második feléig szénbányászatunknak nyomával sem találkozunk; e tény egyszerű magyarázatát leli azon tünetében, hogy a fa igen olcsó volt s a gyáripar — mint a szénipar első fejlesztője — legfeljebb csecsemő korát élte. Újabb időben a gőzhajózás, a vasúthálózat kiépítése s a gyáripar jelentékeny emelkedése folytán a szénbányászat is nem kis mérvű lendületet nyert, de még távolról sem érte el a fejlettség azon fokát, melyre a hazai földtani viszonyok következtében képesítve lenne, úgy hogy a viszonylagosan jelentékenynek mondható lendület daczára is, még mindig csekély mérvűnek mondható.

A legelső szénbányát hazánkban az 1750-es években Sopron mellett, Brennbergen nyitották meg, a hol a kőszén egy Németországból oda települt kovács — ki otthonról a kőszén alkalmazását már ismerte, fedezte fel s kezdette használni; később 1765-ben Sopron városa indította meg mivélését, úgy hogy a folyton emelkedő termelés következtében jelenleg igen tekintélyes állást foglal el.

1780-ban Komárommegyében, ugyancsak egy kovács a szendei

széntelepeket fedezte fel, s ezzel egyidejűleg a krassómegyei dománi széntelepeket is kezdték művelni, a hazai szénbányászat és termelés tekintetében kiváló helyet elfoglaló stajerlaci (Hidliget) telepeket egy oda települt favágó 1790-ben fedezte fel, s 1792-ben már műveléséhez hozzá is fogtak.

A pécsi széntelepek művelését a jelen század elején kezdték meg, de nagyobb fokú lendületet e vidéknek — a Mecsek-hegység — szénbányászata csak 1860 után nyert s ma már kiváló helyet foglal el.

Az esztergommegyei sáritópi szénbányák megnyitása is majdnem ugyanezen időbe esik. A dománi kőszén legelőször 1819-ben alkalmazták a resincai vasgyárban kísérletképen, s ugyancsak ezen időben fedezték fel a szekuli széntelepeket is.

A nógrádmegyei salgó-tarjáni telepeket a 40-es években nyitották meg, s az eibenthali és berszászkői telepek Szörénymegyében ugyanekkor kezdettek műveltetni.

A Veszprémmegyében levő szapári és ajkai telepeket a 60-as, illetőleg a 70-es évek elején kezdték művelni.

Az említettek mellett még számos más kisebb jelentőségű s részben művelés alatt nem is álló széntelep ismeretes, melyek később még fel lesznek említve.

Hazánk Királyhágón túli részében csak az utolsó évtized alatt emelkedett a szénbányászat nagyobb fokra és jelentőségre, nem mintha pl. a zsilvölgyi szén már régebb idő óta nem ismerték volna, hanem mert annyira félre esett, annyira nem volt hozzáférhető, hogy csakis a piskipetrozsényi szárnyvonal kiépítése és megnyitása után vált a nagyobb fokú termelés lehetővé.

A zsilvölgyi nagyjelentőségű széntelegeken kívül Erdélyben még több helyütt találkozunk kisebb-nagyobb fokú szénképződményekkel; így jelesen Háromszékben, Erdő-vidéken, több község határában jelentékeny vastagságú lignit-telepek fordulnak elő, melyeket a legutóbbi időben kezdték művelni, s bár a keleti vasút egy szárnyvonala a forgalmat igen megkönnyíti, a termelés még mindig nem valami nagy fokú. Említést érdemel továbbá még a brassói és az almási szénterület, ez utóbbi Kolozsmegyében.

Horvátország szénbányászata szintén újabb eredetű s csak alárendelt jelentőséggel bír, ámbár több helyt elég vastag s nem csekély terjedelmű telepek ismeretesek, különösen a horvát-szlavon hegység területén. Legnagyobb előhaladást az Ivanecz vidéki — Varasdmegeye — mutat fel. Vrđnik táján, Szerémmegyében azelőtt aknáztak szén a Száván járó gőzhajók számára, jelenben a szénszükségletet a mecsek-hegyi bányából fedezik, minek folytán az említett bánya termelése megszűnt s csak a legújabb időben kezdték újra — de igen kis mértékben munkálni. Pozsega- és Zágrábmegeyében egy-két helyt szintén vannak kisebb mérvű bánya-műveletek.

A horvát-szlavon határőrvidék széntelegei között a broodi és vári határezredek területén levők érdemelnek némi figyelmet.

A hazai szénbányászat fejlődését tekintve, három időszakot különböztethetni meg: az elsőben a gyárparipar úgyszólván a semmivel volt egyenlő; vasút, gőzhajó még a képzeletben is alig létezett, s a szénbányászat annak folytán a legkezdetelegesebb fokon, csakis a helyi szükségletek fedezését eszközölve, még úgyszólván csirájában volt. A brennbergi — sopronmegyei bányák termelése emelkedő ki ez időszakban, mely pl. 1800-ban 138,114 mázsát tett ki, s így az akkori viszonyokhoz képest valóban bámulatra méltó eredményt mutatott fel.

A második időszak a dunagőzhajózás életbeléptével veszi kezdetét 1830-ban s 1866-ig tart; ekkor indult meg a főváros gyárparipara, első sorban pedig a lisztipar, számos gőzmalom állíttatottfel, s ezek tüzelő anyag szükséglete a szénbányászatra igen előnyösen hatott, a dunagőzhajózások szénszükséglete első sorban az esztergom-vidéki és pécsi szénbányákból került ki s ez oknál fogva az említett helyek szénbányászata jelentékeny emelkedést mutatott fel. — Ugyanezen időszakba esik a stajerlak-annai szénbányászat nagyfokú kifejlődése is. A széntermelés ezen időszakban, mely 1859-ben 3.920,000 m.-mázsát tett ki, az 1866-ik év végén 6.832,000 m.-mázsára emelkedett.

A szénbányászat fejlődésének harmadik időszaka a magyar alkotmány helyreállításával veszi kezdetét; ezen időszakban a széntermelés különösen a vasútvonalak kiépítése következtében igen jelentékeny lendületet nyert. Ezen időszakban kezdett a salgó-tarjáni szénbányászat kifejlődni s a m. éjszaki vasút kiépítése folytán később igen nagy jelentőségre is vergődött; ugyanekkor nyílt meg — a m. nyugoti vasút mentén — az ajkai szénbányászat, s Hunyadmegyében a zsilyvölgyi szénbányászat is ez időszakban indult meg; ezeken kívül még több kisebb fontosságú szénteleg művelése is ugyanezen időszakban indult meg, úgy, hogy ennek folytán a már 1866-ban is — az akkori viszonyokhoz képest — jelentékenynek mondható országos széntermelés, mely akkor — mint már láttuk — 6.832,000 m.-mázsát tett ki, az 1873-ik évben 14.738,000 m.-mázsára emelkedett.

Ezen időben állott be a rohamosan és sokszor minden biztos alap nélkül megindult, s épen ezért részben nagyon is ephemer emelkedés következtében a pénzügyválság, minek folytán számos nem kis mennyiségű szentet fogyasztott gyár és vállalat megszűnt, a mi a széntermelésre a legkárosabb hatással volt, annyira, hogy a termelés 1873 után nemesak hogy emelkedést nem mutatott fel, de sőt 1874-ben az előbbi év eredményéhez képest 1.960.800 m.-mázsányi csökkenést mutatott fel. A későbbi években újból mutatott fel némi emelkedést, úgy, hogy 1876-ban az évi termelés ismét elérte az 1873-ik évit, sőt még azt némileg felül is haladta, 14.948,000 m.-mázsát tevén ki, — a horvát-szlavonország s határ-

őrvidéki széntermelés még mindig igen jelentéktelen, s 1876. végén mindössze csakis 262,580 m.-mázsát tett ki.

A második szakasz a magyarországi széntelepek földrajzi fekvését és széntermelését ismerteti. A földrajzi fekvés tekintetében az ország küllömböző hegységei szerint vannak a szénterületek csoportosítva s a küllömböző hegységek szerint az egyes odatartozó szénképződmények, s az 1874—75 és 76-ik évi termelési mennyiség ismertetve, tekintettel a szén minőségére, a termelt szén értékére s az 1876-ik év végeig fenállott adományozott vájnaméretekre.

E szakaszból a következőket emeljük ki:

1. Az alpesek vidékének szénterületei:

- a) *A büdöskút-újfalusi lignitterület; termeltetett 400,774 m.-m. 105,002 frt értékkel.*
- b) *a brennbergi barnaszén terület; itt 476,212 m.-mázsát termeltek 195,246 frt értékkel-*
- c) *a máriafalvi és muraközi lignitterületen 7500 m.-mázsát termeltek összesen 3585 frt értékkel.*

Az alpesek vidékén tehát összesen 884,486 m.-mázsányi szenet — lignit és barnaszén — termeltek, mely szénmennyiség 303,834 forint értéket képviselt.

2. A pécsi hegység vidékének szénterületei:

- a) *a déli azaz pécsi feketeszén területen 3.417,205 m.-mázsát termeltek 1.662,350 frt értékkel és*
- b) *az északi azaz a szászvár-váraljai feketeszén terület, melyen összesen 100,000 m.-mázsát termeltek, a mi 67,121 frt értéket képviselt-*

Ezeken kívül a pécsi hegységnek még több más pontjain is vannak feltárások, így jelesen Hidason, Nagy-Mányokon stb., csakhogy ezek gyakorlati tekintetben, legalább jelenleg, fontossággal nem bírnak. A pécsi hegység vidékén ennél fogva összesen 3.517,276 m.-mázsányi szénmennyiséget termeltek, mely 1.729,587 frt értéket képviselt.

3. A középmagyarországi hegység vidékének szénterületei:

Ezen egész területet két nagyobb, az északi és déli részletre különíthetjük; ezek elseje tulajdonképen a Kárpátok, másika pedig az alpesek rendszeréhez veendő.

A déli részen, mely az esztergom-budai, a Vértes és Bakony hegységekből áll, több nem jelentéktelen barnaszénképződmény fordul elő; ezek:

- a) *az esztergomi barnaszén terület ezen 617,840 m.-mázsát termelnek 189,739 frt értékkel;*
- b) *a szentiványi és*
- c) *a nagykovácsi barna szénterület, mindkettő Pestmegyében, jelenleg nem művelik.*
- d) *a zsemlei barnaszénterület Komárommegyében, termeltetett 18,953 m.-mázsa 9,476 frt értékkel.*

e) a *csernye-szapári barnaszénterület* Veszprémmegyében, a termelt mennyiség 23,335 m.-mázsa 10,488 fnt értékkel.

f) az *ajkai barnaszénterület* Veszprémmegyében, a termelt szén mennyisége 418,766 m.-mázsa 121,775 fnt értékkel.

A középmagyarországi hegység déli területén még több hely fordul elő széntelepek, valamint lignittelek is pl. a Pusztá-Fornán, Pusztánánán, Fehér, és Noszlopon Veszprémmegyében stb.

A középmagyarországi hegység déli területének összes széntermelése 1.072,494 m.-mázsát tett ki, 331,481 fnt értékkel.

Az *éjszaki részén*, mely a Bük-Mátra, a Cserhát és a vácsi hegységet foglalja magában, két jelentékenyebb szénterület fordul elő; ezek:

a) A *sajóvölgyi lignitterület*, melyhez a Diósgyőr, Edelény, Ózd és Nádasd vidékén levő szénbányák tartoznak; termeltek 947,790 m.-mázsát 213,284 fnt értékkel; és

b) a *salgótarjáni barnaszénterület*, melyen 4.170,760 m.-mázsát termeltek 1.114,265 fnt értékkel.

E hegység területén még sok más hely is találni barnaszén- és lignitteleket. Ilyen pl. a becskei kőszénbánya Nógrádmegyében, továbbá a Bátor vidékén levő Hevesmegyében, valamint a Gödöllő és Hatvan táján levő lignittelek. A középmagyarországi hegység éjszaki területének összes széntermelése 5.118,550 m.-mázsát tett ki, mely 1.358,111 fnt értéket képviselt.

A déli és éjszaki terület együttes széntermelése ennélfo. va 6.188,984 m.-mázsát repraesental, ami 1.689,592 fnt értéknek felel meg.

4. A Kárpátok szénterületei.

Az ezen területen levő széntelepek nem nagy számúak s különben sem bírnak nagy jelentőséggel. Ide tartoznak:

a) *handlovai barnaszén és lignitterület* Nyitra megyében; termeltek 1180 m.-mázsát 531 fnt értékkel.

b) a *fenyő-kosztolányi*, illetőleg *ebudecsi barnaszénterület* Bars megyében, a hol 42,653 m.-mázsát termeltek, 13,669 fnt értékkel.

c) a *ghymeszi lignitterületen* Nyitra megyében a bányaművelést abbahagyták.

d) a *palojta-nagykürtösi lignitterület* Hont és Nógrádmegye határán; a termelt szén összege 16,131 m.-mázsa, a mi 9,609 fnt értéknek felel meg.

e) a *turdosini lignitterület* Árva megyében nem áll művelés alatt.

f) a *nagybárdi barnaszénterület* Biharmegyében; termelnek 18,593 m.-mázsát 5,976 fnt értékkel.

Ismeretesek ezeken kívül Zemplénmegyében a Vihorlat-guttin trachyt hegység területén, Ugocsa, Mármaros, Szathmármegyében stb. alárendelt széntelepek, melyek — legalább ez ideig — gyakorlati tekintetben fontossággal nem bírnak.

A Kárpátok területén az összes széntermelés 78,557 m.-mázsát tett ki, a mi 23,789 frt értéket képviselt.

5. *A bánsági hegység szénterületei.*

E területen gazdag feketeszen- és barnaszéntelepek, valamint lignittelepek is fordulnak elő.

A feketeszen telepek a következők:

- a) *az eibenthali feketeszénterület* Szörénymegyében; a feltárás még igen hiányos, termeltetett 5300 m.-mázsa 2651 frt értékkel.
- b) *a domán-szekuli feketeszénterület* Krassómeagyében; termeltetett 881,293 m.-mázsa 381,543 frt értékkel.
- c) *az anina-stajerlaki feketeszénterület* szintén Krassómeagyében; termeltetett 1.544,300 m.-mázsa 1.088,885 frt értékkel.
- d) *a berszászkai feketeszénterület* Szörénymegyében; termeltetett 301.770 m.-mázsa 157,550 frt értékkel.

A barnaszén és lignittelepek.

- a) *az almási barnaszénterület* Szörénymegyében; termeltetett 2370 m.-mázsa 948 frt értékkel.
- b) *a temes- és csernavölgyi barnaszén és lignitterület* Szörénymegyében; termeltetett 13,046 m.-mázsa 10,604 frt értékkel.

A bánsági hegységben ezeken kívül még több helyütt ismeretesek széntelepek, felemlíthetők ezek közül még:

- a) *a feketeszen és lignittelepek* Zsupak, Klopodia és Krasova vidékén.
- b) *a lignittelep* Sikevicza mellett Szörénymegyében.
- c) *a lignittelepek* Szászkabánya vidékén Krassómeagyében.
- d) *a lignittelepek* Szinerszeg vidékén Temesmeagyében.

A bánsági hegység területén ezek alapján a feketeszen termelés 2.732,963 s a barnaszéntermelés 15,416 m.-mázsát tett ki, vagyis az összes széntermelés 2.748,370 m.-mázására rugott, a mi 1.642,182 frt értéket képviselt.

A szorosabb értelemben vett *Magyarország* különböző hegységeinek szénterületein ezek folytán az 1876. év folyamában a következő mennyiségű szén termeltetett és pedig:

lignit	1.373,133 m. mázsa
barnaszén	5.803,828 „ „
feketeszen	6.250,026 „ „
összesen	13.426,987 m. mázsa
szénmennyiség	5.388,988 frt értéket képviselt.

6. *Erdély szénterületei.*

a) *Az újvár-töröcsvári feketeszénterület* Brassó- és Fogarasmegyében; a feltárás még kezdetleges; természetetett 50,000 m. mázsa, 18,000 frt. értékkel.

b) *a baróth-illyefalvi lignitterület*, Háromszék- és Udvarhelymeagy területén; termeltetett 57,460 m. mázsa, 12,641 frt. értékkel.

c) *A zsilyvölgyi barnaszénterület*, Hunyadmegyében, termeltetett 1.441,950 m. mázsa, 462,979 frt. értékkel.

d) *Az almási barnaszénterület*, Kolozsmegyében; jelenleg nem áll művelés alatt. Az összes széntermelés Erdély területén ennél fogva 1,519.410 m. mázsára rúgott, ami 493,620 frt értéket képvisel.

7. *Horvát- Szlavonország szénterületei.*

a) *A krapina-ivaneczi lignit és barnaszénterület*, Varasdmegyében; termeltetett 164,746 m.-mázsa, 69,402 frt értékkel.

b) *A szokoloveczi, és glogoveczi lignit terület* Sz.-Keresztmegyében; termeltetett 3,365 m.-mázsa 1,009 frt értékkel.

c) *A gradiska-csezneki lignit és barnaszénterület* Pozsegamegyében s a gradiska-broodi határörvidéken; termeltetett 13,600 m.-mázsa 4,080 frt értékkel.

d) *A lezavinoi lignitterület* Belovármegyében.

e) *A vrđnuki barnaszénterület* Szerémmegyében.

f) *A breganoi lignit terület* Zágrábmegyében.

g) *A gorica-lekeniki lignitterület* Zágrábmegyében.

h) *A topuskoi és glínai barnaszén és lignitterület*, a báni határörvidéken, termeltetett 10,380 m.-mázsa 6,660 frt értékkel.

A széntermelés Horvát- és Szlavonország területén ennél fogva az 1876. évben a következő mennyiséget tett ki:

lignit	192,649 m.-mázsa
barnaszén	69,931 „ „ tehát
összesen	262,580 m.-mázsa

a mi 81,253 frt értéket képviselt.

Az ország egész területén a felsoroltak alapján a széntermelés az 1876. év folyamában a következő volt:

lignit	1.623,242 m.-mázsa
barnaszén	7.256,709 „ „
feketeszen	6.300,026 „ „
összesen	15.179,977 m.-mázsa

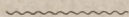
5,963,862 frt értékkel; mindenesetre igen szép eredmény, ha azokat a múlt évtized évi eredményeivel hasonlítjuk is össze, de tekintettel a hazai nem csekély számú s jelentékeny kőszéntelepre s az ezekből nyerhető kőszénmennyiségre, valamint a gőzhajózás, a vasúti forgalom s az ipar remélhető emelkedésére: bizton következtethetjük, hogy a kőszéntermelés hazánkban még mindig kezdetleges állapotban van, hogy az igazi emelkedés csak ezután fog bekövetkezni, a midőn majd a jelenleg különböző okok folytán számos helyt művelés alatt nem álló telepek is kedvezőbb körülmények között művelés alá kerülve, a termelés emelésére nem kis mértékben fognak járulni;

A harmadik szakaszban a magyarországi széntelepek földtani kora van röviden ismertetve.

A földtani kort tekintve, a hazai széntelepek rendkívül érdekesek és pedig annál inkább, mert a valódi kőszénképlettől — carbonképlet — kezdve jóformán minden képződményben egész a legfiatalabb harmadkori képződményekig találunk oly széntelepeket az ország különböző pontjain, melyek habár a jelenlegi nem épen kedvező körülmények között nem is állanak mindenütt művelés alatt, alkalmas körülmények között arra több helyütt érdemesek. Nem hiányoznak tehát nálunk a *tulajdonképeni feketeszéntelepek*, azaz oly szénképződmények sem, melyek a *krétakornál* régebben keletkeztek s a coax elállítására teljesen alkalmasak, és pedig különösen a másodkor *lasképletében* találkozunk ezek főtömegével.

A tulajdonképeni *barnaszén* vagyis a másodkor *krétaképletében* és a *harmadkorban* keletkezett azon szén, melyen növényi eredet külsőleg többé nem vehető ki, hazánkban kiválólág az *ó-harmadkorban* van kiképződve; az ezeknek megfelelő képződmények Ausztriában és Németországban hiányzanak. Végre pedig a *lignit* az az oly fiatalabb képződésű szén, melyen növénytani eredet még tisztán kivehető, hasonlóképen nem hiányzik.

(Vége következik.)

VI.

KRITIKAI SZEMLE.

I. *L'ART D'ÊTRE GRAND-PÈRE.* PAR VICTOR HUGO.

Valami mesterség ez talán? Majd meglátjuk; Hugo Victornál legalább ez bizonyára valóságos szenvedély. Melyik költő is vitte túlabb a szóke fejekkel bohóskodást? Nézzük műveit, majd mindenikből nagy kék szemek sugároznak felénk, s az ártatlan gyermekkor szelid lehelletének illatja árad el rajtuk.

Köteteket írtak Shakspeare, Racine és Goethe nőiről; mit nem lehetne írni a Hugo V. gyermekeiről?! Mert ő nemcsak a legnagyobb költőknek, de a legjobb családapáknak is egyike.

Hugo 18 éves volt, mikor tanulmányait befejezte; ő költő akart lenni, míg atyja, egy öreg császári tábornok, a komoly mérnöki pályára szánta őt. Az atya és fiú akarata közt harez támadt. Az atya levette róla kezét; de a fiatal ember nem ijedt vissza az anyagi akadályoktól; ő a tölgyfának természetével bírt, mely inkább összetöreti magát a vihar-tól, mintsem úgy meghajoljon mint a gyöngé nád.

Első művéért 800 francot kapott; ennyi vagyonnal hívta ki a sor-sot s lépett be az életbe.

Oly korban, mikor a haszontalan a legszükségesebb, mikor a gyönyöröknek oly nagy a vonzó erejük, mikor az ifjúság heve annyi balgaságot követtet el és ment ki: Hugo Párisban 18 hónapig élt 800 franc-jából és első regényét készíté el.

Azt szokás mondani, hogy csak az lehet jó atya, a ki jó gyermek volt. A mi költőnk a legtiszteletteljesebb és leggyöngédebb szeretettel viseltetett szülei iránt.

Húsz éves korában vesztette el anyját. Ez volt az első nagyobb fájdalom, és a kike e fájdalmat ismerik, tudják mily gyötrő ez. Lelke mélyéből szenvedett s könnyei zápoként ömöltek. A bensejében dülő hévtől kiszáradt szemekkel, elnyomott zokogással a Feuillantine-kertbe, az ő kedves kertjébe menekült, a hol anyja mellett gyermekségének legszebb éveit élte volt át. Mindenik fa, mindenik növény, a leomlott vén fal, az a pad, melyen ült, minden csak arról beszélt hozzá, a ki már nem volt többé. De csakhamar gyöngéd kéz érinté vállát: egy 15 éves fiatal lánykát pillantott meg könnyein át, ki mint napsugár a viharban mosolygott feléje. Ez a lányka a női szív kizárólagos s megbecsülhetetlen kincsét nyújtá

neki: a vigasztalást; s mint rózsza a bokor tövisei közt, a fájdalom közt kinyílt a szerelem virága. A végtelen szerelemé, mely a költőnek egész életét be fogja tölteni, mely koszorújába a leggyönyörűbb virágot fogja illeszteni, mert ez a szerelem tárja ki előttünk a költőnek hű szívének nagy szelleme mellett.

Huszzonegy éves korában nőül vette e fiatal leányt, Fouchet Marit, aki férjének szép hozományt hozott . . . . . 16 évét.

Hugo ekkor adta el Han d'Islande-ját 1000 francért. Ennyiből állott összes vagyona, de ő megrendíthetlen akaratában elég erősnek érezte magát, s így már még mint gyermeknek, megnyíltak számára a családi élet örömei s fájdalmai.

Csakugyan sem ezek, sem azok nem maradtak el tőle. A kik a költőnek művét egészen átolvasták, benne bájos s néha elragadó rajzait találták azon csöndes belső körnek, melynek minden mozanata, akármily könnyed volt is, a költő érzékeny lelkében visszatükröződött. Nem felejt-het ő el semmit, nem nagy örömeit, nem nagy fájdalmait.

A gyermekek nevetése, lármás játékaik, pajkos bohózkodásaik nincsenek rá más hatással, mint a szél zaja, a madarak éneke a lugosban:

Il est si beau l'enfant, avec son doux sourire,¹⁾
Sa douce bonne foi, sa voix qui veut tout dire,
Ses pleurs vite apaisés,

Laissant errer sa vue étonnée et ravie,
Offrant de toute part sa jeune âme à la vie
Et sa bouche aux baisers!

Seigneur! préservez-moi, préservez ceux que j'aime,
Frères, parents, amis et mes ennemis même
Dans le mal triomphants.

De jamais voir, Seigneur! l'été sans fleurs vermeilles,
La cage sans oiseaux, la ruche sans abeilles,
La maison sans enfans!

Feuilles d'Automne, 265—6.

Egy lánya lett: Léopoldine, s két fia: Károly és Ferencz.

Lánya a legszomorúbb halállal múlt ki. Nehány héttel férjhez me-
netele után, férjével Mr. Vacquerie-val a Szajrán csónakázott; a csónak-
nak szélére támaszkodott s vízbe esett. Férje utána ugrott, hogy meg-
mentse őt. Mind ketten eltűntek szem elől, s másnap a hullám egymásba
kulcsolódott holttestüket vetette ki a partra.

¹⁾ Oly szép a gyermek édes mosolyával, édes, jó kedvében, eisevegésével, mindent akarva mondani, hamar felszáradó könnyeivel, mikor elbámolt s örvendező fiatal lelkét egészen kitarja az életnek, s ajkait csókra nyújtja.

Tartsd meg, ó uram, tartsd meg azokat, kiket én szeretek: testvérim, rokonom, barátim, sőt rosszban győzedelmeskedő ellenségim is; ne lássam, ó uram, soha a nyárt zöldelő virágok, a kalitkát madár, a kast méhek, a házat gyermek nélkül!

Minő fájdalom volt ez a szerencsétlen atyára nézve

„Il me semblait que tout n'était qu'un affreux rêve,¹⁾
 Qu'elle ne pouvait pas m'avoir ainsi quitté,
 Que je l'entendais rire dans la chambre à côté,
 Que c'était impossible enfin qu'elle fut morte,
 Et que j'allais la voir entrer par cette porte.

Oh! que de fois j'ai dit: „Silence! Elle a parlé!
 Tenez! Voici le bruit de ses mains sur la clé!
 Attendez! Elle vient! Laissez-moi que j'écoute!
 Car elle est quelque part dans la maison sans doute!

Az elválás fájdalmaiból a sors bizony bőven juttatott a költőnek. Nem is említve 18 évi száműzetését (bár a távollét maga a halál), Hugo kimúlni láthatta nejét, fiát, Károlyt, fiát Victor-Ferenczet, s még gyermekeinek is egyik gyermekét.

Ebből az egész családból, melyet ő annyira szeretett, s melynek közepében mint patriarcha-költő egyszerűen élt, idejét megosztva a munka és enyvelés között: csak egy 30 hónapos fiucska, György, s egy 10 hónapos lányka, Jeanne marad fent számára.

Ekkor adja ki művét: *L'art d'être grand-père.*⁴ Ez a mű, mint valamennyi Hugo V. tollából került könyv, a leghevesebb bírálatokat és a legszenvedélyesebb bámulatot keltette fel; némelyek catholicus, mások liberalis szempontból ítélgeték.

A „*L'art d'être grand-père*“ előszó félével kezdődik: *L'exilé satisfait,*²⁾ ennek 3-ik versében már ott találjuk e szót: „*ombre*“³⁾ mely a költő műveiben oly nagy szerepet játszik.

Mit is jelent ez az „*ombre*“ Hugo Victornál? E kérdést már sok kritika kísérelte meg eldönteni. Én részemről nem teszem, mert ez alatt a költő a jót, a rosszat, a halált, az antik fatumot, majd egyszerűen csak a homályt magát érti.

Ez előtt körülbelül két évvel Kolozsvárott a derék gróf Teleki Sándor, a költőnek nagy barátja, egész csomó rajzot mutatott nekem, mit ő Hugótól kapott Jerseyben: e rajzokban az *ombre* uralkodik, hatalmas hatásuak, de túlhajtottak. Egy világosságtól csillámló vén fal mellett egy fekete mélység terül el, a mi a kidöntött tintatartó munkája is lehetne. Mi lehet ez ott? Mindennek elképzelhetni, de valójában ez az „*ombre*“.

¹⁾ Úgy tetszett ez nekem mint egy rémes álom, mert ő nem hagyhatott úgy el engemet. Mintha a mellékszobában hallanám nevetését, mert az nem lehet, hogy ő meghalt. Úgy vártam már, mikor lép be ajajtón. Oh hányszor mondtam: Csitt, ő szólt! Halljátok, most ő érintette a zárt kezével. Vigyázzatok! Ő jön! Hagyjatok hallgatózni, mert kétségkívül itt a házban valahol kell neki lenni.

²⁾ Az elégtételt nyert száműzött.

³⁾ Árny.

Valóban a költő rajzainak e nagy fekete tócsái feltalálhatók verseiben is.

Némelyek sok jó akarattal és nagy képzelő tehetséggel ebben páratlan szépséget találnak; én nem látok ott egyebet mint feketeséget.

Térjünk vissza a könyve.

A költő a pusztában van, de anélkül, hogy elhagyná a világot:

Parce qu' un songeur vient dans la forêt profonde, ¹⁾
 Où sur l'escarpement des falaises s'asseoir
 Tranquille et méditant l'immensité du soir,
 Il ne s'isole point de la terre où nous sommes. —
 Ne sentez-vous donc pas qu'ayant vu beaucoup d'hommes,
 On a besoin de fuir sous les arbres épais,
 Et que toutes les soif de vérité, de paix,
 D'équité, de raison et de lumière augmentent
 Au fond d'une âme, après tant de choses qui mentent?
 Mes frères ont toujours tout mon coeur et lointain
 Mais présent je regarde et juge le destin,
 Je tiens pour compléter l'âme humaine ébauchée
 L'urne de la pitié sur les peuples penchée,
 Je la vide sans cesse et je l'empli toujours,
 Mais je prend pour abri l'ombre de grands bois sourds.

Szép s oly világos versek e sorok, hogy elfelejtetik velem az árnyat.

A következő költemény emígy kezdődik:

„Quest-ce-que cette terre? Une tempête d'âmes!²⁾

S annyi fájaldunk, annyi szeretetünk, annyi szerencsétlenségünk között

— — — — —
 Certes il est salubre et bon pour la pensée,³⁾
 Sous l'entre-croisement de tant de noirs rameaux,
 De contempler parfois à travers tous nos maux
 Qui sont entre le ciel et entre nous comme des voiles,
 Une profonde paix toute faite d'étoiles, —
 C'est à cela que Dieu songeait quand il a mis
 Les poëtes auprès des berceaux endormis.
 — — — — —

¹⁾ Mert a gondolkozó a mély erdőbe megy, leül ott a tengerpart lejtős völgyoldalára, nyugodtan észelve a mérhetetlen estvét. Ő épen nem szigeteli el magát a földtől, melyen lakunk. Vagy nem érzitek-e, hogy ha sok embert láttunk, mi szükséges a sűrű fák alá menekülnünk, s hogy az igazságnak, békének, méltányosságnak, okosság-nak, világosságnak szomjazása égetőbbé válik lelkünk mélyén annyi hazugság szemlélésére? Az én szívem egészen testvéreimnél van, bár messzi tőlük, de velük vagyok; szemlélem s bírálom a sorst. Az ember lelke hézagosságának betöltésére a kegyesség urnáját tartom függve a népek fölött, szüntelenül üritem rájuk s újra töltöm, de mendedék helyre a hallgatag nagy fák árnya alá vonom magam.

²⁾ Mi e föld? . . . Lelkek viharja!

³⁾ Bizony üdvös és jó a gondolatnak a sok fekete ág összelölkezése alatt minden bajainkon, melyek közöttünk s az ég között felhőt képeznek, a mély nyugalom csillagjait szemlélni keresztül . . . ez az mire az isten gondolt, mikor a költőket alvó bölcsők mellé helyezte.

E költeményből én csak az első s utolsó sorokat idéztem; de Hugo ily kevéssel — mint gondolható — nem éri be s egy hosszú, kétségkívül igen szép elszámlálásban csak azt a gondolatot részletezi, mit e vers egészen kifejez:

„Qu'est-ce-que cette terre? ... Une tempête d'âmes.“

Ő módot talál arra, hogy idézze Jóbot, Pascalt, fölléptesse a Sorsot és a Sátánt, hogy beszélhessen a pápákról, császárok- és királyokról.

„Tout ce néant qui mord, tout ce chaos qui ment.“¹⁾

Mindezt földézi, s az eszmék és képek e viharja mind csak arra való, hogy a végfordulat beállhasson:

„C'est à cela que Dieu songeait, quand il a mis

Les poètes auprès des berceaux endormis.“

Számos költemény van e kötetben, hogy úgy mondjam, ugyanazon öntésű, s ép ezért a legrövidebbek legtöbbszörre a legjobbak.

„Jeanne fait son entrée.“²⁾

— — — — —
 Jeanne parle, elle dit des choses qu'elle ignore;
 Elle envoie à la mer qui gronde, au bois sonore,
 A la nuée, aux fleurs, aux nids, au firmament
 A l'immense nature un doux gazouillement,
 Tout un discours, profond peut-être, quelle achève
 Par un sourire où flotte une âme, ou tremble une rêve,
 Murmure indistinct, vague, obscur, confus, brouillé,
 Dieu, le bon vieux grand-père, écoute émerveillé.“
 — — — — —

A következő költeményben: „Victor sed victus“ ugyanazon folymatot látjuk, melyet föntebb jeleztem:

„Je suis dans notre temps de chocs et de fureurs,“³⁾

Belluaire, et j'ai fait la guerre aux empereurs!...“

Ezt követi 23 vers, melyekben más alakban tűnik élenkbe:

„Tout ce néant qui mord, tout ce chaos qui ment.“

S azután a rendes, szokott végfordulat:

„Et me voilà vaincu par un petit enfant!“⁴⁾

Ime hová vezet egy elfogadott módor túlhajtása. Miután jól sikerült

¹⁾ Minden ily harapdozó semmiséget és minden ily hazudozó zürzavart.

²⁾ Jeanne belép az életbe.

Jeanne beszél, beszél olyasmiket, miket nem tud; a háborgó tengernek s a hangos erdőnek, a felhőnek, a virágoknak, a fészkeknek, a csillagos égnek, a végtelen természetnek kedvesen cseveg feléje, valóban beszél is velük, meglehet, mély dolgokat; majd mosolygva hagyja abba, s mosolyában egy lélek lebeg vagy egy álom rezeg. Ez érthetetlen, bizonytalan, homályos, zavart, ködös zajt az isten, e jó vén nagyatyja elcsodálkozva hallgatja.

³⁾ A viszálykodás és düh ez idejében én vagyok a síkra lépő gladiator; s én a császárokra zúdtottam harczot.

⁴⁾ S ime egy kis gyerek győzött le engemet!

neki a kezdet, ismétli magát, túlozza az arányakat, a részeket, s ezen műfogás, mely mérséklettel alkalmazva bámulatra méltó, fárasztóvá lesz a pazarlás által.

Mit tartunk erről a folytonos hatásvadásatról, a contrastok e kereséséről, az ellentétek ily hajhászásáról? Mit ezekről a politikai és vallási hitömlendezésekről, egy alvó gyermek bölcseje mellett?

Én nem tartozom azokhoz, a kik megtagadják a költőtől azt a jogot, hogy a közélet viszályos mozgalmaiba elegyedjék. Szeretem rájuk Terencznek e versét alkalmazni:

„Homo sum, humani nihil a me alienum puto.“

En bámulni tudom azon benső forrongás rajzait, melyekben a száműzött Hugo V. küszködik Hugóval, a nagyatyával. Nagyszerű küzdelem ez! Minden gyűlölet, minden bosszú megrezdül a költő tollától, ... aztán lecsöndesülnek, elhalványulnak, eltűnnek a gyermek mosolya előtt: s a nagyatyá e gyermeket ülteti a bírói székbe. Nemde ezt akarta velünk Hugo V. megértetni, mikor könyvének e címet adta: *L'art d'être grand-père*.

Igen, a költőnek igaza van; felüdíti a lelket az, ha néha az élet nagy gondjaitól eltávozzunk s megpihentünk a bokor nyíló virágai, a bölcső mosolygó gyermeke előtt.

De ha tanúivá tett benső küzdelmeinek, ha kitárta előttünk lelkének fölüdülését kis Jeannejának csevegéseitől ... miért tér vissza ismét a szenvedélyek, heves támadások zivatarába? Miért ama gyűlöletes kiáltások ennyi szeretet közepette?

Hugo V. régebben egy sajtóságos könyvet írt, melyben az antik furiák valamennyi kígyói elszabadultan, sziszegve mászkálnak s isszonyú sebeket ütnek. E könyve: *Les Châtiments*,*) mely a politikai költészetnek és satyrának egyik kiváló jelensége fog maradni mindig, s melyet majdnem feltétlenül bámulok; de épen a mit a *Châtiments*-ban csak dicsérni tudok, azt a *L'art d'être grand-père*-ben kárbozthatom.

A költészet a satyrának csengő rímeivel hangzatosságot kölcsönöz; a büntető dorgálásoknál úgy hat mint a parittya a kőre; mert a hajtásnál nagyobb sebességet s a leeséskor nagyobb erőt nyervén a kő, gyakran túlmegy a célponton, melyet el akart érn.

Hugonak megvannak a maga politikai nézetei s vallási elvei, amikről nem rám tartozik szólanom. De meg kell említenem, mily megdöbbenően hat olvasóira, ha nem is nézetei s elvei (mert hisz a XIX. század elég türelmes!), de heves s néha trivialis kifejezési miatt.

Az igaztalan támadások, miknek a költő egy még a pápánál is catholicusabb, a királynál is royalistább sajtó részéről ki lett téve, a buta gúnyok s a gyáva sértegetések megkettőztették a száműzetés fáj-

*) Büntetések.

dalmát, sebet ütöttek Hugón. A kevély oroszlánny megrázta hatalmas süretyét s elordítá magát.

A *Les châtimens, l'Anné terrible*¹⁾ eléggé megbosszútták őt.

Ha tehát, te költő, te nagyatya, ha te a gyermekkort s isteni szépségét akarod élénke rajzolni, gondold arra, hogy a kicsinyek milyen hamar megijednek, ne zajongj oly erősen! Hagyj dűhtől halványulni némely akadémiai szörnyszülöttet, — s ha kedved jön kisöpörtetni.

Le bon goût . . . ce ruisseau . . . par Nisard, ce concierge²⁾

. . . ne hagyj magad a gyűlölettől annyira elragadtatni, hogy e szégyén Nisardot ordító számárhoz, a napfénytől isszonyodó bagolyhoz hasonlítsd. Kövesd te dicső utadat! A gúnynak nem szabad gúnynyal visszatorolatnia, s azok a kihágások, miket ellenségeidnél kárhoztatunk, a te részedről sem találhatnak nálunk mentséget.

Hugo Victor száműzetett, mikor kiadta a „*Les Châtiments*“-t, mikor megjelent a *L'art d'être grand-père*, az ő kedves, szeretett Parisa senatorrá nevezte ki. Az előbbeni művet a császárság alatt írta, az utóbbit a köztársaság idejében. Hugo Victornek meg kellett volna gondolnia, hogy az ő általa pártolt kormányának magához kell édesgetni a közönyösöket s ellenfeleket, s ezért meg kell magát kedveltetnie.

E szempontból egy csillapító hatású műnek alkalmasabbnak kellett volna lennie mint egy haraggal, bosszúval töltnék. S épen ezért a költő előttem úgy tűnik fel, mint a legenda ama középkori harczosa, a ki vak létére, s ép így bebizonyítva, hogy bátor szív és erős kar elég a harcztéren, hatalmas vas fegyverzetével találomra neki ment, jobbra balra vágott, ütött barátot s ellenséget; talán szándéka miatt ezt megbocsátották neki, de szomszédaira nézve bizony ez nagyon kellemetlen egy dolog volt.

Azon költeményben, mely a kötetet befejezi, Hugo az igaz keresésében tárja fel előttünk lelkét: *L'âme à la poursuite du vrai*“.

Ez ódának nyelvezete telve harmoniával, ragyogó, az érzések élet-erős mozgalma elragad, magához von, egész lényünket megrezegteti, csodálkozásba, ihlettségbe ejt. Mint rajzolja az ember felelősségét isten előtt!

„ . . . La vie au noir registre,
Parmi le genre humain troublé,
Passe, inexplicable et sinistre,
Ainsi qu'un espion voilé;
Grands et petits, les fous les sages,
S'en vont, nommés dans les messages,
Qu'elle jette au ciel triste ou bleu;
Malheur aux méchants! et la tombe

¹⁾ Az isszonyú esztendő.

²⁾ A jó ízlés árkat Nisarddal, e házmesterrel.

Est la bouche de bronze où tombe
Tout ce qu' elle dénonce à Dieu.¹⁾

Vezess is, ó költő, én követlek, vezess engem mindazon nagyhoz, amit te követsz, mutasd meg nekem az el nem tiporható igazságot, melyre én is úgy szomjazom mint te!

De fájdalom! Az út végén a búbáj, az elvakultság eltűnik, a varázslat alól feloldódunk. Az *igaz* csak köddel marad burkolva, s én csak nagy úrt érzek magam körül, mert hogy a költőt megérthessem, arra hiányzik nekem az ő geniusa és az ő fönséges szelleme.

A léleknek ezen az igazság után hiába erőlködésénél mennyivel inkább tetszenek nekem Musset Alfred költeményének „*L'espoir en Dieu*“²⁾ végsorai s Lamartinhoz szóló levele. A költő itt is az istent keresi isteneken keresztül, de jobban meg is képes érteni az emberi gyöngeséget, gyarlóságot, s így kiált fel:

„Tombe, agenouille-toi, créature insensée
Ton âme est immortelle et la mort va venir!³⁾”

Melyik tehát az az új hit, melynek Hugo V. magát egyszerre profétájává, apostolává s pápájává teszi? Az *ombre cultusa* volna-e ez?

Az egész oly homályos, oly bizonytalan, oly titokteljes, hogy én nem követhetem a költőt e mysticus oceánon.

Akármit vélekedjenek is mások, e könyv: „*L'art d'être grand-père*“ valóban nagyszerű mű, főleg ha összehasonlítjuk azokkal az új versgyűjteményekkel, mik néhány év óta a könyvtárosok kirakatait annyira elárasztották. Mert ha néha a kifárasztott Múza régi ura parancsszavának csak kissé vontatva bír is eleget tenni, ha a bírálóknak kutató szeme itt ott némi hézagot is fedezhet fel, csakhamar meg lesz igézteve a sok ismeretlen szépségtől; mert a költő új Antaeusként csak azért érinti a földet, hogy új erőt nyerjen fölfelé törni.

E könyvben teljesen bentalálhatjuk a *száműzöttet*, a *nagyatyát*, az *egész embert*; megvallom, nekem legjobban a nagyatyá tetszik. Mennyi bájjal és kellemmel szól ő kis, gyöngéd dolgokról! Ha olvassuk némely verseit, mint *La lune*, *La Cicatrice*, *Le pain sec*, *Le pot cassé*, *Une tasse* ⁴⁾, bámúlni fogjuk ezt a rendkívüli művészetet, mely oly fenséggel képes beszélni gyermekes ötletekről.

¹⁾ A sötét belsejű élet a megzavarodott emberi nem között megmagyarázhatatlanul s baljóslatlag lépdégl mint egy elburkolózott kém; nagyok, kicsinyek, balgák s bölcsék mind eltávoznak innen, azon üzenetekben említetvén nevük, miket ő az égbe fölvet a gonoszoknak jajára! S a sir azon bronz száj, hova beesik miudenki, kit ő bevádol a isten előtt. (A költő itt a velencei 10-ek bronz oroslányára alludál, melynek szájába dobattak a titkos feladások).

²⁾ Istenben remélés.

³⁾ Hullj, cssél térdedre esztelen teremtés, a te lelked halhatatlan s a halál közeledik feléd.

⁴⁾ A hold. A sebhely. A száraz kenyér. Az eltört fazék. Egy csésze.

Mennyi mély eszme, szellem és gonoszkodás van a „*Poème du Jardin des plantes*“-okban! A babagyerekek és az oroszlánok élnek e költeményekben életüket, s — hogy úgy fejezzem ki magam — beszélnek saját nyelvükön; megértjük, mit akart kifejezni a költő ezen régebbi soraival :

„Et les bois et les champs du sage seul compris
Font l'éducation de tous les grands esprits.“¹⁾

Mikor 1851-ben a száműzött Jerseyben letelepedett volt, azt kérdezte tőle egyik nap fia, Ferencz Victor: „Atyám, mit fogsz te itt csinálni ebben a magányban?“ „A tengert fogom nézni“, válaszolt a költő.

De ő nemcsak a tengert nézte, nézte a homályos erdőket, a lengező kis füveket, az énekes madarakat és a vad csüllöket, az elemeket, a növényeket, az állatokat. Ő mindezt megérté s, miként maga mondta Palestrináról :

„L'Urne du genre humain s'épancha dans son âme.“²⁾

Ennek a természettel folytatott néma, hosszú társalgásának köszönhetjük mind ama nagyszerű s fönséges vonásokat, miket „*Epopée du lion*“, „*La mise en liberté*“³⁾ stb. költeményeiben találunk. Ennek köszönhetjük azon ködös égboltozatot, sötét mélységeket, mik bennünket az oceán égboltjára, mélységeire emlékeztetnek.

Nézzük a napfényben csillogó provencei alpok havas csúcsait; szennytelen fehérségük minő ellentétet képez az alacsonyabb hegyek kéklő tömegével! E hirtelen meredekségeken végig futó pillantásunk előtt elő-, majd eltűnik a kopár szikla összetöpörödött növényzete alatt, majd magasba nyúló fenyők homályos zöldje, mit dúsabb lombosított gesztenye- és tölgyfák követnek, majd fehéren visszaverődő olajfák csúcsait látjuk hullámzani, hullámzani a csapkodó tengert, mely gyönyörű, zöld citrom- s narancsfaszigeteket vesz körül. Még alantabb néhány pálmafa emeli fel pompás fejét, jaszminmezők, rózsák, tubarózsák között vonul át tekintetünk a földközi tenger partjához.

És e növényzet között oly sokféle pásztorkunyhó vesz el a magasan szemünk elől; falvak függnek alá, mint sasfészkek, fehér villák szóróvak el a zöld közé, s a tenger harmonicusan lejtő partján kaczer kis városok terülnek el kényelmesen, kéjesen.

Ime ennyit nyújt a természet itt a szemnek; de nemcsak ezt, valamennyi érzékünket, rendre, megragadja, elbájolja.

A tenger éles lehellete, a fenyűfák gyantaáramlata, elbódító illatok, a provencei flóra balsamos viránya, a parton megtörő hullámok haldokló nyögései, egy-egy messziről hallatszó halásznének, mindez oly elragadó, oly elbűvölő.

¹⁾ Az erdők s mezők, miket csak a bölcs ért meg, dajkái minden nagy szellemnek.

²⁾ Az emberi nem urnája kiürült az ő lelkében.

³⁾ Az oroszlán epopeája. Megszabadulás.

Valóban nem is tudnám mi egyébhez hasonlítani Hugonak ezt az egész munkáját, mint a provencai tengerparthoz. Fölleljük amott ennek mosolygó, félsötétes oldalait: tündöklő sugarait, kellemes zajgását s édes illatjait. Ily vidékkel varázsol el bennünket a költő, s aztán fekete meredekségeken vezetget, levezet az *árny* és a fájdalom világába.

Ha a tengeri alpoknak vannak viharjaik, villámterhes felhőik, a természetnek e roppant erejét a költő művében is megtaláljuk híven le-
tükrözve, gyakran természetesen zúrzaravos, laza sötétségükkel.

De valamint a természetnek nem vethetni szemére azt, hogy természet, valjon szemére vethetjük-e Hugo Victornak azt, hogy Hugo Victor?

SAISSY AMADÉ.

II. ZRINYI MIKLÓS KÖLTŐI MUNKÁSSÁGA.

KOVÁCS GÁBORTÓL.

Kovács Gábor kis művét figyelemmel olvastam: megbírálni szándékoztam. De sajnálatomra sokkal gyarlóbbnak találtam, hogy sem vele fāraszthatnám az olvasót is. Talán szivesebben fogja venni, ha ama nagy költőnknek Kovácstól eltöpörített képét reconstruálni megkísérlem.

* * *

A kurucz mozgalom elnémulásával zsidbadás fogja el nemzetünk testét, mi lelkére is ernyesztőleg hat. A nép költészetében már nem találni amaz egymásra agyarkodás erőteljes kifakadásait; a régi időből csak ép az alaphang, mit a kölcsönös önrontás tudata szűlt, maradt meg: a fájdalomé. Egész népköltészetünk egy panasz, összetört reményeknek kétségbeesett siratása. S a fensőbb körökben, kik magán óráikat költészetel töltik el, s kalandjaiknak állítanak emléket, ezeknél a szív viharos, sötétben mély tengere szökőkutaknak víztartóivá változik át, melyekben apró aranyhalaécskák, mint megannyi gyöngéd bohóskodás, lágyan suhannak odább, enyelegve játszadoznak.

Mikor jóval később az ancien régime classique-oratoire stíljét akarják hozzánk is átültetni, a gyarlóságok számát növelik; még a rózsát is bogáncskóróvá vál, ha ez emberek érintik. Hiában, bármely nagy lelkesülés sem képes helyettesíteni a tehetség hiányát.

Az északországi nagy megteremtőjének, Voltairének, nemcsak drámái akadnak nálunk utánzókra: az eposznak általa adott új alakja is számos követőket állít elő. Mind e mozgalmak a tehetetlen vergődés eredményével végződnek.

Majd a kolostor gondtalan lakói unalmukban új ötletre jönek: az antik ruhát övezik nyelvünkre, s ime feltárul előttük ennek rendkívüli hajlékonysága, erőteljessége. A nem conservatív félnél nagy hatásuk van, mert ők akadtak rá arra, mit mások oly hiában kerestek.

Míg tehát a német sentimentalismus első átültetője, Kónyi, egy

régi könyvet a Henrias észszerű machinái szerint nyírbál meg s ama remek epost szerelmi románna töpöríti össze: most a classica i öltöny egyik tüzes kedvelője síkra száll megmutatni ennek fűnségét az elrongyolott hazával szemben: lefordítja hexameterekben a már kétszer alexandrinekben átűtletett Henriast.

Sőt egy országűírű könyvtárral rendelkező dilettans főúr, ki mindenhez csak hozzá kap, de mitsem végez, nála ritka szívóssággal siet megismertetni ama Kónyitól eltorzított művet, majd hexameterbe, majd ottava rimákba, végre prózába átűntve. Zrínyi művében egy régi világ zajos dicsősege tárult elé; egymással óriási harcokban bonyolűt fél-istenek földrengető dűbörgése. Az elpetyűűt jelenkor érezhette az el-lentétet, megdűbűbenhetett, gyűnge szemei nehezen bírták ez erős fényt kiállani.

Miként az irodalomban a nyelv erejét, fűnségét igyekeztek fűléleszteni, szint ily erűlkűdésék folytak kialudni készűűlű nemzeti szelleműnk életereje körül. A leplezetlen, nyűlt síkra lépés e szellem megűlűsére erős reactiűt eszkűzűűt. A jelen megűvédeése a műltat idűzte fel az ősi kivált-ságok védűűnél: szokatlan lelkesedés támadt a történelem iránt. Műg Sajnovics hatása alatt Perecsényi a leghomályos ősidűkbe vezet, mint most egy Arany J., Dugonics Árpád s Erdély fejedelmei korába helyezi át regényeit. Egész epos volt létűrejűvűben Árpádról már a nemzeti elfűűtűű-ság javában folyta alatt, most ennek írűja az ősi dicsűűség képeit egy régi írűban mutatja fel: Zrínyiiben,

Ime Zrínyi ébredésének okai.

Műért nem adta Rádai e művet eredeti alakjában? Ha azt eredeti alakjában szemlélheti a kor antik hajlamű írűja, megtalálja benne az akkor keresett classica i dictiűt és e keresésben ejtett latinismus-botlásokat; Baróti inversiűűt s Rajnis erűteljes nyelvét, bár nem antik külsűvel.

Zrínyi technikája igen gyarló.

Ez okot hozzád fel annak magyarázásra, hogy az Obsidio Szigeti-ana oly feledsűgbe merűűt.

A XVIII. század az Oviddal csevegűű, édesen áradozó s magyaros íűű Gyűgyűűsi kellemét ama nyomorűű, erűtlen korban többre becsűűlűhette Zrínyi idegen nűvűsűű zord fűnségénél. De vajon saját kora is így itelt? Részemrűűl nem annyira a kor ki nem fejlűűdhetett nyelvérűkének tulajdonitom Zr. elfeledését. A nyelvvel küszkűűdés mindenűűt nyomokat hagy: Zrínyi, aki prózában remek helyeket alkot, verselni nem igen ér rá, s így nála ama küszkűűdés nagyon is meglűűtszik. De nem ebben keresem az okot, hanem a viszonyokban. Elűűszűűr is a nemessűgnek dedicált mű aligha vált szélesebb kűűrben ismertűű, hozzá véve az akkori szellemi érintkezés minűűsűgét, mint a fensűűbb kűűrűkben. Utánzatát egy bárónak adoptált fiától nyerűűk. Ha azonban mindjárt ennek ellenkezője történt is, egy erős catholicismusból kiűűndűűt s a törűűk kiűűzését sűűrgetűű irányműű a

protestans mozgalmak idejében, s akkor midőn nemzetünk a testére nehezdedő német incubustól csak a török közbejöttével lélegzhetett föl,*) nem válhatott nagyon kedveltté, elterjedté, ha még olykülső műgonddal van írva.

Pedig Zrínyi nem így írt. Maga vallja magáról, hogy ő nem a toll embere, hanem a tetté. Csakugyan dicső tettek hosszú sora, mik korát bámulatba ejtik, képezi életét. Hazája sziklapartján, melyen az ázsiai kényuraság vad hullámai megtörnek, ő az égbenyúló s a sötét éjbe messze kivilágító tűztorony.

Az összekúszált nemzeti élet szálait rendbe siet hozni, szervezni, nemzeti alapra fektetni a hadügyet, kisöpörni mint az áradat országunkból a törököt. Ha e metely nemzetünk testéből ki van egyszer vágva, akkor a német fél irányában biztosítani alkotmányosságunkat. Nagy lelket nem a kislelkek gyűlölködése bántja, hanem hazájának szomorú sorsa. Lelke mélyéig fáj neki az, hogy korának fiatalságából kihalt minden erő: csak aranyos mentében pompáskodnak, pillangós kantárral, forróval, varrott lódinggal pipeskednek, paripát futtatnak, de szívökben az ősök vitézségéből egy szemernyi sincs. Nem mennek ország-világot látni, hanem csak nősilni sietnek, dorbézolnak, nem harezí pályát választanak, hanem prókátorságot, „nem az igazság szeretetéből, penig, hanem másokat nyomorítani kívánván“: vagy papságot, „isten tudja micsoda indulatból“. *Impetuusus* nagy lelke a sülyedés és tespedés fölött majd kétségbe esik s egekig csapkodó kiáltásban tör ki fájdalma, hogy neki ily korban kelle születnie. „De nincs haszon a panaszkodásban és a haszontalan való felhasználásban, nyúljunk az remediumokhoz!“ Orvosolni, tenni! Nyugodnia nem lehet, az ősök lelkeinek umbrái éjjel feljárnak hozzá, felhírsztják álmából, hogy siessen vérét, éltét áldozni végsőket vonagló hazájáért. Hisz egyedül csak ő e nemzet őrállója, vigyázója, ki megjelenti veszedelmét. „Nehéz ugyan ez a hivatal nékem, de ha isten a hazámhoz való szeretetet rám tette: imé kiáltok, imé üvöltök: hallj meg engem, élő magyar, ihon a veszedelem, ihon az égető tűz.“

És e félistenek sarjadékának, kinek indulatai felhőkkel ölelkező, sziklákat hasogató hullámokként, erdőket döntő szélvészkként tombolnak, de ki e tomboló elemek felett zeüszí nyugalommal képes eltekinteni, minő

*) Gyöngyösi kurucz epopeát is ír. Thaly ezt eleinte nem merte Gy.-nek tulajdonítani kormánypartisága miatt, holott Arany verseiből kimutatta elveinek változását. „E műről eddig elé említés nem tétetett“, írja Thaly (Adalékok I 107). Th.-nak kikerülte figyelmét a Hazai tudósítások 1806. III száma, hol a 25 lapon jelentetik, „Gyöngyösi Istvánnak újonnan feltalált versei“ czímmel, hogy ez epos Jankowich gyűjteményében „találkozott“, s Horváth I. ki fogja adni. Az első 3 versszak is közölve van belőle. Gr. Rádai Gedeon egy töredéket között ebből magánlevélben Kovásznai S. marosv. tanárral, a Zr. Ne bánts magyarájának kiadójával, „a műzsák mulató helyének Pimpjának mind deák, mind a magyar versírásra nézve nevezetes szerelmével“ (Gyöngy. Ján. költ. 1790. 251. l.) aki e művet a Gyöngyösiének ismeri el, míg a Florentinát Földi ellenében (M. Múza 1787, I. 206) apokryphnek, hamisítotttnak nyilatkoztatja ki.

sors jut? Fényes győzelmeinek eredménye egy vérig sértő, hihetetlenül lealázó békekötés, mi egész életének törekvését semmisíti meg. E villám lesújtja magasan szárnyaló szellemét; elbénulásából magához sem térhet. A bécsi udvar háláját folytatja Zrínyi egyik vadkana, melynek agyara kioltja annak életét, kinek kezébe isten az ország sorsát tette volt le. Mily igazak a magyar *Hector* e halálát kesergő egykorú krónikásnak sorai:

Vedd föl gyászruhádát szomorú országunk,
Jó lakó-földünkről hamar elhullottunk,
Szép frís palotából árvaságra juttunk,
Kincses gazdaságrül pusztában szállottunk.

Régi bizodalmunk ki azelőtt voltál,
Közénk fekete gyászt, sőt*) jajt beplántáltál.

Ugyan minő lehet írói pályája annak, ki maga az önemésztő tett? A Zrínyiász befejező soraiban méltó önérzetet látnak. Én nem látok egyebet classicai reminiscentiánál; az exegi monumentumnál igazibb vallomásának tartom e sorait:

Nem írom pennával,
Fekete tentával,
De szabylám élivel,
Ellenség vérivel
Az én örök híremet.

Úgy műve előszavában, hol az irásnál a kardforgatást *nagyobb és jobb szolgálathoz* állítja. Költőnek ő nem tartja magát, s írása parányi por-szem munkássága egyéb ágához mérten.

A mit ő ír, annak a leggyakorlatibb iránya van; ő tőle vannak első politikai röpirataink és első iránykölteményünk. Zrínyi nem sokat haboz, ő rohan és dönt. Ő nem is igen ér rá sok tenni valójától írni; golyózápor, trombitaszó, harezi üvöltések között nyúl tollhoz. Míg az ész istenének tollal áldoz, félkézzel fegyvert kell tartania mint a Jeruzsálem falait építő zsidóknak. A mit ő ír, az oly összefüggésben van életével, mint teste lelkével. Rohamosan kénytelen dolgozni; egymásra előnyomuló gondolatai nem engedik, hogy ügyeljen a formára; a lángszellem gyorsaságával dobálja be eszméit a nemzet szellemi életének chaosába, hogy itt rendet, világosságot teremtsenek.

Egy rövid télen készíti el ily körülmények között a Zrínyiászt, melyet úgy hogy, a mint megírt, nem javít rajta. Miként az Aeneisben be nem végzett hexametereket hagyott a költő halála, úgy itt a rá nem érés csonka versszakokat.**)

A Zrínyiász parányi töredéke szerzője élete törekvésének; iránymű, melyben azon elveket találhatni fel, miket Zrínyi prózai munkáiban, s miknek megtestesülését ragyogó tettei eszközölni igyekeztek. A régi dicső-

*) Talán sok jajt? Thaly olvasása többször hibás.

***) L. IV. 37. VIII. 71. XI. 8.

séget akarja fölébresztteni s a török kiűzésének lehetőségéről s erkerülhetetlen voltáról akar meggyőzni megragadó költői tehetséggel, s miért ne valljuk be, nem egyszer szárazabb okoskodással. A múlt fényének rajzához a kora válságaival rokon eseményt vesz fel s hozzá még családi kegyelet hatása alatt. Ő elveti amaz allegorizáló jellemvonást, mit Vörösmarty csak úgy feltüntet mint Virgil; nem szakít annyira jelenével, hogy a mondanak küszöbére térjen vissza s az ősrégi események rajzában reflectáljon jelképezéssel korának viszonyaira. Zrínyi oly korból veszi tárgyát, mely jó formán azonos, vagy legalább sokban hasonló jelenjével, mint ezt még fölemlítjük. Célzatossága ezáltal csak nyer erőben. — A szigetvári eset nem volt páratlan, maga Zrínyi kortársainak bűnével egészen terhelt, de a ki e bűneit a maradék előtt teljesen megváltja; az utókor csak a bámulandó hősi önfeláldozást látja benne. A kegyeletes dédunoka nem is tekinté oly hidegen az események folyamatát, hogy azon állaspontra emelkedhetett volna, honnan Sziget ostroma csak ép azért jelentékenyebb, mert az egész Európára zúduló áramlatot feltartóztatá s Szulejmán hirtelen halála folytán egészen le, kiapasztá.

A dicső hadvezérirő, ki hadtani tétéleit *) öltözteti e művében cselekvényekké (Arany), a hősiség mintaképeit, saját ideáljait rajzolja; ilyenekké szerette volna ő alkotni kortársait! A nemzeti hősök e példagejjesztő rajza mellett találjuk Zrínyi másik, rokon célzatát az ellenfél rajzában, mely korántsem oly elfogult mint a Vörösmartyé. Nagy erőket látunk, kitűnő hősöket az ellenfélen is, de a vizálgodás, a rendezetlenség, a fejetlenség haszontalanná tesz minden vitézséget. E szomorú viszonyok képe, — mely egyszersmind negativ intés nemzetünknek az egyesülésre, belső békére, — arról kíván meggyőzni, hogy a törököt kiűzni nem lesz oly nehéz feladat; nyíltan felhá erre nemcsak bennünket, de egész Európát, az egész keresztény világot.***) Hogy ki kell űznünk, mert vele meg nem lehetünk, hitetlenségétől életünket veszélyeztetjük, történeti tények költői előállításával bizonyítja be. S hogy még több bátorságot keltessen, profétai lélekkel anticipálja a történet folyamatát, ki meri mondani, hogy a török napja már lejárt, mert a magyar nemzetnek megváltója támadt volt. Miként a biblia Jézusa s Klopstock Messiása az emberi nemet az örök kárhozattól, úgy váltja meg a magyar népet halálával Zrínyi a török igától. Szulejman hadjárata nem egész Európa ellen intézettnek van feltüntetve, de ezzel nincs veszteség útve a felfogás föntségén, sőt épen ezáltal a biblia magasztosságához közeledik az.

A vallásos elemnek ilyenén bevegýtése a kor viszonyaiból eredt.

*) Az első énekek episodjain kívül I.: VIII. 35., 42 44. IX. 59. stb.

***) V. ö. e helyeket: I. 42. 54. 57. 95. hol a magyaroknak s a keresztény fejedelmeknek hihetetlenül erős dőféseket ad. Rendkívüli igazsággal szól a német barátságáról, ki bennünket „a föld alatt kíván:“ VI. 29. 30. V. ö. még 41. 42. vesszakokat, hol viszont a török barátság tarthatatlanságát mutatja ki.

A hitnél ily szomorú időkben melegegnek az emberek, mint zivataros télen a csöndesen lobogó kandallónál. A vallás nálunk nagy szerepet játszik, mert a politikával egybe olvad: az ország két részre szakadt, a *pogány* elem közbe tolúttával a reformatio hitbéli szakadása roppant mélylyé válik. A német-catholicus és a török-protestans párt, mint a végfeloszláshoz közelítő Róma régi pogányai s új keresztényei, az ország nyomoráért egymás istentelenségét okozzák.

A XVI. s XVII. század költészete ilyen vallásba oltott hazafiúi kegyesség, mely rokonságot érez a bibliai zsidók szomorú sorsával. Iróink a zoltárokat, jeremiádotkat alkalmazzák hazai viszonyainkra. Mint Farkas András, úgy a Kádár éneklője is azon kezdik:

Elsőben szent irást kell ezekre hoznom,
S azután a romlott magyar népre szabnom.

Zrínyi, kinél a protestantismus a nemzet bűnei közt szerepel (ezt az a Zr. írja, ki e felekezetnek 90 templomot vívott vissza!), ez írkkal azonos felfogást mutat. Az ő istene a biblia kegyes istene, ki népeinek oly atyja, hogy a zsidók kedvéért megsemmisíti ezek szomszédait, s kihez ezért hiába könyörögnek ama siralmas verselőink. De a Zrínyi istenét nem kell oly fáradságos okokkal, köpenyeg forgatás fenyegetésével capacitálni. Összetöri ő népének vesszejét.

Amily szorosan függ össze e mű közéletünkkel, ép oly kevésbé rokon irodalmunk akkori jelenségeivel.

Toldy nézetei újabb alakulásának tekintetbe nem vevői még most is azt mondogatják, hogy e korban, „a vándordalnokok eltűntek, a nép emberei költészete elnémult.“

Pedig ez elhamarkodott föltevés volt. Hegedőseink, kiket egy XVII. századi egri kanonok is mézzel folyó ajkúaknak kénytelen nevezni, nem hallgattak, és szerelmi költészetünk, melynek hiányát különben Závodszky K. a Bessenyei életírásában oly szellemdúsan fejtegeté, gyors virágzásnak örvendett ellenök dörgő puritan papjaink bosszuságára. Az epikai költészetre nézve pedig a Kölcsey-Gyulai-Greguss magyarázatot egészen fölöslegessé teszi néhány akkori maradvány, melyek mit sem engednek népünk ma is erős epikai érzékének.

Hogy emlékünk oly kevés, oka egyszerű. A nép költészetének lelke nem a betű, hanem a hang. Ami fennmaradt, az majd mind a tudákos osztály elméjének nyavalyás szülötte. Innen az a hosszúra nyúló száraz elmélkedés, fejeveszett okoskodás, messze kanyarodó, sekély és minden burját megkerülő előadási mód, lelketlen lezaság, élettelenység, mi csak itt-ott enged valamit a tett behatása alatt is írónál, — ez pótolja a népköltészet kerekded, fris színű, eleven előadását, hogy a rettentő technikáról ne szóljak.

Ily körülmények között látott világot a Zrínyiász. Zrínyi nem a nép költészetéből indult ki, hanem az olasz classicismusból. A renaissance e

legkorábbi hazájából már az Anjouk alatt át-át fuvallott hozzánk a szellő, Mátyás alatt neves historicusokat kölcsönzött volt hazánknak, sőt egy költőt is teremtett. A neolatin Janus Pannonius azonban verseivel elszigetelt világ volt nemzetünkre, mint egészre. Az első magyar renaissance költőt szintén Olaszországtól nyertük Zrínyiben.

(Vége következik.)

HARASZTI GYULA.

III. KÉPZŐMŰVÉSZETI SZEMLE.

(A múcsarnok őszi kiállítása.)

Már évek óta ama szokás uralkodik minálunk, hogy hirlapíróink minden egyes műkiállítást jó alkalomnak tekintenek arra nézve, hogy fölváltva vagy a sajnálat, vagy a vád hangján adjanak kifejezést elégtelenségöknek a hazai képzőművészet mostoha viszonyai fölött. Kétségtelen, hogy e buzgalom csak elösmerést érdemel, mert azt senki sem tagadhatja, hogy a fölszólalásokra mindig elég ok van; de a miben hibáznak a panaszkodók, az semmi más, mint hogy az igaz okot ritkán kutatják. A kérdés fontossága nem enged lemondanunk arról, hogy midőn ez első képzőművészeti szemlénkben a múcsarnok mostani kiállítását ismertetjük, magunk is ne az említett szokásnak hódoljunk s e műtárlat megnyitását oly alkalomnak tekintsük, melynél — mintegy bevezetékép — elmondjuk nézetünket e mostoha körülmények felől.

Leggyakoribb panasz: hogy a magyar művészek aránylag mindig kisebb számmal vannak képviselve a múcsarnok kiállításain, mint a külföldi képviselők és szobrászok. Úgy hiszem, senki sem mondhatja, hogy ennek maga a társulat az oka; mert hisz a számos tereméből álló kiállítási helyiség kellő megtöltése mindig nagy gondot ad s bizony a rendező bizottságnak gyakran valami nagyon válogatósnak sem szabad lennie. De a művészeket sem illetheti a vád, mert hisz ezek jóformán a legönzetlenebb áldozatokat hozták, midőn a múcsarnok fölépítéséről volt szó s szívesen küldik műveiket, ha remélhetik, hogy megnézik, vagy meg is veszik azokat. Csakhogy e reményeikben rendszeren csalódnak, s innen származnak az említett viasz körülmények. Nem is más okozza ezeket mint ama merev és szűnni nem akaró közöny, melylyel közönségünk évek óta a művészet iránt viseltetik, s mely egyenesen útját állja annak, hogy a kormány s egyes intézmények folytonos törekvései egyhamar kellőleg érvényesüljenek, s hogy nálunk csak megközelítőleg oly viszonyok létesüljenek, mint akár a kisebb osztrák vagy német városokban évtizedek óta vannak.

Lassan, kétségbeejtő lassan fejlődik hazánkban a művészet iránti érdeklődés és érzék. Műszeretetről csak egyeseknél lehet szó; de az, hogy a nagy közönség csak felényire úgy vonzódnék egy-egy nagyobb műki-

állítás után, mint a mily nagy kedvvel tódul péld. valamely lóversenyhez, nem kimélve pénzt és fáradságot; vagy csak félannyit „áldozna“ (csak minálunk szokás „áldozatot hozni“ a művészet és irodalom érdekében!) koronkint egy-egy festvény megszerzésére, a mennyit valamely lóverseny alkalmával fogadaskép elveszt, az ily jelenség nálunk valóban már a kedvezőbb viszonyokat jelezné, sőt valósággal örvendetes fordulópontot képezne.

Ez érdeklőnyt pedig semmi sem képes megszüntetni, még az oly nagylelkűség sem, milyent a képzőművészeti társulat legutóbb a Makart-féle kiállítás által tanúsított, midőn tetemes költség árán megszerezte a „Cornaro Katalin“ szerzőjének egy híres képcyclusát s ez is oly kevés vonzerőt gyakorolt a közönségre, mint bármely más műtárlat.

Igen természetes, hogy ily jelenségek a hazai művészeket elcsüggesztik s azért nem is igen törekszenek arra, hogy a műcsarnok egy-egy kiállítását érdekessé tegyék. A főváros műbarátai kevés számmal vannak s mások nem is igen látogatják a sugárúti palotát, hogy pedig valaki egy-egy képet vásároljon: az most is valósággal eseményt képez — mi csoda ennél fogva, hogy ha művészeink nemcsak külföldre költöznek, ott állandóan élnek; hanem minden hazafiságuk mellett elkeseredve gondolnak a hazai viszonyokra s nem a magyar műcsarnok kiállításai számára küldik műveiket, a hol közönnyel találkoznak, hanem akármely külföldi műtárlatba, mert ott kapnak rajtuk.

A mostani kiállításon a magyar festők a szokottnál nagyobb számmal jelentek meg s majdnem mindegyik több művet küldött. E rendkívüli esetnek azonban nem mindennapi körülmény az oka. A társulat felhívásában ugyanis kijelenté, hogy ez őszi műtárlatból 5000 forint árú magyar műveket fog vásárolni; innen az általános bizalom, mely idősebb és fiatalabb képíróinkat elfogta. Csakhogy ily alkalom nem ismétlődhetik sokszor s azért, természetesen, az abból származó örvendetesebb jelenség sem, s meglehet a legközelebbi tavaszi kiállítás ismét fogyatékos lesz; eléül annak, hogy csak a közönség állandó érdeklődése fejlesztheti és virágoztatja fel a művészetet.

Daczára annak azonban, hogy a hazai művészek ezúttal szcckatlan számmal vesznek részt a műtárlatban, ennek nagyobb részét, sőt sok tekintetben javát mégis a külföldi festvények és szobrok képezik. A beküldött összes magyar művek alig egy harmadát töltik meg a termeknek. Azért némelyek ama félszeg óhajta, hogy a képzőművészeti társulat ne annyira nemzetközi, mint inkább magyar kiállításokat rendezzen, egyáltalán nem teljesebb. Valóban különös is volna, míg a külföldi műtárlatok, melyeknek székhelyén a művészet valóban virágzik, kénytelenek igénybe venni a más nemzetek műtermékeit is: a magyar főváros műcsarnoka, melyben rendkívüli alkalmakkor is szinte elenyésznek aránylag kevés képíróink művei; egyszerűen mellőzze a külföldet! Ez épen annyi volna, mintha egy-egy fővárosi hangverseny műsorozatát a külföldi

zeneszerzők kizárásával állítanak össze, vagy a nemzeti színház repertoire-ját csupa magyar drámákból és operákból állítanak össze. Az ilyenmi a mivel világra csak egy nemzeténél és csak egy városban — a franciák fővárosában lehetséges.

De lássuk a kiállított műveket.

Itthon élő festőink, néhány jeles kivételével mind képviselve vannak. A kiállítások egyik ritkább vendége *Lotz Károly*, ki az utóbbi években a főváros több épületét maradandó becsü freskókkal díszítette, ezúttal egész sorát küldte újabb táj- és állatképeinek, melyek e derék és sokoldalú művész nagy tehetségét a legelőnyösebben ragyogtatják. A mi minden egyes képén azonnal szembetűnik, az a gondos tanulmány s a keresetlen közvetlenség; különösen ez utóbbi gyakori nola, azért vázlatos, elnagyolt apróságai is, mint a „Két sárka“, vagy a „Pihenő“ tetszetősek.

A művész e képeit a természet után festé. Különösen levegő-tanulmányai megkapók. „Alföldi táj“-a, (melyen magányos lovas vágatát egy patak hidján), továbbá a „Csikós“, az „Itató“ című képei egyaránt érdekesek. Mindegyik sajátos hangulatot kelt s bár könnyed kezelést mutatnak, mégis a bevégzett művek hatásával bírnak. A „Betakarítás“ című festvényen a világítás eredetisége kelt érdeket, mert maga a tárgy épen nem új s maga a művész is már többször feldolgozta. E kisebb művek mellett teljes figyelmünket igényli a „Hajó-vontatók“ című terjedelmes festvény. Terhes gabonás-hajót egész csapat ló vonzol. A művész keresetlenül, realiztikus hűséggel fogta föl e jelenetet s merészen vetette a vászonra. Azért életteljes e kép s minden részlete hatásos. A poros parti uton erőlködve haladó lócsapatot egy izmos szürke vezető, hátán fiatal hetyke legény, ki nagy buzgalommal forgatja karikás-ostorát. A part mellett gyalog egy vénebb fuvaros nógatja ostorával a lovakat. Ez egész csoportot pompás világításba helyezte a művész; míg az árnyas háttérből az újpesti sziget s a szókés-kékes Duna tükre tekint elő. Különös gondot árul el a kép előtere, melyen minden göröngy, minden fűszál a rajz biztosságára vall. Egy darab igaz életet képvisel e mű, mely nemcsak e tárlat legbecsesebb darabjai közé tartozik, hanem szerzőjének is sikerültebb alkotásai között foglal helyet.

Szintoly méltó művekkel vett részt e kiállításban *Ligeti Antal*. E jeles tájképfestőnek ismert előnyei: a levegő s napsütés fényjátékának a bravourig biztos és hű feltüntetése, a meggyőző s mély távlat, a részletekben való gondosság s a költőileg igaz s mindig természetes hangulat — e ritka tulajdonok kiállított három képén mind fölálhatók. Bár nem új motívumot tüntet föl, de azért ritka hatású „Afrikai tájkép“-e, melynek színpompája s vakító fénye csak merész és gyakorlott technika eredménye lehet. Esményi táj előtt állunk, mert ily szép, ily varázsos valóban ritka helyen a természet. A tenger sima tükre fölött függőlegesen áll az izzó nap s bőven ontja sugarait. Az álomszerű vidéken a titokzatos

csönd hangulata nyugszik; a magas pálmák egy lombja, a sziklás vidék egy fűszála nem rezzen meg s a tengeren itt-ott fehérülő vitorlás hajók vesztegelni látszanak. A nagy egyedüliségben egy fehérruhás férfi áll s a messze távolba tekint. E műben Ligeti majdnem utóleri mesterét, az öreg Markót. A képen minden tündöklik, rezeg a fénytől, s a levegő vibrálása valósággal tanulmány-tárgyul szolgálhat a festőknek. A forró égőv természeti jelenségei, a vidék sajátos jellege iránt kevés nagy művésznek van oly finom érzéke, mint Ligetinek, a ki hosszas utazásai alatt gyűjtött tanulmányai közül már számosat dolgozott föl, a nélkül, hogy iránya modorossá vagy unalmassá válnék. Másik két képe: „Sztrecsno vár romjai“ és „Morotva vize“ szintén érdekesek; különösen ez utóbbi, háttérben a Tokaj hegyével szép távlata által válik ki.

A régibb iskola két híve *Molnár József* és *Brodsky Sándor* mindjobban eltérnek a természetestől, különösen az előbbinek „Részlet Ke-repesről“ című képe oly jelleget visel, mintha Capri szigetének egy motívumát tüntetné föl. — *Thán Mór* ezúttal nem magasabb stílű alkotásai egyikével, hanem egy nála szokatlan genre által van képviselve. Czime: „Est az alföldön“. A bogáncsokkal benőtt poros uton magányos juhász üget szamarán. A láthatáron fölkel a hold, a háttérben néhány ház látszik. Találó e képen a beköszöntő éj hangulata. A sejtelmesség jól van feltüntetve; szinte hallani véljük a tücskök ciripelését. — *Szekely Bertalan* is csupán egy tanulmányfejet küldött. Oláh lányt ábrázol, kinek szépségeit képezik feltűnőleg tömött, fekete hajfürtei, szabályos, szinte római arcvonásai, melyeknek színe kissé édeskés, de leginkább a nyakán függő tizsoros gyöngyök. A rajz szabatosága mindez előnyöket kellőleg tünteti föl. A Florenczben lakó ifj. *Markó Károlytól* egy régibb tájkép látható: „Strazena völgye“. Jobbra balra meredek sziklafalak, a háttérben kéklő dombok s a völgyben egy csöndes idyll: két ló s néhány alak. Az egész vidék fölött barátságosan mosolyog az átlátszó, fellegtelen ég. — Egy más külföldi magyar festő, *Dux Zsigmond* gyakrabban keresi föl kiállításunkat. Ezúttal is két képet küldött. „Fürdő nő“-je úgy a színezés, mint a rajz által figyelemreméltó. Tetszetős cabinet-képecske. Egy „Tanulmányfej“-ét pedig a jellemzés teszi érdekessé. — Kevésbé tetszetősek *Kern Ármin* életképei. E fiatal művésziünk a Deák Ferencz arcképe után hozzá kötött reményeket még nem váltotta be. Mióta Bécsben lakik, keveset haladt. Legalább „Czimbalmos“-a erről tanúskodik.

Többnyire érdekes motívum s mindig gondos kidolgozás által hatnak *Gerhárd Alajos* képei. Három kisebb műve látható a kiállításban. „Alföldi táj“-a tulajdonkép egy kis idyll. Egy gyermek a parasztudvaron álló nagy szekér rudját fogja s ugyancsak erőlködik, hogy azt eltolja. A „Zagyva partján“ című képnek előtere szép, bár kissé unalmas kezelést mutat. „Delelő“ feliratú életképének pedig humoros hangulata kölcsönöz érdeket. — E humor még erősebb, sőt majdnem a komi-

kummal határos *Baditz* Otto „Kupak-tanács“ című vázlatán. E mű csak terve egy kétségkívül sikerültnek ígérkező életképnek, mely által a Münchenben élő fiatal magyar festő Munkácsy tanítványának vallja magát. Nagy búbos kemence mellett, alacsony homályos szobában ül együtt a bölcs törvényszék. A vádlott egy sivalkodó cigány purdét, kit egy asszony kezénél fogva hurezol a bírák elé, míg másik kezében a „corpus-delicti“-t hozza, egy óriás pulykát. Komikus a dologban mindjárt az, hogy ezt a pulykát ily apró gyerek nehezen bírja ellopni. Legjobb e vázlaton a tisztességes tanács egyes tagjainak jellemzése. Az egyik mohón felugrik és soványos arczával vizsga szemével félelmesen tekint a bűnösre, egy másik társa elméledkedve nagy komolyan föltámasztja állát, egy harmadik nyugton alszik, míg egy negyedik közönyösen veszi az egész dolgot s újságot olvas. Az egész kép fölött igaz, egészséges humor fénye csillog, mely már most is hat, noha sok nyersség van e vázlatban s néhány torzkép-vonás, mely bántólag hat.

Telepy Károly két színdús és hangulatteljes tájképet állított ki. Különösen az „Olasz vidék“ című vonzó. — Mint élet- és tájképfestő egyaránt szép tehetségű tagja a fiatal nemzedéknek *Aggházy* Gyula. A felső világitású teremben egy igen csinos képe látható: „A dagasztó menyecske“. A művész azonban nem azt a pillanatot választá, midőn a teknyő előtt áll, hanem megleste a menyecskét, midőn a konyha ajtóban álló huszárhoz lépett, s azt megcsókolja. A menyecske kedves, jól rajzolt s élettellejesen jellemzett alak; annálkevésbé sikerült a huszár, ki a ki-tüntetés, úgy látszik, nagyon is közönyösen veszi. A konyhába szűrődő napsugár élénken bevilágítja a való élet e közvetlenül s jól ellesett jelenetét. Csak az előtér egyes részei kissé kemények. — Két fiatal tájképfestőnk *Tölgyessy* Arthur és *Feszty* Árpád több kisebb-nagyobb művet állítottak ki. Amannak képei több gondot árulnak el, simábbak, s azért nem is mindig erőteljesekek, de a rajz szabatossága által válnak ki; az utóbbi inkább realista, gyakran a legszebb motívumot is elnagyolja s olcsóbb eszközökkel keresi a hatást, melyet legtöbbször el is ér. *Tölgyessy* képei közül a „Holdfölkelte“ című kissé bizarr. A sárga hold merev korongja az egyhangu kék láthatár alján első pillanatra furesán hat; de e képnek, mely egészen a természet után van festve, a mezőség igaz színei értéket kölesönöznek. Biztosabb hatású a „Délibáb“ s a „Halász bárkák“ című; az „Eső után“ feliratú kép pedig, mely a locs-pocs uton haladó egy lovas talyigát s egy vándorló családot ábrázol, a címe által jelzett hangulatával különös figyelmet érdemel. *Feszty* Árpád most érkezett haza Velenczéből, a honnan két laguna-képet hozott, címök: „Édes-víz szállító“, és „Napnyugta a tengeren“. Mindkettő gazdag színezetű, bár vázlatos mű. Két hazai tárgyú festménye: „A szentkereszti park“ és „Falusi utca“ csak egyes részleteikben sikerültek. — Szép tehetségnek ígérkezett néhány év előtt *Kacsányi* Ödön, de az előlegezett

reményeknek csak lassan felel meg. Ritkán látható tőle valami. Mostani képe „Paraszt udvar“ címet visel s egy düledező ölt, dudvás talajt szemétdombbal ábrázol. A háttérben egy kútágas körvonalai rajzolódnak a kék levegőbe s e környezetben egy magányos női alak látható. Érdekes tárgy, melyet a fiatal művész sok gondnal dolgozott fel s néhány részletében valódi sikert is ért el.

Sajátságos művek ifjabb Storno Ferencz olajképei. Valamennyin sokkal becsesebb a keret, melyet szintén maga a művész festett, régi intarsia-rajzokat utánozva, melyek akár eredetiek gyanánt hatnak. Legjobb még a „Sz.-Márk-templom főoltára“ című, mely szindús vázlat, de távlati hibákban szenved. „Abundantia“ s „Amorettek“ című képei Markart modorában festett ékítmények, melyeknél a technika figyelemreméltó. Sokkal sikerültebbek velencei tárgyú vízfestményei. — *Myskovszky* Viktor szintén aquarelleket küldött. A „Részlet Bártfáról“ címűn inkább az építészeti rész sikerült, míg az alakok rajza elnagyolt.

Ezek a kiállítás magyar képei; csak egy-két igénytelenebbet hagyunk említés nélkül. Sokkal több a külföldi mű s ezek közt nagyobb szabású festmények is vannak, melyek a tárlat tulajdonképi vonzó erejét képezhetik. Fogatkozó terünk azonban nem engedi, hogy a kiállítás e távrolról jött vendégeit is (bécsi, müncheni, stuttgarti, weimari, krakói, düsseldorfi, varsói, brüsseli és római művészek vannak itt képviselve) egyenkint mutassuk be s azért csak a kiválóbb művekről szólunk röviden.

A magasabb, történeti stylt megközelíti *Ender J.* egy régibb festménye. Címe: „I. Ferencz király Benvenuto Cellini műtermében.“ Egyenletes, bár kissé conventionalis szerkezet, inkább életképies, mint történeti felfogás, az egyes alakok találó jellemzése s biztos kezelés, mely a részletek minden gazdagságát kellő fényben tünteti föl s a műnek megfelelő jelleget kölcsönöz. Ezek képezik a mű előnyeit. Az olasz műtörténelem egyik legérdekesebb hőse, a szenvedélyes s nagytehetségű szobrász és aranyműves I. Ferencz királynak bemutatja félig kész Jupiter szobrát. A király számos tagú kísérettel jelent meg; előkelő hölgyek, lovagok s egy bibornok képezik a közönséget, míg a művész emelvénnyel állva magyarázza művét; segédei pedig nagy arany-edényt helyeznek egy talapzatra, hogy a vendégek megszemlélhessék. — Szintén magasabb fajta genre *Schönn* Alajos „Egyiptomi nő toilette-je előtt“ című képe. Az előkelő hölgy pompásan festett nyugágyon pihen, fölötte szindús kárpit, körülötte keleti pompa és fény. Egy vén asszony s egy szerecsen szolgálja diszöltönyöket s gazdagon ékített mosdóedényeket hoznak. Az egyiptomi jelleg csalhatlanul való; csak a pihenő hölgy ruhátlan teste szenved rajzhibákban s a mintázás sem elég finom. — Sokkal jobban hat *Fux J.* szintén keleti tárgyú képe. Az erkély kőpárkányához támaszkodva egy fiatal lány áll, övéről ékes kövekkel kirakott tör lóg alá, kezében lantot tart s játszik, míg sűrű, fekete hajától beárnyalt gyermekarcával fölfelé te-

kint. — *Kuntz* Gusztáv „A műteremben“ című képe, mely a festőt egy előtte mint a gyanánt álló félmeztelen nővel tünteti föl, jól ismert motivumot érzékit, de azért e kép mégis figyelmet érdemel úgy a fölfogás üdésége, mint a kivitel érdekessége miatt. — Jellemzési erő és igaz színezési képesség tünteti ki *Todt* Miksa „A képcsarnokban“ című festményét, mely két németalföldi vitézt ábrázol, kik Rubens egy kényes, mythologiai tárgyú festvénye fölött pajzánul nevetnek. A régi mesterek diskrét kezelését szerencsésen utánozza e művész. — E jó szokást kissé túlhajtja azonban *Marc* Antal, kinek „Hangverseny“ című műve a velenzei iskola hasonló képeinek nagyon is hű imitációja. — Figyelmet érdemel még *Ruben* F. L.: „A piazzán“ című életnagyságú életképe, mely gránát-almát áruló lányt ábrázol. Szép különösen a lányka feje s a környezet is gondos tanulmányra mutat.

Áttérve a tájkép-festőkre, mindenekelőtt *Hellrath* L. „Holdfölkelte a Chiem taván“ című festményét említjük. Ez nemcsak a fölfogás újsága, hanem mély elégiai hangulata s a szerkezet arányossága által lep meg. A tó partján régi zárda kőkerítése látszik; a háttérben maga a templom, kivilágított ablakokkal, melyeknek tompa fénye átszálllik a fák lombjain; balra a csöndes tó tükre, fölötte homályos felhők mögül előbukkan a hold s e néma éjben egy magányos csolnak a parton, benne egy fehérruhás szerzetes éjjeli lámpával, míg vénebb társa egy öreg paraszt asszonynyal közeledik, hogy mindhárman tova evezzenek, Valószínűleg egy haldoklóhoz sietnek. A kép hatása teljes. — A tárlat legnagyobb tájképe *Russ* Róbert „Helgoland“-ja. A háborgó tenger, melyeknek erős hullámjai a part karóin és gerendáin tajtékozva megtörnek, s a háttér tarka házai, a hajóállomás kikötő-hídján álló halászházok s ügyelgő emberek — minderről e híres művész eredeti, hatásos képet festett. Ára 3000 frt. — Terjedelmes mű a „Taufers vára Tyrolban“ című is *Brunner* Józseftől. A fenyves-rengeteg egy vadregényes pontját tünteti föl, őszi hangulattal. — *Peters* P. F. stuttgarti festő „Halász kikötő“-je a bódén tó egy csinos részletét mutatja, *Schleich*, a híres müncheni tájképfestő modorában. Kár, hogy az előtér bal része elnagyolt; a távlat azonban jeles.

A csöndélet-képek közül *Russ* Ferenczé a csoportosítás újsága s az egyes tárgyakkal találó jellemzése által hat. *Friedländer* Camilla „Chinai porcellán“-ja szintén sikerült. Valamint *Mannsfeld* E. „Konyha eszközök“ s *Lauer* József „Rózsák“ című képei.

Utoljára hagyjuk a kiállítás legfeltűnőbb műveit. A fölül világított terembe lépve, azonnal szembetűnik három óriási festvény. A sport kedvelői különös érdeklődéssel szemlélhetik, de a műbarátoknak is élvezetet nyújtanak. E festvények gróf *Pálffy* János tulajdonai s e műszerető főúr telivér paripáit ábrázolja. Szerzője e műveknek *Blaas* Gyula híres bécsi állatfestő, kinek rendkívüli tehetségét a nagy-szabású képek kellőleg tüntetik fel. Az egyik festvény „Doucourt“ sárga mént az istállóban tünteti

föl, a mint előtte a szalmán játszó két kutyától megijed. — A közepe képe két sötét deres csődört ábrázol pompás tájképben, melyet *Schaeffer* Ágost festett. A harmadik mű „Frolik“ anya-kanczának és csikájának képmása. A mi meglepő e festvényeken az a nagy arányokban egész hiven és erőteljesen kifejelett életteljesség. Bevégzett rajz, a mintázás merészsége s igaz színezés (mily hiven van utánozva például a kis csikó fakó szőre) tünteti ki e pompás paripákat, melyek szinte megelevenedni látszanak. Különösen a két incselkedő deres a felfogás merészsége által válik ki; tekintetük szinte jellemet fejez ki. Ugyane jeles ló-festőtől van még két kisebb kép; egy sárga s egy fekete paripa. Egyszerű tanulmányok, melyeken az előbbieket előnyeiket kisebb mértékben, de szintén fölhaláljuk. Blaas Gyula e művei Bécsben nagy feltűnést keltettek. A sportsman-ek rendkívüli érdeklődéssel látogatták az ottani „művészek házá“-t, csodálkozva egy magyar mágnás s egy hírneves festő ama ritka szeszélyén, hogy e nevezetes paripák *életnagyságban* örökíttessenek meg. Mert egész hű ló-arczképek ezek, melyeknek a művész az által iparkodott általános művészeti értéket kölcsönözni, hogy az egyes állatokat egy-egy érdekes mozdulataikban ábrázolta, miáltal azok benső indulatának is kifejezést adhatott. Így a „Doucourt“ ijedelme, az almásszürkék incselkedése s a „Frolik“ anyai szeretete jóval magasabb becset biztosít az illető képeknek, mint bármely találó hűség kölcsönözhetne azoknak.

E sport-művek eszünkbe juttatják ama sokat vitatott kérdést: mennyiben jogosult a divat befolyása a művészetre. Mert a divat hatalmát a művészet is kénytelen elismerni. E kérdés fölvetése alkalmával okvetlenül ama különös jelenséget is tudomásúl kellene vennünk, hogy nálunk még a divat legnagyobb befolyással van a művészet népszűntésére. A sport nagyban úzótt divat nálunk s egyedüli divatos festőnk, kinek valóban sok a teendője s ki nem kénytelen a külföldre vándorolni: sport-festő. *Pállik Béla*, kiről szántsándékkal szólunk utoljára, noha megérdemli, hogy az elsők közt emlitsük, a mostani tárlatba is küldött néhány ló-képet. Kettő („Fölnyergelt paripa“ és „Telivér pejlovak“) éppen Blaas Gy. műveivel szemben függenek s bár kisebbek, megtűrik az összehasonlítást. Egy harmadik képe a „Kincsem“ (hátán diadal-ittas jockey-jával) valószínű kis mestermű, mely a híres verseny-paripát finom jellemzésben tünteti föl. — Hogy a lóversenyek ügye iránt ritka érdeklődést tanúsító közönségnek a műcsarnok is nyujtsen kívánatos élvezet: *Blaskovich* Ernő ur szívességéből a „Kincsem“ egyes futtatásain nyert díszművek szebbjeit is kiállította a műcsarnok rendező bizottsága. Ezek közt több olyan van, melynek műbecse kétségtelen. Egy nagyobb, ezüstből készült plasticai csoport két lovas alakkal, továbbá egy zománcolt casette, néhány vert-mívű díszedény, különösen egy ékítményekkel borított kehely mind igen érdekesekek.

Óhajtandó volna, hogy alkalmi hivatásuknak is megfeleljenek.

PRÉM JÓZSEF.

I.

AZ ÉLETJELENSÉGEK BUVÁRLATÁRÓL.

IRTA TÖRÖK AURÉL.

I.

Mióta az emberiség a reá ható természet jelenségei fölött gondolkodóba esett, a kétkedés: vajjon lehetséges-e egyáltalában, hogy az emberi elmének valaha sikerülni fog teljes bepillantást tenni a természet rejteibe, újból meg újból felmerült. Mihelyt egy-egy merészebb elméjű az emberiség folytonos haladására való tekintettel, a tudomány végczéljának elérhetésével kecsegtetett: azonnal előállottak volt olyanok, kik az ily kilátással való biztatást teljesen hiúsúlnak nyilváníták. A legújabb időben oly élénk figyelemmel kísért vitás eszmecsere *Haeckel* és ellenesei *Du Bois-Reymond* és *Virchow* között, csak ismétlődése ama számos vitának, a melyeket a kétkedés a gondolkodó főkben azóta folyton élesztett, a mióta az ember a „tudás fáját“ megízlelte. Annyi tény, hogy ezen legújabb eszmecsere a kérdést véglegesen eldönteni nem fogja.

Az egyik nézet szerint az ember, ismereteit csak tapasztalás útján szerezhethetvén meg, csupán csak abban a mérvben fog előrehaladni a természet jelenségeinek megértésében, a mily mérvben ez irányú tapasztalatait gyarapítani és kiegészíteni lesz képes; de minthogy valamennyi tapasztalat a természetnek csak külső nyilvánulásaira terjed, magukat e nyilvánulásoknak belső okait megérteni az ember soha sem fogja. Ezzel a nézettel szemben, a mint azt *Haeckel* („*Freie Wissenschaft und freie Lehre. Eine Entgegnung.*“ Stuttgart 1878) teszi, azt a nézetet lehet felállítani, hogy nem létezik oly tudományos problema, a melyről szabad volna mondani, hogy azt az emberi elme a legmesszibb jövőben sem fogja megoldhatni. Bármily ok is legyen az, hogy egyikünk inkább a *Du Bois* féle „*Ignorabimus*“ („nem fogjuk megtudni“) jelszót, másikunk pedig a *Haeckel*-féle „*Impavidi progrediamur*“ („meg nem rettenve fogunk előre haladni“) jelszót kövesse: az nem szenvedhet kétséget, hogy sem az egyik, sem a másik nézet nem képes teljes megnyugvást nyújtani.

Az oly kérdésekre nézve, a melyek fölött az exact tudomány végítéletet még nem hozott, véleményünk szerint, az ihletett lelkű költő érvei ép oly jogosak, mint a tudóséi. Kérdésünkre esetleg két oly költőt lehet idézni, a kik egyszersmind nagy tudósok is voltak. *Haller*, a múlt év-

századnak egyik hírneves költője s az élettan megalapítója, nézetét a következő versben fejezte ki:

In das Innere der Natur dringt kein geschaffener Geist,
Zu glücklich, wem sie die äussere Schale weist.

Ezzel szemben, mintha minden ismeretünk osak a természet héjára szorítkoznék, azt mondja *Goethe*, hogy mindig káromkodnia kell titokban, a mikor *Haller* mondását annyiszor utánmondani hallja:

Natur ist weder Kern noch Schale,
Natur ist beides mit einem Male,
Doch sieh nur Du zu allermeist,
Ob Du Kern oder Schale heisst!

Nézzük már most, mily eredményre jöttek a tudósok a természet ama jelenségeire nézve, a melyeket az élők világa tár elénk. Vessük össze az egyes nézeteket s vonjuk ki belőlük az eredményt.

Aristoteles az élet lényegét egy önmagában rejlő czélban (entelechia) keresi. *Kant* az életet a működés belső elvében keresi s a szervezetet egy a belsejében létező kalkuláló értelmiség eredményének mondja. *Burdach* (*Stahl*-hoz hasonlólag) az életet a világ lelkéből vezeti le, szerinte a szervezet anyaga csak járulékos valami. *Müller J.* (*Wolff G. F.*-vel egy értelemben) az élő lényekben az anyagot (csirát, élő állományt) s az élet-erőt különbözteti meg. *Treviranus* szerint az élet önmagáért létezik s nem áll egyébben, mint a jelenségeknek állandó egyformaságában a külső befolyásokkal szemben. *Ehrard* szerint az élet oly mozgató erő, a mely a mozgatott anyagnak szolgálatában áll. *Richerand* szerint az élet nem egyéb, mint bizonyos jelenségeknek collectiója, a mely jelenségek a szervezetben egymásután mennek végbe; körülbelül azt mondja *Huxley* is, a ki hozzá teszi, hogy nem lehet tudni, mi czélból mennek a jelenségek végbe. *Herbert Spencer* az élet lényegét a heterogen változásoknak egy bizonyos combinációjában keresi, a mely változások egyszerre egyidejűek s egymásutániak. *Bichat* az életet a halállal való küzdő működések ensembléjének nevezi. *Cuvier* szerint az élet egy oly erő, mely az élettelen anyag fölött uralkodó törvényeknek ellentáll. Az *encyclopaedisták* szerint az élet ellenkezője a halálnak. *Béclard* szerint az élet működésben levő szervezkedés. *Dugès* szerint az élet az élő lények sajátoszerű működése. *Dezimeiris* szerint az élet a szervezett testek létezés módja. *Lamarck* szerint az élet olyan állapota a dolgoknak, a mely megengedi a szervi mozgást az izgató hatások befolyása alatt. *Blainville* szerint az élet egy kettős belső mozgás, u. m. az alakulás (képzés) és a bomlás. *Tiedemann* pedig azt mondja, hogy az élő testeknek meg van az ő működési lényegök, a mely megakadályozza azt, hogy vegyi közömbösségbe essenek.

Valjon ez a sokféle nézet egy s ugyanazon dolog felől, ez a sokféle felelet egy s ugyanazon kérdésre, nem azt mutatja-e nekünk, hogy

a dolog fölül tiszta nézetünk még nincs, s hogy a kérdésre tulajdonképi feleletet adni még nem tudunk? De ha ez így van, nem int-e az minket óvatosságra egyfelől, hogy olyanról, a mit teljesen még szellemi birtokunkba nem ejtettünk, itéletet ne hozzunk; s nem int-e ez minket kölcsönös türelemre, ha előttünk ismeretlen dolgokról a mi véleményünkkel talán ellenkező véleménynyel találkozunk? Mit szóljunk ezek után a *spiritualistákról*, a kik mindent e szóból (mert csakis szó): *szellem, erő*, stb. akarnak megmagyarázni; mit szóljunk a *materialistákról*, a kik mindent e szóból: *anyag* akarnak kimagyarázni? Valjon e két dogma nem juttatja-e eszünkbe *Socrates*-nek, a bölcsek mesterének arany szavait: „*Ők tudni hiszik azt, a mit voltaképen nem tudnak; nekem legalább az az előnyöm, hogy nem vélem tudni azt, a mit valójában nem tudok*“? Nem hasonlít-e a spiritualisticus és materialisticus szalmacséplés amaz ismeretes vitához: „a tyúk volt-e előbb vagy a tojás?“ — Mi köze van a tudományos természet-buvárlatnak az ilyen dialecticus deductiókhoz? Valjon szégyen-e azt bevallani, hogy valamit, hosszas munkásság és szellemi megerőltetés után sem tudtunk megfejteni? — Valójában nem kell-e eszünkbe juttatni a kora által olyannyira gyalázott és félreismeret *La Mettrie* (a „*L’homme machine*“ elátkozott szerzője) mondását: „*minden okos ember gondolja meg, hogy azt, a mit mi nem tudunk, sokféleféképen lehet szavakba öltöztetni; az igaz embernek, a ki gondolkodni tud, legyen annyi bátorsága az emberiség javára, hogy kimondja azt, a mit nem tud.*“

A tudomány azért tudomány marad, és a természet igazságainak felismerésére való áhítozásunk azért nem fog semmivel csökkenni. — De másfelől azért, mert jelen tudományunk bizonyára még eléggé korlátolt, azt szabad-e mondanunk, hogy ott, a hol a tudomány végződik, ott a vallás lép jogkörébe? Hányszor nem halljuk ezt bizonyos oldalról emlegetni, és még tudósok is teszik ezt, mint p. néhány év előtt a híres boncznok *Hyrtl*. A mit a tudomány megértetni nem bír, azt a vallás sem bírja megfejteni; a tudomány és vallásos érzület az emberben nem ellenkező, hanem parallel irányú, sehol egymást nem érintik. Egyiktől a másik bármily fokú haladást tehet. De máskép áll a viszony a tudomány és bizonyos vallási dogmák között. Ott, a hol a dogma az értelmet akarja bíraskodásra felhozni, ott az értelemnek csak a tudományos irányhoz van folyamodása; annyival inkább, mert a vallási dogmák nem egyfélék s a különbözők egymással küzdenek igazukért. A tudomány némelyikök fölött egész mathematicai határozottsággal képes dönteni és döntött már, másikuk fölött pedig itéletbe nem akar bocsátkozni, mert jelen hatáskörébe nem vág. A tudomány és, mondjuk ki határozottan, a természetbuvárlat, igaz, hogy kérlelhetlenül kiirtja a babonáságot, együgyűséget, de ezeknek mi köze sincs a vallásos érzülethez. Azért, hogy valaki a természetbuvárlattal foglalkozik, hogy egész életét a természet igazságainak kutatására szenteli, nem következik, hogy a szülői örökségül világra hozott szívnes-

ségét, kedélynemességét elveszítse. E kettőt a tudományos felvilágosodás mellett ép úgy ápolhatja, fejlesztheti, a mint el is hanyagoltatja, — a mint ezt nem különben teheti az ember akkor is, ha szellemi butaságban marad vagy ha egész életében természettudománnyal nem foglalkozik. — Ha a dolog így áll, úgy másfelől nem tehetjük magunkévá azt a nézetet sem, mintha a természetbuvárlattal való foglalkozásnak okvetlenül, tehát minden esetben az emberi szívre és kedélyre nemesítő hatása volna. Bár mennyire is tiszteljük másoknak e tekintethen eltérő nézetét, mi legalább saját magunkon tett tapasztalatunk szerint nem bírtunk annak helyességéről meggyőződni. *Balogh K.* („Az agy életéről“ *Természett. Közöny VIII.* k. 87. füz. 432. l.) azt mondja például:

„Midőn pedig ekként az agy életének tanulása beléhatolunk, az erkölcsös séget azzal önkénytelenül viszonyba hozzuk, s ezt téve türelemre, szerénységre és az igazságosságra szoktatjuk magunkat. Minthogy minden tapasztalást, minden fogalmat tárgyakkal kell összehasonlítani, ezen nehéz és fáradságos munkában megtanuljuk a türelmet. Minthogy továbbá kutatásaink közben mindenhol szigorú törvények kellelhetlen uralmával találkozunk, melynek kikerülhetlenül alá vagyunk vetve, megszokjuk a szerénységet. Végül minthogy a meglevőnek elismerése alól nem vonhatjuk ki magunkat, kényszerítve vagyunk arra, hogy igazságosak legyünk.“

Őszintén bevalljuk, hogy reánk az agy tanulmányozása nem tett ilyen hatást és másoktól sem hallottuk, hogy náluk az agy tanulmánya a szerénységet és igazságosságot fejlesztette volna. Elliszszük, hogy némelyiknél csakugyan ilyen hatása lehet, de általánosságban ilyen receptet a közönség számára nem mernénk írni. Legyünk őszinték s valljuk be azt, hogy azért, mert valaki természettudománnyal foglalkozik, nem következik, hogy az nemesszívú és szerény gondolkodású legyen. Legyünk minden irányban igazságosak és ne vindicáljunk valami olyasféle előnyt a természettudományoknak, a melylyel azok nem bírnak. Le kell mondanunk az olyan kedvező deductiókról, s e lemondásban már magában egy bizonyos erényt gyakorlunk; a mint ezt a jelen élő boncztudósok legnagyobbika, *Heule* vers nélkül, oly költői ihletettséggel kifejezi:

„Es giebt eine Tugend der Entsagung im intellectuellen Gebiet, wie im moralischen: in diesem ist die Würde des Geistes gegen die Forderung der Sinne, in jenem der Werth der Sinnlichkeit gegen den zügellosen Flug des Geistes anfrecht zu erhalten. (Saját arczképe alá.)

Bizonyára szebben és nemesebben nem lehet kifejezni azt, mit kövessen a természetbúvár; ennél biztosabb óvszabályt az elszietett tudományos deductiók ellenében valójában nem lehet írni.

Miután ekkép az imént mondottakban álláspontunkat minden irány felé jeleztük, és miután kiderítettük, hogy az élet fogalmát egyszerű speculatio útján megszabni nem lehet; foglalkozzunk most tüzetesen kérdésünk megfejtésével és vizsgáljuk, mily jelenségek által ismerhetjük fel az életet, s ezek nyomán mily fogalmakat alkothatunk magunknak ez idő szerint az élet jellegéről.

A mint a fentebb idézett tudósok és bölcészek nézeteiből világosan kitűnik, egyszer mindenkorra le kell mondanunk azon reményről, hogy egyszerű speculatio útján az *életjelenségek lényegét* megmagyarázhassuk; s így ha lehető biztos alapon az élő lények mivoltába bepillantást szerezni akarunk, nem marad egyéb hátra, mint az élettelen természet buvárlatának utját követni: t. i. az egyes tapasztalati tényekből kiindulva mindinkább általánosabb szempontokra emelkedni. És csakugyan minden haladás, melyet az élők búvárlata (a biologia) eddigelé tett, egyedül ily uton történt; a mint ezt korát megelőzőleg verulámi Bacon már több mint két száz évvel megjósolta volt:

„Homo naturae minister et interpres tantum facit et intelligit, quantum de naturae ordine re vel mente observaverit: nec amplius scit aut potest.“*)

A biológiának tehát nincsen választása az irány fölött, a melyet követnie kell buvárlatában; tapasztalati tényekkel kell számolnia, s bizonyító érveit egyedül belőlük vezetni le; a mint ezt Bacon oly élesen belátta volt, midőn a — korában merényletszerűnek vélt — állítást kimondta, hogy *a tudóst a hittől teljesen külön kell választani*. Bármennyire is fáj-lalja valaki ezt a szigorú elkülönítést, sem a philosophia, sem a vallástan nem változtathatja meg többé a buvárlat irányát; a mennyiben a biztos tapasztalati tényekből merített nézetnek érve biztosabb valamennyi hagyománynál, valamennyi metaphysicus speculatiónál. Teljes tévedésben van tehát az, a ki talán azt akarja kisütni, hogy mert a biologia (mint egyáltalában a természetbuvárlat) a vallási hagyományokat kizárja elmélkedése köréből, ezért fennhézjó álláspontot foglal el. A mint a dolog áll, ezt a vádat csakis vagy tájékozatlanságból, vagy rosszhiszeműleg emelheti valaki; mert épen ellenkezőleg a biologia az, mely lépten nyomon a fáradságos munkához szokva, őszintén kénytelen bevallani azt, a mit tud, és a mit nem tud, s a mit még tudnia csak ezután lehet reménye. A biolog mint egyáltalában a természetbúvár folytonosan arra van utalva, hogy számot adjon magának és másoknak: mi az, a mit a buvárlati tények egészen biztosnak állítanak oda; s mi az, a mit csak bizonyos feltételek (hypothesis) mellett fogadhatunk el előzetes nézetül. Így péld. a fölött komoly vitát má nem támaszthat senkisé, hogy az élők: az ember, állatok és növények az ugynevezett *végletényekkel* együtt az élettelen világgal szemben egy, részleteiben felette változatos rokonságú óriási családot alkotnak, s hogy az élőnek és élettelen testeknek nyilvánulásai közötti abszolút különbség daczára, felettük csak egyféle, t. i. az általános természettörvények uralkodnak. Így továbbá teljesen eldöntöttnek kell tekinteni azt, hogy valamint földünk, úgy a földünkön levő élő lények nem

*) Az ember, a természet szolgája és magyarázója, annyit tesz és ért, a mennyit természetes uton eszközeivel vagy elméjével megvizsgált s többet se nem tud, se nem tehet.

egyszerre állottak volt elő (azaz, hogy köznyelven szóljunk: nem egyszerre lőnek teremtve), hanem hogy valamint naprendszerünk, úgy földünk s rajta a lények bizonyos fejlődési folyamaton mentek át; s hogy minden a mit szemünkkel ma látunk, nem egyéb mint ezen óriási fejlődésnek csak a legutóbbi szaka. Végre az is teljesen bizonyos, hogy az első élő lény e földön csak akkor jöhetett létre, a mikor a föld physicalai és chemiai tekintetben bizonyos sajátságokkal volt felruházva, a melyek az élő lények *ősi állományának* (az ugynevezett „Protoplasma“ vagy „Bioplasma“ állománynak) keletkezését egyáltalában lehetővé tették; míg földünkön p. 100° C-on alúl nem szállott a hőmérsék, bizonyára semminemű szervezet sem élhetett rajta. — Ezek tehát buvárlati tények, a melyekhez csak hosszas és folytonos bírálat között végbevitt kutatás után jutott elvégre a biologia. Lépésről lépésre, a legközelebbi kérdésből kiindulva kellett a biologiabuvárlatnak haladni, míg birtokába jutott amaz adatoknak, a melyek a mai buvárlatnak irányeszméire vezettek. De ha így van a dolog, akkor azért, mert ezen eszmék nem illenek többé kedvező hagyományos nézeteink körébe, kárhóztató ítéletet kell-e róluk mondanunk? És, ha a buvárlat körében egyes oly nézetek is merülnek fel, a melyeket az eddigi tényekből egészen bebizonyítani még nem lehet, ezért az egész biologiai buvárlatot téves alapon állónak kell-e nyilvánítanunk; s úgy kell-e okoskodnunk, hogy csak az való a tudományban, a mit a vallási dogmák megengednek? — Bizonyára, épen úgy mint mai napság a tudományos világ már napirendre tért át az oly viták fölött, a melyek a természetbuvárlatot a „theologiae ancilla“-jává szeretnék tenni; úgy el fog jóni az idő is, a mikor a művelt nagy közönség oly annyira tájékozott lesz a biologia buvárlati irányára és feladatára nézve, hogy az ily velleitások merőben meddő talajt fognak találni a közéletben és bárminő ékesszólással is lépjen fel valaki, pusztában fognak elhangzani szavai.

Büszkeségünkre legyen mondva, hazánkban eleitől fogva oly élénk érdeklődéssel viseltetik a nagy közönség a biológiának, ugymint egyáltalában a természetbuvárlatnak irányeszméi iránt, hogy az ekkép szerzett tájékozottságnál fogva lehetővé vált minden elkeseredés és szenvedélyes személyeskedés nélkül utját egyengetni ama legujabb nézeteknek, a melyeknek megbarátkozásához — legyünk őszinték — nagy resignatio kell. Hazánkban a *Darwin*-elmélet iránt olyannyira tájékozott a nagy közönség, hogy nem volt szükség a pamphletirodalom segítségét igénybe venni. Minden művelt ember tudja nálunk, hogy a *Darwin*-elmélet alapeszméje mily nagyszerű, s mennyire szól minden újabb buvárlati fölfedezés ezen alapeszme igazvolta mellett; de tudja azt is minden művelt hazánkfia, hogy ezen elmélet számos adatai még hézagosak. Így bizonyára egy biológus sem lehet oly merész, hogy az embert egyenesen a gorillától vagy chimpansetől származtassa le — mert azt bebizonyítani nem tudja; de viszont egész határozottsággal állíthatja ma már minden biológus, hogy az általános

fejlődési folyamat alól az ember sem tett kivételt, s hogy ennek következtében az emberi fajnak ép úgy meg kellett mászni a tökéletesbülés lépcsőjét, mint azt a magasabb rangú állatok az alsóbbakkal szemben tették. Minthogy pedig absolut különbséget az emberi s állati szervezet között eddigelé senkinek sem sikerült fölfedezni s ellenkezőleg valamennyi buvárlati adat azon nézetben megállapodásra kényszerít: hogy az ember és az állat között csak fokozatos fejlettségi különbség létezik; a biológok egész határozottsággal állíthatják azt, hogy a földön ismert legközelebbi rokonainkat a gorillák és chimpanseok társaságában kell keresnünk — bár mennyire is restelljük ezen közösséget. — Rendesen felfuvalkodottságról szeretik vádolni a biológokat, mert *az embert a majomtól származtatják*. Épen ellenkezőleg van a dolog. Annak elismerésében, hogy szegényesen és egészen alúlról kezdette fejlődését az emberiség, hogy folytonos munkája verejtékével lassankint a teremthöz, az isten képmásához közeledék: ebben magasabban nyilatkozik az erkölcsi érzet, mint ha a tönkre ment spanyol hidalgó módjára azzal büszkélkedünk, hogy nagyapánk hibájából aljasodtunk le születési magas polczunkról a mai álláspontra! A biológ közvetlenül is az emberi faj praehistoricus maradványaiból biztos érveket meríthet elmélete mellett; míg az utóbbi nézet védője semmi egyebet nem hozhat fel bizonyítékul, mint egy oly hagyományt, a mely teljesen ellentétben áll az egész természet fejlődésmenetével. A biológ tehát egész lelki nyugodtsággal folytatja megkezdett nehéz útját, tudja és meg van győződve arról, hogy a feladatnak csak igen csekély része van még megoldva, s hogy mindinkább nehezebb kérdések fognak elébe állani; a buvárlat eddigi menetéből azt is tudhatja, hogy a jövőben is bizony csak sokszoros tévedés után fog elvégre a keresett természeti igazságok forrására találni, és mert ezt tudja, egy pillanatig sem fog elcsüggedni, ha valamely foganatba vett kérdést az első ízomban megoldani nem bír. Az egyes kísérlet sikertelensége nem hogy csüggesztőleg hatna reá, hanem ellenkezőleg aczélozza erejét újabb meg újabb kísérletre, midőn régibb tapasztalatait mindinkább többoldalúlag kísérti meg megbírálni. A régibb, hézagos adatokon alapuló nézetek kibővítése mindenkoron a legfényesebb elméknek volt fennhagyva, a mint ezt *Goethe* szokott lapidaris stilusával kifejezi:

„Eine Erfahrung, die aus mehreren anderen besteht ist fassbar von einer höheren Art. Auf solche Erfahrungen der höheren Art loszuarbeiten halte ich für die höchste Pflicht des Naturforschers, und dahin weist uns das Exempel der vorzüglichsten Männer, die in diesem Fache gearbeitet haben.“

A természetbuvárlat s a biológiai buvárlat történetéből, ha őszinték akarunk lenni, be kell vallanunk (e bevallásért egyébiránt nincs mit röstellenünk), hogy a legeslegtöbb esetben, a deductióban tovább mentek a buvárok mint a mennyit az inductive szerzett adatok a szigorú logica szerint megengedtek. De valjon ez oly öreg hiba-e, hogy e miatt a ked-

vencz nádparipánkra felülve gúnyolódjunk a biologia gyöngé alapja fölött? „*Eine schlechte Theorie ist immer besser, als gar keine Theorie*“, mondja *Goethe*. Azért p. hogy *Haeckel*, a sulykot mindenesetre kellett-nél tovább vetve, azt állítja, hogy eljő az idő, a mikor az ember minden kérdést meg fog tudni fejteni, nem szabad még az egész modern biologiai buvárlatot egy füst alatt elítélni, midőn az egyes tudósok gyarlóságára czélzást téve, nyomatékkal kiemeljük: hogy íme a legjelesebb tudósok is mily tévedésnek vannak kitéve! Külömböztessünk egy kissé. Midőn *Haeckel* nézete ellen *Du Bois* és legutóbb *Virchow* kikelt, különösen az utóbbi volt az a ki figyelmeztette a tudósokat, hogy óvakodjanak valami olyast dogmaszerűen odaállítani, a mit az eddigi tényekből bebizonyítani nem lehet. Ez egészen helyes. Senki sem képes mai napság bebizonyítani azt, hogy az emberiség valaha az összes természet titkait földeríteni fogja tudni, s így *Haeckel* nézete mindenesetre koczkatatott. De jegyezzük meg jól, ha a természetbuvár egész lelkesedéssel beleélvén magát, nyert adatainak rendszeresítésében túl is megy a szigorú határon, igen gyakran rendkívül sokat használ azon élénk lendület által, melyet ez által a buvárlatnak adott. Ritka kivétellel, ilyen túlhajtás megesett a biológok legnagyobb tudósainál. *Schwann* sejt doctrinája — mint később bebizonyúlt hibás adatokra volt fektetve és mégis ezen évszáz egyik legnagyobb-szerű vívmányának tekintendő. *Virchow* sejtkörtana ma már jó részt elévült — és mégis, a sejtkörtan volt az, a mely az egész orvostan reformatióját úgyszólván előidézte. Mind *Schwann*, mind *Virchow* bizonyára tovább mentek nézeteik deductiójában, mint a logica categoricus imperativusa megengedte, de azért *Schwann* és *Virchow* érdemei halhatlanok fognak maradni a tudomány s az emberiség művelődésének történetében. *Haeckel* is azon módon dísz fog maradni a biologiai buvároknak, s nem fogadhatjuk el, daczára ama határtalan tiszteletnek, melylyel *Haynald* lángszelleme és példányszerű egyéb hazafi érdemei iránt viseltetni tartozunk, midőn ő egy *Haeckel*-el szemben egy *Parlatore*-t képes magasztalni s mint igazi természetbuvárt odaállítani! *Parlatore* és *Haeckel*! — „Guter Mensch, schlechter Musikant“ lehetne mondani, ha *Parlatore* egy *Haeckel*-el akarna megmérkőzni. A fényes apologia, melyet *Haynald*, *Parlatore* kitünő vallássósága felett tartott, nem bírta bennünk ama meggyőződést szűlni, hogy vissza kellene térni a természetbuvárlatnak az egyház által előírt alapra, s ellenkezőleg növelte ama meggyőződésünket, a mely szerint a tudós is a költő jelszavával lépjen föl:

Mich hält kein Band, mich fesselt keine Schranke,
 Frei schwing ich mich durch alle Räume fort,
 Mein unermesslich Reich ist der Gedanke,
 Und mein geflügelt Werkzeug ist das Wort.

(Schiller.)

II.

A MAGYAR KORONA ORSZÁGAINAK SZÉNTELEPEI ÉS SZÉNBÁNYÁSZATA.

IRTA SAJÓHELYI FRIGYES.

(Vége.)

A földtani kor szerint hazánk főbb szénképződményei következőleg csoportosíthatók:

I. Fekete szén.

1. A kőszénképletben:

- a) A eibenthali széntelepek Szörénymegyében.
- b) A szekuli széntelepek Krassómeagyében.

2. A liaszképletben:

- a) A stajerlak-aimai széntelepek Krassómeagyében.
- b) A domán-resiczai széntelepek Krassómeagyében.
- c) A pécsi és váraljai széntelepek Baranya- és Tolnameagyében.
- d) A berszászkai széntelepek Szörénymegyében.
- e) Az újjár-törcsvári széntelepek Brassómeagyében.

II. Barnaszén.

1. A krétaképletben:

- a) Az ajkai telepek Veszprémmeagyében.
- b) A báródi telepek Biharmegyében.
- c) A ruszai telepek Krassómeagyében.

2. A harmadkor *eocen* képletében:

- a) Az esztergomi alsó telepek Tokod, Dorog, Csolnok, Sárísáp.
- b) A esernyei telepek Veszprémmeagyében.

3. A harmadkor *oligocen* képletében:

a) Az esztergomi felső telepek Mogyorós, Szarkás, Nyerges-Újfalu, Sárísáp és Csolnok környékén.

- b) A zsemlyei telepek Veszprémmeagyében.
- c) A szápári telepek Veszprémmeagyében.
- d) A handlovai telepek Nyitrameagyében.
- e) A zsilyvölgyi telepek Hunyadmeagyében.
- f) A krapinai telepek Zágrábmeagyében.
- g) A vrđniki telepek Szerémmeagyében.

4. A harmadkor *neogen* képletében:

- a) A salgótarjáni telepek Nógrádmegyében.
- b) A brennbergi telepek Sopronmegyében.
- c) A kosztolányi-ebedeczi telepek Barsmegyében.

III. *Lignit* a harmadkor *neogen* képletében:

- a) A büdöskúti telepek Sopronmegyében.
- b) A kürtösi telepek Nógrádmegyében.
- c) A handlovai telepek Nyitramegyében.
- d) A báródi telepek Biharmegyében.
- e) A hidasi telepek Baranyamegyében.
- f) A máriafalvi telepek Vasme gyében.
- g) A baróthi telepek Erdővidéken.
- h) Az ivaneczi telepek Varasdmegyében.
- i) A pozsegai telepek Pozsegamegyében.

A mű *negyedik s legterjedelmesebb szakasza* végre a hazai széntelepek részletes leírását adja, kezdve a legrégebbről — carbonkorszaki — képződményekkel s mindig fiatalabbkoriakra térve át, végre a legifjabb harmadkorbeliekkel, a lignittelepekkel végzi, tehát ugyanazon sorrendben ismerteti az egyes telepeket, mint az előbbi szakaszban láttuk. A pontosabb geológiai és bányászati viszonyok felemlítése mellett, vegyelemzéseket közöl a szén minőségét tekintve s a palaeontológiai fontosabb leleteket felemlítve, ezek legjellemzőbb alakjait részletesebben írja le, sőt sok esetben ezek rajzát is közli.

Nagyon is a részletbe kellene bocsátkoznom, ha az e szakaszban közöltéknek csak rövid vázolását is megakarnám kísértetni s így ettől ép ezen, valamint több más ok folytán is el kell hogy tekintsek.

Így a mű egész foglatát ismerve, be kell vallanunk, hogy a legnagyobb részben oly adatokat közöl, melyek a magyar közönség legnagyobb része előtt merőben ismeretlenek voltak, s így a mű szerzőjének őszinte köszönetet kell hogy szavazzunk, hogy ily nagy jelentőségű, a nemzet jövőre existenciájára mindenesetre a legnagyobb fontossággal bíró tárgyat ismertet ily terjedelmesen, mintegy figyelmeztetve s kijelölve az irányt, a melyben jövőre haladunk hazafias kötelességünk, mely nélkül az ipar, sőt a nemzet jólétének felvirágzása semmi esetre sem remélhető! — De köszönettel tartozunk a mű szerzőjének azon kitartásért is, melylyel a legaprólékosabb, a legkülömbözőbb pontokra vonatkozó adatokat összegyűjtögette, hogy ezeket összeállítva a tárgy fölött egy, lehetőleg teljes tiszta átnézetet nyujthasson! —

Láttuk a mondottakból, hogy a hazai szénbányászat csak az újabb időben kezdett némi jelentőségre vergődni, s hogy még jelenleg is a fejlettségnek csak igen alacsony fokára emelkedett, de a mai eredményt magában hasonlítva össze a múlt évtizedek felmutatott eredményével, azt

bizonyára máris igen jelentékenynek kell mondanunk. — Csakhogy ezen eredményt még mindig elenyészőleg csekélynek fogjuk találni, ha azt pl. az Angol- vagy Németországban felmutatottal hasonlítjuk össze, mely említett két ország a szénányászat terén Európában a legjelentékenyebb eredményeket tárja elének.

Ugyanis míg hazánkban a széntermelés 1876. évben körülbelül 15,600.000 m. mázsát tett ki, közel 6,000.000 frt értékkel, addig Angolországban a termelt szén mennyisége egy év alatt vagy 1,400,000.000 m. mázsára s Németországban ugyanazon idő alatt 500,000.000 m. mázsára rúgott, az előbbi közelítő értéke jóformán 550,000.000, az utóbbié pedig 200 000.000 frtot tett ki.

Ha már most ez országok területét s a lakosok számát vesszük összehasonlítólá tekintetbe, ebből s a fentebbi adatokból tisztán ki fog tűnni, mennyire hátravagyunk még a szénányászat terén, mennyi tenni valónk van még, ha csak megközelíteni is akarjuk ezek egyikét vagy másikat; minden bizonynyal évtizedek sora fog még nemzetünk fölött lezajlani, míg az említett két országnak csak mai eredménye is elérhetővé lesz nálunk!

Legzélszerűbbnek tartom összehasonlítás kedvéért az idevágó adatokat táblázatosan állítani össze, hogy a különbség annál jobban kitűnjék:

	A term. szén mennyisége	A termelt szén értéke	Az ország területe
1	1,400,000.000 m. mázsa	550,000.000 frt.	340,000 □ K.-méter
2	500,000.000 „	200,000.000 „	550,000 „
3	15,600.000 „	6,000.000 „	320,000 „
	a lakosok száma	1 □ K.-mtr területen lakik	1 □ K.-mtr területen fogyasztanak
1	32,000.000	94	4136 m.-mázsa szenet
2	42,000.000	76	912 „ „
3	15,500.000	48	48 „ „
	Ennek értéke	1 ember fogyaszt	Ennek értéke
1	1598 frt	44 m.-mázsa szenet	17 frt -- kr.
2	380 „	12 „ „	5 „ — „
3	19 „	1 „ „	— „ 40 „

A számok közül 1. Angol-, 2. Németországra, 3. pedig hazánkra vonatkozik. A felsorolt adatok nagyon átlagosan vannak véve mind a területet, mind pedig a lakosság számát, valamint a termelt szén mennyiségét s ennek értékét és így természetesen a többi adatot is tekintve.

Fölöslegesnek tartom e táblázatosan összeállított adatok mellé commentár gyanánt egyet mást felemlíteni, annyira szembeszökők azok, hogy magukban véve magyarázat nélkül is könnyen átérthetők; de egyúttal az is tisztán kiviláglik belőlök, hogy hazánk még a széntermelés terén nagyon is a kezdetleges kort éli s így első sorban a legközelebbi jövőben kell bízunk, hogy e téren sem fog elmaradni a kellő haladás.

Bár úgy lenne!

SAJÓHELYI FRIGYES.

III.

ASPELIN UTJA AZ ÁLTÁJI NÉPEK ŐSHAZÁJÁBAN.

IRTA BARNA FERDINÁND.

Mint újabb időben hazánkban, úgy Szuomi (finn) honban is szokásban van jeles fiatal tehetségeket ismereteik bővítése, szakukra tartozó tanulmányok tétele czéljából mind a hazában, mind külföldön utaztatni.

Ifjakat és fiatal tudósokat a hazában a „Szuomi irodalmi társaság“, külföldön azonban inkább az egyetem, — nagyobb külföldi tudományos utazások megejtésére az egyetem a kormányval egyesülten szokott kiküldeni.

Igy küldötte ki az egyetem a nagy reményű, korán elhalt Eneberget Afrikába az ékíratok tanulmányozása s annak megállapítása végett, hogy az úgynevezett akkádi nyelv valóban rokon-e a finn-ugor nyelvekkel? Ezt a halál akkor vette el, midőn már szakjában fényes ismereteket szerzett s az ottan időző világhírű tudósoknak nevezetes segítségére volt.

Igy küldötte ki 1871-ben az egyetem a szuomi kormányval egyesülten az ezen évben, valamint később a múlt 1876-ik évi nemzetközi régészeti kiállításon nálunk is megfordúlt Aspelin J. Reinhold fiatal tudóst, a ki is az előbb említett kiküldetéséről s utjában szerzett tapasztalatairól szóló jelentését a szuomi nyelven szerkesztett „Kuukanslehsi“ című havi folyóirat 1871. és 1872. évi folyamaiban bocsátotta volt közre.

Ismeretes az őskori régészettel foglalkozó skandináv tudósoknál mint e tudomány alapítóinál keletkezett, utóbb azonban Europa többi országainak tudósai által is elfogadott azon irány, minél fogva a talált őskori tárgyak különbségei egybevetése segélyével a földrészünket az őskorban lakott népek nemzetiségét is igyekeznek kitudni és megállapítani.

S ime ezen álláspontra helyezkedett, mint maga is a skandináv régészeti iskola növendéke, Aspelin is; csakhogy ő tekintettel azon körülményre, hogy az Ural mind innenső, mind túlsó vidékeit ősidőkben csupán áltáji népek lakták; a teendőket még szűkebb körre szorítva feladatául tisztán a finn-ugor népek őskori műveltsége tárgyainak, u. m.

fegyverek, házieszközök, szerszámok, ékszerek stb. tanulmányozását tűzte ki. Ugyanazért mindjárt útleírása kezdetén így szól:

„Legfontosabb azonban ránk nézve magától érthetőleg saját nemzeti régészetünk, melynek tisztába hozatalát, a művelt világ mint művelt nemzettől tőlünk várja. De épen ezért mind maga nemzeti régészetünk, mind az iránta való kötelességünk fogalma több munka ráfordítást igényel tőlünk, mint bármely más nemzeti régészet az azt művelőktől. A finn-ugor faj mostoha sorsa nem engedte meg éjszakon lakó rokonainknak csak azon önállást és műveltséget sem élvezhetniök, mely a szoroson vett szuomi nemzetnek van. — — — — —

„Régészetünk helyes felfogása tehát mitőlünk azt kívánja, hogy a finn-ugor faj régészetének álláspontjára helyezkedjünk. A mi földadatunk a régészet segélyével megvilágosítani fajunk tevékenységét az emberi nem életében. A mostoha természet és sors több rokon népet a műveltség igen alanti fokán hagyott. E rokon népek jelenének és múltjának felfejtése egyszerűs mind a saját régészetünk fejlesztésére is behatással van. Összehasonlíthatjuk e népek régiségeit és a magunkéit egymással s ismeretére jutunk annak: mi bennök saját, s mi mástól kölcsönzött. Régészetünk megvilágítása közben ha semmi egyébbel nem, legalább megismerkedhetünk azon rokon nép szívósságával, melynek isten a legnehezebb napi munkát osztotta ki osztályrészüll az emberiség érdekében: éjszak legfagyosabb sivatagai művelésének lehetőségé tétele a polgárosodás javára. A szuomi nemzet maga is a mostoha sors növendéke s szeretettel gondolhat azon rokonaira, kik még ma is folytatják alantfokú és más szerencsésebb népektől lenézett műveltségi tevékenységüket, s talán remélheti is, hogy egykor a jövőben isten nekik is megadja a napi béröket. Azonban lehetséges az is, hogy fajunk letűnt nagy régiségéből oly műveket hozhatunk elő, melyek már észrevehetőbben hatottak az emberiség állapotaira s rájuk ennél fogva örömmel gondolhatunk.

„Azon út hosszában, melyen egykor évszázadok folytán szállították vala a kelet kereskedelmi czikkeit éjszak-nyugati Európába, legrégebb ős-időktől óta finn-ugor népek laktak s ugyanök voltak e kereskedésnek közvetítői is. Természetes tehát, hogy ezen helyzetök akkoron gyümölcsözően hatott mind műveltségökre, mind vagyonosságukra, s csakugyan a régi regék és mondák tudnak is erről s magasztaló szavakkal adják elő a régi permi nemzet gazdagságát és nagyszerű jóllétét. E régi rokon népek műveltségével nekünk kötelességünk megismerkednünk, valamint azon okokkal, melyek e műveltség tönkretűását legalább részben előidézték. Lehetséges az is, hogy a szuomi néptörzsnek is volt némi része azon csüd bányászatban, mely hajdan a fekete tenger partjain létezett görög gyarmatosok által az Altáji és Ural hegyi aranyat Görögország és Róma classicus földjére származtatta.

„Ha — a miről nem kétkedem, ezen fölfogásom a nemzeti régészetről

helyes: akkor egy szuomi régésztől méltán megkívánhatni, hogy ugyanakkor, mikor a hazai régiségekkel megismerkedik, tegye magáévá egy-szersmind a szuomi néppel rokon népek régiségeinek ismeretét és összehasonlítását is. Csak ekkor fog saját álláspontjáról sikeres következtetéseket tehetni a külföldre nézve.“

Itt azután a 2-ik, Koppenhágából keltezett levelében azon intézkedéseket ismerteti, melyeket Dánországban a régészeti műemlékek fenn-tartására tettek, s folytatja az idevágó svéd-, osztrák- és poroszországi intézkedések ismertetésével.

3-ik levelében, melyet Moszkvából ír, a finnországi régészetre vonatkozó s illetőleg szükségesnek látszó intézkedéseket tárgyalja.

4-ik levelében, melyet a jaroslavi kormányzóságban a Volga folyó egyik gőzhajó-állomásáról küld, az e vidéken részint még létező, részint már eloroszosodott szuomi népek néprajzi állapotait tárgyalja, melyeket azonban mint csekélyebb érdekűeket mellőzők, valamint az 5-ik levél tartalmát is, melyet a Volga melletti Jelabuja városából írt; megemlítésöket azonban azért tartám szükségesnek, hogy útja irányát jelezzem.

Érdekesb ezeknél 6-ik levelének, melyet már Permából, kutatásai sajtóképeni színhelyéről ír, a következő része:

„Midőn egy napon szobámban egyik ismeretes szuomi dalt dudol-gátam, melynek azonban mind szövege, mind dallama svédből vett kölcsön-zés: „Oh szuomi te szép, te kedves föld“ nem is gyanítva, hogy ez valakinek szive hurjait érintheti, egyszer csak a fogadós a szobámba lépe s tudatá, hogy egy svéd úriember óhajtana velem találkozni. Ez Mewes stockholmi muzeumi természetosztályi őr volt, ki az Uralon mintegy 250 madarat gyűjtött és most visszatérő úton vala. — — — — —

„Ezután néhány nap mulva Hochstetter úr bécsi tanár, az ismeretes „Uj-Seelandi elbeszélő“ szállott meg a fogadóban. Úton volt az éjszakai Uralon teendő földtani vizsgálatok tétele végett. Óhajtá látni gyűjtött régiségeimet s a mit az e vidéki bronz- és vaskorszak választó határaitól említék vala neki, jegyzékbe vevé. Igen sokat hallék itt a permi régi-ségekre vonatkozólag egy itt lakó Heinrich nevű magyar embertől. Tudós férfi, szakjára nézve vegyész és földtanművelő. A magyar forradalom után menekülő lett, s darabig egy párizsi vegyészeti intézetben tőn vizsgálatokat, onnan nagy díj ígéretésével Oroszországba édesgették, midőn azonban 1858-ban egy császári parancs a külföldi származású hi-vatalnokoktól azt kívánta, hogy orosz alattvalókká legyenek, s ő ennek engedelmeskedni nem akart, hivatalát veszté, most tehát Szt. Pétervárott földtani fölolvasásokat tartott, de vallási tekinteteből ezeket is eltiltották és 110 földtani képből a sajtóhatóság alig 20—30-at engedett meg neki kinyomatni. Ezután egy társával Szibérián át a föld körülutazására, onnan Párizsba, innen pedig hazájába térésre határozá magát, de Tomszokban súlyos betegségbe esett. Lassankint kifogyott a pénzből is s nem maradt

egyéb hátra mint megvennie egy fénykép készüléket, mely épen akkor Tomszkban eladó volt. Most Permben fényképészkedik, 10 év óta nős és az egymás után született apró gyerekek nem engedték meg neki hazájába visszatérnie.

„A budapesti múzeum régészeti osztálya számára szép gyűjteményt szerzett össze permi régészeti tárgyakból, de egy tűzvész elpusztítá mind ezt, mind könyvtárát. Most már csak az alább említett római ezüst pohara van még meg, melyet hazája számára tartogat. Ennek következő a története. Az Inva mentén van egy Nikitinszkoje nevű udvartelek, melynek tulajdonosa bizonyos Wszevolodszki; ennél azelőtt a jószágfelügyelő (inspector) egy Hesse Gusztáv nevű kurlandi német volt. Oroszországban a régészetre nézve szerfelett veszedelmes törvény létezik, miszerint a kincslelet a föld birtokosának képezi tulajdonát, a parasztok tehát leleteiket elszokták titkolni. Nevezett felügyelő azonban némi csekély összegek adogatásával rátudta bírni a népet, hogy az arany és ezüst tárgyakat, melyeket ódon várak helyein kiszántogattak a földből, hozzá vigyék eladás végett. Az így szerzett tárgyakból aztán némi keveset a földes uraságnak is juttatott. Az így nyert rész maig is birtokában van még Wszevolodszkiné asszonyságnak, a ki most a Szivenszkoí udvarban lakik az Obva mentén. Mondják, hogy hasonló módon készült fülbevalókat visel, mint a talált permiek. Midőn Hesse hivatalától megvált, Heinrich egy lakomán találkozott vele, a hol is a titkát kibeszélte és megmutogatta a birtokában lévő nagy becsű régiségeket. Arany ékszerek, diadémok, nyak- és karpereczek, többnyire arany fonálból szerkesztve, mintegy 7 font súlyra mehettek. E tárgyak között volt az említett római serleg is. A felügyelő eleve csak 8 rubelt kért érte, de midőn a jelenvolt urak fölkezdék verni az árát, Heinrich maradt 50 rubelért. Az említett gazdatiszt sajátképen kalmár volt s e régiségeket csak is nyereségre vásárlá. Utóbb Rigába költözött lakni.

„Bámulatos dolgokat regélnek itt azon drágaságokról, melyek e vidéken találtaknak, de a melyekből alig jut valami a muzeumokba a tudomány hasznára. A tatárok összevásárolják a parasztoktól s elviszik a nizensi-novgorodi vásárookra eladni. Mondják, hogy egy tatár 40 font súlynyi ezüst tárgyakat vett itt össze, fontjáért 60 kopekától egy rubelig terjedő árt fizetvén, egy másik tatárnál egy egész rakott ládát (Verschlag) láttak telided tele ilyen itt vásárolt ezüst régiségekkel. Mondják, hogy a cserdini kalmároknak is vannak e tájékon talált ezüst tárgyaik, de csak ismerőseiknek mutatják meg. Egy permi korcsmáros egy ízben azt beszélte, hogy négy tele rakott láda régiséget küldött eladni Szt. Pétervárra; állítása szerint kellene még lenni némi réztárgyainak is, de eddigelé még nem ért rá előkeresni, hogy nekem megmutathassa. Itt általában csakis arany és ezüst leletekről szoktak beszélni, melyek hol a Káma vize éjszakai részén találtaknak egész a permiek fővárosáig az ó Cserdin

helyén, hol még éjszakabra a Kámától, Iszkov tájékán, hol az Inva-Obva és Csuszovája partjain, hol a kormánykerület délibb Kraszno, u-fimszki kerületében, hol ismét az Ural szibériai oldalán. Mindig csakis vagy arany vagy ezüst!”

Ugyancsak Heinrichről továbbá még ezeket mondja:

„Fentemlítettem Heinrich Mór — magyar neve Rátonyi Mór — a következő tavasszal az e vidéki finn-ugor népekhez szándékozik vala egy kirándulást tenni, öltözetök, vidékeik lefényképelése s egyszersmind a található régiségek kipuhatolása végett. Permben naponként együtt valánk. Az oroszországi életmóddal s az itteni nép szokásaival sehogy sem tud megbarátkozni annak daczára, hogy a felesége is orosz nő. Azon kérdésekre, hogy mi tartóztatja vissza, hogy Magyarországra vissza térjen, úgy nyilatkozott, hogy öreg ő már arra, hogy a mostani tudományos mozgalmakban részt vehessen, s csakis azon esetben volna kész visszautazni hazájába, ha sikerülne neki annyi vagyont szerezni, hogy hazájában megélhetne a nélkül, hogy másoknak terhére lenne. Erdélyben tekintélyes állású testvére van, a ki is ezelőtt minduntalan unszolta, hogy térjen haza s szentelje hazájának ismereteit s élte tevékenységét; ezelőtt három évvel kapta az utolsó felszólítást és emléket Magyarországból: egy könyvalakú s belül fekete bársonnyal bélelt tokot, melyben egy szép, gazdag buzakalász feküdt.

„Minthogy Heinrich úr régészeti buvárlataim iránt nagy érdeklődést tanusított, gyűjtésre ösztönzém, mibe úgy látszott, hogy bele is egyezett. Az olcsóbbszerű bronz és vastárgyakra nézve úgy vélem vala, hogy azokat az ő szabta áron megválthatom. A nagyobb értékű tárgyakkal úgy is tudva van az értékök, ha nem vehetném is meg azokat tőle. A régiségek szerzése legjobb módjának jelenleg is azon utat látja, melyet előbb is követett: az itt utazgató tatárokkal való ismeretséget.

„Ha Oroszországban a régészettan iránti valódi érdekelttség és buzgalom fel volna ébresztve, ily agensek által a muzeumok Permbe és Nisni-Novgorodban a tudomány hasznára nagyszerű régészettani kincseket menthetnének meg. De a ki az oroszországi állapotokkal csak némileg is megismerkedett, a régészettanra nézve egy jobb kor közel voltában méltán kételkedhetik.“

Itt Aspelin tudományos kutatásaiba mélyebben belemerül, mindezen tanulmányrészleteket azonban bármily érdekesek is a tüzetes régészetre nézve, ezuttal mellőzöm; az olvasó ezekből is hozzá vethet, micsoda nép lehetett az az ural-altáji permi nép, melyhez őseink is tartoztak, mint erre utazónk 7-ik és utolsó levele szintén képes némi, még pedig legalább nálunk eddig ismeretlen világot vetni.

A bolgárok és kazárok nemzetiségéről szólva a XVI-ik század közepéről három íróra hivatkozik, a kiknek tudósításaik képesek a kérdést megvilágítani.

Egyike ezeknek oroszúl írta meg a kazáni birodalom történetét, miután ott 20 évig mint hadi fogoly volt letartóztatva, mígnem Rettenetes Iván orosz czár 1551-ben a kazániakat legyőzte és a birodalmat megsemmisítette. Tudomását a város történeti vizsontagságairól a kazáni birodalmat még a Rettenetes Ivánt előzőleg legyőzött s meghódított tatároktól nyerte; ő Jelabuga váráról szólva ezeket mondja: „Még mikor Kazánban laktam egy kazáni ulusz-ban egy kicsike (más helyen: elhagyott) váracska vala a Káma magas partján! ezt az oroszok „ördögvárának“ hívják, s csakugyan benne lakik vala az ördög és sok éveken át kísért vala. A vár még a régi *bolgároknak* áldozó helye volt már, a hova mindenfelől tömérdek nép gyülekezik vala, u. m. *kazáni barbárok* és *cseremiszek*, férfiak ugymint nők az ördögnek áldozni, és szükségükben tanácsot kérni.“ — Ide küldötte követeit — így folytatja tovább az író — az ismeretes kazáni fejedelemszony, Szujubenka is a moszkvai czárral való háborújában sorsa iránt a jóstól a jövendőt megkérdeni. A követek kilencz napi böjtje és könyörgése után végre az ördög kijelenté, hogy a keresztény hit ereje győzött és örökre kiszorította őt e helyről, s ezentúl a keresztény hit fog ott uralkodni. Erre az ördög magasan fölszállott a levegőbe s mindnyájunknak ott álltunkban s csodálkozásunkra eltűnt szemünk elől.“

Ezen idézet azután Aspelinnak a következő fejtegetésre adott alkalmat:

„Föltűnő ezen előadásban a bolgárok és cseremiszek, másnéven merjaiak pogány szokásaiban való egyezés, holott a bolgárok általában mahommed hitűeknek tartatnak, de ne feledjük, hogy az arab írók csakis Bolgár városa lakosságáról szólnak. De hát kik ezek a bolgári lakosok? Nemzetiségök eddigelé még nincs biztosan tudva. Annál nevezetesb tehát a most említettük névtelen történetíró adta következő értesítés: „Régentén a Batu chánt előző időkben a *bolgár barbár uralkodók* a tisztátalan cseremisiz nyelvet használák, nem ismervén sem istent, sem semmiféle törvényeket.“ Frähn valamint több más újabbkori történetbúvár ezen nézetben vannak, hogy a mostani csuvasok a bolgárok utódai. E nézethez Castrén is igen ragaszkodott. (II. 11.) ki is a csuvasokat a merjaiak (cseremiszek) eltatárosodott elágazásának tartja, nézetét a nyelvek rokonságára s azon körülményre alapítván, hogy még Nestornál a csuvasokról egy szóemlítés sem található. Castrén eme véleményét azon körülmény is támogatja, hogy a merjaiak Rittich szerint a csuvasokat önnön nemzeti nevükkel *Kuruk-marik*-nak vagyis hegyi merjaiaknak hívják. De egyébként is a merjaiak és csuvasok ruházatában, vallási szertartásaiban és erkölceiben található feltűnő egyezés más módon alig volna kimagyarázható.“

A másik egy tatár író, szintén a XVI. század derekáról, névszerint Seref-Eddin, a ki tatár nyelven egy bolgár krónikát írt. A mahommed-

hitű bolgárokról szólva a szóban levő várról ezeket említi: A Fejér-folyó (Káma) éjszakfelőli részéről a Tojma toroklatánál Suddumból indult meg. (Junán nyelven *Sziddum* annyi mint Alabuga vagyis sügér hal). Ez egy nagy város, melyet Iszkander Szul Karnein (két szarvú) alapított, most azonban mindezt, mind Bolgárt Akszak Timur elpusztította). E városból indult meg Abbasz hódzsa, a mohammedhitű bolgárok egyik legelőkelőbbike, a korábban való nagy jártasságáról ismeretes ember.“ E tudósítás szerint a város nyilván bolgár volt. E város alapíttatása, mint a keleti regékben szokás, Macedoniai Nagy Sándornak tulajdoníttatik. De ugyan e kutforrás egy másik helyen a Tammerlán hódításáról szólva, a vár elpusztítását tüzetesebben is elmondja: „Kazánból (Bolgárból) Timur Suddumba vagyis Jelabuga városába mene. Az idő szerint Suddumban a khán Il-baksi Urasz baksi khán fia volt. Ennek a khánnak nem vala semmiféle vallása. Timur emir az izlamra téríté, de nem birtak megférni egymással. A fentemlített Szuddum kicsike vár volt. Timur ezt is lerontatá, kapuit leszaggattatá s Káma vizébe hányatá, a lakosokat foglyokká tevé, minden másokat világgá űz vala. Ezután a Mahommed követőinek a Tojma torkánál lévő sírjaihoz mene. Onnan a Káma vizén átmelve Melkáz falúban megállapodék (Melekesz 10 versztnyire van Jelabugához kelet felé) és tisztességet mutata a (Mahommed) követőinek.“ E tudósítás szerint a vár fejedelme úgy látszik, hogy pogány volt, ámbár a sírokból láthatólag e helyen mahommedhitű fejedelmek is uralkodának.

A harmadik szintén tatár író, műve a jelabugai törvénykezési kerületbeli tatároktól legujabban került elő; ez is krónika s 1584-ből való. E krónikában meg eme homályos hely fordul elő: „Szafulta, a ki kazur nemzetbeli és mohammedhitű tanító (babalari) vala, 36 éves korában Buharai Szamarkandba mene lakni, ott még 90 évig éle s ugyancsak Szamarkandban hala is meg. A kazur nemzetet akkoron „junán“-nak hívják vala. Junán nyelven pedig Suddum sügérhalat jelent, melynek neve tatárul Alabugabalyk = sügérhal. Azon időtájban, midőn Szafulta Szamarkandban utolsó napjait élte, első Szultán Alfargim uralkodik vala, azután Husza Ahmed Szeit, ismét egy másik Husza és még több más Husza is. Sok volt-e Jelabugában a lakosság, nincs tudva, telek azonban 520 volt. *Jelabugában az első czár Aidár nevű cseremisze vala, a kinek egy Tuibika nevű beteges leánya volt. Konstantinápoly meghódítója II-ik Mohammed Jelabugába három mohammedhitű térítőt küldé.*“ Az előbbemlített Seref-Eddin az utóbbi tudósításokat a telkek számáról, Aidárról, a beteges Tuibikáról és a térítőktől, kiket maga a proféta küldött — Bolgárra vonatkoztatja. — De hát melyik volt ez a junán vagy kazur (kazur?) nemzet, melynek nyelvén suddum = sügérhalat jelent? (Kuuksalehti 1872. 9—12. sz.)

Eddig Aspelin.

(Vége következik.)

IV.

KÖLTEMÉNYEK.

A KARÁCSONY-EST.

KÖLTŐI ELBESZÉLÉS RUNEBERGTŐL.

ELSŐ ÉNEK.

Kis tanyaházából, nagy messzire mélyen az erdőn,
Pistol, az agg harezos szótlán kele esendesen útra
Este felé, miután a tűzhely lángjai mellett
Nyugton sütkézzett s rápörczentett a pipára.
Senkit sem hagyta honn a magányos, pusztá tanyácskán,
És vele sem ment senki. Egyetlen gyermeke ott volt
Távol a táborban, csatasíkon a mozlímek ellen.
Úgy látszék, az öreg még sem kele búsan az útra,
Ő is örült mint más a karácsonyi est örömére
Melyre a jó módú uraság meghívta magához.
„Mért ülsz — szólt bajtársához nem rég a derék úr
A nemes őrnagy, a mint a templomból kijövének —
Mért ülsz, vén Pistol, mint fajttyúk, mindig az erdőn
Gubbaszkodva; miért nem látunk néha körülünkben?
Hisz' bírjuk valahogy még, s eltipeg így-ugy e rossz láb!
Jójj, s ha előbb nem, — hát legalább a karácsonyi estre;
Hosszu az ünnep ugy is, s ha beszélsz a csaták- s rohamokról
A szoba álmos népének rövidebbek az órák.“

Igy szólott a hadastyán vállát megveregetve.
Ez pedig a nyájas meghívás s a nemes őrnagy
Kedvéért a gyaloglás terhét elfeledé most,
És el az erdőnek könnyen veszedelmet idéző
Sűrű homályát és a havat, mely a nappali széltől
Összehidorva feküdt buczkásan a nyomtalan úton,
S ment az öreg, gyorsan húzkodván egyre fa-lábát
Mely le-lesüppedezett mélyen, ment boldog örömmel
S bár sántítva ugyan, de azért szaporán ki s előbbre.

Ámde a gondolatok gyorsabb szárnynyal megelőzték
 A nyájas lakhoz s az öreg megszólala halkán:
 „Pezsdül már az öröm, beköszönt a szobákba az ünnepe;
 Sutba vetik ma a bút s ládába a köznapi köntöst;
 Fénylő gyertya kigyúl, s behintik zsuppal a padlót.
 Bárasak a dús uriház is olyan víg ünnepet ülne
 Mint ezelőtt mikor ének, öröm hangzott szakadatlan.
 Csakhogy, — a mint mondják — bú s gond ül ott a mióta
 A fiatal kapitány úr elment a török ellen,
 S elbuesuzott ipa házatól s kedves hitesétől.
 Ritkán billentik meg azóta a zongora hurját,
 Nincs vigalom, nem szólít senkit senki se' tánczra,
 És vendégektől nem hemzseg azóta a kastély.
 Ülve szobájában gyászolja a hitves a gyorsan
 Tűnt mézes-heteket s bölcső-dalt zeng keseregve
 Szunnyadozó kicsinyének, a kit még atyja nem ismer.
 Az öreg asszonyság pedig, a ház asszonya jön s megy
 Ki s be a konyhából meg vissza; mogorva, haragszik,
 Semmise' meg kedvére; mikor meg néha pihenne:
 A bölcsőhöz ül és versenyt sir az ifju anyával.
 Így, oda van mindenben a jó kedv. Az öreg őrnagy
 Lelkéből meguná már ezt a sok asszonyi könnyet,
 Dörmög egész nap a karszékben s nem tudja szívelni
 Az örökös jajogást, melynek nincs vége, se hossza.
 És csakis egy, a ki mindig kész mosolyogni, örülni
 Gyermeki szívvel: ez a vidám Augusztá kisasszony.
 Mint angyal jár ő a többi között mosolyogva,
 Majd enyeleg, majd vigasztal, békít, borut oszlat,
 Hogyha a búfelhő gomolyog s kitérés fenyeget már.
 A kunyhókban is a mai est bizonyára soványabb
 Lenne, ha ő nem volna; a többi olyan feledékeny!
 Ámbár ez, ki alig több gyermeknél s a családban
 Mind valamennyi között a legifjabb, kit se' felejt el
 S él egyedül annak, hogy mást örömekre derítsen.“

Ilyen gondolatok közben kijutott a köz-útra,
 Mely a falúnak tart s mely biztos'ban vezeté már
 Vert nyomokon kiesebb tájékra, hol ez s amaz ablak
 Tűzhelyről ragyogó lángot csillanta szemébe.
 Mégis az a mérföld, hosszú az utasnak. Az alkony
 Mind hidegebb s feketébb. Az öreg gyorsítani kezdte
 Lépteit, a mikor im csengők szava hangzik az éjben
 S már mellette. Ijedten tért ki biczegve az útból

S a mély hóba sülyedt. Felberzenkedve rivalt rá
 A nagyhangu kocsis. S már elrobogott a sebes mén
 S vitte feszített gyepplőjét, mikor íme a szánból
 Egy nyájas „jó estét“ hangzék, s abban a nyomban
 Megszelidült a csikó s feltartóztatta futását.

Majdan az aggot imígy szólíták nyájas ajakkal:
 „Jöszte, öreg Pistol, tudom úgy is atyámhoz igyekszel,
 Jöszte, van itt hely elég, ha felúlsz a szán derekára;
 Hosszu az út s rideg a rokkant gyalogosnak az éjben.“

Szóla, s az agg megörült neve hallásának, — a hangról
 Ráismert a hívóra; ez ő, — Augusztá kisasszony;
 S tette mit az rendelt, vigan ült fel a szán derekára.
 Majdan a nyájas lánykához bámúlva imígy szólt:
 „Hát itt tölti, kisasszony, ez ünnepi estét az erdőn,
 Itt utazik járatlan uton s egyedül e hidegben,
 Míg uri házukhoz hív másokat a meleg és fény?
 S én magam is csak azért biczegek ki e pusztá vadonból
 Rokkant lábammal, hogy a nyájas hajlokot érjem.“

Rá enyelegve imígy felel ekkor az ifju leányka:
 „Nem tudod, agg Pistol, hogy a tónál, lenn ama völgyben
 Egy kicsi kunyhó áll, rozzantabb s elhagyatottabb
 Még a tiednél is. Fenyük és hónak közepette
 Abban a szűk, nyomorult viskóban hat kicsinyével
 Ott egy öreg tyúkoeskám él s eleségre szorúltak
 Hogy nekik is boldogságot nyújthasson ez ünnep.“

Szólt s nevetett. Egy könny, láthatlan az esti homályban,
 Rezge az agg szeméin; majd szólt meghatva szívében:
 „Ilyen boldogság legyen osztályrésze kegyednek
 S a magas úri családnak is e mai ünnepi esten;
 Jöjjön ez úgy, — de maradjon is ott mindvégig ezentúl,
 Mint a kisasszony jött a magányos pusztá tanyához,
 Vive vigaszt, örömet szükség-gyötrötte szíveknek.“

Rá sóhajtvá felelt a tizenhétévű leányka:
 „Nem fog már az öröm hozzánk beköszönteni többé!
 Az rég rég elment a táborozó kapitánynyal.
 Lásd, mikor ő készült, s nagy sebtiben összecsomaglá
 Minden málháját, hogy vinni a szánra rakassa:
 Néném boldogsága, anyám jó kedve s atyámnak

Nyájassága együtt rakatott föl ezek tömegével.
S végre midőn bucsuzott s elment, — úgy fordul, örökre! —
Az öröm a szántalpra lopódzék s ment vele együtt.“

Elgondolta az agg e szavakra az emberi sorsot
Milyen egyenlőtlen! kicsi kunyhóját a szerencse
Lám hogy' felkeresé, míg a dúsgazdag palotáját
Messzekeerüli; — s imígy szólt aztán újra a lányhoz:
„A bőséggel a bús inség hogy' lakhatik együtt?
Hogy lehet az, hogy az ember a jónak örülni ne tudjon?
S vaj' mi hiány van önök körül? Atyja, habár öreg, ép még,
S nincs-e övéi között kormányzó- és vezetőkép'?

Anyja nem oszt-e parancsot egész napon által a házban,
S nem könnyítik-e meg gondját szerető szivü lányok?
Nem teszi-e minden dolgát örömet a cselédség?
S nyilvánúlhat-e vágy a nélkül, hogy ne legyen kész
Számos jóakaró ember bétölteni rögtön?
Gazdag a bírtok s nagy, hogy akárhány átutazó is
Bámúltába megáll s elnézi csodálva sokáig.
Otthonos e helyen a bőség, s úgy látszik ömölni
Szerte a dús áldás mindenre, miként a verőfény.
S több kell még? Hisz' a boldogságra elég kevesebb is.
Oh, látnák csak az agg Pistolt kicsi lakhelyin egyszer!
Egy lélek sincs nála. Magányosan ül a falak közt,
Lánggá szítja tűzét s némán hallgatva mereng rá.
Senkie sincs már a ki megoszszza csekélyke vagyonját,
Ágyat senki se vet s nem főz neki senki ebédet!
Pusztá magány ez a hol hire sinesen az emberi hangnak;
Hogyha figyel: csak a fenyves zúg a téli viharban,
S néha talán, ha egy élő lényt vágy látni: lakánál
— Mint maga, oly egyedül — farkas kullog lesekedve.
Menjen az ablakhoz megnézni hogy' áll a világ künn:
Annyit lát csak, az ég leborúl kerek ívvel a földre,
S tudja, hogy ebbe' a nagy mérhetlen térbe', melyet lát,
Nincsen egyetlen sziv, mely rá gondoljon az aggra,
S a ki örülné azon, hogy a harcz ősz bajnoka él még.
Ámde azért az a kunyhóban még szivja pipáját,
Nyugton kezdi meg a napot és úgy várja be végét.“

Nyájasan így szólt rá a tizenhétévü leányka:
„Hagyd a keservet, öreg; fiad ép akkor terem itt tán,
A mikor érkezett, maga, váró atyja se hitte.
Bús lakodat megújítja, kiszélesbíti az akkor,

Munka után lát s gazd'asszonyt szerez ifjat a házhoz,
 Véled együtt él, fárad s a vagyon egyre gyarapszik.
 Gyermekek és unokák tisztelnek téged is akkor,
 S ott, szeretett tieid közt, édes lesz nyugalomban
 Visszaidézni eléd a lezajlott harczozs idóket,
 Hogyha egy-egy unokád, — a ki bottal tiszteleg, indul,
 Mint tőled tanulá — ott ül könnyűden öledben,
 És szavaidra figyel, hogy majd ha a sors úgy akarja
 Vérezzék becsülettel — mint te — a drága hazáért.“

Szinte nagyobbá lón a homályban az agg. Hadi emlék
 Tölté el kebelét, a magányt inségivel egyben
 Elfeledé most és büszkén közelíte a házhoz
 Mint a ki bajtársát ismerte tulajdonosában.

Végre a lépcsőnél a szán gyors méne megállá;
 Ekkor az agg a cselédséghez mene ünnepet ülni,
 A jó lányka pedig vidoran fel az úri terembe.

A szeretett házban nem akad ma, valóban, örömré;
 Szótlanság és bú, szomorú vendégi ez estnek,
 Állnak eléje csupán, a csillárokba' hiában
 Gyúlt ki az ünnepi láng a terem fényét gyarapítani,
 Annál élesben válik ki belül a setét bú.
 Himbáló székén komor arczczal ül a nemes őrnagy,
 Gyakran emelve pohárt az italtól mérges ajakhoz,
 Míg éltes felesége bujában s mintegy unottan
 Ott feledé a theát s a kihült csészére nem is néz.
 Féltrebb meg, hova nem pillant a szülék szeme gyakran,
 Últ — tenyerébe lehajtva fejét — a szép kapitányné,
 S a keserű búnak vigaszát forgatta szívében.
 Szóttalan űlt, szemín egy könnyesepp ragyogott, míg a másik
 Fénynyomot ejtve kigyúlt arczán, gördülve lepergett.

Ezt látá a leányka midőn mosolyogva belépett,
 És rögtön sejté, hogy a hajlék drága nyugalalmát
 Újra vihar zavará; itt csend kellett egy időre.
 Szólani nem mert s majd csak alig hallék köszönése,
 Csak remegőn, némán oldá füvegét, szabadítá
 Gazdag fürtü haját, majd öltözetét szedi rendbe
 S aztán a szeretett testvér mellé odasímúlt.

A nemes őrnagné szólt — mély sóhajjal — először:
 „Jöszte csak, Augusztám, olvasd, milyen ünnepi hír jött

A póstán. Ah bár ott lenne anyátok a sírban!
 Verve van a hadtest a melynél sógorod is volt,
 Veszve; körülvették; végül valamennyi fogoly lett,
 És mindössze, ha egy kettő menekült sebesülve.“

„Asszony — szolt tüstént komolyan rá a nemes őrnagy —
 Csak ne nagyíts! Nem az áll ott: „fogva“; sem az „bekeríték“,
 Ámde az: „oldalvást támadták s szemben erősen,
 S bár vesztett, de keresztül vágta magát becsülettel.
 Ünnepi kedvünket ne fogyaszd s örömünk ne riaszd el;
 Bánkódásra elég nap van még több is az évben.“

Rá keserű sóhajjal szolt tisztos felesége:
 „S látni te kívánnád s tudnád örömünket ez esten?
 Szólíts könnyelmű játéokra, felejtjük Adolfot,
 A ki talán a halállal küzd ma, vonaglik a földön,
 Vagy vérben, törökök lánczán ünnepli karácsonyt!“

Feljajdúlva szökelt föl a szép fiatal kapitányné,
 S könnybe borúlt arczát anyjának keblire zárá,
 Ott kereső a vigaszt; letevő poharát nagy erővel
 A nemes őrnagy s rá fölkelt. Láng ége szemében
 És ősz fürtü fejét haragába' magasra emelte.
 Büszkén álla meg így, a nőnek előtte; kitérta
 Domború melle fölött a ráfeszülő ruha leplét
 S rámutatott sebesüléstől forradt kebelére.
 „Nézd — így szolott — nézd, ugy-e van harmincz tele immár
 Hogy te ezen nyugszol; mondd, e vérzett de beforrott
 Régi sebek zavarák, háborgatták-e nyugalmaid,
 S megkeseríték-é biztos pihenésed e szíven?
 S gyermeked egykor tán kevesebbé fogja szeretni
 Most siratott férjét, ha golyó roncsolta avagy kard,
 S vissza ha tér, hidegebb ölelést nyer-e a sebesült mell?
 Szót se tehát! S ha esék: mit használ a panasz akkor?
 Több, igen is több síró nőknék könny-özönénél
 Így is egyetlen csöpp ama vérből, melyet a holt hős
 A becsület- s a honért a csatán áldozva kiontott.“

Szolt és újra leült a hintás székbe haraggal;
 Míg neje, — a férj rossz kedvét kikerülni — kisurrant
 A konyhába, a bús fiatal nő meg, szomorúan
 Ment vigasztalanul keseregni, zokogni magában.

Atyjával csak a lányka maradt egyedül s az öregnek
 Bújától mélyen meg volt szerető szive hatva.
 Félre vonúla ugyan, de azért könnyes szeme folyvást
 Ósz atyján csüggött, s úgy elszomorúlt a leányka
 A mikor elgondolta: ez agg azelőtt e családban
 Mily boldogságot s örömet látott szakadatlan,
 Míg maga, a szeretet nyugodalmával szelid arcán
 Fényre hasonló volt a leszálló nap sugarához.
 Mennyire mássá lön mindez! Most félve kerülök
 És a nyájas öreg vénségnek s aggodalomnak
 És keserűségnek bús terheitől lenyomottan
 Él hajlékában s lelkét háznépe nem érti.
 Megsimogatni milyen kész volna hajának ezüstjét;
 S homloka búfelhőjét elesókolni milyen kész,
 Hogyha a fölgerjedt öreget nem félne zavarni.
 Így hát lopva símúlt csak halkán a zongora mellé
 S téveteget újjal egy-egy elcsengő hangot ütött meg.
 Lassankint mégis mindegyre emelkedik a hang,
 S már az ütem teljes'bbé lesz dús változatokban,
 S végre egy ének, az agg órnagy kedvencz dala, csengőn
 Zendül a lány ajakán a zongora húrjai mellé.

S a mikor e katonás szavak, a miket ifju korából
 Őrzött meg híven, most újra fülébe ütődtek:
 Újra pohárt töltött s meglódtotta a széket.
 A bú félrevonúlt a hang erejére szívében,
 Régi üdők emléke merült fel, keble vidámabb
 Érzelmek helye lön, s mély bassusa közbe morogva
 Kiséré a leányt itt-ott dala egy szakaszánál.
 S a mikor ez befejezte a dalt, majd játszi kezekkel
 Halk, elenyésző hangzatokat csalt még a hurokból:
 Fölkele székéből az öreg. Folytatta merengő
 Könnyed játékát a leány még s észre se vette
 A közelítőt, míg az egészen háta mögé jött
 És jobbát lágyan simogatva fejére bocsátá.
 Ráismert az örömteli meglepetéssel a kézre
 És fölemelte szemét s szerető atyjára tekinté.
 Könny csillant a nemes harcös szemiben mosolyogva
 Abban a perczen el is múló, a melybe fogamzott.
 Ámde az agg szeretett lányát kebelére szorítá,
 S megbékülten szólt: „Vigaszunk jó angyala, oh menj
 Ámítsd el vidulásra anyádat is, a hogyan engem
 Csalfa, elámítál; menj a nénédhez is aztán

S lelj a szegény számára te egy-két enyhethadó szót,
Mert én hasztalanul keresem, zsémbes morogásom
E ma egész estén csupa bölcsesség legyen is bár!“

Szolt s kebelét tárá; szerető szívü olvadozással
Állt fel a lány s arcját megcsókolván, kiosontott.

~~~~~

MÁSODIK ENEK.

Lenn ez alatt ott űlt a lakó földszinti szobában
Alvó kisdedinél busan a fiatal kapitányné.
Űlt könnyel szemiben s lábbal ringatta a bölcsőt,
Míg a dajka egy-egy széket tőn vissza helyére,
Óvatosan, vagy a tűz parazsát szította lobogni.
Szót sem váltottak, bágyadtan pisloga mécsők;
Bús, egyhangú, nehéz volt itt ben az ünnepi estve.

Még is a mély csöndet sóhajtva a dajka töré meg:
„Oh! — így szóla — szegény magamat boldognak itélem,
Hogy kezemet nem kérte legény még, — és e szegény szív
A maga bújá-baján kívül, semmin se törődik.
Bár egyedül ülök is, s siratom bár néha magányom,
S bármily hosszú a nap s gyötrelmes a társtalan élet:
Még is jobb ez a könny mint a kínos aggodalom s bú.
Oh, mit szenvednék, ha ma mátkám volna, s a harezon!
S látnék álmat olyant, milyet a múlt éjszaka láttam!
Úgy rémlett hogy az éj elmúlt, de homály vala s árnyék
Még az egész tájon; nyár volt és lombosok a fák;
Csakhogy a lomb levelén gyászos könny harmata rezgett.
Minden könnybe borúlt s rémület ijeszte szünetlen.
Felleget eredt ekkor délről, vérszínü, sötétlő,
Fölfele szállt az egen s mindegyre közelb, közelebb jött:
Most megláttam a kertbe magánosan a kapitánynét
S rémülten riadék: „Szaporán el, a vész kitor egyben!
Asszonyom el!“ De kegyed nem szolt rá mitse, csak ott állt.
S íme a fellegből zápor fakadott, nem esőből
Ámde virágból s úgy látszott, hogy mind csupa rózsa,
Vérszínü, s asszonyomat beborítá végül egészen.
Most azt gondolom én: véres hír támad a délről
S nagy szomorúságot, s bút-bajt hoz soknak e felhő!“

Halkan emelte fölebb fürtös fejít a busuló nő,
 Rá szögezé szemeit s kinját elfojtva viszona:
 „Menj, s e nap estvéjén örvendj te is a mulatókkal;
 Fény ragyog ott, játék folyik és nincs rémhír, ijesztő.
 Hátha előbb, mint gondolnád boldog te, reád is
 Rád tör a vész-felhő, s menekülsz a magányba, homályba!“
 Szólt, és vígan osont ki a lány, el az est öröméhez,
 S gyermekinél egyedül maradott a bús anya ottbenn.

Szótalán űlt a nemes hölgy, s szerte csapongani hagyta
 Gondolatit, melyek ott jártak majd múlt örömeknél,
 Majd a jövő sejtett kinján, majd halk, panaszos hang
 Kelt ajakán s dalt zenge az ébredező csecsemőnek:

„Szunnyadj — szólt — kicsikém, bimbóbeli gyenge virágszál,
 S alva is érezd, tudd, mily öröm hogy anyád keze ringat.
 Csakhamar, ah! maga is pihen az majd mint te, nyugodtan,
 Bútalanul, csakhogy már akkor ez a kicsi bölcső
 Más idegen kéztől reng, s álmod nem lesz oly édes.
 Szunnyadj, én vigaszom, szemem újra derül, könnyem oszlik,
 Hogyha derült orcád békéje fölé ide hajlok.
 S még ha a könny képedre peregne is a szemeimből
 Az se zavarna talán, s álmodban felmosolyognál
 Mint mikor arczaidat játszín simogatja meg újjam.
 Nyúgodjál píruló felhő míg a hajnalodás tart
 S míg szabad a nyugalom; hamar eljön a nap s a bolyongás.
 Oh, ha a sors szele űz s hány-vet majd egykor az űrben,
 Gyászba borúl fényed, s könnynyé váll bíborod éke.
 Nyúgodjál, aranyos felhőm, míg csendes a hajnal!“

Igy zengett, de csupán szakadozva. Időrül időre
 Csend lön a hangra megint s más sem hallék csak a bölcső
 Nyögdicseelő ringása, s az óra sebes ketyegése.

Ámde az ajtó nyílt ismét. A jó szivü testvér
 Jött hű részvéttel vigaszául a búslakodónak.
 Jött mosolyogva, azonban alig lépett be, megállta
 S úgy látszék bántá, hogy csendre, homályra talált csak;
 Ekkor a búsongó testvért így fedtte szeliden:
 „Kedvesem, úgy űlsz itt mint sírba' kísértetes árnyék,
 Rejtve, magán, — kicsiben múlt, majdnem visszajesztél.
 Szólj egy szót, kelj fel, jer együtt kergessük el a bút,
 Egy kinos álmkép így tudjon-e nyugtalanítani?“

Ezt mondván gyertyát gyújtott szaporán s a szobára
 Fény áradt s a leányka megint mosolyogva imigy szólt:
 „Úlj fényben s akkor szived is fénylik s a bubánat
 Rögtön kotródik s arcod megin' újra virágzó.
 Mit gondolsz! Ha időnek előtte így összeöregszel
 A sok szép török asszony után rád nézhet-e férjed?
 Te mosolyogsz? Jó, jó, mosolyogj! De vigyázz s ne felejtse,
 Nem vadon ám a Kelet! Tüzes érzés, láng-lövelő szem,
 Elragadó csáb kísért ott s meny nyílik a földön.
 Olvass csak valamit Mooretól, Irvingtől, Alhambrát:
 S nem vérről, lánczról kesereg többé szived aztán
 Ámde nagyobb gond lesz, hogy a kedves, — örömbbe merülten
 Elfeledé a hazát s bús, éjszaki szende virágát.
 Jer, ha megígéred, hogy a bút egy perczre elűzöd,
 S hallgatsz, — olvasok én mindjárt egy verset Adolfról;
 Csak ne nevezd üres ábrándnak, mert hogyha fogoly lett,
 Ő is egész' így jár. Minden „Kelet“ és igaz, ebben.“
 Így szólott s finom papirost bontott ki, a melyet
 Gonddal rejtegett, majd így kezdette pirúlva:

Hírre hír jön a szerályba
 S kél a hárem rózsza-szála,
 Nincs nyugalma már.
 Irt a szultán, és így ejti:
 „Gyorsan erkélyedre, Szeidi,
 Férjed, urnóm,
 Ünnepeyre vár.“

Kit fogadnak így? A győzöt!
 Mohamed zászlója győzött,
 S népe vissza tért.
 S Ozman győzhetlen fiának
 Muszka foglyokat hozának
 Diadallal; —
 A harcz véget ért.

S im a Bosporus öléből
 Fényt, varázst löelve lép föl
 Már a nap maga.
 „Ámde szebb vagy — zengi a dal —
 Csillogóbb te, súgaraddal,
 Az erkélyen,
 Hárem csillaga!“

Nézd a halvány, bús csoportot!
 Száz halálba', vészbe' forgott
 S hősen állt helyet:
 Most rabúl bilincsre verve
 Földre néz szótlan keserve,
 S föl csak egy vet
 Még daczos szemet.

Szép szemével im le mélyed
 Nézni lent a messzi — mélyet
 Hol az ünnep áll.
 Szerzte, sürgő sűrű sort lát,
 Partra szállt hajót, vitorlát,
 Él, mozog, zsong,
 Part, öböl, vizár.

Léptit őrizők kísérik,
 Lánczon is még félve-félik,
 Büszke a vitéz.
 Homlokán ború setétül,
 Láng-sugár lövel szemébül;
 Hős haragja
 Vészt, halált lenéz.

Zajlik a nép nagy tömegben
S bosszu villog a szemekben
A merész felé;
Csak *felülről* — mond az ének —
Néz a nő rá, s szép szemének
Fénye nyájas
Mint a csillagé.

Keble zajlik, arca lángol,
S kérdi egy hű rableánytól
„Látod e daliát?
Nem tanul meg a fejedelmi
Sólyom lánczokat viselni,
Szállni vágy az
Földön, vizen át.

Szíve szánja, s arra gondol
A midőn a drága honból
Őt hozák rabul
Szervianak völgy öléből
El virágtól, fülmilétől,
Üdv helyétől
Morva partirul.

Szabadság kell a vitéznek,
Ő reá még várva néznek
Hír, hon és leány!“
Szóla, és nemes hevében
Egy piros rózsza levélen
Hős urának
Ennyit irt csupán :

„Mint e rózsza, illatával,
Szeidi, lelke sóhajával
Száll, uram, feléd;
Bámulón néz, hódító, rád,
S esdekelve kér egy órát
Megköszönni
E nap ünnepét.“

Igy olvas vala, majd loppal fölnézve, megint szólt:
„Es te nem is bámulsz, nem kérdezzs? Látod, az első
Rész itt végződik, — de a másik hátra van ám még!
Szólj valamit, kedves, ne borongj; mondd, ugy-e csinos volt?
Így, de szakasztott így leled ezt száz könyvbe megírva,
S itt csak a szultánné, meg az ünnep s a fogoly újak.
Most hallgass, azután csókolj meg, — im itt jön a vége:

Rejtve a kert büszke fái
Közt, s a külső fény csodái
Nélkül, egyedül
Nyár nevelte lombbal Kerek,
Rózsálgas áll, — a szívnek
S a nagy-urnak
Szentelt nyúghelyül.

Trónja terhítől ha válni,
Mohamed egébe szállni
Hogyha vágya kel,
Ha szívének vágyik élni,
Emlekezni vagy remélni:
E virágos
Sátorhoz jön el.

Leteszi a koronát itt,
Fagyos tisztelgést nem áhit,
Mást mit sem kíván
Mint a hűrik csókja kéjét,
Balzsamos szellők zenéjét
És szerelmet
Szerelmet csupán.

Itt, ez édes árnyu helytt, itt
Vágyja várni, látni Szeidit;
S megy a felelet:
„Majd ha enyhet alkonyat hoz,
Jöszte, urnóm, akkor ahhoz
Ki csókolja
Rózsza-leveled.“

Nap, sugár mind eltűnének.
S bíborát az ég ivének
A nap elvivé;
Fényt a hold hint völgy fölébe,
Zeng a bokrok fülmiléje;
Vár a szultán, —
S Szeidi késik-é?

Nem; — jön! Mint fuvallat, — élénk;
Néma mint árny, mint őz félénk;
Félve térdre hull,
S ura nap-tekintetére
Vonja felvidulva félre
Fátyla leplét
Tavasz arczirul.

Bíbor-ár vegyül színébe,
Ám szemének szép egébe!
Csillag-kőny ragyog;
Bánatot vagy üdvet érez?
Halld a mit most ajka kérdez
Férje keblén, —
Az felelni fog.

„Szeidi menyje! — szól, — hazáznak
Völgy-ölebből egy leánynak
— A kit szereték —
Őrzöm emlékét szívemben;
Szenvedőét gyötrelemben,
Szervia gyöngye,
Őt így nevezék.

A virág ép nyilni kezdett
Mikor védni a keresztet
Népünk sikra szállt.
Szervia gyöngye ettől fogva
Nem virágzott mosolyogva;
Élte gyászra
Hervadásra vált.

Most a Száva-parton ottan
Sír ölen pihen nyugodtan; —
S egy ismerte csak
Hogy szívét mily bú epeszté;
Az volt a mi megrepsztté:
Egy rab ifjut
Ide hoztanak!

. . . . Vig zaján ez ünnepélynek
Bennem bús gondok kelének
E nap ünnepén:
Hervad a szív vajmi könnyen,
Ezért látod hullni könnyem,
Drága férjem,
Ezért sírok én.

Ott, hol észak fénye gyullad
Tán hasonló könnyet hullat
Egy-egy elhagyott;
Erre néz, bú gyötri szívét,
Sírva kéri vissza hívét,
Rabbilinsen
Hervadó rabot.“

Mint a szellő, ezt sohajtja
S arezát lágyan odahajtja
Hive kebléhez:
„Szeidi, — szól legyőzve ez s int,
A rab a tiéd legyen mind,
S áruk, — ajkad
Egy-egy csólkja lesz!“

. . . . Bíbor a kelet szegélye,
Frís fuvással eng a szél le
Az öböl fölé:
S megtörött tükrén a habnak
Gyors hajón, vigan haladnak
Szeidi foglyai
Otthonuk felé.

* * *

Te, ki hallgatád e lantot
Ne keress rajt ritka hangot,
Mít művészet ad;
Légy szíves hozzája fűzni:
A testvér búját elűzni,
Zengte egy lány
Egyszerű dalát!

Így olvasta dalát remegő, halk hangon először,
 Félénken, bátortalanul, most majd sebesebben,
 Ajka lehelletit is majd gyengén visszaszorítva;
 Míg végtére a dal tárgyától önfeledetten
 A gyengéd eseményt oly hangon vitte előbbre,
 Teljesen és lágyan, mint hangja szelíd fuvolának.
 Ámde midőn végzé maga és testvére nevével,
 S a szeretett búját, s elüzésire szótt maga tervét
 Említé: eleredt könyvének tiszta patakja
 És könyvtől ázott arczát tenyerébe bocsátá.
 Most a vigaszt-nyújtónak volt szüksége vigaszra.
 Nénjének sem lőn így a bölcsőnél maradása,
 Fülkelt s a zokogót szerető szívére szorítá.

Végre az ifju leány megin' így kezdette beszédét:
 „Kedvesem, egy perczig válj csak meg e néma magánytól,
 Menj, lelj szórakozást, menj, nézd meg lenn a cselédház
 Játékait, s meglát'd, mi' kevés is elég az örömré.
 Oh! az öreg Pistol tudom ott ül, szíva pipáját,
 És mosolyog, míg mink itt mást se teszünk a sirásnál;
 Milyen elégült ő sorsával, s gazdag a múltak
 Harczias emlékével s egy füsttel teli szájjal;
 Dúsabb mint mi magunk a gazdagok, annyi hiány közt.
 Menj, s gyarapítsd örömet az öreg katonának az által:
 Állíttass oda egy jó kancsó sört elejébe,
 Es örömet sűgároztat szeme majd a szivedbe.
 Én mennék örömet, de ha itt te magadra maradsz, majd
 Elborul újra szemed, mely most oly szép ragyogású
 S kárba veszett hűgodnak megküzdése a versel.
 Félni ne félj hogy a kis csecsemő gondját ne viseljem,
 Mint te, olyan hosszan nem ringatom ám, de mosolygó
 Szép szemeit felesókolom én, és esti ruháját
 Hirtelen arczaimon sietek melegíteni tüstént.
 Így a kis ártatlan nem fog megsínleni téged,
 Mert gondját viselem, dajkálom s ő az ölemben
 Csendesesen úgy reng majd mint harimatgyöngy a virágon.“

Igy szólott, de reá nyájas testvére viszonzá:
 „Kedvesem, ezt most nem; mindnyájunké ma te légy csak;
 Mindentivé te eredj s te törődjél mindenikünkkel.
 Nékem ugy is többet juttattál kelleninél már,
 S a mi egyéb szükséges még, — azt majdan ez adja!“

Szolt és gyengéden kicsinyére mutatva, bevégzé:
 „Szórakozás, vigasz nénéd számára csak itt van, —
 Más nincs, s hasztalanul is fogná másba' keresni.
 Egy ragyogás ettől: s gazdagnak tudja hiányát,
 Egy pillantás: és a borús szív újra derült lesz!“

A kicsi ágya fölé, a hol az piros arcuan alvék,
 Szép fürtös fejével lehajolt a leányka szeliden;
 Egy ideig nézett majd halk-suttogva imígy szolt:
 „Szunnyadj hát, vigaszszá te, őrző édes anyádnak,
 Szunnyadj míg szeme nem borul újra könyekbe, — de akkor
 Ébredj s minthogy még kicsiny ajkadnak szava ninesen,
 Ellenök-állhatlan szemeiddel mondd neki szépen:
 Édes anyám, még hosszú, hosszú út van előttem,
 Könyre elégszer akad fiad ott, de hol üdvre, örömre,
 Hogyha ez útra velem még a te szemed se bocsát azt!
 Oh mosolyogj! Mosolyoddal oszol fiad élete gondja!“

Szóla s az alvó rózsás arcját újja hegyével
 Könnyeden érve, virág-illatként tűnt el a lakból.

~~~~~

HARMADIK ÉNEK.

Künn a eselédházban Pistol tartotta beszéddel
 A bámész népet pipászó mellett a csatákról,
 S ím a törökre került a beszéd folyamában a sor most.
 „A törököt — mondá, s füstfelhőt fújt a tetőre —
 Ismerem én, ámbár vele úgy szolván so'se vívtam.
 Ámde a táborban, ha beszéd végezte az estet,
 Próbált férfiakat hallottam szólni gyakorta,
 A kiket a harc még künn is meghányt a világban.
 Hogyha eszembe jut az, mit azoktól hallhat az ember.
 Nem tagadom, fiaim, most is borsószik a hátam!
 Musztafa Bey, Ali, a Kupudán-pasa, vagy pedig Achmed,
 Oly nevek, a kiket emberi nyelv legyen a ki kiejtse!
 Ott hallám ezeket, s ott azt: a pogány hogyan él s küzd.
 Kardvágást, s a golyót, mint a vas úgy állja keményen;
 Essék el, talpon terem újra, kezében a karddal,
 Mint a sörényes orosz lány úgy megrázza bozontos
 Sűrű szakállát, és dühösen megin' újra csatát kezd.
 Semmi kimélet sincs a csatába' se kérve, se adva;

Boldog az a ki esik, s esik úgy, hogy elégnie nem kell!
 Mert ha pogány bálványinak aztán ünnepet ültet;
 Egy csapatot vesz a foglyokból, béönti szurokkal,
 Majd meggyújtja vigan s fáklyákul elégeti őket.
 Álmomban már a fiatal kapitányt is, elégszer
 Láttam a század előtt lángok közt állani, — véle
 Ott égett fiam is, szeretett fiam, — úgy hogy imetten,
 Ébren is azt hiszem én, nagy bajt érünk valamennyin.“

Igy szólt. E közben, csak imént lépven a szobába,
 S észre se véve a vén katonától, — a benyilónál
 Félrevonúlva megállt a szelíd Augusztá kisasszony.
 A derü a boruval küzdött még ifju szívében,
 Majd az öreghez ment s nyájas feddéssel imígy szólt:
 „Csitt te, öreg fecsegő Pistol, hát így akarod te
 Balga mesék és rémes szók közt űlni karácsonyt?
 Várj csak, majd máskor, mikor újra felénk közelítesz,
 Senki se üdvözl a lépesónél, nyájasan intve,
 Sőt a kerítéshez megyek inkább s tiltva kiáltok,
 Rád már messzirül én: „Vész-jós, hordd el magad innen,
 Menj a törökhez, sütkérezz égő tetemeknél!
 Innét sicez kormos, nem kapsz most semmit! Odább csak!“

Rá mosolyogva felelt szava így az öreg katonának:
 „Hagyja el a feddést s aggódást, drága kisasszony,
 Szív a törökben is él, bár rút is mint a vadállat.
 Lám nyilván lehetett a veszélyes utóbbi csatákban
 Itt is látni hogy a baskir, meg a kalmuk is — ember,
 Bárha koromfeketék, rutak és vér s lóhus az étkök.
 Hogyha az ilyen ivott s a gulyit fenekéig űrité,
 Néki csak a butykost kellett felemelni, fejét nem,
 Minthogy az orra ugyan nem szolgált oly akadályúl
 Ő neki mint másnak, — lelapúlt arczára egészen,
 És a felhajtott butykos hozzája nem ére.
 A szénnél feketébb szeme, szikrás fényü parázsszal
 Mélyen bent égett fejiben, s a tágra nyitott száj
 Nagy vörösen tátongott mint a kemencze. A harcban
 Látni is isszonyu volt az ilyen ficzkó-közeledtét
 Hogyha üvöltve rohant támadni fujó paripáján.

„Egyszer egy este, tavasszal, a háboruzás elején még,
 Minden csendes volt, s mi pihentünk, minthogy a napnak
 Folyta alatt a kozákság szemtelen egy csapatával

Vívunk épen meg s azt visszavetettük. Ez esten
 Fosztogatásra lopóztam a puszta mezőre magamban,
 Hogyha kerülne talán a holtaknál egy ezüst pénz,
 Vagy valamely ékszer, s a mi elesippenteni méltó.
 Arra a helyre juték, hol a vérengző csata állott;
 Itt tetem a tetemen, megyek egyre, mohó kutatással,
 Ámde kifosztottak már majd mindent a parasztok.
 Bosszusan abbaahagytam hát végtire is kutatásom,
 S mentem az erdőnek hol táborom állt; de az úttól
 Kissé félre esőn, a bokrok közt szemem ekkor
 Még egy elesetet lát s én újra reményleni kezdek.
 Arra megyek, — de kozák nem, rém-szörny fekszik előttem,
 Egy elesett kalmuk. Dombos táj puszta göröngyén
 Ott feküdt mereven, közel a lerogyott paripához,
 Vérbe borúlt s égnek fordúlt irtózatossá arczezal.

„Meghült bennem a vér s már már fordúltni akartam,
 Ámde ruházata jó s szép kék zubbony vala testén,
 A mi megért testvérek közt is pár üvegecskét.
 Ezt bizony én másnak nem akartam hagyni bitangúl
 S így hozzá sieték s tarkón ragadám meg az embert.
 Úgy látszott holtá merevült; de a mint feje billent:
 Kábultábul a kín fölverte, szemét kinyitotta,
 Rémulten bámúlt, és szólt, kért, nyögve esengett.
 A szavait nem, — azonba' jaját s esdésit elértém
 S szíven ütött látnom mindenkitül elhagyatottan
 Itt a halál révén, — s pedig emberi lény vala ő is.
 Nem tudtam s nem akartam a zubbonyt bántani többé,
 Sőt inkább mentem nyergére kötött bekecséért,
 Elhoztam s remegő testére vetém takaróul.

„Rendbe hozok mindent, sebesült fejit is bekötöttem,
 Testit a rögről áthelyezém, hol jobb vala nyugta;
 Ott a hol űlt, rám vetve szemét, fennszóval esenge
 Mint a ki még kíván valamit. Nekem a maradásra
 Nem volt többet időm s nem virraszthattam az erdőn.
 Butykosomat fogtam hát és magam ittam először,
 Aztán a sebesült ellent kínáltam ivással.

„Fogd pajtás, melegülj! Légy férfiú, idd ki, ne jajgass!
 Van kinosabb vég is mint hogyha az ajkon a butykos.⁴
 Így szóltam s most ő remegő kezit érte kinyújtá,
 Fogta, ivott s szeme bámészan meredett az örömtől.
 Majd mikor úgy kiivá, hogy egy ir-mag csöpp se maradt benn:
 Elesített, a halomra hajolt s elszunnyada tüstént.

„Még alig értem a táborn, indulóra doboltak;
 Akkoron úgy szokták, bár győztünk, el mi vonúltunk.
 Fölkerekedtek a hadesapatok, majd útnak eredtünk,
 S nékem az éj hüvösén alkalmam nyílt elegendő
 Látnom, a butykos üres; s most bántott együgyűségem
 Mért lágyúltam úgy el s hallgattam gyenge szívemre.
 Ámde az éj elmúlt, a reg szürkült s csata támadt
 Egyik a másik után; vér folyt s új gondba merített
 Minden újabb nap s rá feledésbe merült el a régi.
 Így ért véget a nyár, — s a nyárra az ős jöve nyomban.

„Mit se törődtem már a kiállott régi bajokkal.
 A nyár úgy eltűnt — s baja, harczai mind, — az eszemből
 Mint az elolvadt hó mely nyomtalanul elenyészik.
 Egy ada gondot csak: megtartani a becses éltet,
 Küzdeni önmagamért bátran s a sorbeli társért,
 S a napi fáradalom végén nyugalomra sietni.
 Egyszer azonban egy este, a bajba került csapat engem
 Ör helyemen feledett. Egyedül, elhagyva maradtam
 S meg sem is álmodtam hogy társaim elvonulának.
 Ámde mihelyt virradt beláttam a dolgot azonnal,
 S nagy bosszusan vitatám: meneküljek-e, vagy pedig álljak
 S meghaljak helyemen? Választani nem vala könnyű;
 Végre is abba' maradtam, jobb lesz halnom az ellen
 Puskagolyójától, mint szökvén, halni mienktől.
 Állva maradtam hát s vártam míg az ellen elém jön.
 S nem sok jött eleinte. Csupán hárman, de vadászok,
 Lopva, a bokrok közt; megláttak, czélba vevének,
 Lőttek s egy se talált; én, látva hogy élve maradtam
 Felhúztam kakasom, lőttem s egyiket leterítém.
 A keserűtség erre kigyúlt; a megmaradottak
 Rám szegezett szuronyokkal rontottak bosszút állni;
 Nagy tusa kezdődött, s én életemért tusakodtam.
 Megsebesült az egyik sulyosan már s földre terüle,
 Hol meg sem mozdult többé; a harmadik ellen
 Szintén lankadozott, s én még puskával a kézben
 Készen védni magam bátran, még egyre reméltem
 Bízva, — de im lovasok tűntek föl messziről ekkor,
 S menteni társaikat sebesen repülének előre.
 Végem volt. Ropogott a pisztolyok öble azonnal,
 És a golyó-zápor darazsakként donga fejemnél.
 S még mielőtt magam összeszedém, a golyók közül egyik
 Térden ütött, s attól sántává lettem örökre.

Bár meginogtam, még le akartam gyűrni az ellent
 Összerogyásom előtt, — de legelseje a lovasoknak
 Ott terem ekkor a gyors paripán, kardját suhogatva,
 Várom a nagy vágást, lebukom, de föléje fejemnek
 Védelmezni magam, puskámnak agyát emelem föl.
 Ámde csodálatos! Im, a lovas nem vág, — de leugrik
 Ménirül és szava állapotást rendel csapatának,
 Ő a nyakamba borúl és sír, és könyje özönnel
 Ömlik alá a setét, a látni is iszonyu arczról.
 Kit kell látnom? Ez a sebesült kalmuk, kinek egykor
 Kínjai közt üdülést nyújtott kezem és segedelmet.

Nem lett volna nehéz rám vágnia, mint jöve dühhel
 És a milyen vad volt; — s hogy még sem tette mi gátlá?
 Bensejiben még nála is ott volt rejtve a hála,
 Emberi érzésű, jót nem feledő s a haragnál
 Meg ő benne is a szeretet törvénye hatalmasb.
 Nem gondoskodik úgy atya gyermekiről, a hogy e vad
 Kalmuk most rólam; jó hírt terjeszte felőlem
 Mind az egész ellenséges táborban a nép közt.
 S bárha fogoly voltam, lett jó akaróm elegendő.
 Még a büszke vezér is, a mint olykor közelíték,
 Nyájasan inte felém s vállam meg-megveregetve
 Megkérde hogyan áll az egészség s nincs-e hiányom?
 Részem az alsóbbakkal járt ki, — de énnekem adták
 Mindig a legjobbat s kínáltak, etettek, itattak,
 S így, a világotat én legjobban mint fogoly éltem.
 Hagyja kisasszony hát, ne busúljon, a török is ember.“

Így szólott az öreg harczos, bámúlva figyelték
 Mindnyájan szavait, s a hamar békülni tudó lány
 Egy s más rendeletet szabván a ma-ünnepi estre,
 A szoba népétől búcsút vett, s gyorsan az udvar
 Félrelapátolt ösvényére jutott ki sietve
 S ment a göröngyöktől akadályos uton, s a sötétben.
 A kastély közelébe' tekintett fel csak először,
 S látta, — s alig hitt a szeminek, — valamely idegen jött:
 A lépcső alján lihegő lovak, — és fedeles szán.
 Elbámúlt: — nem akart a terembe belépni azonnal,
 Ámde a konyhán át, hogy a belső lakba' ruháját
 Rendbe' sze'hesse előbb; de im a terem ajtaja tárul,
 Fény tör elé, s kijön atyja, imígy hallatva parancsát:
 „Lánecz-lobogós! Gyertyát! Egy lélek sincsen e házban?!
 Nincs a ki a kapitány batyuját lesegitse a szánról!“

Szólt, — s boldog sejtés lobbant fel a lányka szívében.
 Nem keresett ő most kerülőt, hamar a havon által
 Törtete atyjához s még ott ragadá meg a lépcsőn.
 „Szólj, ki a vendégünk? — esdett remegő szava kérdve —
 Drága atyám, oh mondd szaporán, ne gyötörj! Ha e sejtés
 Csal: Megöl a bánat! S igazán ő jött meg? Adolf az?“

Mit se felelt az öreg, csak kézen fogta leányát
 S még az elésiető szolgálakat előbb utasítván,
 Bévezeté a leányt. Az örömnök s meglepetésnek
 Egy szava lebbent el csak az ifju leány ajkáról,
 Lépteit ekkor félbe szakasztva, tünődve megállott,
 S nézett, — csak nézett nevető szeme könyjeim által.

Ő, a hiányzó, volt csakugyan; sejtelve valósult;
 Délezegen és katonásan, bár felkötve a balkar;
 Ott ült a kapitány fiatal neje oldala mellett.
 Már a viszontlátás megrendítő örömének
 Érzete csillapodott s csend volt a teremben, olyan csend
 Mint a templomban mikor elhal az orgona hangja
 S ünnepies nyugalomban imához készül a lélek.

A nyájas hajadont eleintén észre se vette
 Senki a mint ott állt a nagy terem ajtaja mellett;
 A kapitány sietett azután még is, megölelte
 Ép karjával a lányt, s ejtett piros ajkára csókot.
 Nyájas szóváltás, szives üdvözlések után, most
 Ujra nejehez ment a férj s hívére sugárázó
 S kérdő pillantást vetvén, szólt halk susogással:
 „Jöszte, találsz itt még valakit, hanem alszik; — e szókat
 Mondtad imént; de örökké csak nem tart ugy-e álma?“

Szólt s a teremből mindketten kisuhtak; ijedten
 Ment ki az őrnagyé is, kéznél lenni azonnal
 Hogyha az atya szegény kicsikéjét fölveri, — az meg
 Szinte halálra ijed majd ostromló bajusztól.
 Így, egyedül maradott lányával a jó, nemes őrnagy;
 Most nem volt mérges. Vigan ült a szokott helyen újra
 És hintálta magát föl-alá, kényelmes ülésén.
 A fiatal hajadon hozzá simúlt s egy időig
 Szótalanul, némán követé lábával a széknök
 Hintáló talpát, majd gonddal telt szive megnyilt:
 „Gondunk csak mimagunkra van, édes atyám, örömiünkben;

Van pedig itt még egy más szív is; hát vajon annak
 Vig leszen-é avvagy szomorú a karácsonyi ünnep?
 Vissza jön-é az öreg Pistolnak is öröme? Eddig
 Már a mi boldogságunk értésére jutott tán,
 Félve tekint ide, várja fiát, s hajh! várja hiába!“

Még csak alig végzé s a falábu öreg katonának
 A benyilóból már is felhangzott kopogása.
 A terem ajtaja nyílt, s ott állt az öreg maga. Halkan
 S tartózkodva tön egy lépést a szobában előre,
 Aztán szótalanul ott várapozott a küszöbnél.

A nemes őrnagy sem maradott helyin ülve; felállta,
 Agg bajtársához lépett s búval teli szívvel,
 Hú jobbát az öreg harezos vállára boesátá.
 „Bátorság, Pistol — szolt, — csalfa a földi reménység!
 Távol, igen távol van a kit te keressz; szomorú hirt
 Hoz neked a kapitány s minekünk is; gyászos az élet!“

Szolt. Szava értelmét az öreg felfogta; szeméhez
 Vitte kezét s arczán egy könnyet törle le véle.
 Majd a boton nyugodva, ki sem mozdúlva helyéből,
 Ismét fölnezzett s kis idő múltával imígy szolt;
 „Nem szükséges uram nekünk, hogy az emberi élet
 Oktasson: mi tünő s kicsi, rá építeni reményünk.
 Láttuk elégszer, a fényt mint veszi az alkonyi felleg,
 S még a legpirosabb arez is szint vált s halaványúl.
 Így a mulandóság megijeszsen e hát esodaképen?
 Hányszor ülék magam este a puszta lakásban, a tűznél;
 Néztem, a láng hogy enyészik el, és hallám: a vihar kiünn
 Hogy nől mindinkább, s az utat hogy söpri be hóval?!
 Akkor öröm volt még a remény: majd vissza jön újra,
 Ő vág fát nekem és lánggá felszítja parázsom;
 Sorsom könnyebb lesz, s napomat vígan fejezem be.
 Jó uram, ő hát nem jön már; kifakadjak-e érte?
 Hátha meg is jött volna, ki tudja, nem ülne-e ő is
 Egykor mint én most, egy erdei puszta lakásban!
 Szótalanul s bénán, társúl vénség meg a mankó,
 De szerető sziv nincs a ki egy szót váltana véle,
 Senki a kin bizvást nyughatnék s nyájasan a szem,
 S a kire rábízhasa magát az öreg s a törődött.
 Jobb-e az ily élet mint sirba' pihenni nyugodtan?
 Boldog az a ki pihen! lassan vál énnekem estre
 A nap mint ezelőtt, s én hozzá szoktam a búhoz.“

Igy szólott. Jobbját nyújtá az öregnek az őrnagy,
 „Pistol, öreg bajtárs — így szólítá, — a fiad, lásd
 Ő érette esett el, azért, a ki újra mienk lett;
 Gyermekek életiért, férjéért a kapitányért;
 És ugy esett el a mint igazán illik katonához.
 Többé hát ezután a vadonba' magad te se lakjál;
 Itt fogsz élni velünk; a cselédház tágas eléggé,
 És ha idővel erőd megfogy: lessz, a ki kiszolgál.
 Jőjj ide, jőjj bajtárs, élvezzük együtt ugy a békét,
 A mint oldalamon küzdöttél hajdan a harcban.
 Kurta az élet, egyik megy a másik után s az öregnek
 Társa alig marad egy is már az erőbeli korból.“

Szóvalan állt az öreg s elgondolkozva latolta
 Egy darabig mit mondjon rá, míg végtire így szólt:
 „Jó uram, a csuka még ott csapkod nádasom alján,
 Kunyhóm mellett még megrebben a fajt meg a nyírfajd,
 Még van erőm horgászni, tudok még vetni egy-egy tört,
 Az fentart; a csekély is elég, ki beéri kevéssel.
 Laknám itt, s élnék jóságából nagyuramnak:
 Künn a cselédházban valamelyik szolgál, cselédlány
 A kegyelemkenyeret felhányhatná, — s ez a szívét
 Jobban nyomná mint a nélkülözés maga. Nem, nem
 Ennekem ott legjobb a magam kis puszta tanyáján,
 Ott hadd költsem el azt mit örök, hű Gondviselőm ad.
 Zöldbe az erdőt ő öltözteti; égi madárnak
 Magszemet ő hint; engem is eltart mint a hogy eddig.
 Hogyha az ő keziből kapom a kenyeret, soha sem lesz
 Senki olyan ki le merje kevélyen nézni az aggot
 A ki magát megvetni, maiglan sem tanulá meg.“

Igy szólt; még magasabbá lett rá a nemes őrnagy;
 Keble feszülve dagadt, szeme fénylőn csügge ragyogva
 A katonán; nem szólt, úgy érzé szíve növekszik.
 Lelke előtt Finland állt ott, a szegény, hideg, árva
 Szent szülőháza, és az a szürke vitéz had a Saimen
 Partjairól a melyet félszázadon át örömének
 S szíve dicsekvésének tartott; lelke előtt most
 Ez jelenék meg mind az öreg bajtárs e szavára
 A ki ma is, mint hajdan, igénytelen, egyszerű, csendes,
 Ámde aczél-becsület rejlik mélyen kebelében.

Szótlan az asztalhoz ment, tölteni szíves örömmel
 Gőzölgő poharat s vele megkinálni a büszkét.

Lánya e közben az agg harczoshoz símula halkan
 Gyermeteg ártatlansággal közelíte szelíden;
 Arcza pirúlt s szeme pilláján könny harmata rezgett,
 S gyengéd kis keze párjával megfogta az aggnak
 Vaskos, erős jobbját s nyájas feddéssel imígy szólt:
 „Büszke, makaes Pistol, nem akarsz idejönni mihozzánk?
 S azt hiszed e boldog s nagy kastélyban te reád nincs
 Senkinek itt szüksége? Tekints fel, nézd meg atyámat:
 Látod ugy-é, neki már több nálamnál a pipája!
 Édes anyám egyedül unokájának szeret élni;
 Sógorom és néném egymást birják megín', — én rám
 Senki se gondol már, s közülök velem egy se törődik:
 Én egyedül maradok már itt, s ki felesleges, — annak
 Jötte se kelt örömet többé, s elmente se gyérít.
 Mind egymásnak örül kiki, — nékem senki se immár;
 Még neked is beesebb a magány, kunyhód s vadon erdőd
 Mint én, — az, ki hiven lányodként fogna szeretni.“

Így szólott s az öreg mélyen meghatva felelt rá:
 „Oh ne kísértse, kisasszony, a vén baglyot hogy az árnyat
 Váltsa föl a fénynyel; neki nyugta az éj, s a sötétség.
 Csak, ha szabad lesz s ő meg-megjelen olykor e lakban:
 Tartsa a házi-veréb csapatot majd távol az aggtól
 Mig kissé leül itt, s a kegyed szeme fényibe mélyed,
 S aztán visszarepül fészkébe megint nyugalomra!“

Szóla, s az őrnagynak keziből átvéve a kelyhet,
 Ajkihoz illeszté s halkan fenekéig ürité.

Svédből: GYÓRY VILMOS.

V.

ZICHY MIHÁLY FESTMÉNYE:

A DAEMON FEGYVEREI.

ÍRTA PASTEINER GYULA.

Orvosi kifejezést használva, gonosz célzás nélkül mondhatjuk, hogy a főnczímzett festmény „bonyolult eset“; alig látott világot, úgyszólván csak tegnap hagyta el a festő műhelyét és már is meglehetősen viszontagságteljes története van, melyet sok remekmű megírgyelhetne. Van benne valami daemoni. A viszontagságos történet, mely majd Párisból, majd Bécsből érkező hírek alakjában előzte meg a festményt, fölbresztette a nagy és kíváncsi közönség érdeklődését. Mire maga a mű megérkezett és kiállítatott, a kíváncsiság már túl volt esigázva. Következtek a bírálatok és, hogy a bonyodalom teljes legyen, a fölvilágosításul szolgáló ellenbírálatok sem maradtak el. Az eszmezavar körülbelül a delelő pontra jutott és a közönség fokozódott érdeklődésével arányban kényelmetlenebbé vált az utóbb érkező kritikus helyzete, noha a legelső sem volt nagyon irigylésre méltó. Értjük a komoly és nem a phrasisok után kapkodó kritikát, mert azt be kell ismerni, hogy Zichy Mihály. művét nem lehet a dicséret vagy rosszalás általános kifejezéseivel egyszerűen elütni. E tekintetben is bír a bonyolult esetek sajátságával. Más sokkal edzettebb ízlésű és ítéletű közönséget is erős próbára tett volna, a mi közönségünk pedig a műben rejlő művészi paroxismushoz hasonló állapot veszélyének van kitéve. És hogy leledző művészeti életünkben az első nagy eseményt ilyen mű képezi, abban is van valami daemoni.

Kényelmetlen helyzetünk fölött azért panaszkodunk és méltán, mert annál kevésbé értjük a festményt, minél tovább nézzük azt, minél inkább be akarunk hatolni a sokféle alak és csoport egységes értelmébe, s minél figyelmesebben olvassuk végig Keletitől a „Pest. Lloyd“-ban megjelent egyetlen komoly kritikát, és utána tanulmányozzuk a fölvilágosító magyarázatokat és ellenbírálatot Zichy Antaltól. A baj főforrásának minden esetre magában a műben kell lenni, de azt nem kevésbé fokozzák a fölvilágosító magyarázatok, a mennyiben azokból kiderül, hogy a magyarázó sincs tisztában a tartalommal és értelemmel. A kritika ilyen körülmények közt nem közelítheti meg tárgyát, nem felelhet meg hivatásának. Megengedjük, mert úgy is van, hogy a tudományos kritikának sokszor a

kutatás, keresgélés a föladata, a művészi kritikáé ellenben mindig csak az lehet, hogy megítélje, vajjon a művész az alkalmazott eszközökkel kifejezte-e és miként fejezte ki azt, a mit kifejezni akart. De a művészi kritika hogyan teljesíthesse Zichy művével szemben e föladatát, hogyan mondjon bírálatot, midőn nem csak a műből, de még annak illetékes helyről adott magyarázatából sem tudhatja meg, hogy tulajdonképen mit akart és egyáltalán akart-e valamit szemléltetni, illetőleg mondani a művész?

A bírálatok, melyek eddig a „Daemon fegyverei“-nek értelmét akár egészben, akár részben találgatták, kivétel nélkül kudarcot vallottak. A bécsi és ennek nyomán a budapesti lapok abból indulva ki, hogy az alakok közt a kath. egyház feje is személyesítve van, bizonyos megalégedéssel a festmény katolikus-ellenes irányára következtettek. Ez a vélemény végig járta az egész sajtót és már általános elfogadásra talált, midőn az illetékes magyarázó a „Nemzeti Hírlap“ hasábjain kijelenté, hogy a festmény távólról sem katolikus-ellenes, sőt ellenkezőleg beillik oltárképnek is. Annál meglepőbb volt ez a kijelentés, miután Zichy Mihály már az 1873-iki bécsi kiállításon két kisebb rajzával nem nagyobb szabású művészhez, hanem alsóbb színvonalú politikushoz, vagy egy éleclap rajzolójához illően, sértést követett el a pápaságon és rajzától a más nézetűek jó ízlése is megütközve fordult el. Ott azonban legalább tudni lehetett, hogy a művész mit akar, míg a „Daemon fegyverei“-ben egy rebus áll előttünk, melyből legjobb esetben csak azt értjük meg, vagy gyanítjuk, hogy történeti rebus szeretne lenni, legalább erre utalnak a történeti alakok, kiket más, félig létező és félig nem létező alakok cselekménye környez. Különben az illetékes magyarázó sincs egészen tisztában vele, hogy mit akar a művész. A „Nemzeti Hírlap“-beli két közlemény erről világosan tanúskodik. Az első közlemény ugyan is a legutóbbi idők politikai eseményeivel indokolja, hogy a pápa is belejutott a festménybe; de, úgy mond, a második czikk be fogja bizonyítani, hogy a festmény nem politikai, hanem társadalmi irányú. Jött a második czikk és abban az illetékes magyarázó legnagyobb meglepetésünkre bebizonyítja, hogy a kép nem festett vezérczikk, mint valaki állítá, hanem ha úgy tetszik, egy vaskos könyv, mert a benne ábrázolt, azaz jelzett állítólagos eseményekről száznál több, java részben politikai vezérczikket és néhány röpiratot lehetne írni.

Ennyit akartunk csak fölhozni a kritikai controversiából annak indokolására, hogy velünk együtt a legilletékesebb halandó sem tudja egész biztosan, vajjon micsoda eszme rejlik Zichy Mihály művében.

Az eddig mondottakban többet foglalkoztunk a logikával, mint a művészettel. A felelősség ezért az illetékes magyarázót illeti, ki a művészt úgy mutatja be, hogy az többet, aránytalanul többet okoskodik, mintsem fest. Térjünk le tehát erről az útról, mert minél tovább haladunk rajta, annál távolabb jutunk a művészettől.

Ha kényelmetlen helyzetünkön némileg segíteni akarunk, nem marad egyéb tenni valónk, mint a művészet álláspontjára helyezkedni és onnét vizsgálni azon eszközöket, melyek hívatva lettek volna egy eszmét, egy gondolatot kifejezni, de a melyet nem ismerünk, miután valahol a festmény keretén kívül maradt, vagy a kereten belül elveszett. A mint a festmény elé lépünk, azonnal észre vesszük, hogy a művész eszközei, t. i. az alakok, több, egymástól egészen különvált csoportra oszlanak: jobbra a láthatár sárga gőzében, mint fölkelő napot látjuk a Megváltó alakját, valamivel előbb, de még mindig a sárga gőzben, két oldalt a német császár és a köztársaság alakja phrygiai sipkában; jobbra az előtérben halál koponyák fölé helyezett trónon IX. Pius, kinek lábát egy alak hódolattal csókolja, a trón másik oldalán egy bibornok; egy anya kétségbeesetten nyújt egy gyermeket atyja felé, ki vakon rohan egy a levegőben hosszan elnyúló mezitelen női alak, vagyis a testi kéj allegoriája után, a nő fölött, a kép kellő közepén egy szárnyas sátáni alak, a daemon röpül; egy másik nő borzadva rejtj ölébe gyermekét; mellette egy sárga kaftános alak egy másik, a földre legyűrt alaknak mellébe szúrja törét; mögöttük egy francia egyenruhás alak hanyatt elterülve fekszik, egy másik, szintén egyenruhás, karjára támaszkodva a pápa felé tekint; balra öt alakból álló csoport zárja be a festményt, egy orosz revolverét süti egy törökre, ki lerogyik, mellettük áll Miklós nagyherceg a kettős kereszttel. Összeszámítva e borzasztóságokat, azt látjuk, hogy hét csoporttal van dolgunk. Maguk a csoportok tárgyuknál s a compositiánál fogva egymástól annyira különállóak, annyira nem függenek össze, hogy a „Nemzeti Hírlap“-ban megjelent illetékes magyarázat is, a nélkül, hogy a művön sértést vagy erőszakot követett volna el, bátran tárgyalhatta az egyes csoportokat külön, sőt így is szólhatott: *„Ha e csoportot kivágom, egy önálló képet nyerek.“* Hozzá tehetne volna: *„és ez által a kép hátramaradt része sem veszít.“* A compositió fölött mondott ezen ítélet olyan határozott, hogy minden további részletezés és okadatolás fölöslegessé válik.

Az egyes csoportok alakjait a szerin' vizsgálva, hogy mit ábrázolnak, két féle alakokat különböztethetünk meg: először is allegoricus alakokat milyenek a *köztársaság*, a *daemon* és a *testi kéj*; másodsor történeti *symbolicus* alakokat, melyek bizonyos személyeket ábrázolnak ugyan, de céljukat ama személyek nem, mint egyének képezik, hanem mint személyi *symbolumok* bizonyos történeti eseményeket jeleznek. Ebbe a második osztályba tartozik a festmény többi alakja mind, a Megváltótól kezdve ama nyomorult bolgárig és törökig. Az alakok mindegyike történeti *symbolum*, a mennyiben például IX. Piusnak, vagy Miklós nagyhercegnek nem az a föladata, hogy IX. Piust, vagy Miklós nagyherceget, mint olyant, a személyiséget magát megismertessék, hanem, hogy a festményben bizonyos eseményeket és pedig az események egy láncolatát mintegy gyűjtő fogalmak, képviseljék. Ha az egyes alakokat a képből

kívágnók (sit venia Antonio Zichy), akkor részben arcképeket, részben genericus nemzeti típusokat nyernénk, de a festmény keretén belül azok megszűnnek arcképek és nemzeti típusok lenni hanem valóságos történeti symbolumokká, események *jelképeivé* válnak. A csoportok szempontjából ítélve, van tárgya a festménynek, mert a csoportok, mint mondák, concret eseményeket ábrázolnak jelképileg, s minthogy minden csoport más eseményt jelez, tehát annyi tárgya van a festménynek, a hány a csoport. Ezen a tényen alapszik Zichy Antal találmánya, mely szerint egyes csoportokat a képből ki lehet vágni.

De a festménynek művészi célját nem képezheti az a hét csoport, illetőleg esemény, mert azok csak arra vannak hivatva, hogy egy egységes eszme, egy gondolat kifejezésének eszközei legyenek, s épen ezen egységes gondolat az, mely a történeti symbolumok és az általuk jelzett concret események sokfélesége és a három allegoria folytán a festményből egészen kiszorúlt. Bár mekkora díjat merünk azon *haruspexnek* kitűzni ki ama csoportokban fölbirja fedezni az egységes gondolatot, a ki megtudja mondani a tárgyat és azt meggyőzőleg be is bizonyítja.

Azt mondja valaki, hogy ott a csoportok fölött, a festmény kellő közepén repül a daemon, abban kell keresni az egységes gondolatot, melynek szolgálatában állanak a csoportok. Szívesen elfogadjuk az útmutatást, de nem keresgélünk, úgy is tudjuk, hogy nem találunk semmit, nem tudunk meg belőle többet, mint a concret eseményekből. Az allegoricus alak, mint határozatlanabb fogalom, hogyan is magyarázhatná azt, a mi nálánál sokkal határozottabb? Azután nem egy, hanem három allegoricus alak van a festményben, tehát ki mondja meg, hogy melyik csoport, melyik allegoriára vonatkozik? Erre a kérdésre maga Zichy Mihály sem képes *művészileg* kielégítő választ adni. Azért e helyen nem is hallgathatjuk el csodálkozásunkat, hogy Keleti Gusztáv miképen tévedhetett egészen odáig, hogy a művészi meggyőződést is bele vonta a vitába. Általában Keleti Gusztáv bírálatában nagyon tévedett, midőn azt föltételezte, hogy ismeri a festmény tárgyát, noha arról neki az illetékes magyarázóval együtt nincs tudomása, a mint utóbbi ezt fényesen be is bizonyította.

A mondottak után a festményről csak azt tudhatjuk teljes bizonyossággal, hogy van benne három allegoricus alak és körülbelül hét történeti symbolicus csoport. Ezt tudjuk minden kétséget kizáró biztossággal. Azt pedig, hogy a symbolicus csoportok az allegoricus alakok alá vannak rendelve, csakis gyanítjuk. Van okunk hinni, hogy e gyanításunkban nem tévedünk, vagy is, hogy a *festményben csakugyan egy allegoricus mű áll előtünk*. Azonban okainkat a gyanura nem a festményből magából vesszük, hanem azon körülményből, hogy Zichy Mihály a legujabb időben határozott hajlamot mutat az allegoricus művek iránt még ott is, a hol valósággal van dolga. Allegoricusan oldotta meg feladatát, midőn Erzsébet királynét Deák Ferencz ravatalá ábrázolta és midőn az Athenaeum

tetszésére bizta, hogy Petőfi újabb kiadásához néhány költeményt illusztráljon, ismét olyanokat választott, melyek alkalmat nyújtottak az allegoriára. Így jött létre a *Költő álma* és a *Szólótó* című költemények gyönyörű illusztrációja.

A mi különösen Erzsébet királynét Deák Ferencz ravatalánál illeti, a művész allegoricus fölfogása ez volt: „Koszorút koszorúért. A vásznon e fölfogást úgy fejtette meg, hogy ugyan akkor, midőn a királyné a koszorút a Deák ravatalára teszi, egy szárnyas nemtó, — különben épen oly divatosan fésülve, mint most a daemon, — egy csillag-koszorút tart a királyné fölé. Történeti festő, kinek feladata volt megtörtént, való eseményt megörökíteni, soha vagy csak nagyon ritkán és nem a művészet virágzó korában bátorkodott ennyire az allegoriák országában. Zichy Mihály festői fölfogásában akkora költői szabadsággal élt, a mennyi a versíró költőnek is csak legjobb pillanataiban, az extasis magaslatain van megengedve; a művész ama festményben is, csodálatos bátorsággal, a legvalóbb tényhez, egy történeti eseményhez odakötötte a lehetetlent és ez által valószínűtlenné tette a mi valóban megtörtént.

Zichy Mihály ama festményét bírálva e sorok írója így szólott: „A realismus e bátorságot nem fogja megbocsátani soha, anélkül azonban, hogy alkalmat remélhetne a bosszúállásra.“ Most be kell látnunk, hogy sorok írója akkor tévedett. A realismus alkalmat nyert a bosszura, mert Zichy a Daemon fegyvereivel ennek kiszolgáltatta magát. Nagy a különbség a két festmény és a két allegoria közt: az elsőben ismerjük a tárgyat, az eszmét, a másodikban nem ismerjük, ott a valószínűtlenné vált esemény nem ölte meg az eszmét, itt pedig úgy kipusztította, hogy nyoma sem maradt.

Ha az első műnél csodálkoztunk a művész bátorsága fölött, úgy most nem kevésbé csodálkozunk azon, hogy túlhajtott bátorságával az allegoriának áldozatul esett. Zichynek tudnia kellett, hogy az allegoriák országa nagyon veszélyes a rajzoló művészetre nézve; tényleg nemesak a mostani realis kor, hanem a renaissance-kor történeti festői is nagyon veszélyesnek tartották és óvakodtak is tőle. *Raphael* is, midőn a Vaticán pápai lakosztályának négy szobáját kellett történeti festményekkel ékesítenie, iparkodott szabadulni az allegoriától. Szolgáljon például a *Camera della Segnatura* és annak két nagy falfestménye: az *Athéni iskola* és a *Disputa*. Az isteni művész a milyen óriás volt, mégis érezte, hogy az allegoriával és a történettel együtt és egyszerre, egy festmény keretén belül nem mérkőzhetik meg, azért az allegoricus alakokat kiválasztotta és a festmény keretén kívül egyenként külön a falra festette, a festmény számára pedig föntartotta a történeti alakokat. A *Disputa*ban például az Atyaisten és az angyalok a kép természetéhez képest valóságos történeti *symbolicus* alakoknak veendőek. Az allegoria kiválasztása után a *symbolicus* történeti alakokból oldotta meg föladatát és az Athéni iskolában és a *Disputa*ban

két olyan művet teremtett, mely legszebb lapját képezi a rajzoló-művészetek történetének.

Azt hisszük Zichy Mihály okadatolt művészi büszkeségét nem sértettük az által, hogy Raphaelt állítottuk föl például.

Hogy mennyire veszélyes maga a *symbolicus* történeti festészet is allegoria nélkül, arról tanuskodik az a számtalan mű, mely Raphael ezen megvesztegető példája nyomán készült. Sok nagy művész megpróbálkozott e feladattal, de mindannyian sikertelenül, mert rendesen Raphaeltól függenek vagy messze mögötte maradnak. S miért? Először azért, mert csak egy Raphael volt, és másodszor, mert a föladat nagyon nehéz, akárhányszor lehetetlen.

A művészetek történetében tovább lapozva azt találjuk, hogy azok már nem legvirágzóbb korszakok, melyekben az *allegoricus* és történeti alakok egyesítettek. Volt azonban egy olyan kor is, melyben a művészek ezen nehéz keverékbe helyezték legnagyobb büszkeségüket. Ez a korszak a 17-ik századba esik és a művészetek történetében ugyanazt a helyet foglalja, mit a tudományban az *alchimia*. *Rubens* nagysága és művészi könnyelműsége kívántatott meg hozzá, hogy ilyen műveket (p. Medici Mária élete a Louvreben), élvezhetővé tegyen. Rubensnek a festmények épen úgy sikerültek, mint Offenbachnak az operette, így jegyzé meg találóan Greguss Ágost e sorok írójának évekkel ezelőtt egy kedves emlékü louveri séta alkalmával.

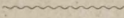
Ha csakugyan ugy van, a mint nincs is okunk benne kételkedni, hogy a művész eredetileg két képet: a daemon és az angyal fegyvereit tervezte, akkor kétszeresen sajnálkozunk fölötte, hogy eredeti tervét megtartva Raphael példája után nem hagyta el az *allegoricus* alakokét. Milyen fönséges művet nyertünk volna az egyik képben, melynek főalakja IX. Pius lett volna és történeti *symbolicus* módon a vallás jótéteményeit ábrázolta volna. Igy azonban van sok csoport, a melyben van allegoria, van minden, csak az nincs a mi a fő, és nekünk közönségnek nincs olyan mű-élvezetünk, a milyent Zichytől méltán vártunk.

A festmény kivitelének részleteiben, különösen a rajzban fölismerjük azt a művészi bravourt, melylyel Zichy Mihály már évek óta ragadja el a műértő közönséget. Arra nézve nincs nézetkülönbség sem Párisban, sem Budapesten, sem egyebütt, hogy Zichy Mihályhoz hasonló rajzoló *talán* találkozik az élő művészek közt, de nálánál jobbat hiába keresünk. A Daemon fegyvereiben is a rajzot olyan virtuozitás jellemzi, hogy szinte elfeledjük a festmény sarkalatos hiányát. Magát a daemont illetőleg már előbb megjegyeztük, hogy épen úgy van fészülve, mint a muzeumi képen a csillag koszorút tartó nemtő, de nem csak fészülve van ugy, az egész alak hasonlóan van stylizálva. Miután két ennyire különböző alakot egyformán kezel a művész, s már ezeken kívül ugyanazon kezelést ismételte, többé azt nem stylnek, hanem modorosságnak kell neveznünk.

Az alakokat Zichy mozgásuk és magatartásuk legjellemzőbb pillanatában lesi el és ez az, a mi által oly szokatlan élénkséget és megkapó hűséget kölesönöz az egész műnek. Tudjuk, hogy a *festményben térbeli és időbeli lehetetlenség áll előttünk*, az élethűség mégis annyira megkap, hogy szinte valóságnak hiszszük, a mit látunk. Fogadnánk rá, hogy annak úgy kellett történni. A rajz mindezen előnye végül a tárlati tökélyben kulminál.

A színezésen nem látszik meg, hogy a művész éveken át a maga sajátos vízfesték és színes krétából kombinált technikáját gyakorolta. A színek erőteljesek és a mellett nem hiányzik belőlük a légység, csak néhol vehető észre egy keménység és ott az átmenet is erőltetett, ilyen például az első töröknek zöld ruhája és a violaszínű zászló. Azonban nem hallgatjuk el, hogy a színezés egészben véve nem eredeti és nem Zichy Mihályé; a tulajdonjog a francia coloristákat, vagy szorosan véve *Dela-croix*-t illeti meg, különösen a festmény közepén levő női alak, mely gyermekét ölébe rejti mely egyszersmind színezés tekintetében a festmény legsikerültebb része, igen élénken emlékeztet a nagy francia romantikus ragyogó és erőteljes színezésére. Ha emléktünk nem csal Doré a hirneves rajzoló és illusztrator első festményei a színezésben ugyanezen nyomokon jártak. A műben épen ezt látjuk legnagyobb nyereségnek, hogy Zichy Mihály bebizonyította, miszerint csak tőle függ olyan coloristává lenni, a milyen rajzoló.

PASTEINER GYULA.

VI. AZ ÚJ ORSZÁGGYULÉSRŐL.

ÍRTA BÁRÓ KAAS IVOR.

Világrendítő események közepette új képviseletet választott a nemzet. Nehéz helyzetet örökölt a magyar törvényhozás s nagy feladatok állnak előtte. De a multból nem kapott biztatást jövőjére. Sötéten állnak mögötte a letelt évek, mint nehéz betegnek kínlátó éjszakái, s vigasztalan előtte a jelen, mint sivatagon az utas napjai, ha erejének fogytán nem látja célját. Hitét egy jobb jövőben nem meríti keblének önértetéből; ha jót hisz és remél: szerencséjét a véletlentől várja, mint hogyha tudná, hogy nem tőle függ a nemzet sorsa, mert a nagy világesemények hatalma nagyobb Magyarországnál; vagy mivel tapasztalta, hogy a magyar nemzetnek ninesen vezére, ki a megpróbáltatások viharain keresztül bölcseséggel, hazafisággal és erővel megvédelmezné. Nem üdvözli az új országgyűlést közbizalom, és nem feszíti lelkét önbizalom. Inkább a bizonytalanságnak érzése és a veszélynek tudata nyomja.

A merre nézünk a politikában, minden züllött s zilált. Négy országgyűlést láttunk jönni-menni, ez most az ötödik, mióta visszanyertük az alkotmányos élet szabadságát. Milyen hanyatlás! Mindenik országgyűlés silányabb volt mintsem előde, nehezebb helyzetet talált, mint a korábbi, és rosszabb állapotban hagyta az országot utódjának, mint melyben azt átvette. Annyi országgyűlés között egy sem vala, mely feladatának megfelelt volna; — a felszabadult Magyarországot szervezni egy sem tudta. Mindenik vállalkozott a munkára, hogy megcsinálja s megszilárdítja a magyar államot, de egy sem végezte feladatát. Kísérleteket tön mindenik, egyes reformokat kisebb nagyobb szerencséjével eszközöltek sorra, de az államorganisatio nagy célját el nem érték, mert a kormányok a teendőket vagy fel nem fogták, vagy nem bírták keresztül vinni; az országgyűlések pedig pártviszályt hoztak a nemzetnek inkább, mint jó törvényhozást. Elhibázott intézkedéseket láttunk sokat, megfelelő törvényt keveset. Államférfiak és képviselők a napi politikában elmerülten nagyon el voltak foglalva a hatalomért való küzdelemmel, pártjok és énjök érkeivel, semhogy ráérttek volna sokat gondolni a hazával, megfontolni a nemzeti lét szükségéit, elkészíteni a nemzeti politika tervét, s számot vetni az ország erejével s aztán következetes cselekvéssel és solid munkával emelni fel Magyarországot az elmaradt és elhanyagolt népek sorából az európai államok színvonalára.

Hogy ez nem történt, annak főokozója egy férfiú, kinek tehetségével megverte az isten Magyarországot. Tisza Kálmán a visszaállított alkotmány ellen az oppositio vezére lett; nyolcz esztendeig küzdött a magyar kormány és a Deákpárt minden alkotása ellen, s megrontotta az országgyűlések tanácskozásait neki mérgesedett vitákkal és hamis alapokra fektetett pártalakítással; váltig gátolta az állam újjászervezését elavult intézményekhez makacs ragaszkodással és a nemzeti előítéleteknek való hizelgéssel; hibás törvényalkotásokra kényszeríté az országgyűlést, a közjogi viszály megörökítése és a pártszempontoknak a törvényalkotásban kiindulási elvül feltolása által; midőn pedig sikertelennek látta küzdelmét az újkor és ennek igényeivel szemben, dicsszomja a népszerűségben keresett kárpótlást a hatalomnak tőle megtagadott birtokáért, s izgatóvá lón a magyar nép közt, melyet a magyar állam intézményei és kormánya ellen bujtogatott. Így sem érhetvén ezélt, miután már rengeteg erkölcsi pusztítást okozott, renegáttá lón s megvette elvének árán a hatalmat. Ministerré lón s uralkodni kezdett s uralkodott és uralkodik azon eszközök segélyével, melyeknek egész politikai szereplését köszönheti, hogy erős önzéssel és akarattal mindent feláldoz nagyra-vágyásának s cselszövénynyel és erőszakkal keresztül viszi — szándékait. Ösméri nemzetét és az embereket s azoknak gyengéivel és rossz tulajdonaival számol, — így szerez magának pártot, így eszközöket, kik tőle menekülni képtelenek. Uralkodása sivár mint sivár volt oppositioja, s valamint az ellenzék élén nem producált eszmét, mert genieje nincs, úgy a kormányon nem volt politikája, mert nem volt gondolatja arról, mi kell Magyarországnak. — Ha az ellenzék élén parlamenti szónoklatokból és taktikai fogásokból állott ereje s nálánál tehetségesebb és érdemesebb ellenfeleinek kiméletlen megtámadásával és lerontásával tört magának utat a kormányra, mint mindenható miniszterelnök se volt külömb. Ekkor sem vezették nemesebb czélok, ekkor is feláldozott olthatatlan hatalomszomjának mindenkit és mindent, és magasabb felfogás hiányában a mindennapi exigentiák szerint intézte és változtatta politikáját, terveit fogásokkal és cselszövényekkel vitte keresztül, s szónoki ügyességét s parlamenti gyakorlatát, miket ellenzéki korában szerzett, arra használta föl, hogy minden ellenzékot legyőzzön, magának engedelmes pártot szerezzen s az alkotmányosságot az alkotmány segítségével csúfolja ki. Három évi kormányzásának aztán eredménye nem lehetett más, mint nyolcz évi oppositiojának: a nemzeti reformtörekvések akadályozása vagy hibás intézése, az állam további desorganisatioja, a politikai köröknek és a nemzetnek kormányhatalommal felülről eszközlött demoralisatioja s az országgyűlésnek úgy mint a nemzetnek mélyebb sülyedése.

Így estünk fokról fokra lefelé, kik vérmes reménynyel és virágzó hit-tel-vettük át tizenkét esztendővel ezelőtt az országot az idegenek kezéből. Akkor tiszta honszeretet lángolt a megválasztott hazafiak keblében s képzelhetetlennek látszott oly országgyűlés, melyben nem minden képviselő, kit a nemzet választásával megtisztelt, erkölcsileg kifogástalan indokokból vallja

meggyőződését és adja szavazatát. Akkor még bujkált az önzés s nem mert emelt homlokkal lépni a tanácsterembe. Akkor még érvek küzdöttek érvek ellen erősen, s nagy szellemekben nemes érzelmek fakadtak. Most kihalóban van a fehkölt gondolkozás, s helyét prózai mindennapiság foglalta el. — Üres szójárásképen hangzik a hazaszeretet, mivel fügefalevélnék használták azok, kik elvesztették a magyar paradicsomot; most hitetlen közöny és pirtalan haszonlesés környezik a kormányt, míg irigység és szenvedély küzdenek ellene. A képviselőházból pedig, melyre a nemzet sorsát és szabadságát bízta azon meghagyással, hogy jó politikát és jó törvényeket csináljon, számoló gép lett, mely nem gondolkozik, hanem annál pontosabban működik.

A múlt országgyűlések működésének köszönhetjük, hogy ma sines Magyarországon jó közigazgatás, hogy kivéve a büntető codexet, a kereskedelmi és váltó törvényt, igazságügyi törvénykönyveink nincsenek, hogy birtokviszonyaink nem rendezettebbek mint voltak a Bach-korszakban s például a regálék megváltása elmaradt, noha az ország rengeteg kölcsönpénzket költött el; hogy daczára, sok vasutainknak, közlekedéseinkben nincs rendszer, s forgalmunkat nem magunk szabályozzuk; hogy földmivelésünk, bányászatunk, iparunk és kereskedelmünk pang, a helyett, hogy felvirágoztak volna; hogy önálló pénzügyünk nincs, ellenben az eladósodás általános és az uzsora középkori magasságban terjedt el a nép legalsó osztályai közé; nemzeti culturánk az idegenajkú honpolgárok között keveset hódított s a magyar állameszmének szeretete a nemzetiségek között erősebb gyökereket nem vert; a múltak hagyományaként szállott ránk, hogy államadósságunk annyira felszaporodott, mennyire hitelünk nem emelkedhetik, hogy deficiteink oly nagyok és oly állandóak, miszerint az állambáztartás egyensúlyának helyreállítása rendes uton a lehetlenséggel határos és hogy adóink az elviselhetlenségig fokoztattak annyira, hogy a nemzet vagyontökéjét emésztik. Ezek belső állapotaink.

De ez nem minden, noha rettenetes elgondolni, hogy a nemzet, mely saját sorsának intézője, rövid tíz év alatt, melyet isten kegyelméből felhasználhatott volna, hogy boldog jelene és biztos jövője legyen, ennyire hanyatlott el. És ezért nem tehetünk senkinek szemrehányást csak önmagunknak.

Magyarország fogyatkozásának azonban káros következményei voltak más irányban is, azon viszonynál fogva, melyben negyedfélszáz éve állunk Ausztriához. Mindig, valahányszor Magyarország gyöngült, ha pártviszályok által szakadozott, ha szerencsétlenségek érték, ha ügyetlen vagy lelkiismeretlen politicusok kezébe került: Ausztria felhasználta az alkalmat, hogy kiaknázza s magának politikailag és gazdaságilag alá vesse Magyarországot. 1867-ben azért fogadtuk el a kiegyezést, hogy a háromszáz éves viszálynak véget vessünk; meghatároztuk és szabályoztuk a közös ügyeket

akként, hogy Magyarország alkotmányos önállósága és önrendelkezési joga elismerve, a dualismus- és paritas elvi alapján biztosítva legyenek Ausztria felől és hogy érdekeinek szabad érvényesítése ne akadályoztathassék.

Az első tíz év letelt s a kiegyezés ideiglenes részét megújítani kellett. A helyett, hogy Magyarország gazdagabb, hatalmasabb és befolyásosabb lett volna, mint mikora szolgaságból kiszabadult s önálló életre ébredt, satnya viszonyok, üres kincstár, csökkent tekintély és hanyatló befolyás állottak Ausztriával szemben. Az erők mérkőzése nem volt egyenlő, Ausztria volt a hatalmasabb; de Magyarország részén állott a nagyobb igazság és a törvénybe írott jog. Mi haszna? Tisza Kálmán nem foglalta el a jogi álláspontot, sőt eleve lemondott arról, hogy a törvényt alkalmazni fogja. Alkudozott pénz nélkül és ész nélkül furfangos ügyességében bizakodván. Miután belátta, hogy rosszul fogalmazott követeléseit keresztül nem viheti s hogy czélját, melyet a fusióban tűzött maga elé s hirdetett az országnak, el nem érheti: nem hogy lemondott volna, hanem átesapott a hatalom birtokáért Ausztriához, elszánta magát a nemzet érdekei és igazai feláldozására; s mi lett belőle — a magyar nemzet miniszterelnökéből? Ausztria prókátora.

Igy saját nemzete ellen fordulva alkotott egy új közösügyet a közös bankban; az osztrák iparérdekeknek a védvamos és autonom vámtarifában feláldozta nemcsak a magyar ipart, de a mezőgazdasági nyers termelvények kivitelét is. Csak a megszorult államkincstár érdekeire gondolt, midőn felemelte a szesz- és czukoradót és magas finánczvárnokat rakott a fogyasztásra. Mindezen felette súlyos rendszabályok következményeit még csak jövő évben fogja érezni a megsanyargatott nemzet, mivel a múlt országgyűlésen ez év elején meghozott törvények jobbjára csak a jövő év kezdetén fognak életbe lépni. Egyedüli reális vívmánya Tiszának a kiegyezésben a vámrestitúciók méltányosabb felosztása, melyből harmadfél millió hasznot várnak a kincstárra. Mindezen pénzügyi nyereségek és nemzetgazdasági veszteségek nem voltak képesek helyreállítani az államháztartás egyensúlyát, melyre a Tisza-ministerium vállalkozott, sőt a drága áron vásárolt jövedelmi többlet ismét elveszett Tisza külpolitikája következtében, mely máris nagy, új adósságterhet vetett az ország nyakába.

S ezen új kiegyezés mely tíz évre leköti a nemzetet, hogy sem anyagi fejlődésnek nem indulhat, sem finanziainak rendezésére a váموkat és fogyasztási adókat nem gyümölcsöztetheti: politikailag is ártott a nemzetnek.

Magyarország tekintélye nem óvatott meg ezen alkudozások alatt, s Ausztria nagyon tapasztalta, hogy nevezetes fölényben van. Csakhamar támadások intéztettek a dualismus ellen, s szomszédaink elkezdtek annak tarthatlanságát bizonyíthatni. Ausztriában s Magyarországon kitörtek az ellenséges szenvedélyek, s megtámadták a 67-iki kiegyezés egyik legszebb gondolatát, a magyar és német elem szövetségét. A belviszály a monar-

chiában csukugyan compromittálta a monarchiát kifelé s megingatta a különben sem erős hitet tartós fenmaradásának lehetőségében.

Haszna tehát Tisza kiegyezési politikájának alig volt, ellenben hibái, következetlenségei és positive káros eredményei igen könnyen kimutathatók. Nem legkisebb ezek között az, hogy a szakadatlan önmegtágadás, melylyel a kormány saját állításait és ígéreteit minduntalan megezőfolta és megszegte, mélyen megrendíté az országban a bizodalmat minden kormánykijelentés iránt. A ministerium ismételt színleges lemondásai és örökös parlamenti cselofságai általán kiirtották a nemzetben az államférfiak iránti tiszteletet, mert mindenki látta, hogy ezek nem mint nagy és komoly hazafiui kötelességet űzik a politikát, és nem az ország szent érdekeit tartják szemök előtt, hanem cynicus nagyravágással dominiumnak tekintik a reájok ruházott kormányt s játékot űznek a politikából. A bánásmód, melyben ez alkudozások alatt Tisza az országgyűlést részesíté, és az eljárás, melyet pártja követett, nem ütötték meg a tisztesség mértékét, mert a párt is vezérét követve ahárhányszor eszerben hagyta saját álláspontját, sőt a házban tett kijelentéseit és határozatait sem respectálta, ellenben minden hamis okoskodást és tarthatlan érvelést elfogadott és terjesztett, melylyel a kormány rossz ügyét védelmezni megkísérté. Midőn népképviselők szóban vagy írásban adott programmjokat sorba megszegték, sőt a kormány előtt hivalkodtak vele, hogy nem törődnek választóikkal; midőn városaik és megyéik nyilatkozataira nem hallgatva máról holnapra véleményt eseréltek s a parlamentekben hallatlan könnyűséggel tüzeskedtek és szavaztak oly javaslatokra, melyekről rövid idővel előbb tanuk előtt kárhoztató itéletet mondtak s a meg nem szavazást ígérték; midőn olyanok is, kik nem szavazták meg az egyik vagy másik törvényjavaslatot, nyilván azért, hogy választóik előtt szebb színben mutassák magukat, már legközelebb ismét beállottak azok sorába, kik a kormánynak szekerét tölték; midőn kisült, hogy némely népképviselők a kormány tudtával és beleegyezésével szavaztak a kormány ellen, hogy azután visszabújjanak a miniserelnök gratiájába s megtartsák számára kerületeiket; midőn híre futott, hogy egyes követ urak szavazataikért a kormány mellett alapítványi jószágok olesó bérletével vagy hivatalos kinevezésekkel jutalmaztattak: akkor világos lón az ország előtt, mely ezeket látta és hallotta — mert minden megye ismeri és figyeli a maga képviselőjének publicus és privat dolgait, — hogy korunknak mételeyétől a képviselőház sem maradt ment, és hogy a nemzet legmagasabb foruma, a törvényhozás, sem áll többé azon a piedestalon, melyen mint trónján a király vagy ol táron a feszület szentnek és sérthetetlennek kell állania azon testületnek, melynek hivatása, hogy millióknak alkosson törvényt, s mely magáról azt mondhassa: én vagyok a nemzet, én vagyok Magyarország alkotmánya.

De hazánk súlyedésének szomorú történetében nem volt elég a bel-állapotok kuszáltsága, az Ausztriához való viszonynak rosszabbra változása s ezek következtében az országgyűlés fokozatos elkoresosodása; hozzájárult még egy nagy szerencsétlenség, hogy a külviszonyok átalakulása a keleti háboruban a magyar nemzet állását Európa népei között veszélyessé tette, s a magyar államot hatalmas megtámadásoknak s a szláv népek nemzeti törekvései között a létért való küzdelemnek állítá elébe.

Részben nem tőlünk függött a keleti kérdés színrehozatala s a keleti háború megindítása és lefolyása. Más európai nagy hatalmasságok és nevezetesen Oroszország akarata elhatározó volt arra nézve, hogy kitörjön a keleti válság. Törökország romlott kormányzata egy örült fejedelem alatt és a délszláv kis államok s a keresztény népek viszonyai és törekvései, mint helyi tényezők kétségkívül szintén tetemesen hozzájárultak, hogy az orosz politika terveinek valószínűsítéséhez fogott. Azonban, hogy a keleti kérdés apró villongásokon kezdve oda fejlődött, hogy négy éves háborúság lett belőle; hogy Oroszország beavatkozott és hódított; hogy a Törökbirodalom Európában a megsemmisülés széléig ért, és hogy a panslavismus eszméje az összes szláv népek előtt a megvalósulás stádiumáig érett; hogy hallatlanul vérengző háborúk után oly béke kötöttet, melynek értelme nincs és hatálya nem lehet, és hogy egy európai béke-congressus után világháború előtt állunk; végre: hogy Ausztria és Magyarország Bosznia elfoglalására pazarolta pénzét s ezen szerencsétlen vállalatban lekötötte hadi erejének egy részét; hogy mindez így történt és történhetett, annak okát nem szabad pusztán Szt.-Pétervárott és Berlinben keresnünk, mert saját politikánk is okozója mind ezeknek, mivel az osztrák-magyar monarchia a keleti kérdésben annyira érdekelt fél, hogy abdicatio nélkül passiv szerepre nem szorítkozhatik. Mégis ezt tette éveken keresztül, az orosz-török háború végeig, s activ fellépésre csak a berlini békekötés után szánta el magát, midőn már késő volt; ezen activ fellépését is eltévesztette és rosszul végezte. A mulasztás hibájába esett s a monarchia keservesen fog meglakolni e mulasztásért.

De nemesak mulasztásaival rontotta meg helyzetét Európában, engedte nagyra nőni a hódító Oroszországot, mely satelleseivel immár Magyarországot egészen körülkarolja: hanem boldogtalan kormányférfiai annyira mentek, hogy valósággal elősegítették Törökország bukását, szították a szerbek és egyéb délszlávok forradalmait, feltartóztatták a törökök győzelmeit, sőt még a szerb háború kezdetén Reichstadtban valóságos egyességet kötöttek Oroszországgal Törökország feldarabolására, s ezen pactumban bizakodva összefont karokkal szemlélték az oroszok minden győzelmét, legtöbb törekvésüket Bosznia meghódítására irányozván. Ezen ép oly rövidlátó és bűnös, mint nemtelen és kapzsi külpolitika a sanstefanói szerződésben kapott ítéletet, hogy a saját álláspontjából is teljesen elhibáztottnak bizonyuljon. Második részében pedig a bosnyák háború eseményei

s az innen keletkezett pénzügyi zavarok és belső válság mondották ki reá a kárhozatot.

Ma egész Európa gúnyolja ezt a politikát, miatta elkeseredtek a monarchia népei; a magyar nemzet pedig vádat emelt ellene.

Ezen politikát gróf Andrássy Gyula és Tisza Kálmán csinálták. Alig lépett Tisza Kálmán a kormányra, kezdődött a keleti bonyodalom. Minden, a mi azóta történt, szemei előtt történt. Minden, a mit Magyarország tett vagy műlasztott, Tisza Kálmán tette vagy műlasztotta. Minden politikai momentum, melyben monarchiánk részt vett, — az irány melyben haladtunk, a szövetségek: melyeket kerestünk, a diplomátia, melyet követtünk, az intézkedések, melyek tettek az, hogy egy legközelebből érdekelt nagy hatalom, minő Ausztria-Magyarország egy millió begyakorolt fegyverrel érdekeinek védelméről s az önálló cselekvésről lemondott — mindez Andrássy és Tisza akarata szerint történt. Négy éven át ezen urak rendelkeztek a monarchia egész erejével, és mi lett az eredmény: sem az, amit ők akartak, sem az, amit a nemzet követel, hanem az, amit Oroszország szándékolt.

Lehetetlen el nem szörnynedni politikájuk eredményén, ha összehasonlítjuk a keleti állapotokat és monarchiánk helyzetét Európa közepén a mint volt négy évvel előbb s a mint áll ma; s lehetetlen a legnagyobb aggodalom nélkül tekinteni a jövőbe, ha az eddig történt dolgok és változások következményeit levonjuk. Pedig a historia nem áll meg azért, hogy nekünk időt engedjen hibáink consequentiáitól menekülni.

A nemzet ösztöne első kezdettől érezte a keleti kérdés veszélyeit és a követett kormány politika rosszását. A magyar közönség okoskodott e kormány politikája ellen, tüntetett, felírt, az ellenzék interpellált és beszédeket mondott; a kormány minderre nem hajtott semmit s a szabadelvű párt a kormány-politikát helyeselte, számára bizalmat és pénzt szavazott meg.

Hibás-e a nemzet maga? Alig lehet mondanunk, hogy nem. Midőn a magyar faj életéről és jövőjéről volt szó, s ezt mindenki tudta és vallotta; midőn körülé ráczok és oláhok fegyvert ragadtak s fajrokonaiik idebenn kárörömtől sugároztak: a magyar nemzetben nem volt az akaratnak akkora ereje és elszántsága, hogy a rossznak felismert kormánypolitikát megdöntötte volna. Oppositiója puha volt, mint a gyermekesírás, mert szavak és nem tettek oppositioja vala. A honpolgárok félig demonstráltak, a képviselők félig opponáltak, a kormány félig cselekedett s a sok fél rendszabálylyal mindenki beerte. Szalmatűz volt a lelkesedés a törökök mellett, midőn győztek Plevnánál, mert segítségökre nem ment senki. Morszárdurrogás volt a népgyűlések határozata, mert midőn a kormány betiltotta a gyülekezési jogot, a nemzet szabadságainak védelmére meg se mukkant. Hiába való fecsegés volt a képviselőház annyi vitája a keleti

kérdésről, mert soha nem született azokból elhatározás. A kormány tehetett, a mit akart, a többség támogatta és az ország tűrte.

Igy kerültünk azon sanyarú külpolitikai körülmények közé, melyekben vagyunk, s melyekért, ha lakolni fog a nemzet, ha egykoron az ivadék keserves panasza illeti korunkat — mint a hogy Ulászló korát vádolja századok múltán a magyar, a miért bekövetkezett a mohácsi veszedelem — úgy a szerenesétlenségért, mely Magyarországot a keleti háború folytán fenyegeti, nem csak a felelős ministerek Andrássy és Tisza fogják viselni a bélyeget, hanem osztozni fog e felelősségben az egész országgyűlés és kiváltképen ama szabadelvű párt, mely három évig támogatta ezen politikát. És nem fog menekülni a vádsúly alól senki, ki ezen kritikus napokban élt és szerepelt, nem maga az egész nemzet, melyre azt fogják mondani, hogy tudta jól, a mi rossz, és tudta igen s mi jó, de nem cselekedte azt, mit jónak hitt, és nem gátolta azt, mit rossznak tudott.

Mert vannak a nemzetek életében szomorú korszakok, midőn az észnek nincsen erénye, és az erénynek nincsen tehetsége. Ilyen volt az, midőn Athenae inkább hallgatott Philippos követeire, mint Demosthenes hazafiságára. Ilyen volt Róma, midőn a senatusban eladósodott lovagok ültek s keresték a proconsuli hivatalokat, hogy adósságaikat fizethessék, a népet pedig a caesarok felfogadott tribunjai ízgatták, hogy kenyeret s játékot kérjen s ne gondoljon a respublicával. Darabig még fenállt Róma és Athen, de nemsokára hatalmas szomszédok s vándorló népek áldozatául estek.

Mikor a kormány keleti politikája oda fejlődött, hogy számára nem mert Tisza a hódolatra nevelt kormánypártra sem támaszkodni; mikor már ámitani sem lehetett többé, mert betörni készült Bosniába; midőn szándékát bevallani restelte, s politikáját igazolni nem bírta: a magyar kormányelnök feloszlatta a múlt országgyűlést s újat választatott.

A választásokat kéz alatt elintézte a főispánokkal. Politikáját beszélt Debreczenben. Ezen beszéd nem volt igaz. Csak arra való volt, hogy a választókat félre vezesse, arra való volt, hogy a kormánypárti jelölteket a gondolkozástól kimélje meg. Legyen mit mondaniok, ha a kiegyezés miatt számon kérik őket, legyen szavuk a keleti kérdésről, melylyel elfedhetik, hogy nincs politikájok.

A nemzet maradjon tájékozatlan, midőn választ, viseltesék egy kevés bizalommal, midőn szavaz; a megválasztott képviselők pedig ne legyenek programmok által kötelezve semmire, de legyenek választásukért költség és protectió fejében a kormánynak lekötelezve mindenre.

Tisza választatott, kevesebb erőszakkal mint ügyességgel. Az ámitást annyira vitte, hogy 3 napig titkolta a magláji vérfürdőt, nehogy a megkezdett választásokat veszélyeztesse. E választások eredménye erköl-

csi vereség, de számszerű győzelem lón. Az erkölcsi vereséget az által szenvedte a kormány, hogy Tisza Debráczenben megbukott, hogy Budapesten az ellenzék a belvárosban s két külső városrészben győzött, hogy a legnagyobb magyar városokat sorban elvesztette, hogy a legtöbb magyar ajkú megyében a kormánypárti jelöltek kibuktak és hogy a szélsőbal kétszer annyi pártnak jött vissza, mint haza ment.

A győzelem abból állott, hogy a kormánynak kétharmad többsége van az új képviselőházban. Hogy kitudta vinni, miszerint egész Erdély, az egész Bánát és Bácska kormánypárti jelölteket válasszon, mi magában több mint 100 képviselőt adott Tisza Kálmán rendelkezésére, vagyis pártjának felét. Néhány felső megyében a főispánokkal kizárólag kormánypártiakat juttatott a képviselőházba, de magyar megyék közül csak kettő, Vas és Szathmár sorakoztak a kormánypolitika körül. Győzött a kormány abban, hogy nagy erőlködéssel a ránézve legveszedelmesebbnek tetsző mérsékelt ellenzékét megfogyasztotta, mely célra sok helyütt Tisza Kálmán a szélsőbal szövetségét kereste. Győzött a kormány abban is, hogy megtörte a szászok oppositioját, és hogy elhódított néhány nemzetiségi kerületet. Győzött végre a kormány az által, hogy bosnyák politikájával a horvát nemzeti pártnak kiszolgáltatta egészen a horvát tartománygyűlést, minck fejében harmincz horvát szavazatot kapott a kormánypártnak.

A ministerium nagyra is volt diadalával s hirdette fennen, hogy a nemzet az ő politikáját helyesli és pártfogolja. — Egy hónappal később pedig a ministerium beadta lemondását.

De hisz ez is csak komédia volt, mint a többi lemondás.

Az új országgyűlés pedig összehivatott Budapestre október 17-ikére.

Mint történhetett, hogy annyi csalódás után, a mennyi a nemzetet érte, oly népszerűtlen ember, minővé Tisza Kálmán vált, egy a közvélemény által rossznak tartott politika számára akkora többséget szerezhetett? Mi magyarázza meg azt, hogy a választó polgárok túlnyomó többsége Tisza Kálmán mellé sorakozott és neki kétharmad többséget küldött? Ezen jelenség csodálatos. Mert vagy fel kell tennünk, hogy mindazok csalódtak, kik a kormány belügyi, kiegyezési és keleti politikáját rosszalották, és hogy mindazon városok és megyék, melyek az önálló vámerület és magyar nemzeti bank mellett, a török integritásért s a bosnyák foglalás ellen felírtak és határozatokat hoztak, nem fejezték ki az ország közvéleményét; fel kellene tennünk, hogy Tisza belkormányzatának eredményei felvirágoztatták a hazát, s a választók tömege akkora jólétnek örvend, hogy meg van elégedve: vagy ha csakugyan a jólét hanyatlott, az adóteher növekedett, a közigazgatás nem lett jobbá, a kiegyezés nem érte célját, az egyensúly nincs helyreállítva és a keleti események valóban Oroszország hatalmi terjeszkedését eredményezték, úgy megfoghatatlan, hogy azon választók, kik ismételve ellene nyilatkoztak ezen politikának, és kik adókönyvecskéikben és telekkönyveik C. lapján meg-

olvashatják, mit jelent rájuk nézve ezen politika, kiknek még fiait is elhurezolták Boszniába: megfoghatatlan, hogy ezen választók miként járulhattak szavazataik tömegével ahhoz, hogy Tiszának óriási többséget szerezzenek, s három további esztendőre biztosítsák uralkodását.

Ezen ellenmondáson ép oly bajos eligazodni, mint a milyen lehetetlen eltagadni, hogy így történt. És ebből azon szomorú tapasztalás következik, hogy Magyarországon nem egészséges a parlamentarismus, s valamint gyakran a képviselőházban az alkotmányosság merő alakiság, úgy kívül az országban a népképviselési rendszer nem bírja azon erkölcsi alapelveket, melyek más gazdagabb, műveltebb, egyöntetűbb és egy nemzetiségű államokban a népnek valóságos garantiákat adnak, hogy saját felfogása legyen irányadó a törvényhozásban, s a nemzeti akarat kifolyása vezesse a kormányt.

Felette sajnos, hogy a legtöbb választás Magyarországon, mely 1861. és 1865. óta történt, bizonyosságot tesz azon állítás mellett, hogy a népképviselési rendszer és a választások, melyek itt eszközöltetnek, a választási törvény ismételt módosítása daczára sem feleltek meg a hozzájuk kötött várakozásnak, eredményeikben nem váltak a nemzet hasznára, nem tudták megóvni és érvényesíteni a magyarság és a magyar állam érdekeit, s e választások alkalmával nem tudta kifejezésre hozni a nemzet hamisítatlan gondolkozását. Ellenben igenis a legtöbb vidéken politikai és erkölcsi mételety terjesztett a nép között, vásár tárgyává tevő a meggyőződést, pazarlásba vitte a politizáló úri osztályt s oly áldozatokat követelt a képviselő jelöltektől, melyeknek helyreplátása nem egy esetben hivatalkeresésre vagy pénzkeresésre indítá a népképviselőt. A magyar választások értéke így vesztett hovatovább. Nagyon sok képzett és jeles ember, ki vagy kerülte a korteskedést tisztesség okáért, vagy szegényebb sorsban nem viselhette a költséget, visszavonúlt a törvényhozástól. Sok talentom egymásután a ministeriumokban, a bíróságoknál, főispáni, tanügyi vagy kataszteri állomásokon helyezkedett el s ott hagyta a politikai küzdőtért. Ellenben szaporodtak a képviselőházban a gyenge tehetségek, kiknek úri mód vagy szolgabírói állás megkönnyítette a választást. Mindezek felett pedig feljöttek azok, kiket a kormány pénzzel és protectióval segített, hogy megválasztassák magukat. Innét van, hogy Magyarországon minden választásnál az nyert többséget, ki a kormányt vezette, tekintet nélkül arra, milyen politikát csinált. A majorítások kulcsát megtalálni igen könnyű, mihelyt nem az elvi szempontokat figyeljük, hanem a gyakorlati eljárást tekintjük.

A kormánynak minden választásnál rendelkezésére áll az egész hivatalos apparatus, politikai, pénzügyi, igazságügyi, vasúti, uradalmi hivatalnokok, és minden tartózkodás nélkül felhasználja ezeket; soha sem hiányzik a kormánynak a papság támogatása, minthogy ő gyakorolja a kegyúri jogokat. A főispánok felhivatnak Budára s kerületenként megbeszélnek

a miniszterrel, kit lehet keresztül vinni, s ki milyen ember; s ha a megállapodás megtörtént, felléptetik a kormánypárti jelöltet s nevezze magát bár szabadelvűnek, vagy játszassa a függetlent, tényleg nem sokat különbözik a hivatalos jelöltektől, melyeket Franciaországban az imperialismus nyílt-szívűen megnevezett kormányjelöltekül. Ha pénz kell — választásoknál az sem hiányzik a kormánynak. Valószínű, hogy a miniszterelnökség rendelkezési alapja s a belügyministerium rendőri czélokra szolgáló rendelkezési alapja pár százezer forintot szolgáltatnak; a pénzügyministerium gondoskodik arról, hogy ama bankár consortium, mely Magyarországgal kötött üzleteiből húz nyereséget, ilyenkor a legutolsó kölcsönűzlet provisiójából egy kis részt ajándékképen ajánljon fel a pártnak, melynek végrehajtó bizottsága pénzzel segélyezi a kormányjelölteket. Ily módon a kormány mindenkor rendelkezik pénzzel a választási költségekre, miglen az ellenzék rendesen szegény, s jelöltjei a maguk zsebéből kénytelenek költenek. Oly éhes országban, minővé Magyarországot tették, csak az mondhatja meg igazán, mekkora hatalma van a pénznek, ki végig nézett valamely választást. Azelőtt még többbe kerültek a választások, de most már annyira jutottunk, hogy olesóvá lettek a szavazatok. Ezen felül a kormánynak hatalmas választási eszközt nyújtanak a kinevezések, áthelyezések, kitüntetések, melyekkel egyesek buzgalma serkentetik. Tisza Kálmán bőven élt most ezen eszközökkel s annyi fortélylyal bírt, hogy a korteskedés jutalmául adott különböző kinevezéseket és kitüntetések, nem rögtön és nem egyszerre tette közé a hivatalos lapban, hanem egymásután lassan, nehogy szembetűnjék, úgy, hogy a „Budapesti Közlöny“ még most is folytonosan hozza azon személyi vagy dologi rendelkezéseket, melyek a választások idejéből származnak. Egyik helységnek vásárjog kell, megadatik, ha kormányjelöltre szavaz, másiknak posta vagy járásbíróág ígértetik. Hány községnek van pöre a kincstárral vagy bérszerződése, hány befolyásos földesúrnak van baja adóhátralék miatt: mind meg annyi módja, hogy egy ügyes kormány lekötelezhesse jó szolgálatokkal a választókat, jó szolgálatok fejében.

Igy választanak Magyarországon, és ezt a mesterséget senki sem érti jobban, mint Tisza Kálmán.

De van még egy ok, tisztességesebb mint a többi, de nem kevésbbé aggodalmas, mely minden élelmes kormánynak biztosítja a többséget, bárminő politikát kövessen a képviselőházban. Ez abban fekszik, hogy a nemzetiségi megyékben s nevezetesen az oláhság, a tótság és a ráctság között a magyar földesurak csak úgy tarthatják fenn befolyásukat, s a magyarság hegemoniáját a megyében, ha a kormánynyal szövetségbe, ennek támogatásában részesülnek. Ez magyarázza meg, hogy Erdély és a Bánát mindenkor kormánypárti, mivel ezek érdekében nincs más választás, mint a kormány segítségével választani kormánypártit, vagy a kormánytól elszakadva a nemzetiségi jelölteknek engedni át a tért. Ezen szomorú

kénytelenséghez járúl Erdélyben a birtokosság szegénysége és eladósdása, hogy sem a választásokra költekezni nincs módjában, sem feljönni Pestre s háztartást vinni, otthon pedig kis gazdaságukat elhanyagolni nem akarják. Az erdélyi urak tehát rendelkezésére bocsátják kerületeiket a kormánynak, s kik Magyarországból kikopnak, Erdélybe mennek követséget keresni. Így most is Erdélyből került fel mind a három Tisza és velök Móricz Pál és Hegedűs Sándor, s oda viszik le hír szerint pótválasztásra Jókai Mórt és Csernátony Lajost.

Legfőbb ok azonban, hogy mért szerezhették Tisza Kálmán ezúttal többséget, bizonyos fatalisticus közöny, mely Magyarorszáiban ellepte a közéletet, mint fagyos dér az őszi réteket. Annyit esalódott a közönség s annyiszor vezetett félre a kormány és saját képviselői által, hogy az általánossá vált pessimismus azon hitben állapotott meg, hogy itt már senki sem képes segíteni, s úgy találták a választók, hogy mindegy, akárki lesz a képviselő és akárminő párthoz tartozzék, mert egyik párt olyan mint a másik, s egyik képviselő sem tartja meg ígéretét s a választóknak adott szavát. Ennek folytán nagy részvétlenség mutatkozott a választások iránt, és ezen részvétlenség kedvezett a kormánynak, mely hivatalos szervezettel bírt s a saját választóit szolgabírák és falusi jegyzők vezetése alatt vitte be szavazni.

Ily körülmények folytán nem az a csoda, hogy Tisza Kálmánnak erős többsége van, nagyobb csoda az, hogy vele szemben erős oppositio áll.

S még más lett volna az új választások eredménye, ha az egyesült ellenzék életre való.

A fusióval keletkezett óriás szabadelvű pártból Tisza politikája kikergette az embereket. Az első szakadás két szabadelvű pártot teremtett: a szabadelvű kormánypártot, és a független szabadelvűeket. Elvi különbség ezek közt nem volt, de a politikai válaszfal annál magasabbra emelkedett, minél messzebb folytatta Tisza Kálmán a maga mesterségét. Utóbb a pártvezér makaessága és göggye, hogy senkire sem hallgatott és senkit meg nem becsült, újabb forgácsokat metszettek le a kormánypárt oszlopáról. Sokan nem jártak többé a körbe, mások kiléptek onnét. A parlamentben össze-vissza folyt a beszéd s történt a szavazás. Sokan érezték szükségét annak, hogy az ellenzék tömörüljön, mert lehetetlen volt ellenzéki actiót folytatni, mikor a kisebbség három pártból és számos pártonkivüliekből állott.

Egyesülni kellett volna független szabadelvűeknek és conservatíveknek, kilépni a kormánypártból és csatlakozni az ellenzékhez kellett volna a dissentereknek a nagy vámvita előtt, s akkor a kormány javaslataival megbukik s nem vagyunk tíz évre lekötve oly vámszövetségben, mely

Ausztriához gyarmatúl kapcsolja Magyarországot s kivitelét a külföldre képtessé teszi; azonban a conservatív töredék és a független szabadelvűek közötti rivalitás annyit akadékoskodott és a kormánypártban levő elégtelenség határozatlansága addig habozott, míg az egyesülés elkésett. — Akkor jött létre a nem közjogi ellenzék töredékes pártjainak egyesülése, mikor a kiegyezés lényeges részei már mind meg voltak szavazva. Ekkor az új egyesült ellenzéknek már nem volt hivatása, nem volt oly érthető célja, mely mellett az ország lelkesülhessen. — Az egyesülés nem volt egyéb, mint a gyöngye pártok szövetkezése a választásokra. Érezték ugyanis mindannyian, hogy Tisza Kálmán oly kiméretlenül fogja a választásokat vezetni, hogy elmorzsolja az ellenzékot. Hitték, hogy az erők összefoglalása által jobban daczolhatnak a kormánynyal, s annyiban igazuk volt, hogy ha ezt nem teszik s conservativek és a független szabadelvűek külön-külön léptetik fel jelöltjeiket a kerületekben, sem a conservatív párt nem számíthat arra, hogy azt a húsz tagot is felhozza, melyből állott volt, sem a független szabadelvűek nem bírnak ellentállni a szélső bal és a kormány szorításának. A párton kívüliek pedig és a disszenterok, kikre Tisza leginkább haragudott, egészen kiesnek vala a választásoknál. Az egyesülés tehát elkésve is nem volt hiba, hanem kényszerűség.

Csakhogy a mit ezen ellenzékiek csináltak, tügyetlenül csinálták. A coalitio nehéz volt, és a pártprogramm szintelen vala. Azontúl e párt solid elemei egyáltalán nem értettek a korteskedéshez, jobban értették azt Tisza és jobban a szélsőbal. A párt nem volt szervezve s a központot kivéve sehol sem gondoskodott arról, hogy összegyűjtse hiveit s megalakuljon. Végrehajtó bizottsága kényelmes téltelenségben töltötte napjait s levélíráson túl nem foglalkozott semmivel. A pártnak nem volt világos politikája, nem volt elismert vezére, nem voltak apostolai és nem volt pénze. Egnéhány ember, legkiváltképen Apponyi, Ürményi, Horánszky és Szilágyi Dezső tettek valami keveset, hogy életet öntsenek a választásokba. Egyébiránt ráhagyták mindenre, hogy gondoskodjék magáról, minden megyére és minden kerületre, hogy akar-e egyesült ellenzéki követet választani, vagy sem. Minden szervezet, minden agitatio nélkül folyt ezen ellenzék részéről a választás s nem az ő érdeme, hogy nem fogyott meg inkább, mint a mennyire tényleg lefogyatkozott. Hogy ma az egyesült ellenzék tekintélyes csoportban ül a képviselőházban, az a választásnak érdeme, hogy az országban szerte sok vidéken akadt befolyásos férfiak, kik nem akarták tovább viselni a Tisza kormány igáját, sem a balszélre átcsapni nem akartak, s áldozva és fáradva egyesült ellenzéki képviselőket küldtek az országgyűlésre.

Önzetlen hazafiság földjéből kelt ki ezen ellenzéki párt. Soha ne feledje, milyen tisztességgel tartozik választóinak.

A kormány, melynek feje görcsösen ragaszkodik a hatalomhoz, tárczáit leginkább az egyesült ellenzékétől féltette s ezért minden erővel ennek megterésére igyekezett. Botrányosan küzdött ellene Nógrádban, Nyitrában, Ugo-

csában s Erdély több választó kerületében, s hol maga győzni nem bírt, szívesen segítette a szélső balt győzelemre. Borsód, Pest, Veszprém, Zala megyék tehetnek róla tanúbizonyságot.

Czélt is ért a kormány — az egyesült ellenzék számban veszített; de nem veszett annyit, hogy ne legyen jelentékeny tényező az új országgyűlésen.

A szélső bal nyert a választásoknál legtöbbet; kétszer annyian ülnek hívei a padokban, mint ennek előtte.

Ennek okát is könnyen megadhatjuk. A közügyek romlása mindenkor kedvez a szélsőségeknek. — Valahányan elvesztik reményöket a békés és törvényes megoldás lehetőségében, radicalis cselekvéstől várják a fordulatot.

Miről folyt három évig a vita? A kiegyezésről Ausztriával. A nemzet látta, hogy a szabadelvű párt nem boldogul. A conservativektől ez irányban nem remélt ellenkező politikát. Tapasztalta, hogy aspiratióit, melyeket maga Tisza vallott lehangosabban s melyeknek jogosultságát a Deák-párt sem tagadta soha, egyedül a szélső bal tartotta fenn. Ezen párt egy évtizeden át következetes maradt elveihez. Programja egyszerű és mindenki által érthető, politikája tiszta, határozott és világos: Magyarország teljes állami függetlensége. A viszonyt Ausztriával egyedül a personalis unióval fogadja el, s minthogy 300 esztendeig ez vala egész Magyarország közjogi álláspontja a *pragmatica sanctio* előtt ép úgy, mint a *pragmatica sanctio* után, a nemzeti hagyomány ezen politikának inkább kedvez, mint az 1867-iki kiegyezésnek, mely még nem vert gyökeret, s még mindig az államjogi kísérlet természetével bír. A tíz évi *cyclus* lefolyván, a kiegyezés ideiglenes részeinek sikeres megújítása okvetlenül megszilárdítja vala Magyarországon a 67-iki alkotmány iránti ragaszkodást, ellenkezőleg egy elhibázott egyezség, okvetlenül megrendíti a 67-iki alkotmány iránti hitet és hűséget. Tisza Kálmán kiegyezése nem csak ártott az országnak, hanem meg is hurcolta a nemzetet. A folytonos meghátrálás a jogról vagy az annak érvényesítéséről való lemondás, a megaláztatások, melyeket a magyar kormány és általa Magyarország az osztrák ministerektől, ezek nyilvános beszédeiben szenvedett, vagy a bécsi banktól az igazgatóság nyomtatott jelentéseiben eltűrt; önérzetében és becsületében sértették az ily bánáshoz nem szokott magyart. Tisza zsebre rakott mindent, mert ez volt a hatalom megtartásának bére, de az egyszerű honpolgár areza pirúlt és lelke felháborodott. Csoda-e, hogy igen sokan az intézmények rosszaságának tulajdonították, a mi a viszonyok súlyának és a kormánypolitika hitványaságának volt betudandó? Elfordultak tehát a közjogi alaptól sokan, és átmentek a közjogi oppositíóhoz. Sok volt balközépi kerület elszakadt Tiszától; sok volt Deákpartí férfiú nem érte be azzal, hogy bucsút mondott a sza-

badelvűpártnak, mely a szabadelvűséget annyira compromittálta, hanem hamar oppositíóba ment, nem akart megállni féluton, átállott inkább a szélsőbalhoz. Tette azt annyival inkább, mert az egyesült ellenzék programjában nem talált elég pozitív politikát, s nem talált kötelező garantiákat, hogy többségre jutván e párt, nem fogja-e folytatni ugyanazt a rendszert, mely 67 óta különböző változatokban járta, míg Tisza alatt culminált, azaz Magyarországot a bukás szélére juttatá. Az elégtelenség mindazzal, a mi történt, jobban szaporította a szélső balt, mint a bizodalom, hogy a szélső bal fog tudni segíteni. Oly időkben, minőket most élünk, az emberek nem igen kérdik a jövőndőt, csak a gonosz jelentől kívánnak megszabadulni.

Ezen kétségbeesett hangulat, mely erőszakos indulattal tört a kormány ellen, volt bizonyára legfőbb oka, hogy a szélső bal elterjedt. Ez szerezte neki a debreczeni, szegedi, kecskeméti, halasi, veszprémi, kaposvári és sok más diadalokat. Ezenkívül legtöbbet köszönhet a szélső bal kitérő szervezetének, mely tíz évi gyakorlatban behálózta az országot, folytonos érintkezésben van a néppel s minden kerületben személyes összeköttetéseket cultivál. Csak így lehetséges, hogy a párt bizottsága ismeretlen jelöltet küld valamely választó kerületbe, s az ott többségre tesz szert. Csak ily szervezettel lehet pénz nélkül eredményeket felmutatni. És meg kell vallani, hogy Magyarországon a szélső bal választói vannak legkevésbé corumpálva, sőt ezek a választók, bár műveltségük színvonala alsóbbrendű, hazafiságukban szeplőtlenek. Választanak meggyőződésből, s nemesak nem fogadnak el pénzt, hanem igen gyakran ők hoznak áldozatokat a választás költségeinek fedezésére, sőt a párt központi kiadásaihoz is nem egyszer hozzájárultak gyűjtéseikkel.

Vele jár ezen pártszervezettel a szélső balon szokásos vendég szereplés, hogy Simonyi Ernő és Verhovay, Helfy, Németh Albert és mások városról városra, faluról falura kóborolnak beszédeket mondani.

Piaczi gyűléseken izgatják a népet, olvasóköri lakomákon pajtáskodnak a kolomposokkal: de ki venné ezt nekik r ossznéven, mikor bizonyos, hogy más módon nem boldogúlnak a vármegye ellen. A korteskedésnek ezen neme bizonyára van oly tisztességes, mint a vesztegetés.

Igy folytak le a választások mindenféle visszaéléssel mint azelőtt, de nagyobb esőndben és békességben, mint bármikor. Semmi sem volt képes a népet fölzaklatni. Az előtt kicsiny dolgoknak s apró személykérdéseknek neki hevült, most még a bosnyák háború se bírta felrázni egykedvűségéből. Meghajlott a tények előtt vak resignációval, tűrte a kormány gazdálkodását elfásult lemondással. Csalódása nem költé haragra, felvállalta a bajt mint a betegséget, melyről tenni nem lehet. Más országba, ha gokvalamely kormány programjával megbukik s igéreteit be nem válthatja, van annyi becsülete, hogy visszalép; ha pedig vállalkoz-

nék ellenkezőjét teüni annak, a mit ígért, s rüt politikáját keresztül vinné, a választásoknál csufosan megbuknék.

Tisza Kálmán kiegyezési politikája bár hol a világon, a hol alkotmányosság uralkodik, a legnagyobb visszatetszést szült volna a nemzetben, s az érdekeit féltő nép nem hagyta volna abba az ellenkezést, elannyira, hogy az ily politika kivihető nem lett volna; ha pedig választásokra kerül a dolog, a kormány és pártja menthetlenül elbukik. Nálunk nem így történt. Mihelyt a kiegyezés a törvényhozáson keresztül ment, az emberek elfelejtették és megbocsájtották. Pedig az alkotmányos felelősség szempontjából a választóknak ezt nem lett volna szabad megtorlás nélkül hagyni.

Azt bizonyítja ez, hogy Magyarországon a pénzügyi és nemzetgazdasági kérdéseket a nemzet még most sem érti, s fontosságukat nem tudja megbecsülni. Ha azokról van szó, nem szeret figyelni, nem érez és nem foglal pártállást, földmivelő nép lévén, vám, bank, hitel, indireet adók, kereskedés és forgalom látkörén kívül esnek, beéri azzal, hogy jó termése legyen, mely házi szükségletét fedezze. A hitelkérdésben a vidéki takarékpénztár váltó tárczája és a zsidó uzsorás kölcsöne szabnak határt felfogásának; a pénzügyekben az adóhivatal és az adókönyvecske képezik finandális tudományát: ezért a kiegyezési kérdések óriási fontosságáról csak homályos fogalmat alkotott magának a nemzet, bár három évig hallotta magyarázni beszédekben és újságezikkekben, s mikor a dolog bevégeztetett, bár mindenki tudta, hogy rosszul végeztetett el, a legtöbben nem bánták akármi történt, csak hogy túl estek az unalmas vitatkozáson. Jól tudta Tisza Kálmán, hogy ez így lesz, hogy ha bevégeztett ténynyel lép a választók elé, azok ezzel többé nem törődnek, s neki könnyű lesz új ígéretekkel, új majoritást teremteni magának.

De ha a magyar nemzetben nincs fogékonyaság a pénzügyi és nemzetgazdasági kérdések realismusa iránt, a magyar faj érdeke, az alkotmányos szabadság és a háború iránt érzéke mindenkor kitünő vala. Azt a legutolsó paraszt is tudja, hogy ki a mészka, s hogy a rácz és az oláh a magyarnak nem barátja, azt is emlékében tartja; senki előtt nem titok, hogy a török az oroszoknak ellensége, s hogy másfél század óta a csárok háborúkat viselnek ellene, s Konstantinápolyt akarják meghódítani; mindenki érzi, hogy a török birodalom bukása után Magyarországra kerül a sor, mert az oroszok hódítani akarnak és a pánszlávok egységes birodalmának szüksége van Magyarországra; azt is belátja férfi és gyermek, hogy nem alkotmányos dolog háborút viselni és pénzt költeni az országgyűlés tudta és belegegyezése nélkül, valamint hogy nem jó dolog a magyar szabadságra, ha a bécsi kamarilla és a granicsár tábornokok politikája kerekedik felül, mert módunk volt ezt a politikát kitapasztalni; aszszony sincs az országban, ki fel ne fogná, mit tesz az, ha elviszik a legényeket Boszniába éhezni, fázni, megbetegedni, megsebesülni és meg-

halni; és mégis a nemzet még a bosnyák politikát is lenyelte, szeme láttára, füle hallatára történt a bosnyák occupatio s daczára annak, a választók többséget adtak Tisza Kálmánnak. Tán helyeselte a nemzet a bosnyák politikát? — Oh nem! Hanem a magyar nemzet lelke eltompúlt, vére megfagyott. Ilyen minden nemzet, melynek hitét megölték.

A mint választott a nemzet, úgy veszi hasznát. Maga lássa, ha sorsa nem fordul jobbra, ha ez új országgyűlés nem menti meg az államot a súlyedéstől, hanem folytatja a hanyatlást.

Ezen országgyűlésen a kormánynak hetven vagy kilenczven szó-többsége van. Ha a szabadelvű párt meg nem bomlik, ennyivel Tisza bizvást elkormányozhat másik három esztendeig. A szabadelvű kör tagjainak száma meghaladja a 200 képviselőt. A két ellenzéki kör mind-egyike hetven tagot számlál. A párton kívüli képviselők száma tetemes, de azok nem mind ellenzékiek, s ha valamennyien ellenzékiek lennének, a kormánynak akkor is többsége volna.

Ha tehát a számarányokat vesszük, a kormány nagyon meglehet az új országgyűléssel elégedve. Csakhogy Magyarországon még minden kormánynak többsége volt, s mégis három ministerium bukott egymás után.

Ha pedig az új országgyűlés minőségét vesszük tekintetbe, az nem különbözik lényegesen az előbbienektől. Láttunk már közjogi oppositíót nagyobbat, mint most a szélső bal, és láttunk már kormánypártot nagyobbat, mint most a szabadelvű párt. Értelmi súlyban az új országgyűlés aligha gyarapodott. — Nehány veterán képviselő ismét visszavonult vagy kibukott, kiknek jeles tehetsége díszére vált a magyar törvényhozásnak. Somssich Pál és Sennyei Pál báró fődíszei voltak a parlamentnek, de a kétségbeesés egy nemével félreállottak; a ház legnagyobb jogtudósa Csemegi Károly elmenekült a bírói székbe; Perczel Béla volt házelnök s igazságügyi miniszter, kit köztisztelet környezett mindig, búcsút mondott a politikának; Bánó, Muzslay tekintélyesebb volt deákpártiak nem jöttek fel; Kerkápoly megbukott s az idősb Pulszky fel nem lépett, Jókay nem kapott többséget, gróf Zichy Nándor lemondott a jelöltségről. Horánszkynek nem sikerült a választás, Gulner és Mudrony is kimaradtak. — Ennyi intelligentiával szegényebb az új országgyűlés. Egy csapat új ember jött fel, kiknek tehetségéről kettő három kivételével az ország tudomással nem bír. Többnyire azonban a régi nevek szerepelnek az új országgyűlésen, a régi pártállásokban. — Ugyanazon észbeli tehetségek s ugyanazon politikai jellemek állnak az előtérben ezután, mint azelőtt, hanem a viszonyok, azok nagyot változtak, s mentől nehezebbek lettek, az országgyűlés feladata annyival nagyobb lön. Még erről akarunk szólni.

Az új országgyűlés nem felelős a múltakért, de nem szabadúlhat a a multaktól. Ministerek és képviselők nem vehetik át az államot cum beneficio inventarii, hanem tartoznak az örökséget viselni és vállalni a nélkül, s felelősek lesznek azért, hogy a bajokon segítsenek, bár azokat nem ők okozták.

Így az új országgyűlés bizonyára ártatlan mindazon bajokért, melyek a külpolitikai helyzetből folynak, nem tehet róla, hogy a kiegyezésben tíz évre lekötve találta Magyarország anyagi erejét, sem nem oka annak, hogy a belügyek terén oly kúszált állapotok uralkodnak; de mindez nem mentség reá nézve, hogy ha megfelelni nem tud hivatásának, mely nem lehet egyéb, minthogy épen ezen bonyodalmakat szerencsésen megoldja. Mert tegyük fel, hogy ezt nem teszi, mi lesz akkor? A keleti kérdés ránk szakad s eltemet bennünket; az országgyűlés és a belőle származott kormány, mely alatt ez történik, Magyarország vesztével fognak okoztatni, mivel nem gondoskodtak megmentéséről, s hiába hivatkoznak majd Tiszára és Andrássyra, hogy ők voltak a sírásók. Vagy a pénzügyi és gazdasági függés állapotában fizetéseképtelenné lesz az állam, a pénzügyi bukást nehéz politikai válság követi, az államhitel esése a magánhitelviszonyok rázkódását vonja maga után s a különben is eladósodott magyar társadalom általános crisis áldozatául esik: a kormány és az országgyűlés, mely alatt ez történik, hivatkozhatik-e arra, hogy ezt a Tisza-ministerium és a fusionalis szabadelvű párt okozták; senki azt tagadni nem fogja, de mindenki az új kormánytól és az új többségtől követeli, hogy a veszedelmet elhárítsák. Vagy a közigazgatás rosszasága és a műveltség elmaradottsága maradhat úgy azért, mert az elmúlt tíz esztendőnek lett volna feladata Magyarországot a belreformok sorával a nyugateurópai culturállamok közé iktatni: mindenki a múltért okozni fogja a multat, de a jelen kormánytól és a jelen országgyűléstől várja, a hibák jóvátételét és a mulasztásoknak helyreállítását.

Tíz év óta tehát egy országgyűlésnek se volt nagyobb feladata, mint ennek, egyet sem terhelt akkora teletlőség, mint a mostanit.

Kétségkívül első dolga a kormánynyal a múltra nézve leszámolni. A tanácskozások kezdete mutatja, hogy ez az ellenzéknek komoly szándéka. A személyes uralom, melyet Tisza Magyarországon meghonosított, kénytelenül személyes jelleget adott az oppositiónak. Minthogy a kormányban és a szabadelvű pártban csak Tiszának van politikája és az ő akaratát döntő, következőleg Tisza politikáját személyében kell megdönteni. Ha ő bukott: politikájának vége és pártja feloszlik; ha ő marad: politikáját folytatni fogja s a kormánypártot összetartja. A vitákat a házban Tisza nyilatkozatai és beszédei dominálják, más minister ritkán szól, s a kormánypárt inkább szavaz, mint beszél. Mikor pedig Tisza beszél, mindig személyeskedik és provocál, ezért is elkerülhetetlen, hogy az oppositiónak ne váljék személyessé. Első feladatnak tekinti tehát az ellenzék Tisza

Kálmánt ledönteni, hívei ellenben főfeladatnak gondolják, őt a kormányon megtartani. Innét van, hogy alig nyílt meg az új országgyűlés, gyűlöletes viták fejlődtek. Tisza győzne, ha igazsága volna, — és Tisza győzne, ha politikája lenne: de midőn sem a múltat beigazolni nem tudja, sem a jövő iránt megnyugtatóssal nem szolgálhat, nem fog soká ellenállhatni ellenzéi támadásának. Minthogy az ellenzék elszánta magát Tiszát mindenáron megbuktatni, czélját rövid időn el fogja érni. Lehetetlenné teszi neki a kormányzást és ez módjában áll, mert daczára annak, hogy kisebbség, elég ereje van annyi gáncsot vetni Tiszának, hogy ez semmire se bírjon menni. A kormányválság lesz tehát az első kérdés, melyet az új országgyűlésnek meg kellend oldani, s ha Tisza újra kinevezetett végleges minisiterelnöknek, ezzel a válság megoldva nincs, csak elnapoltatott. De a személykérdés és kormányválság, melyet az új országgyűlés előtalált, legkisebb része feladatának; az még nem politika, ki legyen minisiterelnök? Inkább arra kell felelni, miféle politikát kövessen a minisiterium? Ez iránt vajmi kevesen vannak tájékozva a képviselők közül. A helyzetet a parlamentben is a keleti kérdés dominálja. Azon abnormis állapotban vagyunk, hogy a külügyi politika szerint csoportosúlnak a belföldi pártok. Nem lehet ez másként, midőn a külügyi események a létkérdést intézik a nemzethez. Minden magyar kivétel nélkül érzi, hogy országunk sorsát a keleti háború évtizedekre vagy századokra vagy örök időkre dönti el, mint a hogy négyszáz évvel elött a törökök és az izlam hódítása a Balkán félszigeten életére támadt Magyarországnak. Akkor független állam lévén, Hunyadi János és Mátyás király alatt vívtunk a világhódító hatalom terjeszkedése ellen határainkon, és szövetkeztünk a hódító minden ellenségeivel: ma nem lévén független állam s nem állván a nemzet élén nagy férfiak, összefont karokkal nézzük egy hasonló, világhódító hatalom túlkapásait széleinken, sőt még a hódítóval szövetkeztünk, hogy czélját érje. Akkor, hogy 1453-ban a törökök bevették Konstantinápolyt, rá 1526-ban Mohácsnál elveszett Budavára; most ha az oroszok foglalják el Konstantinápolyt s oda a muszka czár teszi át székhelyét, mint tette át Péter czár a Newa partjára, midőn a svédek tartományait elfoglalta: nem fog bele telni 70 esztendő, hogy az oroszok betörnek Magyarországra s hogy török pasák helyett muszka tábornokokat láthatunk az orosz kormányzóságokra feloszlott Magyarország városaiban. Ennek elejét venni lett volna kötelessége Andrásynak és Tiszának harmadéve és tavaly, és velök a boldogtalan országgyűlésnek.

Mindent elkövetni, hogy ez meggátoltassék, kötelessége az új országgyűlésnek. Ám lehetséges-e ezen czélt elérni az eddig követett úton, s valószínű-e, hogy azon államférfiak, kik idáig juttatták a közügyeket, ugyanazon politikát folytatva ellenkező eredményeket érjenek? Ki azt hiszi, hogy ezen politika jó volt, vagyis hogy orosz ellenes volt, és hogy orosz ellenessé lehet irányváltoztatás nélkül; hogy ugyanazon államférfiak, kik idáig botorkáltak a

diplomatiában és szerencsétlenek voltak, ezentúl belátóbbak és szerencsésebbek lesznek, — kik mindezt jóhiszeműleg elképzelik: azok támogassák továbbra Andrásyt és Tiszát. A kik pedig ennyi egyszerűséggel megáldva nincsenek, azok keressenek más politikát és más ministereket.

Más keleti politika pedig más szövetségeket igényel. Andrásy politikájának basisa a német szövetség volt, mely a hármasszövetségre vezetett. Andrásy már 1870-ben ellene volt a francia szövetségnek, úgy szinte Tisza; Andrásy békítette ki a Habsburg és Romanow dynastiákat; Andrásy pártolta az Obrenovicsokat Szerbiában, ő protegálta Romániát és Montenegrót s törökellenes volt mindéig; Andrásyról feltenni nem lehet, hogy a német szövetségtől bármikor tágítson, s Oroszországgal valaha háborúba keveredjék, ha meg nem támadtatik. Ha nekünk a német szövetség nélkülözhetlen, úgy hogy miatta lemondunk a Keletről; ha nekünk a hármasszövetség oly szükséges, hogy kedvéért eltűnjük Oroszország hódításait, s beérjük Boszniával: úgy nyugodjunk meg a külügyi politika vezetésében. De ha azt találjuk, hogy nekünk tűrhetetlen, hogy Oroszország birtoka legyen a Duna, végvára legyen Viddin, tartománya legyen Bulgária, szövetségese legyen Románia, Szerbia és Montenegro, s hogy nekünk e présből szabadúlnunk kell míg lehet: úgy keressünk magunknak más szövetségeket a nyugati hatalmakban, s tegyük jóvá a mulasztásokat, melyekkel hibáztunk, hogy az orosz és porosz nyűgöt lerázhassuk.

Az a kérdés: lehet e közös actióra szövetkeznünk Angliával és Franciaországgal? Az események torlása nagyon hamar felfogja vetni ezen kérdést, magunknak és amazoknak. A választás tőlük függ és mi tőlünk, félni lehet azonban, hogy a bécsi udvar és a most irányadó osztrák és magyar államférfiak nem fognak szemébe nézni az eseményeknek, hanem csak iparkodni fognak kibújni a nehézségek alól. Így aztán minden úgy menne jövőre, mint ment idáig.

Ha az új magyar országgyűlés hivatását felfogja és teljesíti, ez nem lesz lehetséges többé. A magyar képviselőháznak főgondja legyen a külpolitikára, hogy szemügyvel kísérve annak minden mozzanatát, irányt szabjon vezetésének, fel kell használnia az első kínálkozási alkalmat, hogy szakítson a hármasszövetség traditióival és visszatérjen Mária Terézia és Metternich régi jó traditióira, kik főellenségeit monarchiánknak mindig Poroszországban és Oroszországban látták. Csak ha a természetes politikára visszatértünk és természetes szövetségeseinket megtaláltuk, és ha a Keletet az oroszoktól visszahódítottuk: akkor tekintheti királyunk magáénak a koronát, népünk magáénak a földet, országgyűlésünk megmentettnek az államot s nemzetünk biztosítottnak a jövőndőt.

Ha nem szerezhetjük meg monarchiánknak a nyugati szövetséget a hármasszövetség helyébe, ebből nem az következik, hogy folytassuk az eddigi kalandos politikát, osztozkodjunk, occupáljunk és annectáljunk,

pénzt és katonákat költsünk veszett vállalatokra, és zudítsuk nyakunkra az olaszt, orosz, németet, oláht és szerbet; hanem az következik belőle, hogy miután rossz politikával tehetetlenné váltunk, s nem folytattunk Keleten actiót akkor, midőn kellett és lehetett: ezentúl szövetségesek hiányában viseljük magunkat passive, kerüljük óvatosan a bonyodalmat és iparkodjunk belreformok által idebenn rendet csinálni, és erőt gyűjteni. Így tőnek Poroszország, azután az orosz birodalom s végül Franciaország, midőn szerencsétlen politikusok megrontották és kimerítették. Nekünk Törökország természetes szövetségesünk volt, míg a Dunát és a Balkánt bírta és védelmezte s a délszláv forradalmat elnyomta, míg 300,000 vitéz katona küzdött győzelmes csatákat három harcztéren. Elhagytuk bukni, sőt segítettük bukását, most Törökország nem oly katonai hatalom többé, melynek szövetségét kereshetnök. Törökország ma csak segédesapatókat állíthat, és szövetsége csak úgy bír értékkel, ha más nagy hatalmakkal együtt kínálkozik. Ha Romániát, Bulgáriát s a Dunát feladtuk; ha Szerbiát kiterjesztettük; ha Nis Sophia és a dunai várak, Sumla és Várna orosz kézre kerültek, s mi ezen érdekeink védelmére nem fogtunk fegyvert; ha Boszniát és Herzegovinát már megszállva tartjuk: mi érdekünk lehet még a Keleten melyért érdekes volna a monarchiát meg-risquirozni? A török kérdéstől földrajzilag elvagyunk zárva új délszláv országok s a hadsereg által. Konstantinápolyt megvédelmezni első sorban Anglia feladata, nem a miénk; mi arra képtelenek is vagyunk. Ha Anglia nem fekd háborút, mi sem tehetjük.

Feladata tehát az új országgyűlésnek létre hozni Oroszország ellen a nyugati szövetségben részvétünket, ha lehet, ha pedig nem lehet, viszsztatartani a monarchiát a további kalandoktól, melyekbe a hármás szövetség és Andrássyék nagyravágyása keverni szándékoznak; megtartani a monarchiának a békét és semlegességet s visszaadni a közállapotok biztonságát.

Ha nem hoz ránk háborút a keleti kérdés, akkor az új országgyűlés azzal tartozik a nemzetnek, hogy helyreépítse a belügyi reformok mulasztását.

Az állam pénzügyeit mindenesetre rendezni kell. Az állam háztartás egyensúlyát mindenáron helyreállítani szükség. Az államadósságokat tisztázni mellözhetlen, és az évről évre visszatérő adósság csinálással felhagyni parancsoló kényszerűség. E helyes finantz politika meghonosítása a magyar képviselőház legfontosabb kötelessége.

Ha ennek megfelelni az új képviselőház nem tud, hiába viseli mandatumát.

Széll Kálmán remélte, hogy két év alatt az egyensúlyt helyreállítja a nélkül, hogy rendkívüli és radicalis eszközökhöz nyúlania kellene. Há-

rom évi munkával, új adókkal és nehéz adóbehajtással, terhes finansz-vámokkal és nagy szabású hitelműveletekkel megközelítette s elérhetőnek hitte célját. De még nagy munka volt hátra. — Még mindig nagy deficit volt törlesztendő — évi 20 vagy 30 millió. Széll Kálmánnak ez iránt is voltak tervei: az amortisationak megszüntetése, a vasuti subventióknak szabályozása, új illetéktörvény, az államvagyon egy részének elárúsítása, — ezekkel és más hasonló eszközökkel hívé, hogy a deficitet megszüntetheti. Valószínű, hogy célját nem érte volna el, mert fiscalis politikája nagyon kiszívattyúzta az országot, s nemzetgazdasági alap nélkül való volt.

Széll Kálmán a mathematicai iskolához tartozik, neki a kétszer kettő = négy, a gyakorlati életben azonban vannak esetek, midőn az egyszer egy politikája nem futja ki. Széll Kálmán szerencsés volt, hogy visszalépett, mert sikereinek tetőpontján vonult vissza s az állam pénzügyi becsülete érdekében küzdve bukott el. — Senki sem bizonyíthatja, hogy ha Széll Kálmán tovább viseli a pénzügyi tárczát, nem állítja vala helyre az egyensúlyt, pedig hihető, hogy néhány évi fáradságos törekvés után kitűnik, hogy azon gazdasági alapon, melylyel Magyarország rendelkezik, és azon keretben, melyet az új kiegyezés számára készített, lehetetlen Magyarországnak akkora budgetet fedezni, mennyire kiadásai felcsigáztattak, s hogy kisszerű takarékoság és rendes segédeszközök e labyrinthusból ki nem vezetnek. Ha vissza nem lép, megérheti Széll Kálmán, hogy finansz-politikáját önmaga lesz kénytelen bukottnak bevallani.

Ettől megmentette kegyes sorsa és becsületes hazafisága. Finansz-politikáját megbuktatta a bosnyák politika, s ezért ő lemondott a miniszersegről s megbontotta a solidaritást Tisza Kálmánnal. Ezt jól tevő, dicséret illeti érte.

Nem változtat ez semmit azon keserves dolgon, hogy most már az országra szakad a deficit s az országgyűlésre a financialis kérdés calamitása. Tessék megbirkózni vele a követ uraknak.

Mert 60 és 70 millió között van a deficit ez idén s az occupatio nélkül 35 millióra tehető esztendőre. S azon sok millió felül, mibe az occupatio 79-ben kerülni fog, még a hadi szertárak elpusztított anyagát is pótolni kell, hogy a nagy hadsereg háború esetén mozgósítható legyen. Ki fog tűnni a delegatiók előtt, hogy hány millióra megy ezen veszteség s mennyi deficit esik abból Magyarországra. Ha a budget előterjesztetik, meg fogjuk látni Tisza finansz-politikáját. A kinstári utalványokat is be kell váltani rentevel 76 1/2 milliót jövő évre. Roppant új kölcsönök fenyegetnek. Mit fog az országgyűlés tenni ennyi deficittel? A fizetéképtelenség koczogtat a főpénztár ajtaján. Koldusok vagyunk itthon, de milliomokkal tartozunk külföldön. Hitelünk nincs, de hitelezőink vannak. Mint-hogy még adhatunk nekik pancsovai csatlakozást, állami vasutakat, bányákat, erdőket, államjóságokat, végső esetben alapítványi és papi javakat, dohány és só monopoliumot bérbe: tehát még kapunk pénzt uzsora-

kamatra. Míg Magyarországnak van mit eladni és zálogba adni, addig adósságot lehet csinálni, mint eladósodott földes úr tud magának pénzt szerezni, míg bankárjának van rajta mit exequálni.

Ha Tisza és a szabadelvű-párt ilyes finantz-politikát akarnak folytatni, megtehetik.

Nem azt várjuk az új országgyűléstől, hogy könnyelműen és darabonként vesse áruba Magyarország birtokát, csakhogy az éhes költségvetést megtömhesse; hanem igenis tudjuk, hogy radicalis eszközökhöz kell nyúlnunk, hogy a deficitet mint rákfenét ki kell metszeni a költségvetésből. Nem feladatunk ennek módjait fejtegetni, de bizonyos, hogy nagymérvű takarékoság és nagy finantz műveletek vezetnek egyedül célhoz. Ilyen eszköz a védtörvény revisiójánál a hadsereg létszámának leszállítása és a szolgálati idő megrövidítése, mint ezt az osztrákok követelik; ilyen a vasuti subventióknál az összes vasutak csoportosítása és arányos terhelhetése; ilyen a szelvényadó tetemes felemelése, a vas- és kőszénbányák eladása stb. Akad-e finantzminister, ki ilyen radicalis finantz-politikára vállalkozik, akad-e többség, mely belátó észszel őt kövesse? Ha nem akad, a financialis bajok fogják felemészteni Magyarországot, s ha egyéb nem, ezek fogják megbuktatni Tisza Kálmánt.

Végre feladata az új országgyűlésnek utat törni a romokon keresztül s megkezdeni Magyarország reorganisatióját.

Állami közigazgatás vagy megyerendszer: ez a választó kérdés. Alig szenved kétséget, hogy modern közigazgatás és jó közigazgatás megyerendszerrel nem képzelhető, s hogy az állami adminisztrációra megérett az ország, s a közvélemény is megbarátkozott azzal:

Minél veszedelmesebbek lesznek a nemzetiségi törekvések, annál indokoltabb bizonyos mértékű központosítás, és annál szükségesebb az állami adminisztráció. De nem ez a fő szempont, hanem az, hogy korunkban, mely annyi érintkezéssel jár s az állami közegek beavatkozását a polgárok ügyeibe annyiszor megköveteli: a sokat fizető állampolgárok joggal elvárhatják, hogy rendes és felelős közigazgatással szolgáljon nekik az állam. Ezt pedig választott tisztviselőkkel s a megyerendszer szokásai szerint elérni nem lehet; erre állandó hivatalnokok kellenek, kik az adminisztrációt az iskolában tanútták, vizsgáikat letették, kiknek a közigazgatás kenyerük és életük feladatja. Az ősi intézmény ha elavult — ki tehet róla?

Láttuk az utolsó választásoknál is, hogy a megyei választott tisztviselők nem garantiái a szabadságnak, s mindenfelé ép oly buzgón szolgálták Tisza Kálmán rendeleteit, mint a kinevezett hivatalnokok. Láttuk azt is, hogy a vármegyék oppositója a kormányra hatást nem gyakorolt. A közigazgatási tisztviselők kinevezése tehát nem sokat változtatna azon, hogy ne uralkodjék önkény, ha a parlamentarizmus minister zsarnok. Ha

pedig a parlamentarizmus tisztességes ember és magyar hazafi, nem fogja hivatalnokaival elnyomni a választók alkotmányos jogát és a nemzeti szabadságot. Mindazonáltal, mert tapasztaltuk, hogy lehetnek alkotmányos ministerek, kik idegen politikát űznek nem tisztességes módon és készek elnyomni a szabadságot, nehogy ilyenek hatalma a kinevezett közigazgatási hivatalnokok behozatalával a polgárok közszabadságának és a magyar nemzet politikai szabadságának rovására emeltessék: gondoskodni kell a törvénynek garantiákról, hogy az állami administratio ellenőrzése meggyenként hatályos legyen, s hogy a megyei autonóm testületek politikai jogai ne csorbítottassanak; gondoskodni kell, hogy a magán polgárok az állami hivatalokkal szemben bírói jogvédelemben részesüljenek, hogy a személyes szabadság jogai a törvényben meglegyenek határozva, hogy a községek önkormányzati jogai megóvassanak, hogy a járásokra átfektetett közigazgatás mellé járási bizottságok rendeltessenek; végre hogy a népgyűlékezési, szólási, egyesületi és választási szabadsága minden hatósági önkény és ministerialis corruptio ellen biztosítottassék.

Ez a legnagyobb és legnehezebb reform, melyet a jelen országgyűléstől követelnünk kell. Vele párhuzamos az, hogy folytassa az igazság codificatióját. Azután — végre valahára — szervezze a közoktatást, azaz hozzon nemzeti szellemet a népnevelésbe és gondos tanítást a középiskolákba. Hogy Magyarország magyar állammá legyen: az főleg a belügy- és cultusministerre bízott.

Ezen főteendők mellett nem hagyhatjuk említetlenül, hogy az új országgyűlésnek jó nemzetgazdasági politikával is kell bírnia; mert ámbár a kiegyezés kezeinket és lábainkat megkötözte, mégis: a mennyire lehet, iparkodnunk kell, hogy az ország gazdasági virágzását előmozdítsuk. A földmivelés érdekeit gondozni első sorban szükséges. Birtokrendezés, a telekkönyvek revisiója, erdőtörvény, folyamszabályozás, jó vasuti tarifák, kivitelünket biztosító kereskedelmi szerződések, s ha hitelünk engedi, a rogale váltság volnának leginkább tárgyai egy, a földmivelő osztály érdekében folytatott politikának. Ipari szakoktatás és a belföldi iparnak az állami megrendeléseknél pártolása, menthetnék meg az enyészettől a mi kis iparunk még van.

Fogja-e az új országgyűlés eme nagy és sokféle külpolitikai és belügyi problémákat megoldani, avagy képtelen felemelkedni hivatásának magaslatára s pártos viszálykodásban fogja tölteni napjait, — ki volna képes megmondani?

Nagyon csekély reménnyel tekintünk az ország házára. Mi jót várhatunk onnét? Nem Tisza Kálmán uralkodik ottan? Fog-e Tisza Kálmán más külpolitikát követni, mint eddig? Van-e tehetsége positiv alkotásra? Soha sem volt. És van-e, ki helyét elfoglalná — hol a vezér?

És hol a párt, mely forró lelkülettel, hazát szeretve nagyra lelkesül? hol állanak együtt a férfiak, kik egyetértőn s közös érülettel megfogad-

ták, hogy a közjónak élnek, a honnak szánva erejük javát, fenkölt szellemmel és tiszta erkölcesel, észt, tudományt és szent akaratot áldoznak Magyarországnak oltárára? Ha vannak, szóljanak. Lássuk és halljuk, ha vannak köztünk is nagy emberek, kikben megéllhet egy nemzet reménye, Tekintsünk szét az új országgyűlésen, induljunk párttól párthoz őket keresni.

Szabadság s elv, mily két nagy fogalom!

Nagy szellemeknek nagyra törekvése volt a szabadság, éltek haltak érte, hogy megszerezzék azt a tudománynak, a lelkiismeretnek, a polgároknak és a nemzeteknek. Szabadsághősök imádsága szentelte fel a börtönök falát, számkivetve keblökben hordották idegen földre a hazát, elhulltak csatákban, elhaltak vérpadon s a bitó keresztjéből a megváltásnak symboluma lön.

Elv — a férfi lélek meggyőződése. Mikor az ész megállapodik s ítéletével áthatja az érzést s a lélek azt mondja: hiszem és vallom, e vallo-más az elv. Mikor a meggyőződés akarattá fejlik, s a férfi áll a mellett, mit kimond, küzd érte s áldoz inkább mintsem tágit — ez elv. Az elv tehát hitvallás és jellem. A férfiban az elv a becsület, s az elvtelenség nem becsület. Ha szabadság eszméje lelkesíti a férfit s tetteinek elvéül vallja, az a szabadelvűség. Államférfi, ki szereti a szabadságot s érte cselekszik, ki azt tiszteli s tiszteletben tartja — szabadelvű az olyan. Párt, mely a szabadságért lelkesül, azt óvja, megtartja és növeli, szabadelvű pártnak neveztetik.

Magyarországon mindig volt szabadság, Magyarországon találkozott jellem. A magyar nemzetnek szabadsághősei annyian vannak, mint a római egyház szentjei. Martyr-sírok fekszenek a hazában és kívül a hazán, hol a szabadság vértanúi nyugosznak. A szabadságnak pártja nagy vala észben, erőben, számban. A történet legdicsebb lapjai a magyar szabadság harcáról szólnak. A legfényesebb korszak legnagyobb emberei a szabadságért lelkesedtek. Nem régen volt, hogy költők s hadvezérek együtt csatáztak, tudósok és politikusok együtt küzdöttek, urak és jobbágyok együtt áldoztak a szabadságért. Nagy hagyomány maradt Magyarországra a szabadelvűektől, kik igazán azok valának.

Lehet-e népképviselőnek szebb elve, mint a szabadság? Királyokat illeti a tekintély, népképviselőknak illik a szabadság védelme. Szebb-e a hatalom a szabadságnál s a hatalmaskodás az elvhűség-nél? Föl éri-e az uralkodás birtoka a meggyőződésnek elvesztését? Édesebb-e miniszternek a parancs, mint a nemzet szeretete? Kedvesebb-e népképviselőnek az engedelmség a közbizalomnál? Lehet-e feladni az elvet és feláldozni a szabadságot és szabadelvűnek neveztetni magát? Mi a név igazság nélkül, hogyha nem elkeresztelt hazugság?

Tisza Kálmán jól ismerte a szabadelvűség varázsát Magyarországon, midőn pártját elnevezte szabadelvűnek, magát pedig — horribile dictu — megtette a szabadelvű párt fejének. Ezen elnevezéssel csalta meg az országot, mert az emberek azt hitték, hogy a szabadelvű párt a magyar szabadságnak lesz hadserege, s Tisza Kálmán szabadsághős lesz azon nagy férfiak nyomán, kik ezer veszély közt arte et marte küzdöttek pro libertate. Azt fel nem tette senki, hogy a szabadelvű párttól praetorianus cohors válhatik elv és politika nélkül személyes szolgálatra, Tiszából pedig autoerata legyen hazafiság nélkül, kit közönséges önzés és feneketlen uralomvágy alantas szenvedélyei minden rosszra képesítenek.

Tisza jól számított, midőn a szabadelvű pártot létrehozta. A Deák-pártot nem olvaszthatta volna fel másképp, mint úgy, hogy szabadelvű-párti lébe keverte; a közjogi ellenzékét nem szüntethette meg más módon, minthogy a szabadelvűséggel csalogatta. Ezen elvi alapon, ezen téren, mind két párt találkozhatott, elfért, felakaszthatta elveit és feladhatta hagyományait, gondolván, hogy új létalapot nyert, jobb hivatást vállalt a vesztett helyébe. Az emberek jelszavak után indulnak, melyekről azt hiszik, hogy megértik, s kivált ha valamely szónak elfogadott értelme van, nem kérik annak magyarázatát. Mindenki tudni vélte, hogy mi a szabadelvűség, s nem kutatta, mi a szabadelvű párt, csatlakozott hozzá gondatlanul. Politikai programm nem kellett, elég volt tudni, hogy a szabadelvűpárt és Tisza Kálmán megfogják menteni a hazát. Lett aztán szabadelvű párt akkora, hogy az országgyűlés ki sem látszott belőle. Hanem mikor a hazát meg kellett volna menteni, ezt a szabadelvű párt nem cselekedte meg, Tisza pedig nemcsak be nem váltotta ígéretét, hanem kiszolgáltatta a hazát s feladta a szabadelveket, és a szabadelvű párt őt az elvek feladásában és a haza megkoppasztásában híven segítette.

Azaz csak azok segítették őt, kik végig megragadtak a szabadelvű pártban, s kik azt a nevet a kormánypárt clubbjának ajtajára írták s ott ma is bitorolják. Ha tehát szabadelvű pártról szólunk, ne értse senki úgy, hogy a magyar szabadság pártjáról szólunk. Beszélünk a kormánypártról a mint ez a különböző kirajzások s az új választások után magát praesentálja.

Ezen szabadelvű pártnak nincs semmi elve, és nincs semmi politikája. Ezen állítás bizonyításra nem szorúl, mert ki hallotta, ki olvasta, kicsoda hol nyilatkoztatta ki a kormánypárt vezérelveit, politikai irányát s törekvéseinek célját? Tisza ravaszágból — nehogy lekötve legyen — párthívei gondatlanságából vagy helyzetük kényes természete miatt kerültek minden kijelentést, melyből a kormány, a párt vagy az egyes képviselők magatartása iránt tájékozást szerezni s következtetést vonni lehetne. A párt van, mert van, nem Des Cartes „cogito ergo sum“-át, hanem Hartmann elvét követvén: „*Die Philosophie des Unbewussten.*“

S minthogy van, létezni akar s más élelve hiányában a kormány-pártiságot tekinti feladatának. S mivel jelenleg a kormány azonos Tisza Kálmánnal, tehát a párt sem tud egyebet, nolens volens követi Tiszát. Ha megbukik Tisza, kész követni mást. Szegény párt, mit tehet egyebet?

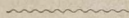
Kikben nincs ereje az önálló gondolkozásnak, olyan jó azoknak nem gondolkozni, kikben nincs a meggyőződésnek bátorsága, olyan jó azoknak nem birni meggyőződéssel; kikben nincs meg az akarat önállósága: nagyon jó azoknak engedelmeskedni. Gondolkozzék helyettök más, a kormány mondja meg nekik, hogy mi legyen meggyőződésük — a kormány parancsolja meg neki, hogy mit akarjanak. Így lesz a párt összetartó, így lesz a kormány erős, így érdemes miniszternek, és így fizeti ki magát képviselőnek lenni. A szabadelvű párt a politikai együgyűek, a politikai gyávák, a politikai tehetetlenek és a politikában érdekeltek pártja.

Eddig úgy volt, hogy történhetett Magyarországgal akármi, a szabadelvű párt nem bánta, engedte folyni az eseményeket, mint folyó par-ton a furulyázó pásztor a Dunát. Nézte Tiszát, mit csinál, nézte az események hullámain, mint csapkodnak. Eszébe se jutott a sok száz képviselőnek, hogy rájok bízta a hazát a nemzet, és nem Tiszára: ők bízták a kormányt Tiszára s tehát tőlük függ a hazának, tőlük Tiszának sorsa. Nem érezték a felelősségnek súlyát, mert kibújtak alóla, s ha egynek másnak valamikor eszébe jutott, hogy baj van, azzal vigasztalta magát, hogy ő nem tehet róla. Beérte vele, hogy négyszáz képviselő közül őt csak négyszázadrészt terheli felelőség s ráborította az egész felelőséget a miniszterre. A népképviselői hivatásnak ez teljes elferdítése. A könnyelműség és lelkiismeretlenség elharapódván a pártban, hónapok múltak, világrendítő események történtek, s a szabadelvű körben discussio sem volt felettük, senki a kormányt nem kérdezte, hogy áll a világ, senki nem tudakolta, mi történik hazánkkal? És most feljőve az újon választott szabadelvű párt s olyannak mutatta be magát, mint volt a régi. Háború volt, ministerválság volt, összejöttek, elnököket és jegyzőket választottak, az országgyűlési bizottságok tagságait felosztották maguk közt, hogy mindenkinek jusson s Tisza megszoríthassa barátait: hanem három heti gyűlésezés alatt a szabadelvű körben, — az öreg Zsedényit kivéve — egy lélek se szólt a keleti politikáról, a bosnyák vállalatról, a pénzügyi helyzetről, a válságról; senki nem kérdezte mit tesz, vagy mit akar a kormány tenni, sem a házban nem nyilatkozott egy is a kormánypolitika mellett vagy ellen; mikor az ellenzék keményen támadott, beérték azzal, hogy súgtak, búgtak, Tisza jelöltjeire szavaztak s marakodó beszédeit megtapsolták. Kezdetnek elég silány, de a jövőre nézve nem irányadó. Semmi jót a szabadelvű párttól nem remélhetünk, de hogy olyan fog maradni, minőnek magát bemutatta, állítani nem lehet, mert a kormánypárt

nem homogen s a viszonyok behatásának ki van téve, akár a geszti park az időjárásnak.

Nem látunk a szabadelvű pártban férfiakat vagy fractiót, melytől Tiszával és a kormánypolitikával szemben hatályos fellépést remélnénk. De igenis tudunk politikusokat, kiknek az öveitől eltérő nézetei és célja vannak. Megtörténhetik, hogy ezek idején látják Tiszától elszakadni, és a kormánytól valamikor elpártolnak, kivált ha látják, hogy a kormány bukik.

A bukás ellen egy kormány sines biztosítva, ha még oly nagy kölcsönösen biztosító társaságot verbuvált is össze magának.

Tisza Kálmánnak a szabadelvű körben erős személyes pártja van. Ez dominál abban a társaságban. Ez végzi a miniszerelnöknek a különböző politikai szolgálásokat. Egyrésze politikus, s be van avatva, ha nem is a miniszerelnök titkaiba, de igenis terveibe, mielőtt azok kivetnének. Velök beszéli meg Tisza a tacticát, ők képezik a generális törzskarát. Mások képezik a miniszerelnök korteseit, kik a szélnek eresztett jelszókat viszik asztaltól asztalhoz, lakásról lakásra, nagyképű beszédekkel kísérve köznapi mondásaikat. Ijesztgetnek rémképekkel, biztatnak ígéretekkel, dicsérik Tiszát és szídják az ellenzékét. Ha ellenmondásra találunk, előbb capacitálnak, azután terrorisálnak. Egyik főgondjuk a korteseknek a dologtalan képviselő urakat mulattatni, eljárnival velök a korcsmákba és átlorbézolni az éjszakákat. Kivált egy új országgyűlés kezdetén sok dolguk akad, mert az újoncz képviselőket ők veszik gondjuk alá, ők vezetik be a pártba, mutatják be a minisztereknek és egymásnak. Vannak azután Tisza személyes pártjában rendőrök, kiknek feladatuk oda tolazkodni, hol több képviselő egymással beszél, hátha politizálnak. Ez esetben feljelenteni a miniszerelnöknek, ki hogyan gondolkodik; megtudni azután szépszerivel, kinek mi szüksége és mi ambíciója, hogy a miniszerelnök ösmerje minden pártjabeli képviselőnek az árát. Ha ki rosszul viselné magát, a rendőrség felügyelete alá helyeztetik, az illet vagy visszaterelik a pártbűségbe, vagy proscibálják, mely esetben elkezdik kinézni a pártból, gyanúsítani és gyalázni, míg a megijedt képviselő vagy megadja magát vagy megugrik. A kik Tisza Kálmán gárdájában tisztí szolgálatra nem használhatók — a közlegények arra valók, hogy szavazzanak, éljenezzenek és tapsoljanak. Mert Tiszának, mint a legtöbb komédiásnak meg van a maga claqueeja, mely torkával és tenyerével keresi kenyerét. Ezeknek legkisebb jutalma, ha olykor leül velök tarokkozni, még magasabb kitüntetés, ha tegezi őket, s a legfőbb díj mikor kineveztetnek valamely másodrendű hivatalra.

Tisza személyes pártjához tartoznak első sorban az ő régi barátai, másodsorban azok, kiknek képviselői napdíjaik leszoktak foglaltatni.

azután odatolakodnak, a kiknek hivatal kell, és végre azok, kikben a szereplési viszketeg nagyobb mint a szereplési képesség. Tisza személyes pártja a legesunyább compania, mely a képviselőházban található.

Tagadhatatlan azonban, hogy Tisza testőrei között is vannak, nem ugyan szabadelvű és meggyőződésben tisztelőre méltó, de igenis egyénileg és társadalmilag képes és tisztességes emberek. Nemsokan vannak, csak egynehányan. Ilyen Plachy Tamás egy művelt öreg táblabíró, ilyen Szontagh Pál egy tudományosan képzett, kedves ember és jó szónok, ilyen mindenek felett az öreg Ghyezy, kinek talentuma nagyobb Tiszáénál, ilyen a szorgalmas és tevékeny Podmaniczky Frigyes báró és ennek barátja Prónay József s ilyen Péchy Tamás is, kit Tisza Kálmán miniszternek promoveált. Ezen emberek belekerültek a credóba s belerekedtek. Szövetségük Tiszával az istenben boldogult határozati párt idejéből származik, s mint a meszes vízbe esett fadarab, megkérgesültek és megkövesültek, nem tudnak alakot változtatni, nem tudnak Tiszától szabadúlni. — Noha becsületes emberek, egyikben sincs kiváló akarat, s Tiszának fölényét megszokták. Jól tudják, hogy Tisza mellett jelentékeny szerepet játszhatnak, Tisza nélkül politikai posztójukat vesztenék. Hiszik vagy nem, Tiszáról azt beszélnek, hogy igaz hazafi, s uralkodási vágyát, hatalmaskodását önfeláldozásnak keresztelik. Ebből az a hasznuk van, hogy saját elvtagadásaikat is hazafiságnak, szolgálatkészségüket áldozatkészségnek képzelhetik. Példájuk tündöklék az ifjabb kormánypárt előtt, melyet az önmegadásra tanítanak. Ne csodálkozzunk azon, hogy Tiszának vannak barátai, mert személye elég hatalmas arra, hogy mások felett uralkodjék; azoknál, kik vele évtizedeken át egy párton voltak és közös politikát csináltak, bizonyos esprit de corps fejlődött ki, mint veterán katonáknál, hogy jobban ragaszkodnak a vezérhez mint az ügyhöz, s többet hallgatnak amannak parancsszavára, mint a hazafiság sugallatára.

Tisza személyes pártja, melynek árnyoldalait a személyekben bemutatni átkodunk, az utolsó választásoknál igen megfogyott. A közindignatio leginkább ezen csoport ellen fordult, melynek nem ok nélkül tulajdonította az erkölcstelenség legnagyobb mértékét. Tiszának és a szabadelvű pártnak bűneit a választó polgárok rajtok bosszúlták meg. Egy tuczat közülök kimaradt. A leghíresebb is mint Jókai és Csernátony, mandatum nélkül vannak. Senki ezen nem búsul. Hanem a régi gárda helyett jött új. A személyes párt kisebb befolyásban, de nagyobb számban. A tiszték elestek, de a legénység ujonczok által szaporítottott. Csakhogy ezen ujonczok hízelgői Tiszának, de nem meghitt emberei.

Ha Tisza megbukik, Tisza személyes pártja is feloszlott. Nehányan követik őt a pokolba is, lesznek vele absolutisták, lesznek vele közjogi oppositio. Másokat, ha Tisza megbukik utólr gyorsan a catastropha, s eltűnnek a közéletből. Legtöbben mint a napraforgó, üdvözlék a hatalom új csillagát. Ha Tisza megbukik, Tiszapárt nem lesz többé. Barátai osz-

tozhatnak vele a szerencsétlenségben, de politikai szerepet nem játszhatnak. Tisza hajóján sok élet van, mely vele fenékre süllyed. Ezért iparkodnak oly erősen a lyukas hajót vízszinten tartani. Nagy lesz a jajgatás, ha elmerül.

Tisza Kálmán öngyilkos politikát folytat. Első halottja lesz maga Tisza, második halottja lesz Tiszának pártja, legnagyobb halottja lehet a nemzet. A bajokból, melyekbe Tisza Kálmán dönté hazáját, nem Tisza Kálmán szabadítja meg. S a Tisza-banda még úgy sem.

Az új országgyűlésen ezen párt-töredéktől mi jót sem várunk. Elmérgeztetését a vitáknak igen. Képessége nagyobb, mint politikai jelleme, s képessége csekély. Megneveztük a Tisza-clique kitűnőségeit, van-e egy is közöttük, kire az országot bízni lehetne? Nincsen. A Tisza-genusból több speciést restelnénk megnevezni.

Volt egyszer egy király, volt annak gazdag kincse, melyet nagy gonddal őrzött. Sokféle volt e kincs, vert arany és ezüstből feküdt halomra, s drága kövek ékíték jogarát. Minden rubint, gyémánt, gyöngy külön szépséggel tudott ragyogni s külön nagy értékkel bírt önmagában. A böles király nem pazarolta kincsét, — szaporította. Hanem midőn meghalt, örökösei széttörték s felosztották. Mi volt e királynak kincse: a nép, mely őt szerette, s szavát fogadta. A drága kövek s gyöngyök jogarában az okos s jeles hazafiak voltak, kiknek tanácsát kérte s meghallgatta, mielőtt törvényt hozott és parancsolt. Ilyen király vala Deák Ferencz s kincsét képezte a Deák-párt, mely néki gazdagon gyűlt halomra széles Magyarországon; s drágakő volt Deáknak a népképviselő. S minden követ megbecsült a szerint, a mennyi igaz értéke vala. Fényes neveknek, hű hazafiaknak hosszú sora gyülekezett körül a pártnak, ezeket a böles férfi hallgatá, mielőtt maga szólt, s mikor mindent megértett és megfontolt, adott tanácsot s mondott véleményt. De mindeniknek tiszteletben tartá meggyőződését s nem tukmálta senkire a magáét. Deák Ferencz nem volt megközelíthetlen, mint Tisza, nem volt titokzatos, mint Tisza és nem erőszakolta akarátát mint Tisza, mégis senki sem uralkodott Magyarországon nagyobb hatalommal, mint Deák Ferencz.

Mikor pedig Deák Ferencz beteg lett és meghalt, Tisza Kálmán lépett örökébe, s kincsét, a Deák-pártot felosztotta. Ma nincs Deák-párt és nem is lesz többé.

Egy része beolvadt a szabadelvű-pártba s ott ül Tisza konyháján, mint hamúpipóke. Némelykor ezen csekély fractio azt hiszi, hogy még őtet illeti az uralom és a politika. Hagyomány, magas társadalmi állás s a nagyobb tehetség önérzete ámitják ezen férfiakat, kik midőn maguk között összejönnek, azt hiszik, nem változott a világ; pedig a világ nagyot

változott. Mikor aztán egyet mást megbeszélve tenni akarnak, akkor veszik észre, hogy tehetetlenek.

Nagyon megfogytak ott azon a párton. 230 új képviselő között, kik a szabadelvű párthoz számítanak, hány van, ki a Deák-párt tagja volt, midőn az öreg úr még szerepelt? Összeszámítva nincs több 45-nél; ez a kormánypártnak egy ötöde. S e számban benn vannak a ministerek, államtitkárok, az utolsó maradék közlegények. Ennyi erővel nem lehet külön politikát csinálni s pártot a pártnban formálni. Két választás Tiszával s a Deákistáknak elszakadása Tiszától zsugorította össze ennyire a régi gárdát. Kevesen vannak, leszavaztathatnak. De mily nevek! E negyven-öthöz számítanak a következő jelesek: Pauler és Trefort ministerek, Gorove, Horváth Boldizsár, Szlávay, Szápáry, Széll exministerek, Zsedényi, Horváth Lajos, Ernuszt Kelemen, Csengery, Falk, Hodossy Imre, Péchy Manó gróf, Wahrmann, Kautz, Harkányi, Kemény Gábor, Korizmics, Éber Nándor, gr. Ráday Gedeon stb. Mily összehasonlítás, ha ezen névsort a Tisza-párt kiszemelt férfiaihoz állítjuk párhuzamba! S mégis Tiszáék uralkodnak, ezek pedig szót fogadnak.

Sokkal egyszerűbb ezt megmagyarázni, mint megérteni. Az a negyvenöt volt Deák-párti, ki ha egyetértene és összefogna, ma is a legjelentékenyebb pártot képezhetné s a politikára döntő befolyást gyakorolhatna: nem jelent semennyit sem, mert nem ért egyet.

A Deák-párti fractió a szabadelvű pártnban maga is fractiókra oszlik, egyik része kormánypárti, másik része Andrassy-párti, némelyek pedig elégületlenkednek, a nélkül, hogy magukat akármire elhatározni tudnák.

A kormányt szolgálják: Tóth Vilmos, kinek nagy szüksége van rá, hogy a kormány az ő szolgálatait elfogadja; Tisza Lajos, kiről egyéb megemlézésre méltó nincs, minthogy ő volt a legrosszabb Deák-párti minister, mostan pedig arról nevezetes, hogy Tisza Kálmánnak az öcsese; Pauler minister és ennél fogva kormánypárti, s ugyanezen fontos oknál fogva kormánypártiak Szende és Trefort; Tanárky és Kemény Gábor báró államtitkárok, mint a ministerium másod prioritásai, értéküket a kormánytól nyerik és azzal vesztik; Kemény Gábornak különben még fontos családi okai is vannak, hogy kormánypárti legyen. A Kemény-családról kell nek gondoskodni. Azelőtt Lónyaisa volt, talán mert Kemény János fejedelemnek felesége volt Lónyay Anna. De elvállalta a belügyi államtitkárságot, hogy ezáltal megszerezze a Kemény-családnak Erdélyben a hegemoniát. Ma négy Kemény báró ül az alsó házban, egyik államtitkár, a másik a ház alelnöke, a harmadik a pénzügyi bizottság tagja nyilván azért, mert egy marosvásárhelyi takarékpénztárnak volt igazgatója. A kormánypárt-hoz tartozik Rudics báró, mert a belügyminister Bács vármegyét az ő gustusa szerint restaurálta. Oda tartozik Wodiáner báró, mert a papája úgy kívánja; oda tartozik Korizmics László, maga se tudja, hogy miért.

Az Andrássy-Tisza szövetség a kormányhoz csatolja a volt Deák-párt egy más tetemes részét. Szápáry Gyula gróf, Andrássynak unokatestvére s egész családjával soha se fog más politikát követni, mint melyet Andrássy kíván. Mint Andrássy embere, lett minister az előtt s neveztetett most ki újra három nappal Tisza lemondása előtt. Alig várja a ministerek új kinevezését, hogy az ő neve is belekerüljön a hivatalos lapba. Különben jó közép tehetség, derék és szorgalmas ember és erélyes minister. Hasonló okokból, mint rokon és jó barát, híve Andrássynak gróf Péchy Manó, ki azelőtt nagyobb tekintély volt, mint most, de még mindig befolyásos ember. Éber Nándorról nem lehet tudni, azért híve-é Andrássynak, mert a Times correspondense vagy megfordítva; neki mindig van véleménye a keleti politikáról, melyet nem tud kimagyarázni, s mely egyéni felfogásának ép úgy megfelel, mint a kormányétól meg nem különböztethető. A zempléni vármegye-politika Andrássy követőivé teszi Vladár Ervint, Szirmay Ödönt és Zalay Istvánt, kikről egyéb jelenteni való úgy sincs.

A volt Deák-párt legjelentékenyebb töredéke a szabadelvű körben az, melyet Szlávypártnak szokás nevezni. De az elnevezés helytelen, mert ez nem párt, ez csak egy politizáló asztaltársaság. Nyomatékok kölcsönöz neki Szláv József volt miniszterelnök tekintélye, tehetsége és szeretetreméltósága; még inkább pedig azon körülmény, hogy az udvarnál és a pártban sokan őt tartják Tisza Kálmán utódának. De ő azt mondja, hogy nem akar minister lenni. Nem-e? Mint politikus, Szláv nihilista, de senki ne gondolja, hogy forradalmár; nihilismusa abban áll, hogy nem hisz semmit, nem tartja Magyarországot képesnek semmire, nem bízik senkiben és legkevésbé önmagában, — scepticus és quietista a képviselőházban, gyöngé és tétlen a kormányon. Szereti a rendet, de nem a cselekvőséget. Mondják, hogy jó administrator, s bizonyos, hogy ért az actákhoz és szereti a jó stylust. Mikor magyar miniszterelnök volt, két dolgot végzett. Megkötötte a kiegyezést Horvátországgal, mi által tönkre tette az unio-pártot és az uniót, azután átvállalta az állam terhére a keleti vasut 17 millió adósságát, miért az igazgatótanácsosok nagy hálával tartoznak neki. Szlávynak a kiegyezés nem tetszett, de megszavazta, nemcsak megszavazta, védelmezte is. S miután Tisza eljárását folytonosan gáncsolta — négyszem közt: megmentette kormányát a bukástól — a képviselőházban. Most a keleti politika ellen tesz apró kifogásokat, hogy, mint a delegatio elnöke, nagy szolgálatokat tegyen Andrássynak. Valószínű, hogy ismét miniszterelnök fog lenni, de nem valószínű, hogy uralkodni fog a helyzeten. Mert gazdag judicium, tapasztalás, szónoki képesség és kedves modor még nem tesznek valakit nagy államférfivá: ehhez erély is kell s határozottság, Szláv Józsefben pedig ez hiányzik.

Barátja, Falk Miksa a házban a legokosabb ember: der flügste Mann, Magyarországon a legnagyobb germanisator: der „Pester Lloyd“, Bécsben és Németországban: der ungarische Patriot. Ebből is látszik, hogy személye-

ben egyesíti a dualismust; ha egyik szemével lát, a másikat behúnyja; két füle nyitva áll, egyik a kormánynak, másik az ellenzéknek. A mit feje gondol, nyelve nem mondja ki, s a mit nyelve kimond, feje másképp gondolja. Kitűnően tud distinguálni az igazság és a lehetőség között, s ép oly jól tud alkalmazkodni ahhoz, a mi van, mint készülni arra, a mi lesz. Nem keresi a hatalmat, hanem a befolyást, s evvel nemcsak inkább bír mind mások, de jobban is tudja kihasználni. Mindig kormánypárti, de egy ministeriumhoz sem ragaszkodik; mindig bizalmas ember, de soha se megbízható. Szívesen tesz szolgálatokat vizsonzolgálatok fejében, s noha mindig kormánypárti volt s minden kormánytól elfogadott kedvezményt, mindig nem ő kereste a miniszterek kegyét, hanem a miniszterek az övét, s Falk soha egy kormánynak sem érezte magát hála általa lekötvé. Dominiuma a Pester Lloyd, mely az ő lapja, nem a társulatlé, nem a közönségé, nem a kormányoké, bár mindig kormánypárti. Fegyvere a toll, melyet nem úgy használ, mint kardot, hanem mint tört. Ambíciója a kitűntetés, de nem cím és rang, nem hivatal vagy rendjel, hanem a hatalmas és nagy nevű emberek társasága. Ha van hiúsága, ez abban áll, hogy államférfiúnak tartassék s tehetsége csakugyan inkább képesíti őt államférfiúvá, mint a legtöbb ministert: de Falk beéri azzal, hogy szerkesztő, hogy képviselő, hogy delegatus, hogy a külügyek referense s a miniszterek sugalmazója.

Egyéb faibleje nincs mint Szláv, kinek faibleje az ő forcea.

Harmadik jeles férfja a Szláv-pártnak Wahrmann Mór. Önzésre hasonlít Falkhoz, szellemben túlszárnyalja, tudásban megközelíti, ítéletben mögötte marad, tapintatban tőle távol áll. Bátorságra nagyobb, ügyességre kisebb. Azelőtt ministerségre aspirált, most nem tudatik, lemondott-e róla. A két férfiú együtt politizál s egymással rivalizál.

A Szláv-párthoz tartozik azontúl egy csapat elégületlen Deák-párti követ, kik nem tudnak maguknak más vezért keresni, s tanácsért Szlávhoz folyamodnak, valahányszor a kormánypártból kilépni akarnak. Ezt nyilván azért teszik, hogy benn maradhassanak. Ilyenek: Stoll Károly, Jeny József, Fröhlich Gusztáv, Janicsáry Szilárd, a Dánielek, s néhány ifjú képviselő, kik közül ide tartozónak nevezzük Szláv Olivért, ki a nagybátyjának az öcsese.

A Szláv-párt talán már megbuktatta volna Tisza Kálmánt, ha nem félne attól, hogy mások számára kaparja a gesztenyét. Bittó és Sennyey és az egyesült ellenzék iránt féltékenyek, pedig ha politikáról beszélgetnek, mindig ezekkel pendülnek egy húron, s abban is megegyeznek, hogy közösen szídják Tisza Kálmánt. A keleti politikát is kárhoztatják, ellenben Andrássyt dícsérik, mert Andrássy segítségével remélnék kormánya jutni.

Egy új fractio csak most keletkezett a kormány-pártban a régi Deák-pártból: ez a Széll Kálmán pártja.

Széll Kálmán kétségkívül a legnagyobb és leghatározottabb tehetség a szabadelvű-pártban, s nem csupán tehetség, mivelhogy jellem. Ez ritka és nagy szó. Széll Kálmán hazafi, mert cselekvései rugója a kötelességérzet. Hamar lett nagygyá, mert protectio emelte, de irigyei esalatoztak, mert Széll bevált. Őt jobban dícsérni felesleges, az ország ismeri képességét. Nehány barátja őt most kis Deáknak szeretné megtenni: ez vagy korán van, vagy egyáltalában nem lehetséges. Széll Kálmánnak elég, hogy ő Széll Kálmán.

Sokan azt hívék, hogy Széll Kálmán kilépése a ministeriumból maga után vonandja a deákpártiak kilépését a kormányból. Valószínű, hogy ha Széll Kálmán pártot alakít, a szabadelvűek szétszakadnak. De a volt pénzügyminister félrevonult, s barátai elkezdtek — okoskodni. Visszariadtak az első lépéstől, a második azután magától elmaradt. Nem bíztak erejükben, mert nem a cselekvésben keresték az erőt, hanem a számban; azt találták hogy nincsenek húszan, s ezért nem vált ki egy se. Pedig ha a szabadelvű pártból kilépnek tízen, a nyiláson kiesik velök 50. Szövetségeket kerestek s elmentek Szlávyhoz, ki természetesen azt ajánlotta nekik, hogy várjanak. Várjanak ő rá. Elmentek tanácsért Gorovéhez, ki természetesen azt tanácsolta nekik, hogy maradjanak s kísértsék meg politikájukat érvényesíteni a párt keretén belül. Felmentek tehát a szabadelvű körbe és — elhallgattak.

Most ott lappanganak Tisza hívei közt Tiszának ellenségei. Valóságos trichin politika.

Széll Kálmán barátai közül legjelesebb Eruszt Kelemen. Ő is becsületes ember, mert nemcsak lovagias, de correct jellem, ki soha nem tett semmit felfogása és lelkiismerete ellen, sőt az eszközökben is válogató. Józan, mérsékelt, magyar hazafi, ki bír azon ritka szerénységgel, hogy tehetségét szereti mások nagyobb tehetségének alárendelni.

Tehetségre nálánál geniálisabb s tudományra műveltebb Horváth Boldizsár, a volt igazságügyi minister, de akarata gyöngébb és cselekvésre képtelenebb. Csak panaszkodni tud, nem opponálni, s noha elégületlen, jó szíve megesik a kormányon, s úgy bántja, hogy meg ne sértse.

Széll pártjához számít Horvát Lajos, az örökös igazságügyministeri jelölt és pénzügyi bizottsági tag. Nagy szónok, ki hat esztendő óta egy szót se szólott, nagy politikus, kinek egész politikája naplójegyzeteiben van megírva. Hogy valaha a kormány ellen szavazott volna, senki nem emlékszik. Ha egyszer-másszor fügét mutat a miniszternek, kezét a zsebébe rejt. Ha nem volna olyan bátortalan, jeles ember volna. De bár tehetsége kiváló, annyira félti magát és Magyarországot, hogy a világról nem kezdene actiót, mely válságot hozhatna ő reá vagy a kormányra.

Visontai Kovách László nem nagyon szereti Tiszát, jobban szereti Széll Kálmánt, legjobban szereti a háznagyit hivatalt. Mint ilyen, ő ein-

peitscholja — magyarul: becsöngeti a kormánypártot, ha szavazni kell, s mindent elkövet, hogy Tisza meg ne bukják; de ha megbukott, mindent el fog követni, hogy az új kormány megállhasson s Tisza Kálmán ki-
rekedjen.

Szeniczey Ödön sokkal féltékenyebb volt Széll Kálmánra, míg nagybátyja, Deák Ferencz élt, semhogy bizton Széll barátai közé sorolhatnók. Ellenben Prileszkyről azt tartják, hogy Szélllel tart, de nem tudják, hogy kitart-e?

Ernuszt Sándor megbízható híve Széll Kálmánnak.

Vannak aztán régi deákpártiak, kikről nem tudni, kicsodák, csak úgy vannak a szabadelvű párton. Ilyen mindenekelőtt maga a pártelnök, Gorove István, egy köztiszteletre érdemes hazafi, kinek szép múltja van, s nagy tehetségek nélkül nagy gyengéi vannak. Legfőbb gyengéje a hiúság; ezen tulajdonságánál fogta őt meg Tisza Kálmán s megtevé pártelnöknek. A szabadelvű szónak ragyogása elkápráztatta Gorovét, ki teljes életében liberalis volt, s azt hívé, ő menti meg most Magyarországot a conservatív reactiótól. Tisza pedig Gorove elnöksége alatt csúffá tevé a liberalismust.

Gorove tépelődött és tépelődik, de Tisza őt hiúságánál fogva tartotta s czipelte maga után. Most is czipelné, ha szegény Gorovét betegsége nem gátolná activ részt venni a politikában. Gorove örmény s ezért őt követik az örmények, köztük a Dániel familia.

Az academia alelnöke, Csengery Antal olyan, mint a kövi madár, hogy soha párosával látni nem lehet. Neki mindig külön nézetei vannak, de külön politikája soha sincs. Mindenre kifogásokat tesz, de óvatosan kerüli megmondani, mit kelljen cselekedni. Csengery politikája tudományból áll, nem gyakorlatból. Ő argumentumokkal szolgál a kormánynak, nem eszmékkal, s argumentumait nem magából, hanem a könyvekből meríti. Rettenetesen bántja őt, hogy annyi észszel és doctrinával nem lehet sehohol első, csak második, mert érzi, s mások is tudják, hogy képessége nem áll arányban képzettségével. Ezért lett Csengeryből a legirigyebb ember Magyarországon. Ő még Deákkal sem volt mindig megelégedve s azóta mindig elégtelen és mégis mindig kormánypárti.

Hasonló párt nélküli pártember Zsedényi Eduárd. Egyike ő a legkülönb hazafiaknak. Okos, munkás, jótékony és bátor ember, ki a mint gondolkozik, úgy beszél, s meggyőződéséhez makacsul ragaszkodik. Különcz és öreg s ennél fogva alkalmazkodni nem tud. Ezért nincs pártja, s ezért nem veszélyes oppositioja Andrásynak és Tiszának.

Így levén szétforgácsolva a volt Deák párt a szabadelvű pártban, hatályos cselekvést tőle nem várhatunk, s nekik is le kell mondaniok a reményről, hogy valaha reconstruálják azt a pártot, melyet nagyon kár volt bomlásnak eresztetni.

A negyvenöt férfi, ki volt deákpárti létére Tiszának szolgál, szereti magát a Deák-párt zömének nevezni. Ma ez jobbára csak hagyomány, mint a hogy eme töredék csak rudimenta. Kormánypártiak azért, mert szeretnek felelősség nélkül kormányozni, s ezen megszokást folytatnák, ha lehetne. Most is azt hiszik, hogy frondejuk megadásra kényszeríti Tisza Kálmánt, sőt Andrássyt is, s ők fognak csinálni politikát kormányválság nélkül. Kormányválságot nem akarnak, mert Bittóéktól és az egyesült ellenzéktől féltik a konzot.

Így törik magukat egy lehetetlen feladat megoldásában, hogy ők uralkodjanak s a Tisza kormány fogadjon szót, s ne megfordítva. Megalkusznak tehát Tisza Kálmánnal és Tisza velük, de a miniszterelnök az alkut csak addig tartja, míg tülesett a helyzet nehézségein s hatalmát ismét megszilárdította. Nagyon jól tudja ő és látjuk mindnyájan, hogy ezen úgynevezett zöm egyenkint kipusztúl. Évről évre kevesebb, s jelentősége, befolyása mindinkább csökken. Hogyan remélhetnők Magyarország megmentését azoktól, kiknek tetemes része van államéletünk fejlődésében 67-től Tisza Kálmán harmadik lemondásáig és kikben mindig nagyobb tehetség volt az intrigára, mint a kormányzásra. Míg Deák Ferencz hatalmas egyénisége rajtuk uralkodott s őket vezette, nagy szolgálatokat tettek a hazának; azóta, hogy ő nincs, nem tudnak semmire menni. Még egy választás és kivesztek.

Nap napra, évre év múlik s telik, változnak az idők, leszáll a kor, s kihalt eszmék s eltemetett emberek helyébe új törekvés száll, új nemzedék lép: küzdeni önmagáért s a jövőendőért.

A ki körül néz szerte a hazában, nem látja többé a félszázadot, mely nagyra tört és nagyot bukott. Ősz hajjal, ránczolt homlokkal s lassan verő szívvel itt-ott akad még egy-egy férfiú az elmúlt korból, mint kivágott erdön sűrű cserje közt emelkedik kérges fa, melyet megkímélt a fejsze csapása, s mely száradó galyjakkal s haragos zölddel megvetőn néz le a sarjadó sűrűre. Mikor lesz e cserjésből szálfá erdő?

Az új képviselőház padjain hemzsegnek az ismeretlen nagyságok. Fiatalságuk reményteljes, a mennyiben maguk tele vannak jó reményekkel. Ők a hazának reményei, és a haza az ő reményük. Mert hogy hivatott politikus valamennyi, abban kétkedni senkinek nincs joga, mivel hogy a választók őket választák. Szeretnők őrdemeiket zengeni, de nem vagyunk próféták. Szívesen dícsérnők képességeiket, ha tudomásunkra jutottak volna. Kezdtették volna azon, hogy tudományt, művészetet, irodalmat, államszolgálatot, ipart és munkát tesznek s művelnek, hogy e kis hazában feljűk fordúlt volna a figyelem s mondotta volna őket jeleseknek, s mi tudnánk róluk ígéretet tenni, hogy a törvényhozás és politika

terén, mint fogják a hont boldogítani. Embarras de richesse fogja el lelkünket, ha végig nézünk a nagy csapaton, mely sűrűn áll előttünk, mint vetés, mely zöld, de még nem érett.

Sok az új nemzedék mindenik párton, de maradjunk a szabadelvű pártnál. Alig hogy feljöttek, hogy a körbe felnéztek, hogy a házba beléptek, az első benyomás, melyet tettek, általán az volt, hogy ezek még nagyobb mamelukkok, mint az öregek. — Ez ajánlásnak vagy bemutatásnak nem épen kedvező. Kegykereső fiatalság olyan, mint köleskásán nevelt csibe, nem mint sziklafészekben nevelt karvalyok. Ifjak, kik eszméért nem lelkesülnek s ministert szolgáltnak a nemzet ellen: vénen születtek s meghalnak pensióban. Mi lehet oka, hogy ők ilyenek? Mi más, mint választásuknak historiája. Ők kiszemeltettek képviselőknak, kijelöltettek protectiókból, megválasztattak költekezéssel s feljöttek maguknak pályát keresni. Születtek eredendő bűnnel s nem tudnak tőle megszabadulni. Hogy az új szabadelvűek közt sok gyenge tehetség van, nem lehet csodálni, mert a főispánok készakarva kerestek oly jelölteket, kikről önálló gondolkozást vagy önálló jellemet nem feltételeztek. Ezért nem akarunk páleztát törni az ifjú nemzedék felett, melyet nem az új képviselők szerint kívánunk megítélni.

Kik már a múlt országgyűlésen is szerepeltek, természetesen ismeretesebbek.

Különösen azonban csak néhányan tüntek fel, kikről személyenkint megemlékezni tartozunk.

A legtöbb renomméval jött fel vidékről Grünwald Béla, a zólyomi alispán, és belépett a szabadelvű pártba, mi felett általánosan csodálkoztak azok, kik Grünwaldot személyesen nem ismerik. Ő ki a felföldön a magyarság előharczosa a panslavismus ellen, hogy mint lehet párthíve a bosnyák politikának? Ő ki röpiratokat nyomatott az állami közigazgatás mellett, lehet-e a municipalista Tisza Kálmán követője? Liberalis eszmék és modern culturának barátja, sem a lélekölő egyeduralmat, sem a magyartalan cultur politikát nem tűrheti, melyet a Tisza-regime folytat. Grünwald mégis belépett a kormánypártba, mert ő ambitiosus ember, ki körülnézve, azt találta, hogy a kormány, mely Tiszát követni fogja, ismét azon körből fog vétetni, mely mint circulus vitiosus fonja körül Magyarországot. Ebbe a körbe kívánt ő felvétetni, s tehát belépett a kormánypártba mint elégületlen, mert ambitiosus ember néin lehet elégedett. De Grünwald elégedetlensége nem színlelt. Elképzelhetetlen, hogy olyan ember mint ő, abban a társaságban jól érezze magát. Még fiatal, alig 35 éves. Kedélye vérmes, s lelkében nem veszték ki az ideálok. — Nehány nap gyors eszének elegendő volt, miszerint belássa, hogy tévedett és megcsalatozott. Veleje felforr, de ítélete még nem tisztult meg az elhátározásig. Nem tudja, mit tevő legyen magával, s mi nem adhatunk neki tanácsot.

Baross Gábor, a trencsényi óriás, már a múlt országgyűlésen feltűnt mint magas ember. Különbözik jó fiú, elég eszes, elég művelt, elég szorgalmas, elég magyar és elég kormánypárti. Ő is ambitiosus s főleg hiú, kinek kevés hibái között felvethetjük, hogy többet képzel magáról mint a mi, s elvárja, hogy azt róla mások is képzeljék. Haszna vehető tagja az országgyűlésnek s a kormány fel is használja. Ennek folytán Baross elégedett s mindent oly rózsaszínben lát, mint Kubicza, a trencsényi főispán, ki nálánál sokkal kisebb s mégis nagyobb. Baross arról nevezetes, hogy ő is centralista, ugyanazon könyveket olvasta, melyeket Grünwald, ugyanazon eredményekre is jutott, de később, a miért is egy kissé nehezebb és feltékeny Grünwaldra.

Apponyi és Széllnek kivételével, kik az új nemzedék közt legkitűnőbbek, már a múlt országgyűlés alatt legtehetségesebb fiatal embernek bizonyult Márkus István. Nem genie s még kevésbé genialis, de erős értelem, iskolázott fej és sokoldalú tudományos képzettség becsesebbé teszi talentumát másokénál. Határozott hivatással bír a politikai pályára, mely annyival több sikert ígér neki, mert egész lényé kormánypártivá avatja. Márkus a kormány híve, meggyőződésből és számításból, s oly szerencsés természetű, hogy e kettő nála mindig összevág. Szoros logikájának, szigorú akaratának, kitartó kötelességérzetének erős önzés s törekvő nagyra-vágyás jelölnek utat. Esze van, szíve nincs, szenvedélye van. — Jelleme correct, de érzéketlen; nagylelkűen tud gondolkozni, nagylelkű érzés nélkül. Cselekedetei ritkán esnek kifogás alá, s ő meg van róla győződve, hogy soha. Rideg stoicismusa embertelenebb mások iránt, mint maga iránt, s bár kedélyében van jóság és nincs rosszakarat, mégis kegyetlen. — Mint az első Brutus, képes lenne fiait lenyakaztatni, ha törvényes kötelességet teljesít vele, s mint a második Brutus, képes fegyvert emelni Caesarra, ha meggyőződése parancsolja: pedig Brutus szerette fiait és Brutus szerette Caesart. Ezért büszkébb jellemére mint eszére, s becsületére rátartóbb mint érzelmeire vagy állására. Ily különös szellemi alkotásból kifolyólag modora autocraticus és hideg. Kedélye s gondolkodása zárkózott az ismerhetlenségig; csak ha szenvedélye némelykor kitör, láthatni lelkét. Sokszor iparkodik szíves lenni az emberekhez s ilyenkor mindig erőltetett.

Egész megjelenésében van bizonyos férfiaság, mely bizalmat ébreszt. Itéletében és cselekedeteiben van biztosság és következetesség, mely szintén bizalmat ébreszt; e biztosságot elveszti ha viccel, mert élece nincs s könnyedsége hiányzik. Vét maga ellen, ha provocál, mert észjárása lassabb semhogy jó debatteur lehessen. Őt komoly munka és komoly argumentum illeti, s ha ezekkel lép fel, sikert arat. Kidomborodó egyénisége oly viszonyok közt, mint a mieink, hol embereknek és dolgoknak főjellege insolid gyengeség, magasra viheti sorsát, ha saját hibáival pályáját el nem rontja. Lehet belőle minister s államférfiú, mert azon úton jár,

mely nálunk a hatalomhoz vezet. De legyen bár híres és befolyásos, őt szeretni nem fogja soha senki.

Az erdélyiek közül gróf Bethlen Andor a legkiválóbb. Kemény Ferencz után Mikó Imre, Mikó Imre után Kemény Gábor, Kemény Gábor után Bethlen Andor következik. Egészen erdélyi politikus, ravasz és megbízhatlan, aulicus és pecsovics. Nagyobb politikai tehetség mint politikai jellem, s mint minden erdélyi, ő is családi politikát űz; s minthogy Andrassy Katinka grófnőhöz közel rokon, tehát Tisza Kálmánnak híve inkább mint a hazának. Jó szónok, dilettans tudós és kedves ember.

A kormánypárti jogtudósok között legkitűnőbb a kolozsvári követ, Pokros Elek, csak hogy nem árúlja tudományát, s a ház nem veszi hasznát. Ügyvédi praxisa őt elvonja a politikától s így, melyre képes volna, a tért, ha codificálni kell, átengedi a Tisza-párti Teleszkynek. Ez kevesebbet tud, mint Csemegi és Szilágyi, s gyakorlati érzéke nincs s Legale jus igazság szerete mindenkor jogosnak találja, mit Tisza akar. Apáthy professor nyilván azért lett képviselő, hogy Szilágyi, Kautz, Pulszky, Vécsy, Hoffmann mögött el ne maradjon. Dárday pedig azért választatta meg magát, hogy ő is be jusson az egyetemre. Ezek bizonyosan iparkodni fognak kitűnni, noha nem épen kitűnőek. Emmer Kornél prókátor képviselő.

György Endre sokat ír és sokat pályázik s emésztetlen nemzetgazdasági ösmeretesben bővelkedik. A házba belépve, várakozáson alól gyöngé jellemnek bizonyult s a köztisztetletet ugyan nem, de a kormány protectióját annyival inkább megnyerte. Ezen protectiót bőven osztotta Tisza Rakovszky Istvánnak, kit a pénzügyi bizottságba is beválasztott, vagy azért mivel az öcsese bankár, vagy azért, mert ő maga a pénzügyekhez nem ért. De lehet egy harmadik oka is, az, hogy Tisza Rakovszkyban tanítványára ismert; ez is, mint ő tacticus. Félre vezette választóit független programmal s rögtön beállott a kormánypártba. Ezen cynicus ámitás nagyon tetszhetett Tisza Kálmánnak, s Rakovszky bizonyosan bizalmas ember lesz nem sokára. Olyan streber mint ő, van több is. Ilyennek mondják Kazy Jánost. Egyházi kiadásban ezek közé tartozik Rónay István; szelíd, de nagyravagyó; képzett, de hiú pap. Ártatlanabb nálánál is a fiatal b. Radvánszky kormánypártisága, ki tudományos búvárlatokkal foglalkozik, nem politikával, s törvényhozó lett azért, mert illik, hogy a két testvér közül egyik a képviselőházban üljön. S mivel atyjok Tiszától kapta a bíróságot, fia úgy tartja, hogy kötelessége kormánypártinak lenni, habár koránt sincs azon nézetten, hogy a kormánypolitika a hazára üdvös. A legösmertebb ifjú kormánypártiak közé tartozik Hegedűs Sándor, Tisza hírlapírói mindenese.

Két ezer cikkét olvasván, mindenki tisztában van felőle az iránt, hogy ő nincs tisztában önmagával. Hogy mért tiszapárti Hegedűs, azt legjobban megmagyarázná Jókai.

Beszélik különben, hogy a kormánypárti fiatalság között is vannak elégtelenek. De ezt idáig senki nyilvánosan észre nem vehette. Mondják, hogy Szabély Széll Kálmán párti, s ez nagyon valószínű, mert vasmegei, de a nyugtalan lelkű Hollár Viktor is hatósági felügyet alá helyeztetett, miután a minister uraknál rossz renomméba esett. Nem is láttuk őt a bizottsági választásoknál kitűntetve.

Izekre szedtük a kormánypártot, s mit nyertünk véle? A névtelen vakok intézetében szemláló bénák az igazgatók. Van fiatalság sok, de fiatal erő kevés. Lehet, hogy ez után fognak kitűnni, mit isten adjon. De legszomorítóbb ezen fiatalságnak szelleme, mely beamter-szellem, nem pedig szabadelvű.

Vannak a szabadelvű-pártban még horvátok is, ezek mindenkor kormánypártiak s a magyar nemzetnek mindenben ellenségei. Magyar pénzen folytatnak délszláv politikát. A magyar kormány engedelmével előkészítik Horvátország elszakadását. A bosnyák politikától el vannak ragadtatva s Tisza Kálmánnak méltó hívei. Nem lenne Tisza Kálmán horvát képviselő?

Ily pártban nem leendő nehéz Tiszának uralkodni, mint golyának a mozsárban. Ily párttól nem remélhet a haza semmit, csak szoktatást az engedmességben. Nincs abban Tiszán kívül egyetlen ember, ki vezetni tudna és akarna — az egy Széll Kálmán volna, ki félre állt. Nincs ezen pártban egyetlen képviselő, ki tudna kezdeményezni és merne. Ha külön vélemény keletkezik, susogva terjed, alkudozni kezd Tiszával s végül megadja magát.

Van-e politikája ezen pártnak? Politikája nincs, maga sem tudja, hogy volna. Mije van tehát? Többsége van, s e többség Tiszáé, — nem Tisza e többségé. Megférnek együtt, mert egymásra szorultak. Tisza személyes pártja, a volt Deák-párt s új nemzedék együtt élnek, nem úgy mint a paradicsomban a különböző vadak boldog egyetértésben, de mint melyeket menageriában egy nagy kalitba zár az állatszeldítő. Ilyen közöttük Tisza Kálmán, kitől félnek s ki őket éteti.

A hazával ők keveset törődnek s a haza tőlük keveset remél.

~~~~~

Van egy párt, mely nem párt, ez a párton kívüli párt. Feje Bittó István, egy országtalan államférfiú. Az emberek azt tartják, hogy Bittó országot akarna, s barátai azt mondják neki, hgy az ország őt akarja; de sehogy sem tudnak találkozni egymással, mert az országot fogva tartja Tisza, Bittó Istvánt pedig számkivetette. Bittó tehát emigrationalis politikát űz s megakarja szabadítani az országot Tiszától. Csakhogy az nem sikerül neki, mert mint az emigratio vezéreinek rendszeren, neki sincs hadserege. Ő is csak conspirál, s noha célhoz nem ér, soha bele nem fárad, Olyan mint a szövöszék, melyre felkötik a fonalat s melyben a bordákon valamennyi szál keresztül vezet, míg a papucs folyton szalad, jobb kézből a

bal kézbe és vissza, mikor a csőrül a fonál szakadatlanul szövö a vásznat. Bittó István a legügyesebb magyar politikusok egyike, kinek hibátlan múltja köztiszteletre tart igényt. Bonyolult kérdések megoldásában türelmes és ügyes, akár gombolyítóasszony előtt, ha csomósodott czernát kell szétszedni. Jól distingvál, biztosan ítél, és az emberekkel finoman bánik. De Bittó ennél is több, mert neki eredeti eszméi vannak, melyek többnyire találók. Szívós akarata van, mely nem riad vissza a nehézségektől. Határozottsága nem hiányzik, s e tekintetben férfiasabb mint Szlávy. Erélyesebb mint Szlávy, s a régiebb államférfiak között Tisza után legerélyesebb. Nem volna alkalmatlan Magyarország kormányzatára, ha a helyzet nehézségei erejét túl nem haladnák. Hibája, hogy nem szónok s hogy egyéniségében hiányzik az emelkedettség és ruganyosság. Hogy czélt nem ér, az az Tiszát megbuktatni nem tudja, fő ok: Szlávynak féltékenysége.

Bittóval újabban együtt halad gróf Lónyai Menyhért. Gróf Lónyai a legnagyobb ész Magyarországon, s Kossuthot kivéve nincs élő magyar, kinek a nemzet körül annyi érdeme volna, mint Lónyai Menyhértnek; de mert Andrássy veszélyesnek tartotta magára nézve, őt megbuktatta. Ezen buktatás históriája nemcsak szégyenfolt a magyar alkotmányosságon, hanem a deákpárt felbomlásának kezdete. Tehát hiba volt. Lónyai azóta, hogy megbukott, nem tudta visszanyerni egyensúlyát s ennél fogva nem tudta visszakapni súlyát a parlamentben. Most is egyik párthoz sem csatlakozott s így nincs pártja. Fa, melynek nincs talaja, hogy gyökereit megverhetné. Lónyai nem tör a hatalomra, de törődik a politikával. Az események már is sok elégtételt adtak neki, de még nem rehabilitálták. A történelem neki egy nagy igazságszolgáltatással tartozik, de ő ezt aligha fogja megérni. S mikor Lónyai igazolva lesz, Magyarország pénzügyileg tonk्रे ment.

E két államférfi körül csoportosul vagy 15 képviselő, kik közül kettő hírnevesebb: gróf Nemes Nándor és Hoffmann Pál.

Gróf Nemes Nándort egy nemes passio ösztönzi, hogy üldözze Tisza Kálmánt. Bosszút akar rajta állni azért, miket mint oppositio művelt a Deákpárttal szemben; azért, hogy széttörte a Deákpártot, melynek Nemes Nándor hű tagja volt; azért, hogy nem teljesíté a fusióban ígéreteit, melybe Nemes Nándor be nem lépett és azért hogy megszegte sokszor adott szavát, mit Nemes Nándor ki nem állhat. Azt tartja, hogy ez nem becsület, és lovagias kötelességének véli Tiszának minduntalan fejére olvasni elfelejtett elveit.

Hoffmann Pál jogtudós tanár s meglehetősen ügyes szónok, de kevéssé megbízható politikus.

Ide tartoznak még: gróf Khuen Héderváry, egy kedves és jóra való főúr, kinek nincs annyi önállósága, hogy a mágnási köröknek és barátja gróf Bethlen Andornak befolyásától magaviseletét menten tartaná; Joannovics György volt cultusministeri államtitkár, academiai nyelvész, szabadkőmű-

ves elnök és oláh létére jó magyar hazafi Hú deákpárti és hú kormánypárti volt mindig, de már a Tisza-garázdálkodást nem állhatta s tiszta honszerelme a bosnyák politika miatt búcsút vett a szabadelvű párttól.

A párt nélküli párt jelenleg olyforma állást foglal el, mint hajdan a Ghyczy-féle középpárt. Fog-e szerepet játszani: a viszonyoktól függ. Ha kiüt a pártválság, mely előbb utóbb belescap a kormánypártba: Bittó közvetítő szereplésének lesz tere és hivatása.

Nehéz szerep jutott az új országgyűlésen az ellenzéknek. Tiszát elűzni és megbuktatni nem könnyű feladat. Egy juhnyáj közé tört farkast jószágőrző ebek ha megtámadnak, s az megvetve lábait, tüzes szemekkel néz körül és éles fogakkal védi magát, nem csahol s nem hallgat az ugatásra, hanem torkon marja, mely közelít hozzá: így Tisza Kálmán életét védelmező gyűlölettel tekint az ellenzékre s elszántan védi bitorolt hatalmát. Támadói közt egy sincs nálánál hatalmasabb vagy ügyesebb. Ő a legjobb debatteur, ki a sérelmet túrni ép úgy tudja, mint sértéssel azt megtorolni.

Alig hogy az új országgyűlés megnyílt, a viták gyűlöletes színt öltének. Botrány volt mindennap a magyar törvényhozás termében, de a botrány Tiszán ki nem fogott. Színre színt játszott, tromfot tromffal ütött. Ha így folytatják, soha se lesz vége a botrányoknak, de hamar vége lesz a magyar országgyűlés s kormány tekintélyének.

Talán Tiszát nem is a parlamentben kell megbuktatni.

Az egyesült ellenzékre nagy hivatás van. Nem kérdezzük ezúttal, mi ezen párt pozitív politikája; megállapodott elvei ép oly kevésbé vannak, mint a kormánypártnak. De feladata erkölcsi és gyakorlati. Gyakorlati annyiban, hogy Tisza bukása után őt illetheti a kormányzást átvenni, a külpolitikát megváltoztatni, a pénzügyeket rendezni s a belreformokat intézni; mire nézve már most kellene hogy nézeteket valljon, később pedig, hogy javaslatokat tegyen. Erkölcsi feladata pedig abban áll, hogy miután Tisza politikája aláasta a parlamentarismust és a 67-iki alkotmányt, az egyesült ellenzéknek illel meg az utolsó próba, hogy közjogi rázkódások nélkül épen tartsa a dualismust, idehaza pedig becsületes kormányt alakítson, s a házban helyreállítsa a tisztességet, restaurálván a közönséges morált. Mert csak ha a nép az országgyűlést erkölcsileg kifogástalannak tudja és a vitákban méltóságot lát; ha a kormány férfiakat tiszteli s meg van győződve, hogy a ministereket hazafias indokok vezetik; ha tapasztalja, hogy a ministerium és a népképviselők közreműködnek a hon javára és üdvös törvényeket hoznak: akkor fog ismét feléledni a lelkekben élő hit az alkotmány és szeretet a szaladság iránt.

Most Tisza gyűlöltebb, mint Bach volt valaha, s Andrassy gyanúsabb, mint Metternich volt egykoron; az országgyűlésben nincs meggyőződés, s a delegációkban nincs önállóság. Fordítsatok a dolgon, adjátok a delegációknak ama hatáskört, melyre Deák Ferencz rendelé, legyen az alsó

házból, mint volt, ismét a magyar nemzet hű képvisellete; álljanak élén a kormánynak megbízható s szeplőtlen férfiak: és visszatér a lelkek bizodalma s a kormányt ismét segíti a nemzet, hogy megküzdjön a helyzet nehézségeivel.

Nem tudni, lehet-e még e czélt elérni vagy minden úgy el romlott, hogy képtelen bárki a végzetten megküzdenni: de nemzet, mely örök létre született, nem adhatja meg magát s tartozik megbirkózni minden veszéllyel. Untalan, szüntelen meg kell kísértetni az önsegélyt s első sorban az egyesült ellenzék tartozik megpróbálni, ha van-e ereje? .

Mert míg az alkotmányt a király tartja s a kiegyezést Austria meg nem szegte: a magyar népnek és Magyarországnak nincsen joga közjogi oppositíóba lépni, a dualismust feladni, a delegatiókat felbontani és a personalis uniót követelni. Mert az alkotmány nemzetközi szerződés s állami alapjog kötve király s nemzet közt: e törvényt Magyarország nem törheti meg elsőnek, mert Magyarország kérte, alkotta, s a magyar nemzet érdekében hozatott. Csak ha bebizonyúlt, hogy bármi okból ez alkotmány többé meg nem tartható, s kivált ha a dynastia vagy Austria vétnének ellene: akkor van oldva esküje alól a magyar nemzet, s akkor nem tehet mást, — menjen közjogi oppositíóba. Még most korán van, nincs reá jogunk, nincs rá elég ok, s ellene tanácsol a böles mérséklet. De mivel Tisza és Andrássy gróf keleti politikája tagadhatlanul mélyen megingatták a dualisticus alkotmány épületét, s e politika válságról válságra vezet s előbb utóbb bukást fog érni, a nem közjogi egyesült ellenzék alkotmánymentő szerephez fog jutni. E szerepet betöltheti két feltétel alatt: ha nemzeti politikát követ, és ha szerencsés siker koronázza működését kormányon s parlamentben.

A pártnak csekély száma nem határoz, oppositíónak elegen vannak, s ha kormányválság lesz, átvehetik a kormánypárt fundus instructusát.

Mint párt, az egyesült ellenzék minden párt közt a legtisztességesebb; magánérdek vagy jogosulatlan ambitio legkevésbé tolokodtak oda. A radicalismus sara nem tapadt reája. — Legfőbb hibája, hogy erélye bágyadt.

Habarékpártnak csúfolták, s a név kezdetben eltalálta. De a válsztások után megfogyva, összetartóbbak lettek. A különböző elemek összeszoktak, összetörődtek; ez események nyomása és a kormány elnyomása összepréselte a factiókat, s mert mindegyiknek élén honett emberek álltak, kik nem a maguk javát és dicsőségét viselik szívkön, hanem hazájuk sorsát: ennél fogva áskálódások és versengések, mint a kormánypártban és a szélső balon, az egyesült elenzéken nem fordulnak elő.

Vitáiknál könnyű az egyetértést helyreállítani s közös megállapodásra jutni a nélkül, hogy akár fegyelmi kényszer uralkodnék, akár neheztelek járnák.

Kiváló férfiakban a párt gazdag, számarány szerint leggazdagabb,

s kik közlegények a pártban, azok is független férfiak, kik otthon közbecsülésben állnak s ezért választattak meg s jöttek fel. E férfiak mind szabad választásból nyertek mandatumot s meggyőződéseiket árúba nem bocsájtyák.

Ily pártnak, legyen bár összevéve a háznak csak hatodrésze, értelmi és erkölcsi súlya nyomós. A kormánypárt könnyen leszavazhatja, de bajosan mérkőzhetik vele.

A pártvezér Simonyi Lajos báró, gavallér ember, kit mindenki szeret és tisztel a pártban. Hogy Tisza fenekedve gyűlöli, őt népszerűvé teszi országszerte. A kormánypárt hiszi és hirdeti, hogy tehetsége jelentéktelen; kik őt ösmerik s nézeteit hallják a conferentiákban, tudják hogy okos, józan és jó ember s mindenek felett becsületudó. Nagy embernek, mint Tisza Kálmán, nem tartja magát s mások sem — Tiszát.

Apponyi Albert grófé a jövő. Nincs hozzáfogható tehetség a képviselőházban az ifjabb nemzedékben. A régiekkel is mérkőzhetik, kik még vonakodnak őt elismerni, miután az ország [már elösmerte. Három év alatt Apponyi és Széll Kálmán nőttek legnagyobbat. De Apponyinak tágabb látköre, átalánosabb műveltsége, szeretetreméltóbb modora, s magasabb társadalmi állása van, mint Széll Kálmánnak, kit több szakismeret, hivatalos gyakorlat, régibb tapasztalás és ministerségének renomméja tesznek Apponyinak méltó társává. Sajnos, hogy a két ember nincs egy párton, s még nem fogott kezét. Mihelyt ezt tevék, mögégük sorakozik Magyarországnak, s a nemzet reájok bizza jövőjét.

Apponyi sokat tud, s nem mindig tanul. Nagyon activ, de nem to-lakodó. Nemcsak politicus, mert aestheticus is; ha nagyravágyó — hazafiságból az. Lelkiismeretlenségre nem képes, noha az eszközök megválasztásában nem finnyás. A politikában eszmék, elvek és czélok vezetik, s ha a körülményekkel alkuszik, elvét nem hagyja. Mondják, hogy ultramontán, mivel buzgó katolikus, de neki a politikában a catholicismus annyit ér, mint Tiszának a református egyház. Ha Tisza megy, helyét elfoglalni senki sincs annyira hivatva, mint Apponyi Albert. — Mert ifjú hit és erély inkább képesek nagy munkát végezni s nagy akadályokkal megküzdeni. Példa rá Széll Kálmán, hogy lehet ifjú minister jó minister. — Csak a titkos tanácsosok vannak ellene, hogy Apponyi föléjük helyztessék.

Szilágyi Dezső tehetsége Apponyié-nál kisebb és nagyobb. Apponyi termékeny, Szilágyi kritikus. Az finomabb szónok, emez erősebb. Apponyi olvasott, Szilágyi jogtudós. Elférnek együtt, mert kiegészítik egymást. Szilágyi ambíciója előre rohant, önzése mindenkit félre lökött, ki útját állta, cselszövénnyel szerzett magának ellenségeket, kiállhatatlan gúnynyal sebzett mindenkit. Mindenki ellene fordúlt tehát, s ő elszigetelve látta magát a szabadelvű pártnál. Mint kiverit bika, mogorván járt körül, földre szegezve szemét. Ellenségei pedig üldözték és gyalázták mindenütt,

rendszeresen. Ráfogtak minden rosszra, elfojtani akarták. Ekkor feltámadt jobb geniusa mondván magában: én is vagyok akkora hazafi, mint ti vagytok, okosabb vagyok és jobb mint ellenségeim. Kilépett hát a szabadelvű pártból s csatlakozott azokhoz, kiket észben, erkölcsben különbeknek ismert a kormánypártnál. Ezek őt s tehetségét megbecsülték. A kormánypárt gyalazza őt tovább, de ő jobb társaságba menekült.

Sok volna mindazokat felsorolni, kik az egyesült ellenzék körében szép állást foglalnak és azt betöltik. Bánhidyról, hogy okos, nem tagadja senki; hogy nagy emberismerő, állítjuk mi. Kényelmes és félénk, s ezért nem ritkán kerrékkötő a párton, nem mikor hegyről le, de partnak fel megy.

Molnár Aladár szelíd idealista, munkás szakember a tanügy terén, kifogástalan politikus, jó szónok. — Ürményi Miksa, szellemes társalgó és pikáns szónok, dilettans politikus, de jó franc-tireur, ki passióját leli abban hogy Andrásst üldözi, a nélkül, hogy kárt tudna ejteni benne; érdekes volna tudni, mit vétett neki Andrásy, hogy ilyen vetélytársi passióva bosszankodik reá. — Pulszky heves kormánypártiból hirtelen fordulattal heves ellenzékké lön, s a mint azelőtt ki nem állhatta őt az ellenzék, úgy ki nem állhatja most a kormánypárt, mert magaviseletében eves, ámbar jó fiú. Nem is fiú már, mert férfi, de mivel kis Pulszkynek hívják s atyja az öreg Pulszky, nem bír annyi tekintélyvel, melyet esze és tehetsége érdemel. Mert ő sokat tud és sokat dolgozik, de könnyelműen olvas és könnyelműen ítél. Néha nagyon jól beszél, néha nagyon rosszul. — Chorin Ferencz híres ügyvéd és ideges képviselő. Nem jogtudós, hanem jogtudó s oly szép előadású, hogy szavait mindig figyelem kíséri. Hazafisága ábrándos s nézeteiben optimismus és pessimismus váltakoznak. — Paczolay János régi módi táblabíró a legjobb fajtából. A 40-es évek óta minden országgyűlésben részt vett s nagyon tudja a praxist. Igen okos és honestus ember. — Ráth Károly és Lichtenstein József: egyik iparos, másik kereskedő; nemzetgazdasággal foglalkoznak s hosszú beszédeket szoktak mondani. — Hazai Ernő alapos gazdasági ismeretekkel bír. Beszélni nem tud, de kitűnő cikkeket szokott írni. — Lukács Béla pénzügyi tudományyal s újságírással foglalkozik. Beszédei adatokban s argumentumokban bővelkednek, de előadása vontatott. — Beöthy Ákos politikai tudós s egy angol könyvtár tulajdonosa, senki nálanál az angol parlamentarismust jobban nem ismeri. Conservatív doctrinákat cultivál s academiái beszédeket ír, de nem mindig mond el. E beszédek némelyike igen szép. — Pázmány Dénes francia bel esprít, ki párizsi lapokból meríti magyar politikáját. Elmés és játszi, de nem könnyelmű. Inkább keresi a mulatságot, mint az igazságot. Minthogy először választatott a képviselőházba, szerepkört még nem választott magának. Minthogy esőndes lenni nem tud, beszélni fog. Ragályi Aladárban mélabús fanatismus lappang. Szereti a hazát és gyűlöli a kormányt. Deákpárti volt s most a szélsőbal felé hajlik. Esze

ötletekben gazdag, beszéde patheticus. Iodalmi műveltsége jelentékeny. — Bujanovich Sándor régi kedvence a háznak. Elévülhetlen fiatalsággal van megáldva, s minden évben egy nagy budget beszédet mond, melyben a deficitet nagyobbra teszi mint a minister. A minister őt megezáfolja, a zárszámadások igazolják.

Fog-e az egyesült ellenzék ennyi erővel czélhoz jutni, azaz fogja-e Tiszát megbuktatni, a kormányt átvenni és jobb politikát folytatni, az főleg attól függ, minő eljárást követ a házban, illetve mily alapon vállal kormányt. Félkedvű oppositíóval Tiszát megbuktatni nem lehet s compromissumokkal a kormányon nem boldogulunk. Ha az egyesült ellenzék csak a hatalomra vágyik s a ministeri székekért lemond politikájáról s a ministeriumban folytatja ugyanazon politikát, melyet elődei követtek: úgy csak azt éri el, hogy lejárja magát hamarosan s útját egyengeti a szélső balnak.

Kossuth Lajos társadalmi és politikai forradalmat, közjogi és nemzetközi háborút folytatott a magyar szabadságért, a magyar faj fennmaradásáért, a magyar állam teljes függetlenségeért. A forradalmat kivitte, a háborút elvesztette; Magyarország nagy átalakúláson ment keresztül, de Ausztriától el nem szakadt s Oroszország által legyőzetett. Az önálló Magyarország eszmében él csak, a valóságban nem létezik. S Kossuth Lajos számkivetésében ezen eszmének nemtője.

A magyar függetlenség bajnokai közül egy volt csak nagyobb Kossuthnál — II. Rákóczy Ferencz. Meghalt a számkivetésben s emlékezete hagyomány maradt. Másfélszázad után támadt Kossuth és felélesztette a hagyományt. Régóta számkivetve vándorol országról országra s keresi sírját idegen földön. De bár nem látja őt a magyar nép és nem hallja szavát, szívében képe él s eszméje nem veszett ki. Maga egy mythos, nevét babonás hittel említik kortársak és ivadék, s a tan, az elv, a czél, melyet hirdetett s melyért csatákra vezetete nemzetét, hitágazattá lón sokak szívében, mások szemében képzelmek ideálja. Egy teljesen független Magyarország, melynek dolgába nem szól bele a német, mely úr itthon és úr, a merre néz; melynek zászlóját magyar hadsereg emeli s lobogtatja, melynek kardja villog a hővédelem és népszabadság csatáin; magyar nemzet, a mely nem kunyorálja Bécsben az udvar kegyét, mert Budán ragyog fénytől királyi palotája; melynek nincs oka félni, hogy csempészve elárasztja a germanisatio, mint mikor átszivárog a föld árja, vagy kuszó taraczk öli a vetést; mely maga határozza szövetségét s nem hagy veszni lengyelt és törököt s nem szövöttek ellenök muszkával: ily Magyarország tetszik a magyarnak, ilyen volt Árpádtól Mohács vesztéig, ilyent hirdetett Rákóczy s Kossuth, s ha nyomorúlt jelenből szebb jövőt remél, független hazát kíván a magyar.

Mi volna szebb a hatalmas Magyarországnál!

Bizonyára megtörve s gyöngeségünk érzetében kerestük az uniót Austriával. Fentartjuk azt, mert nem tudjuk lerázni és mert van okunk félni, hogy a német hatalmasabb lesz, ha Austria helyett Poroszország lenne ellenséges szomszédunk. És mert Muszkaország hódítása ellen biztos és állandó szövetséget kell keresnünk, s ezt megadja nekünk, az unio Austriával. Mi pedig megfizetjük ezen uniónak árát.

A Kossuth-politika eszményi politika. Olyan, mintha a nemzet valása volna, olyan mint az imádság, egy szent érzés, melyben minden kívánság benne foglaltatik, de nem való a köznapi foglalkozás prosai törekvéséhez. A Kossuth-politikát Magyarországon a szélső bal képviseli, de nem a maga tisztaságában s annál kevésbbé eszményi méltóságában.

Kossuth külön magyar államot akar, minő Olaszország vagy Belgium; nem fogadja el tehát a törvényt, mely Ausztriával a kapcsolatot szentesíti. A szélső bal a fenálló viszonyok és a létező törvény által kötve, óvakodik azon forradalmi térére lépni, hogy erőszakkal széttörje a monarchiát s felállítsa a souverain Magyarországot; beéri azzal, hogy a monarchia alkotmányát megakarja változtatni és visszaakarla állítani a tiszta personalis uniót.

Ezen politika czélszerűsége és lehetősége felett sokat lehet vitakozni. Az unio Ausztriával elyben elfogadtatván minden párt által, mely az országgyűlésben részt vesz, az unio minősége jobbára a szerint ítélendő meg, mennyi haszonnal jár az országra. Ha a 67-ki kiegyezés, melynek eltagadhatlan előnyei voltak és vannak, megfelelőnek bizonyúl s az államférfiak által az alkalmazásban el nem rontatik; ha a gazdasági kiegyezés a nemzetnek jólétet szerez: Magyarország beéri azon alkotmánnyal, melyet Deák Ferencz dolgozott ki, és senki nem követeli a personalis uniót, senki nem esinál közjogi oppositíót. De ha a fennálló alkotmány akár szerkezeti hibái folytán, akár gyakorlati következményei miatt, akár végre a viszonyok változtával ki nem elégítőnek vagy a nemzetre károsnak bizonyúlt: azon kérdés támad, hogyan lehetne ezen segíteni. Önként következik a közjogi oppositio, s jogosultságát többé kétségbe vonni nem lehet. Hanem igenis kérdeni kell, valjon az általa ajánlott módszer czélra vezetőbb-e és valjon a javasolt politika kivihető-e?

A szélső bal politikájának bibéje, hogy e két utolsó kérdésre nem tud kielégítő választ adni. Kossuth Magyarországa egy európai háború és egy magyar forradalom születtje, azt csak háborúval és forradalommal lehet létesíteni; ha ily módon sikerült s Magyarország az európai souverain államok sorába lépett: rajta áll, hogy az elfoglalt polczot meg is tartsa. Hogy egy ily önálló Magyarországnak külön existentiája a jelen európai viszonyok között mily problematicus, mutatja Kossuthnak terve, hogy a Duna-confoederatióval akarta pótolni az osztrák szövetséget. Ezen confoederatióban megvalósítva látjuk mindazon veszélyeket, melyektől a nemzet a bosnyák annexióval szemben irtózik. — Ellenben a szélső

bal politikája, mert a personalis uniónál állapodik meg s ezt törvényes úton s békés eszközökkel elérni szándékszik, kevésbé világos és kevésbé merész. Arra nézve ugyanis a personalis unio követelése nem ad felvilágosítást, hogy az egy fejedelem alatt levő két állam közötti viszony minő legyen s miként szabályoztassék; mert hogy ezen viszony nem lehet oly teljesen idegen, mint közönségesen két szomszéd állam viszonya, az kétségbevonhatlan. Hiszen sem egymás ellen nem alkalmazhatják a nemzetközi kényszer fegyvereit, sem különböző külpolitikai actiót nem indíthatnak, s az érdekközösségből, az együttes eljárás szükségéből, s a fejedelem személyének azonosságából okvetlenül kifejlődnek oly viszonyok, melyek közös megállapodással intézendők. Kivált a gyengébb félnek van szüksége, hogy törvényes intézményekben találjon védelmet az erősebb állam túlsúlya ellen, mert minél lazább a kapocs, a hatalmasabb annál szabadabban cselekszik s vonszolja maga után a gyöngébbet. Európában csak Svédország és Norvégia között létezik personalis unio, mely elég okot ad a panasza Norvégiának; s ott is a külügyi vezetés, a kereskedelmi és hajózási szerződések közösek.

Nem akarjuk tagadni, hogy lehetnek körülmények, melyekben Magyarország a personalis unióhoz kellene visszatérni: ha Ausztriában az absolutismus győz, Magyarországnak csak a personalis unio mentheti meg az alkotmányos szabadságot; ha pedig Ausztriában a foederalismus érvényesül, Magyarországnak csak azon választása van, vagy része lenni a foederalisticus államnak, vagy a personalis unióban keresni paritásának fentartását.

Jöhet tehát idő, midőn a szélső bal politikája nem többé vágy és ábránd, hanem szomorú szükség és gyakorlati kényszerűség; de ezen esetben is a szélső balnak a personalis unio iránt nem többé negativ követelésekkel, hanem pozitív módozatokkal kell előállni. Personalis unio létezett a *pragmatica sanctio* előtt és után, mégis a *pragmatica sanctio*ra volt szükség, hogy azt szabályozza. Oly átmenet, mint az egységes államról a dualisticus államra, vagy a dualisticus államról a personalis unióra, ha békésen történik, nagy előkészülettel és gondos politicával kell, hogy történjék, nem üres lármával és belátás nélküli ízgatással.

Másik hibája a szélső bal politicájának, hogy idáig a lehetetlenség körében mozgott. E lehetetlenség a viszonyokban fekszik s máig sem sem szűnt meg. Minthogy programja úgy a nemzet és a király, valamint Magyarország és Ansztria között a létező jogviszonyok felbontását követeli, a párt mindaddig kormányképtelen, míg a másik két tényező felfogásában nem osztozik, vagy programját elfogadni nem kényszerült.

Párt, mely ily nehéz előfeltételekhez köti működését, a politika vezetéséből hosszú időre kizárja magát s csak mint *oppositio* működhetik. Ez nem szemrehányás a szélső balnak, hanem politikájának folyománya. Változhatik ez, ha a viszonyok fordúlnak s a nemzet többsége a szélső balhoz sorakozván, mellette makaesül kitar.

Legnagyobb hibája azonban e pártnak, hogy midőn nagy elvek zászlótartója s a nemzeti hagyomány letéteményese gyanánt kíván tekintetni, magaviseletében nem tanúsít oly nemes emelkedettséget, mint várni lehetne azoktól, kik minduntalan Magyarország önállóságát és függetlenségét emlegetik. A helyett, hogy elvet állítanának elvvel szembe, tíz év óta egyebet sem tesznek, mint személyeskednek. Ugyanazon hibába esnek, melybe Tisza Kálmán, ki behozta Magyarországon a személyes uralmat; a szélső bal behozta az országgyűlésbe a személy megtámadását. Ez Tiszával szemben talio, általánosan alkalmazva inquisitio.

Végül nem hagyhatjuk említés nélkül, hogy a szélsőbal jó hírnevének semmi sem ártott inkább, mint azon társaság vegyülete, melyben az a múlt országgyűléseken megjelent. Volt ott mindeféle nemzetiség, Borlea és Miletics, s voltak catilinaris existenciák, melyektől egy parlamenti párt sem lehet mentes, de melyek legnagyobb számban — mielőtt Tisza szomszédsága nekik kívánatosabbnak tetszett, a szélső balon találtattak. E tekintetben már a múlt országgyűlésen javulás volt észrevehető, a mostani választások pedig a pártot nemcsak megszorították, hanem sok tisztességes modern és társadalmi állással bíró elemmel növelték.

Tisztesség dolgában a szélső balnak első embere Irányi Dániel, kit elvhűsége, eszményi felfogása, önzetlensége és mívelt modora miatt mindenki becsül és kinek classicus módorban tartott beszédeit a ház mindenkor szívesen hallgatja.

Nálánál befolyásosabb Simonyi Ernő. Ez egy rossz, de okos ember kinek bő ismeretei vannak, és ki egész tevékenységét pártjának szenteli — Társa Helfy Ignác mozgékony, izgató és tevékeny journalista, ki a pártnak összekötéseit tartja fenn a külföldi radicalisokkal, s ellátja szélsőbaloldali tudósításokkal az idegen sajtót. — Mocsáry Lajost Kossuthnak hízelgő nyilatkozata egyik levelében vezette át a szélső balhoz, miután ez előtt deákpárti s utóbb balközépi volt. Igen elfogult és hiú ember, úri etóitéletekkel — magyar democratá. — Németh Albert a legszellemesebb s egyszersmind a legcynicusabb ember a szélső balon, kinek minden fellépése a házban botrányt okoz. — Eötvös Károly a szélső balon az, mi az egyesült ellenzéknek Szilágyi Dezső. Jogtudománya kevesebb, de termékenyebb. Ambíciója is kevesebb, de egészségesebb. — Vannak politikai conceptiói, s rendelkezik szónoki hatással. Tartalmasan és zamatos magyarsággal ír s nem félig cselekszik. Andrassy politikája miatt a Deákpárttól elszakadván, egyenesen átment a szélső balra, hol nem fogadta bizalom, de tehetségének kijutott az elismerés.

Az ifjú óriások karmestere Verhovay Gyula alig lépett a függetlenségi körbe, azonnal magának követelte a vezérséget. Az igaz, hogy nem ítélték oda néki, de ő továbbra is aspirálja, s van vagy nyolcz embere, kik körülötte sorakoztak, hogy Simonyi és Helfy ellen a pártban pártó üssenek. Foly is a veszekedés a kör falain belül, mióta László Imre meg

nyitotta a pártértekezleteket. Verhovay nem oly tüzes mint hiszik, s nem oly fanaticus mint ravasz. Pathosa gyakran mesterséges. Hatása elkapatta s hatáshajhászóvá tevő. A Tisza-kormány üldözése szenvedésnélküli martyromságra emelte. — Verhovay nagysága felfűjt nagyság, mert beltartalma kevés.

Becsülete ellen egyéb kifogást tenni nem lehet, mint azon nehéz kifogást, hogy mások becsületét nem becsüli.

A nemzet elégtelenségének kifolyása lévén, a mint a szélső bal helyeit az országházban elfoglalta, azonnal heves vitákban adott kifejezést a nemzet méltatlankodásának. Határozott magatartása épúgy mint ki-méletlen szenvedélyessége megfelelnek a helyzetnek, midőn oly kormány vezet az ügyeket, mely a nemzetet semmibe vette s oly politikát folytat, mely a nemzet erkölesi érzelmeivel és életérdekeivel ellenkezik. E fellépés által tehát, legyen az bár gyakran imparlamentaris, a szélső bal nem veszített sympathiákat.

A kormánypárt nem kelvén a ministerium védelmére, ily fáradhatatlan támadások előbb utóbb lejárják a kormányt. Ez azoknak célja. De ha e módszer alkalmazása a Tisza kormánnyal szemben indokolt, azon veszélylyel jár, hogy a parlamentet a törvényhozásra képtelenné teszi és minden kormányzást lehetetlenít.

Meglehet, hogy a szélső bal vezetőinek ez rendszeres tacticája. — Minden alkotást megakadályoz, bevágja minden állandóság útját, demonstrálja a dualismus tarthatatlanságát; minden kormányt megbuktatva, magának egyengeti az utat: ez pártpolitikának lehet czélszerű, de a honnak ártalmára válik.

Nem ijeszti vissza a szélső balt az sem, mivel Tisza a kormánypártot rémítgeti, hogy az új országgyűlés feloszlattatik. Ez neki csak haszon. Ad absurdum vezetni kormányt és országgyűlést: többségre juttatja a szélsőséget.

S ha többségre jutna a szélső bal, ne gondolja senki, hogy ez csekély dolog. A mérsékelték bukása Magyarországon nem más mint azoknak bukása egyebütt Franciaországban, Olaszországban, vagy akár Romániában. A mérsékelt pártok azok, melyek legnehezebben restaurálhatók, s a radicalis pártok azok, melyek a legnagyobb változásokat idézik elő. — S melyet a mérsékelték nem tudtak találni, a szélsők fognak keresni szövetségeseket Európában: szövetségesaik az európai radicalisok és republicanusok lesznek. A radicalismus nem keres tekintélyt, tudományt, vagyont és befolyást, mely tényezőkre a conservativ pártok támaszkodnak; övé a tömeg és annak szenvedélye.

Kik nem akarják, hogy Magyarország — melyben a magyar fajnak hegemoniáját a democratia már is megingatá — a radicalismus által új társadalmi s politikai átalakulásra vezetessék; ne adjanak rossz politikával okot az elégedetlenségre, s ne játszsák ki az alkotmányosságot, nehogy a

koronának rövid időn ne legyen más választása, mint kormányozni parlament nélkül, vagy elfogadni egy magyar ministeriumot, hasonlót Cairoli cabinetjéhez. —

Magyarországnak magyar állami és faj politika kell, nem pedig közjogi oppositio radicalismus. Magyarország úgy lesz önálló és független, ha gazdag, rendes, szabad és magyar.

Téres rónáin messze Ázsiának, hol vándor gódények ezrei táboroznak, most ezer éve milliónyi nép felkerekedett szebb hazát keresni. Kürtöktől hangzott a Kárpát s lovas vitézek riadása tört Nyitrára, Kadosa gerelyével sebezve tót Zobort. Honalapító magyarok azt hívék, örökre védve leszen nemzetök, ha várfalként övezi az erdős Kárpát, s ha Duna és Száva vizének árka védi ellenségtől. Fészeknek tetszett nekik Magyarország; kis népnek biztos hely, termékeny földdel. Letelepédünk itt és gyarapodtunk, s az államalkotás mesterségében nem volnánk legutolsók. Haladtunk miveltségben s tudományban, s vitézségünk híressé tett bennünket.

Ha eddig megtartottuk a hazát, ne veszítsük el ezentúl. Mindig létünkért küzdünk s életünket még sem biztosítottuk. Német, tatár, török ránk történek s meghódítottak — elűztük őket; majd átkelt szorosainkon a muszka s elszedte Világosnál fegyvereinket. Ez volt első eset, hogy magyar hadsereg lerakta fegyverét. Ezóta féljük az orosz veszélyt s van okunk tőle félni. Az osztrák járomtól megszabadultunk s háromszász esztendő tapasztalásból tudja, hogy Ausztria nem bírja lenyügözni Magyarországot. De az orosz hódítás veszedelme halálosabb. Láttuk elhullani Lengyelországot s kegyetlen kényszer s ármányos számítás irtja a lengyel népet évről évre, hogy ha idő múlt — muszkává legyen. Most, hogy a muszka török földön áll, irtja a törököt s russificálja a bolgárt magának s a fehér csárnak. Mi vár reánk, ha orosz hadsereg győzött Sajónál? Irtás üldözi majd a magyart a felvidéken, hogy faja vesszen a tótság közül s Tótország legyen Magyarországból. A székely hegyeket a Rhodope hegyek insége várja, s Erdély urainak palotái hamuvá égnek és a menekülő magyar családok a Brádyak sorsára jutnak. Nagy-Enyed és Losoncz példája tekint a magyar városokra, és sokuknak közelebb leend Szibéria mint saját hazájuk. Ilyen térképet lát a gondolat, ha Oroszország győz Magyarországon.

Eközben felkél s lenyugszik a nap, borul s derül, vetünk és aratunk, mindenki törődik maga bajával, az ország dolga felett disputálunk, apró dolgokon apró emberek széttörik fejüket s szemeiket behunyják, ha a nagy veszély jelentkezik előttük. Deák Ferencz látta ezen veszélyt tizenkét évvel ezelőtt, s mikor még nem volt Hannibal ante portas, azt mondta az országnak, hogy kössünk Ausztriával egyességet azért, hogy

majd ha keleten kitor a háború, mely nemzeteket gyilkol, Magyarország legyen hatalmas állam, kezében legyen kardjának markolatja, védje magát míg lehet s amint bírja. És akkor a kiegyezést megkötők s vártuk soká, hogy mikor jön a muszka. S mikor a muszka jött, a magyar elbújt, azt mondta, nem verekszik s azt mondotta a muszknának — barátom.

Nem a magyar tón így; de így tevé a magyar kormány, a magyar nemzet képviselőháza, tehát Magyarország. Mi lesz e politikának végeredménye?

S felküldte a nemzet új képviselőtét, s ez azt találta, hogy minden renden van, habár rosszul van. A kormány nem mert s nem mer szembe szállni a helyzet nehézségeivel s passiv szerepre szorítkozik; külügyekben és belügyekben egyiránt tétlen s esetről esetre intézkedik, tengetve életét. Mert vissza riad a cselekvés felelősségétől s inkább elvállalja a mulasztás felelősségét. Hagyja történni a dolgokat, míg kényszerhelyzetek fejlődnek s ezekkel kényszeríti az országot, hogy tűrjön minden rosszat és őket elviselje. — Ilyen a rövidlátás, a csüggedés és a tehetlenség politikája, a milyent Andrassy és Tisza folytatnak. Az új országgyűlés pedig nézi őket s nem tudja elhatározni, mit tevő legyen.

Mit várhat a nemzet ezen országgyűléstől? Láttuk keletkezését, megvizsgáltuk a helyzetet, melyet elő talált, s a feladatot, mely reája vár. Szemlét tartottunk a pártok felett s a pártok jelesbjeit számba vettük. Mi az eredmény? Nem egyéb, minthogy zilált az ország és erőtelen, a kormány rossz, a többségben nincs egység, nincs erkölcsi alap s kevés a szellem; az egyik ellenzék gyöngye, a másik zavaros: nincs a hazának egyetlen vezérférfia, ki a rendkívüli feladatnak megfelelő szellemi nagyság lenne.

Kivül pedig a nép elégületlen s elkeseredett a kormány ellen, bizalmatlan a képviselőházhoz. E közben külső s belső ellenségek készülnek rácsapni Magyarországra.

Honnan várjon a nemzet segítséget, ha nem önmagától? Kihez forduljon, ha nem törvényhozásához? Ki adjon neki tanácsot, ha képviselői tanácsot nem találnak? Be fog rá követni baj, baj után s a véletlen lesz gazda Magyarországon.

Hogy Magyarország ilyen szomorú állapotra jutott, annak oka két ember: az egyik politikai szédelő, a másik gonosz, Andrassy és Tisza Kálmán.

Andrassyt fentartja az uralomban az olygarchák összeesküvése, Tiszát a középosztály eladósodása.

Ilyen lehetett Magyarország állapota midőn gyűlésre jöttek a magyarok Hatvanban 1525 junius 24-én. „Az oszágnek nem volt kincse, nem volt serge; idegenek befolyása uralkodott az udvarnál s rossz tanácsosai voltak a királynak; a pártok egymást gyűlölték s a nagy urak egymással versengettek, a hazával nem törődtek. „Ekkor — írja Szalay

— felállott Verbőczy, a hatalmas szónok s két óráig tartott magyar beszédben fejtegette, honnan származott legyen az országot fenyegető veszély, a köz zavar, melyben már már elmerül az álladalom; elősorolta az orvosszereket, melyekhez a nemesség nyúlt, hogy a bajnak elejét vegye, hogy a nemzet a fölébe jött kországból még kiépüljön. Mindezen orvosszerek erőtelenek voltak annyi mérges baj eloszlatására, melyek köztudomásra nem a kegyes felségtől, hanem a közjót lábbal tipró, a ragadozásban telhetetlen királyi tanácstól származnak. A nemesség ez okon hasznosnak, sőt elkerülhetlenül szükségesnek tartja, hogy a tanács gonosz tagjai elbocsáttassanak, hogy tisztességes hazafiak léptessenek helyökbe, sőt hogy magának az országtanácsnak szerkezete is lényeges változást szenvedjen; s ha ebbeli kívánsága kegyes meghallgatást nyer, tanusítani fogja a nemesség, hogy a magyar vitéz lélek, melynek szárnyacsattogására hajdanában az ellenség elképedt, még él, még őserővel bír.“

Így szólott Verbőczy.

A király elbocsájtotta tanácsosait, de már késő volt. — A pártviszály nem szűnt meg, eselszövény folyt az udvarnál s a gonosz tanácsosok visszatértek. Még egy országgyűlés vala a Rákoson, az sem segített. A dráma végéhez közeledett.

Senki sem tudja, mit hoz a jövő, ez utolsó reményünk. Mely annyi csapást mért ránk magyarokra s annyszor kisegített, isten kegyelme tán el nem hagyott. A haza földje, mely ezer esztendőn termést adott s életet a magyarnak, el nem merülhet s minden új tavaszra kivirít újra. A faj, mely rendkívüli szívóssággal küzdött s annyi jeles férfiúra büszke, nem pusztul el úgy sem, ha szerencsétlenség éri. A nép kebléből ki nem írthatá rossz kormányzás a meleg honszerelmet. Nem hagyja gyáván veszni a magyar hazáját, s ha elveszti csatákon, visszaszerzi tanácsban. Jöhet jobb kor s benne jobb nemzedék, mely mit elvesztettünk tíz év alatt vagy elveszthetünk önhibáink folytán, saját erényeivel visszaszerzi.

Az új országgyűlés pedig tekintse tisztét s végezze dolgát.

Ne vigye a nemzetet Cselepatához.

VII.

POLITIKAI SZEMLE.

ÍRTA PULSZKY FERENCZ.

Ismeretes dolog, hogy lángeszű külügyminis­terünk nem gondol a részletekkel, midőn nagy eszméket fogamz meg, s részletnek tartja az ügyek pénzügyi oldalát is, mely voltaképen nem is tartozik tárczájához, foglalkozzék evvel a közös fin­cenzminister; s miután ez is csak a kiadá­sokkal van terhelve, gondoskodjanak a magyar és osztrák pénzügyi mi­nisterek arról, hogy a közösnek legyen költeni valója. Ez nagyon termé­szetes, csak hogy Széll Kálmán prózai felfogása nem tudta Andrássy ge­nialis conceptióját a bosnyák megszállásnál fin­ciális téren is követni. Tudta, hogy költségvetésünk hiánnyal záródik le, tudta, hogy az adó­csavar nem tűr semmi új fordítást; tudta, hogy csak a legtakarékosabb gazdálkodás képes hosszú évek során helyreállítani az egyenleget, s most Bosznia és a Hercegovina megszállása nemcsak az idén, de számos éve­ken keresztül meg nem szűnő áldozatokat követel, ő tehát a jövő felett kétségbe esve, kilépett oly kormányból, mely Magyarország pénzügyét teszi tönkre. Hiába mutatta neki Andrássy a területi terjedés, az európai mandatum, a panszláv kigyó feje letiprásának fátyolképeit, hiába appel­lált Tisza a kormány solidaritására, a magán barátságra, a hivatalos be­csületre: Széll nem engedhetett, mert kétszer kettő csak négy, és Bosnyák­országnak, a panslavismusnak, s bármily solidaritásnak daczára is soha sem válhatik ötté. A fincenzminister lemondása tudomásul vétetett, Széll nem nyert semmi elismerést, semmi melegebb szót azon három évi elég sikeres küzdelemért, melylyel pénzügyeink folytonos süllyedését megakasz­totta, mert a mai időkben csak azon pénzügyminister számíthat elisme­résre, ki a bosnyák kalandra elő tudja teremteni a költséget. Széll lemon­dása azonban maga után vonta a Tisza-cabinet lemondását, mely most ideiglenesen vezeti a kormányt addig, míg az országgyűlés nem határo­zott a külpolitika s a bosnyák kérdés felett; ennek pedig végleges meg­oldására nézve jellemző a horvát országgyűlés felirata, melyet a bán s a horvát minister Zágrábon lehetségig gyöngén elleneztek. Pesten e felira­tot azon megvető gúnnyal fogadta a kormány­sjátó, beleértve a „Pester Lloyd“-ot, melylyel annak idejében a berlini lapokban felmerülő bosnyák megszállást fogadta, pedig az értelmese­sek ebben is azon árnyékot ismerik

fel, melyet a jövő események vetnek maguk elébe. A horvátok tudvalevőleg azt követelik, hogy Bosznia, Hercegovina, Fiume, a határőrvidék hozzájuk csatoltassék, sőt papiroson már el is készítették az új magyar-horvát koronát, mely természetesen nem a Sz. Istváné, s megteremtették a Nagy-Horvátországot, mely már nem is háromegységes, hanem négyegységes; nekünk azonban meghagyják a dicsőséget, hogy mindez a mi költségünkön történjék. Lapjaink lenézik e felfuvalkodást, lenézték annak idejében Risztics praetensióit is, most pedig el kell ismerniök, hogy Szerbia Risztics politikája következtében függetlenné lett s határait jóval kiterjesztette dél felé; megjő tehát majd azon idő is, midőn még a „Pester Lloyd“ is kibékül a nagy Horvátországgal, hacsak országgyűlésünk meg nem emberedik, s az ily magyarellenes politikának elejét nem veszi. Erre azonban nem nagy a kilátás, nagy időkben élünk, s kis embereket látunk mindenütt. A keleten pedig mindinkább zavarodnak a viszonyok, a szultánnak s kormányának ázsiai észjárása nem tudja felfogni azt, hogy mi csupa barátságból vettük el tőle Boszniát s Hercegovinát, s hogy a panszláv kígyó fejére hágtunk, midőn a mohamedánokat csatában levertük, vezéreiket fölakasztottuk s lelőttük és a bégeket lefegyvereztük; sőt a görögöknek sem akarják átadni Epirust, melynek nagy részét oly albánok lakják, kik felett a szultán is csak névleg uralkodik, végre vonakodik tulajdon alattvalóinak egy másik részét, hitsorsosait, fegyveres erővel arra kényszeríteni, hogy a montenegrói herceg jobbágyai legyenek. Bismarck mindezt a berlini szerződés kijátszásának tekinti, de az oroszok még jobban kijátszzák a berlini szerződést, fügét mutatnak Európának, nem hagyják el Konstantinápoly szomszédságát, meghiúsítják az európai bizottság működését, melylyel Kállay Béninknek is Kelet-Rumelia alkotmányát meg kellene alkotnia, sőt lázadást is rendeztek a bolgárok közt, nehogy Kelet-Rumelia megalkottassék, hanem együtt maradjon Bolgárországgal. A lázadás már Thracián túl Macedóniába is elterjedt, s elégséges ürügyül fog szolgálni az oroszoknak, hogy a Berlinben kikötött kilencz hónapon túl nem 50.000 emberrel, de sokkal többel a Balkánon túl maradjanak meg. S mit tesz erre a gróf Andrassy által felfedezett Európa? A német országgyűlés a socialdemocrata elleni törvényt nevezetesebbnek tartja az egész keleti kérdésnél, nem gondol sem Gorcsakoffal, sem Todtlebennel, hiszen sokkal érdekesebb Sonnemann vitája Bismarckkal, és senkinek nem jut eszébe panaszkodni, hogy a nagy Németország csak oly vazallusa az orosz czárnak, mint azelőtt a porosz volt. A francziák el vannak foglalva a kiállítás befejezésével, az érmeik s becsületrend-keresztek kiosztásával, főleg pedig a senatus egy harmadának megválasztására való előkészületekkel, belügyeik köztársasági rendezése nem engedi a külpolitika nagyobb mérvű kifejlődését. Olaszország ministeri-krisisben sínylődik, Triesztre és Trientre kacsingat, s a keleti kérdésben csak alkalmat lát, hogy borraalót kapjon, nem pedig versenytért, melyen nagy

állami befolyását érvényesíthetné; csak Angolország, mely nem annyira európai, mint inkább világhatalom, érzi a nagyság kötelezettségeit, s készül arra, hogy megakadályozza az orosz terveket. Igaz, hogy az orosz ismerve ez ellensége erejét és gyengéit, Afghanistánban talált számára háborút, hogy elvonja figyelmét a Fekete-tengertől, de másrésről az angolok is tevékenyen mozognak, s már hírlik, hogy Egyiptomra és Szíriára nézve a francziákkal tökéletes egyetértésre jutottak, s hogy egy angol-francia szövetség, melyhez Olaszország is csatlakoznék, a közel jövőnek azon eshetőségei közé tartozik, melyekkel már tavasszal számolnia kell diplomatiánknak. Mily szerepet játszik ekkor Ausztria-Magyarország? Mindazon viszonyok, melyek a háromcsászár-szövetség megalkotását hozták létre, még most is fennállanak, s a mint a lezajlott keleti háborúnál neutralitásunk bére Bosznia volt s Hercegovina; úgy a jövő keleti háborúban csak oda fog gróf Andrassy törekedni, hogy mandatumot kapjon akár az orosztól, akár az angoltól, akár Európától Novi-Bazárnak s Macedoniának megszállására le Szalonikiig, mert a borraivaló-politika már most nemcsak az olaszoké, de a miénk is. Ezalatt a Reichsrath Bécsben nem tud beletanulni a parlamentarizmus életbe, hiába keresünk itt nagyobb pártokat, helyettök csak számos fractiókra akadunk, melyeknek ideiglenes combinatiója, s szintoly ideiglenes szétválása lehetetlenné teszi egy parlamentarizmus cabinet megalakítását. Most ez egyszer a fractiók tulnyomó része megegyezik abban, hogy Pretis jó volna kormányelnöknek, s hogy Andrassy politikája káros az országra, miután azonban Pretis nem akar megválni Andrassy politikájától, ő sem számíthat biztos többségre, s a ministeri válság, mely már hónapok óta tart, most sem fejeztetett be.

A magyar országgyűlés szintén megnyílt, a hideg rövid trónbeszéd-ből kimaradt az ország áldozatkészségének elismerése, ezt későbbi kézirat által kellett pótolni, mi kormányunk jellemének természetes kifolyása; mert Tisza nem ismeri a közvéleményt, de ha észre veszi, hogy azt megsértette, keres utakat s módokat annak kiengesztelésére. Mindjárt az első ülések ingerült színt öltöttek, előre látható, hogy ez ülészak viharos lesz s meddő, mert a bosnyák kérdés újra meg újra elő fog kerülni úgy a vád alá helyezés kérdésénél, mint a válaszfeliratnál, a kérvények tárgyalásánál, s a budgetnél, szóval e kérdés uralkodik mind a többiek felett, s azért helyén lesz talán ennek ismét más oldalról való megvitatása, annál is inkább, mert a „Havi szemle“ első füzetében megjelent tanulmányom következtében több oldalról felszólítottam arra, jelentsem ki szabatosabban, mit értek a personalunió alatt, mely megengedi, „hogy magunk rendezzük háztartásunkat.“

Midőn Deák Ferencz és barátai megalkották a dualismust, távolról sem volt eszökben, hogy a delegatiók által játszsák ki a két nemzet parlamentjét, mert nem is álmodták, hogy a monarchia százados traditióit

elhagyva, foglalási, terjeszkedési politikát fog űzni, mely oly kiáltó ellen-tétben áll financialis helyzetével.

Deák alapeszméje szerint az 1867. XII. t. cz. semmi egyéb, mint a *pragmatica sanctio* commentárja, mely csak közös védelemről szól, nem közös foglalásokról. Csak az, mi a közös védelem kötelességének természetes következése, utasított a delegatiók hatáskörébe, ellenben azon közös érdekek, melyek nem a védelem kötelességéből erednek, a két ministerium egyezkedésére, s a két országgyűlés határozatára bizattak. A foglalási politika tehát, s minden támadó háború ki van zárva a delegatiók köréből, ezek egyenesen az országgyűlés elé tartoznak. Igaz ugyan, s nem kételkedem, hogy fel is fog hozatni, miként a védelemnek sokszor legalkalmasabb eszköze a támadás, s ezt *academicus* vitatkozásban szívesen elismerem, de a jelen esetben nem *academicus* szőrszálhasogatásról van szó, hanem tényekről s azért bátran kérdezhetjük, hogy ki az, a ki ellen a monarchia érdekeit a Bosnyák megszállás által megvédelmezzük. Csak talán nem Szerbia és Montenegró, e két törpe kishatalmasság ellen; ezek alkalmatlanok lehetnek talán, de soha nem veszélyesek, hiszen Belgrád magyar területen felállított ágyuk érelmében van, s Cetinje nem mer mozogni, mihelyest ellenséget gyanít Dalmátiában, nem védnököt. Tudunkra az osztrák-magyar monarchia még nem súlyedt annyira, hogy Milánokat és Nikitákat tartson komoly ellenségnek, ezek ellen nem szükséges Bosznia megszállása; elég egy komoly szó, hogy békén maradjanak. A panslavismus ellen pedig katonai megszállás sem segít, eszméket s érzületeket nem lehet szuronynyal elnyomni, sem terjeszkedéseket bitófával megakasztani. Végre az oroszok ellen sem szolgálhat védelmül a hozzáférhetetlen Boszniának megszállása, mert nem lehet kiindulópont egy rumeliai vagy bolgár hadjáratra, sőt midőn megjő a kikerülhetetlen végzetes harc az oroszszal, Bosznia csak akadályul szolgál, mert a harc a lengyel s aldunai síkságon fog vívatni, nem a dinári havasok közt. E szerint Bosznia megszállásának sehogy sem vagyunk képesek védelmi szint adni, sőt a berlini congressus engedélye sem ismer el védelmet, csak a rend és béke helyreállításáról szól. Ha tehát a terjeszkedési politikát, a támadó háborút a delegatio illetékességébe viszik, csak azért teszik, hogy a parlamentek ellenőrzése alól kivegyék, melyeknek kizárólagos hatáskörébe tartoznak. Minden törekvés ezen irányban háttérbe szorítja a parlamentet, megsemmisíti a képviseleti alkotmányt, s megfosztja az országgyűlést ellenőrző jellegétől, s a külügyminister kezébe adja védtelenül az ország sorsát. Ha ez csakugyan megtörténik, akkor a delegatio intézménye ellen fog fordulni az ország indignatiója, s midőn Tisza, azon szándékkal, hogy csak a delegatiók s nem az országgyűlés elé kerüljön a kalandos terjeszkedési politika, belenyugodott a bosnyák megszállásba, erősebb csapást intézett a delegatióra, mint midőn azt a balközépi ellenzék élén kiméletlenül megtámadta, mert előre látható, hogy oly intézmény,

mely a parlamentet megfosztja leglényegesebb feladatának megoldhatásától, soká nem tarthatja magát fenn. Arról, valjon kell-e a Dunán egy vagy két monitort építeni, lehetséges és veszélytelen volt a közös szavazás igennel vagy nemmel; de azon kérdésben, valjon új meg új háborukba keveredjünk-e bele, vagy ne, nem lehet megtartani a közös ülést és néma szavazás komédiáját. Ha pedig a dualismus, mely conservatív külpolitikánk mellett tíz évig megfelelt rendeltetésének, ilyformán csakugyan lejárja magát; akkor nem marad egyéb hátra, mint, vagy a personalis unió, melynél a külügyminister a két parlamentben keresi azon többséget, melyet eddig két delegációban mindig megtalált, vagy a központi parlament, melyet semmi magyar hazafi el nem fogadhat.

Azonban nem elég a bosnyák kérdést a delegációk elébe vinni, hogy az országgyűlés beleszólási joga neutralizáltassék, mert ez feléled a fedezet kérdésénél, mely kizárólag az országgyűléseket illeti, mert ezek csak addig vannak elzárva a kérdés megvitatásától, míg a delegáció a maga jogkörén belül hozta a határozatot, s a kérdés mindig fenn marad a parlamentben, a delegáció nem lépte-e túl törvényszabta hatáskörét. S ezen kérdés annál égetőbb, minél nehezebb a megszavazandó költségekre a fedezet módját feltalálni, a terjeszkedési politikát nemcsak a politikai, hanem a financialis kérdések is megfogják akasztani. A legszerencsésebb háborúhoz is pénz kell, még pedig sok pénz, s ezt hiába keressük ottan, a hol nincs. Az elfoglalt országból milliárdokat serezől kipréselni, mint azt a németek tették Franciaországban a jelen esetben az agrémek közé tartozik, a megszállás már eddig is száz millióba került, s ezentúl is milliókba fog kerülni, mert azt, hogy Bosznia nemcsak maga eltartja magát, de a megszálló sereget is, ezt csak a ministerben vakon hívó mamelukk állíthatja, ki még azt is elhiszi, hogy a diósgyőri vashámor, melynek se szene, se vasa, jövedelmezővé válhatik.

Az első zavarból kiment ugyan a Rothschild-consortium, melynek tárczájában még 25 millió ki nem boesátott aranyjárdék fekszik, tulajdon érdekében folytatni fogja tehát az előlegezést, hogy némileg fentartsa a járadék hitelét, de evvel csak adósságunk növekedik, melynek kamatait fedezni kell, s azonkívül fenmarad a bosnyák folyó, s folytonos kiadás. Ily körülmények közt a pénzszerzésnek a kormányokra nézve legkényelmesebb módja minden esetre a Kriegszuschlag, az egyes adók százalékos emelése; minthogy azonban az egyes adók nálunk már a legmagasabb pontot elérték, sőt sok helyütt nemcsak a jövedelmi fölösleget, hanem magát a tőkét is érintik, a mint azt a végtelen adóvégrehajtások bizonyítják, nem hiszem, hogy találkozhathétk többség a magyar országgyűlésen, mely meg tudna ily javaslatot szavazni. Fenmarad a papiros-pénz szaporítása, a bankócsinálás; erre azonban szükséges mind a két törvényhozás egyetértő határozata, pedig a cislajtháni parlament alig adja meg beleegyezését ily rendszabályra, mely csak eladósodott országokban

rendkívüli körülmények közt vitethetik keresztül, mert a pénzpiacz minden viszonyait zavarba ejti, s csak ideiglenesen segít, sőt rövid időre lát-szólagos jólétet is teremt, de valójában elszegényíti az országot és folyto-nos pénzválságot idéz elő. Van azonban még egy mód, az, melylyel az amerikai Egyesült-Államok még rosszabb körülmények közt segítettek ma-gukon, ez az indirect adók felemelése, a magas védvám-rendszer. Ez tette nálok lehetőségessé, hogy azon roppant államodósságnak, melybe az óriási belháború keverte őket, nemcsak pontosan megfizették kamatait, hanem a tőkének egy részét is tisztázták, mi által képesekké lettek a valutát is helyreállítani, pedig az Egyesült-Államok csak úgy nélkülözték a gyár-ipart, mint mi, ők is kizárólag földmivelő nemzet voltak; a védvámok kö-vetkeztében azonban nemcsak financialis állapotukat javították, hanem gyár-ipart is teremtettek, mely a termelő földművesek egy részét fogyasztóvá tette; nálunk ily rendszabály jelenleg még lehetetlen, csak imént kö-töttük meg a kereskedelmi szerződést Ausztriával, mely által tíz évre le-mondtuk a külön vámterület megalakításának lehetőségétől, pedig e nél-kül mulhatlanul tönkre megyünk, s semmikép sem hozhatjuk rendbe pénz-ügyeinket.

PULSZKY FERENCZ.

VIII.

KRITIKAI SZEMLE.

ANŰOUKORI OKMÁNYTÁR.

A magyar tud. akadémia történelmi bizottsága megbízásából szerkesztette Nagy Imre.
Első kötet. 1301–1321. Budapest, 1878. 8° IV.

Valamely európai nemzet középkori történetét okmányok, okmánytárak nélkül megírni nem lehet. A krónikák és történelmi művek — a hol vannak — rendszerint hiányosak, kevésbé megbízhatók, és még ott is — a hol hitelt érdemelnek — a legfontosabb kérdésekben nem eléggé szabatosak. Különösen áll ez nemzetünkre nézve, melynek egész, összefüggő történetét — később mint a csehekénél, lengyeleknél — csak a XIII. század végén írták meg először. De Kézay Simon mester műve csak néhány lapból áll; századok történetéből csak egy két nevet tud felhozni s a hazánk történetét tartalmazó művek utána is, mondhatjuk a Hunyadiak koráig, bár bővebbek lesznek, rendkívül szegények maradnak részletekben. Fontos békekötésekről, hadjáratokról gyakran csak oklevelek értesítenek; a magánéletnek alakulását pedig csak azokból ismerhetjük meg. Hiában olvassuk a törvényeket, nem minden, a mi írva volt, lépett életbe is, nem napjainkban, még kevésbé a középkorban. Egyes esetekből sem vonhatunk következtetést. A középkorban minden mindig változott, mint egy folyamnak hullámzásai, melyeket alig lehet észrevenni, s már is eltűnnek, hogy más alakulásnak adjanak helyet. Az okmányokban azonban mintegy fixirozva találjuk az egyes hullámokat. Látjuk, mikép adták, vették az embereket: miből állott vagyonuk, mivel foglalkoztak és mily kötelezettségeik, jogaik voltak egy másiránt. Mily családokra oszlottak, mely vidékeken laktak; hol volt erdő, hol volt szántóföld, mi volt az ára a birtokoknak? s mily felosztásokban igazgatták az országot.

Mióta a történetírás nemcsak a királyok életével, a háborúk és államactiókkal foglalkozik, hanem leszáll a nemzeti élet minden rétegébe, s nyomozza ott a letűnt nemzedékek életét: az okmányok gyűjtése és kiadása is nagy lendületet nyert. Alig van már mívelt állam, tartomány, sőt nagyobb vidék vagy nevezetesebb város Német-, Olasz- vagy Franciaországban, mely okmányainak gyűjteményét ki nem adná. Hazánkban sincs okunk e tekintetben panasza. Mióta Fehér a múlt század szorgalma által, Hevenessy óta felhalmozott óriási anyag nagy részét, saját mun-

kásságának gyümölcseivel gyarapúlva kiadta: több kisebb-nagyobb terjedelmű, különböző jellemű oklevélgyűjtemény látott napvilágot, melyek közül a legnagyobb a Wenzel által kiadott Codex Novus Arpadianus című, bár nem épen kifogástalanul szerkesztett, de azért mégis nagybecsű gyűjtemény, a legjobb pedig rendszeretlensége daczára a Codex Diplomaticus Patrius, mely eddig megjelent 6. kötetében Szent István és Szent László idejétől a XVII-ik század végeig tartalmaz okmányokat.

A magyar tudományos akadémiának történelmi bizottsága, mely a Wenzel-Codexet kiadta, a hazai okmánytárt pedig segízi, legújabbán elhatározta, hogy az okmányok kiadását rendszeresebb irányban fogja folytatni. Hála a megváltozott viszonyoknak, a régi magyar adományi rendszer megszűntének, melyeknél fogva a magánosak oklevelei nem képeznek többé kétélű fegyvereket, melyeket szigorúan zár alatt kell tartani, nehogy esetleg romlást hozzanak tulajdonosukra, a magán és közlevéltárak megnyíltak a kutatók előtt, s az anyagnak oly roppant mennyiségét becsátják a tudomány rendelkezésére, hogy válogatni lehet, sőt kell is abban, mit kelljen mindenek előtt közrebocsátani. Nincs kétség abban, hogy a múltak, jelesen a XIV. XV. századnak minden oklevelében van valami érdekes, hogy mindegyik emléknek meg van a maga becsé; de szintoly bizonyos az is, hogy a nemzeti történet szempontjából e becs nem egyforma; hogy ha minden, tisztán chronologiai rendben adatnék ki, épen a tudománynak válnék kárára. Az országos levéltárban — hogy példát idézzek — kerek számmal 8000 oklevél van, mely a XIV. századra vonatkozik. Ha ez mind kiadatnék, legalább is 10—12 kötet és 8—10 év kellene a megjelenésre, s a közönség kapna, magukban véve érdekes, de mégis csak nagyon specialis jelentőségű tatárjárás okleveleket, ítéleteket, idézéseket, egyezségeket sat. sat., míg a nemzeti történet sok homályos pontját felderítő adomány-levél, állam-okirat évekig a levéltárak rejtékében maradna, csak azért, mert néhány esztendővel újabb keletűek. A történelmi bizottság tehát elhatározta, hogy a midőn — mintegy az árpádkori okmánytárak folytatásaképp — egy anjoukori okmánytárt indít meg, abba — a lehetőséghez képest regesta alakban — csak azon okleveleket veszi fel, melyek a *nemzet* életének, történetének felvilágosítására szolgálnak, teljesen mellőzvéen tehát a tisztán egyházi, magánjogi, helyi érdekű okmányokat, kivételt csak az 1301—1321. való korra tévén, a melynek minden okmánya — minőségéhez képest egész kiterjedésben vagy kivonatban közlendő, mert e zavaros időszakból aránylag igen kevés okmány maradt fenn, s azok, még Róbert Károly uralmának megszilárdulása, újításainak életbe léptetése előtt kelvén, közelebb állnak a régibb, árpádkori, mint a későbbi anjoukori okmányokhoz. E vállalatának szerkesztésével a bizottság a „Hazai okmánytár“ kitűnő szerkesztőjét, Nagy Imre akad. tagot, talán a jelenleg élő legjelesebb palaeographunkat bízta meg, s a munkatársak közé megnyerte Óváry Lipót, orsz. allevéltárnokot is, kinek a pa-

laeographia terén való jártassága még külföldön is elismerést vívott ki. Munkálkodásuknak első gyümölcse a most a közönség előtt fekvő kötet, mely méltó szerkesztőjére, csakhogy a rubrumok itt-ott nem fejezik ki teljes szabatosággal a szövegnek tartalmát.

A gyűjtemény természetéből folyik, hogy arról részletes ismertetést adni nem lehet. Ötszázkilenczven okmányt tartalmaz e kötet, a melyek közül csak kettő jelent már meg Botka Tivadarnak Chák Mátéről szóló akadémiai értekezése mellett. A politikai, történeti fontosságú adatok közül a legtöbb a Róbert Károly alatti belvillongásokra vonatkozik, melyeknél a király — híveinek adott adománylevelekben — sok érdekes mozzanatot beszél el. Chák Máté rabló, de nem nagyság nélküli alakjára is több érdekes részlet vet fényt, s mellette Zách Feliczián is feltűnik, még azon korban, midőn Róbert Károlynak ellensége volt és ez javait elkoboztatta. Még számosabbak — s mondhatjuk nem kevésbé érdekesek — az egyes családokra, nevekre, helyekre, társadalmi viszonyokra vonatkozó adatok. A laicus is érdeklél fogja olvasni, hogy — még 1311-ben — a leleszi convent előtt megjelent Gergely, Albert fia, Panki Jakab ispán fiával Dobóval, és kijelenté, hogy Dobó egyik rabszolgájának leányát Erzsébetet, — Dobónak beleegyezése nélkül — törvényesen nőül vette, és vele négy leányt: Klárát, Elenát, Chalát és Ágneszt — nemzett: minthogy pedig nem akarja nejét, gyermekeit rabszolgaságra adni, s felakarja őket szabadítani, Dobónak két, örökségkép rámaradt rabnót, Erzsébetet és Elenát, és bizonyos földet ad megváltásukért és a csere tárgyaért szavatosságot vállal. (3242.) Még érdekesebb az osztály, mely 1317-ben, a győri káptalan bizonyítványa szerint a Papa nemzetségből való Miklósnak özvegye Erzsébet, fia István, és mostoha leánya Bungo közt, az apai ingóságok tekintetében létre jött. (430.) De — mint már érintém — részletekbe bocsátkoznom nem lehet, s azért csak általánosságban ajánlom a könyvet mindazoknak figyelmébe, kik a latin nyelvet bírják és a nemzet múltja iránt érdeklődnek; élvezetes és tanulságos olvasmányt fognak benne találni.

PAULER GYULA.

~~~~~

ZRÍNYI MIKLÓS KÖLTŐI MUNKÁSSÁGA: Irta Kovács Gábor, tanár. Miskolcz, 1878. — 8 r. 123 l.

II. A nagy államférfiú már ifjú korában megismerkedett Olaszország bűvös égaljával, szemlélhette az ó- és középkor agg királynéjának szádós arczát, Rómát: többször átálmodhatta az adriai tenger szép álmát, a hogy egy újabb francia író elnevezé Velenczét. Ez országban ringott akkor egész Európa műveltségének bölcsője, innen áradtak ki a szélrózsa minden irányában a tudomány és művészet sugarai. Ez egyetemes hatás alól mint képezhetett volna Zrínyi költői lelke kivételt, mikor maga lé-

pett be a varázskörbe ; e messzi föld illatos levegőjével az idegen szellemet is beszívta ő: európai szemkörre tett szert, mint ma mondanók.

Fenkölt szelleme ott oly kielégítést nyert, minőt hazánk nem nyújt-hatott. Jelleme emitt sem tagadta meg magát: a csapongó phantasia, ragyogó színek s elandalító hangok költői közül az lett kedvence, a ki a nagy ősök tetteit zengé s így a múlt dicsőségét eleveníté fel: Tasso.

Talán különösnek tűnik fel, hogy Zrínyinél, a ki annyira a tettek embere, unalmasan allegorizáló, laposan, elnyúlva okoskodó lyrai verseket is találunk, s hogy így ő lép fel nálunk — ugyancsak Tasso nyomán — az olasz erotici pásztor-költészetnek első képviselője gyanánt. E verseket ma is sokra becsülik ; pedig ha Toldy a fölötti örömeiben, hogy nekünk ily költőnk van a XVII. században, úgy találta, hogy „rohanó, saját medrét romboló árja az indulatnak az, mely e nagy költeményekben zajlik, s majd ismét, hol csendesebben foly, bájos édes hangokban csörgedez“, semmi okunk s mentségünk arra, hogy mi is e túlzásba essünk s még nagyítsuk azt, „a kedély mélysége, a gazdag képzelet s képes beszéd“ mellett az érzelem és kifejezés közvetlenségének kiemelésével, mint nem rég Szász Károly tette a Hunyadi-albumnak sietve, bár szokott ügyesen írt cikkében. Vajmi távol állanak e művek attól, hogy Zrínyit „a nagy epos-költőt és nagy politikai író-t szintoly nagy lyricusnak“ kelljen vallanunk.

Az említett különösséget, a költeményeknek s szerzőjük jellemének ellenkezését megfejtik a korviszonyok.

Az elcsenevészedett, mesterkélts s üres külszínen kapó XVI. s XVII. század a classicismusra támaszkodva azon fajt kezdé művelni, melynek görög naiv természetessége Virgil utánzataiban csinált allegorismussá fajult a mi e tehetetlen költőknek megfelelt arra, hogy bár nem kiválót, de valami különöst alkossanak, a mi alá szellemük betegségét rejthessék. Az erőtlen, idomtalan, baroque idyll faj azonban Zrínyinél az egyéniség olvasztó kemenezéjén megy át. Ha ő megmarad e forma bilincseiben s bujósdit játszik olvasójával, képet képre halmoz, egy eszme körül elszédülésig kereng, az érzések átmenetének természetességére nem figyel, ha a nyelv zeneiségét egész az ismeretes viszhang-játékgig erőlteti: legalább nem dagályos, nem érzékies, sőt a kor szokásával ellenkezőleg az igaz érzés hangja tör ki belőle oly erősen, hogy ama gyöngéd raffinirt pásztor-nép *fölsikoltott* volna rá. Drámai szemléletessége oly szenvedélyességgel, sokszor ódai fönséggel párosúl, a miből belátni, hogy Zrínyi nem értett ama fajhoz ; nem volt elég egész-ségtelen erre szelleme. Még enyvelésében sem tud divatosan érzelegni, a szív szelídebb hurjain is csak oly igaz hangokat csal ki, mint a viharosabbakon. Zrínyinek nemcsak a fönséges iránt volt is érzéke. A török apród énekéről Arany mondá, hogy bátran megá! a hindu költészet leglággyabb idylljei mellett : Kumilla levele sem marad el az arab Abessza szerelmi vallomása megett. Miként irányzatossága sokszor a kor száraz műköltészetére emlékeztető okoskodásba veszi költőnk, — bár ettől erős (töb-

nyire elegiai) hangulat óvja őt az illető helyeken — nagyszerű dimenziói a nép költészetét juttatják eszünkbe (v. ö. pl. „Szilágyi és Hajmási“ nagytájsait), az andalítóbb szerelmi mozzanatoknál pedig (pl. a Zrínyiászban XII. 12. 16. 81. stbi és főleg a Vadász címűben) az akkori népies lyrának, a virágénekeknek üde illatja, eleven színe s gyermekdalainkban még ma is meg eszendülő lágy rhythmusa lep meg. Hogy ez a schema sem bírta elfojtani Zrínyi költői erejét, elég ok ennek bőségére következtetnünk, úgy azt sejtenuünk, hogy ifjanta csakugyan írt ő *nem e nemben* is szerelmi költeményeket. Amaz idylleket ő eposa közben készít s meglehet főleg azért, hogy az átvett virgili *Ille ego* ne maradjon pusztá phrasissnak. Lehet, hogy ő horvátúl¹⁾ is költött, minőre rokon példát Beniczkynél találunk, kinek 229 tót versét ismerjük.

Akárminő nézettel legyünk azonban e lehetőségekkel szemben, mindenestre óvakodjunk olyan tévedéstől, hogy az idyll mai elméletével méregessünk itt, — úgy azon bármely shakspeareomanon túl tevő beleokoskodástól, belemagyarázgatástól, minek folytán e versekben „egy kis szerelmi episodot „lássunk“ kezdettel, középpel és végkifejléssel“, sőt arra gondoljunk: „hátha azok egy szerencsétlen ifjú szerelem rohamos lezajlása allegoriatlag előadva.“ (Kovács 114. 121. l.)

A nagy közönség absolut becs szempontjából itél, s így eme lyrai verseken ép oly kevés türelme volna végig unatkozni egyes szépségek kihalászásáért, mint a mily kedvetlenül tenné félre a Zrínyiászt is. Az annyira magasztalt költő műveinél megújulni érzi abbéli tapasztalatait, miszerint költészetünk történetében, mely nem egy időszakban valósággal *lucus a non lucendo*, nem más helyezte egyeseinket ama piedestálra, mint a nemzeti kegyelet. Ha azonban mi is nem akarunk így dilleltanskodni itéletünkben, úgy föl kell emelkednünk a történeti álláspontra, a honnan aztán Zrínyi nem fog egy kezünkön végig számítható nagy költőink sorából kiesve oly harmadrangú utánzó kisszerűségében föltűnni, mint Kovácsnak, a ki *arra a contra* elfelejtett fölemelkedni.

Az elmélet ritkán ütközött össze oly mereven a gyakorlattal, mint az epos elméletében. Ennek abstrahálói elfelejtettek vagy nem akartak, nem tudhattak saját hazájuk őskorának s keletnek költészetére ügyelni, mikor ma már megcsontosult elméletüket az antik classicismusból levonták. Valóban ma már meg van ez csontosúlva. Mert míg a drámából az an-

¹⁾ Érdekes nyomai a horvát-magyar fajvegyületnek a Zrínyiászban: Radi Voj Deli Vidhez a visióban horvátúl szól; a költő öcséséről, Péterről ezt mondja: „mind magyar mind horvát, mert igazán szereti hazáját.“ (XIV.) A már idézett históriás ének szerint Zrínyi halálára: „eljede Horvátország szive.“ — Olvasóinkat érdekelni fogja az, hogy Zrínyi Péter a Zrínyiászt horvát nyelvre fordítá le, hogy „az elődök dicsőségét a horvátok is ismerjék és utánzásra buzdúljanak.“ Pauler, kitől ez adatot vesszük (Wesselényi F. és társ. összeesk. I. 10—11), azt jegyzi meg e fordításról, hogy „a horvátok önálló eposnak szeretik feltüntetni.“

tik fatum kiveszett, s helyreállításával a német romantica nem boldogulhatott, mivel a modern felfogás az akaratszabadságból folyó erkölcsi beszámítást léptette helyébe, sőt napjainkban a szenvedély fatalismusának tragoediája helyett az a faj kapott lábra, mit Carrière Versöhnungsdrama nevével jelez (Aesthetik II. 645.), — míg a görög *σκηνη* és középkori mysteriumok machináit a drámai múzsa mint gyerekkori ruharongyait tekintti: az epossal esőkönnyös conservativok akarnak lenni ez aestheticusok, kik a drámában nem merik emez újításokat kárhoztatni. Minthogy az epicában az akarat nincs úgy élire állítva, mint a drámában, s a körülmények befolyása erősebb: tehát szerintük amabban meg kell tartanunk az antik fatumot, következőleg a csodálatos elemet is, szóval: vissza kell térnünk a rhapsodok, skaldok, hegedősök, a *népköltészet* naiv világnézetéhez. A nép- és műköltészet ez összezavarása után a mai kort felölelő s így jogos regényt korcsfajnak (hisz prózában van írva!) jelentvén ki, következetesen vitatják annak a fajnak korszerűségét, a mi a maga korával annyira összefüggött, hogy ma már csak *lusus poeticus* lehet. Nem akarják, hogy az antik fajok közül vagy egy is elessék, bár a mai költészet számos újat mutat fel, s a legmagasabbikat, a drámáit egészen átalakította úgy szólva. Minő következetlenség azután részükről azt hirdetni, hogy a csodák világát a psychológiáé váltotta fel korunkban, s hogy a költő se hazája, *se kora* határain túl ne menjen.

Az epos ezen ma fentálló elmélete ²⁾ egy Danteval, Miltonnal szemben is tévovázásba esik, s számunkra tarthatatlanságát számos műretek is teszi kézzel foghatóvá; de volt egy időpont, mikor e felfogás művelődéstörténeti mozzanat volt: a renaissance.

A görög és római szellemvilággal megimerkedés új életet öntött a miénkbe, de ez nem járt minden nehézség nélkül. Az új és régi felfogás összeütközését nem simíthatta el ama titkos házasság, mire a kereszténység a pogánysággal lépni kényszerült volt. A réginek nagy változáson kelle átmenni.

²⁾ Milyen fogalma van Kovácsnak az eposról, mutatják e sorai: „Zrinyi e műve által *nemcsak* az addig nálunk ismeretlen *történeti epos*, *hanem* egyszersmind az *epoepoa alkotója is volt*. Az ő nagy műve már *nemcsak* a hagyományoknak s egy csomó legendának hősére ruházása s egy kis elrendezés (!) munkája, *hanem* egy alkotó tehetség műítészettel megbírált „mű“-ve. Jól tudta, hogy azon mondákból, melyek a nemzet ajkán ősenek dicsőségéről szájról szájra keringettek, nem lehet olyan valódi mű soha, melyet ő akart, mert *bár a hagyományok tömegéből alkothatni történeti epost, de műepost, epoepoát soha stb.*“

Bevezető soraimban azt ígértem, hogy Kovács bírálatával nem fogom terhelni az olvasót; minthogy azonban nem lehetett, hogy egy két ellenvetést ne tegyek olyasmire, amit már mások is elég tévesen elmondtak volt, még e sorokat akartam közölni a végett, hogy az olvasó belássa, miszerint a „rántsd le, a hogy csak tintád engedi“ elvét szépen meghagytam Shakspeare embonpointos Tóbiás urfiának.

Az olasz égalj alatt, mint Brandes oly szépen kifejté, a keresztény vallás elvesztette rettentő, asceticus, zsidósan ázsiai jellegét s virágokkal diszített, myrrhát illatozó mythológiává vált; ily átalakúláson ment keresztül a művészet, a költészet is. Amit utánozni bírtak eme neoclassicus költők, az nem a classicismus szelleme maga, mert ez nekik is csak oly lehetlenség volt, mint akár a XIV. Lajos korának, akár a Goetheéknak. Amit követhettek a renaissance költői, az külsőségekből állott. Így az eposban Homer és Virgil példájára harcokat énekeltek régibb kori népek közt új egyénekkel; de még ouverturet is a legapróbb részletekig azonosat használtak, azonos eseményfolyamatot, azonos situatiókat. A földolog volt ama múlt idők naiv világnézetét tartani meg, a természetfelettnék pogány színű hitét keresztényre átfordítani, a mi néha ugyancsak furesán esett ki. Ez eposköltőknél tehát eredetiséget, inventiót ne is keressünk: inventív erejüket sőt inkább arra szorítkoztatták, hogy az új anyag antik reminiscentiákból összetákoltnak tűnjék fel.

Ilyen inventio van Tassónál, e középkori Virgílnél, a ki, miként Virgil Homért, úgy választja utánzásául Virgilt, s a történeti epos újra ébresztésével felállítja a modern költészetben ez antik chablont. Homer derült ege helyett azonban Olaszország, illetőleg Ázsia forró öve alá vezet ő, régi hősöknek festi küzdelmeit, de csataleírásainak határozatlan alapját csapongó phantasiája képezi; sokkal több kedvvel, hévvel festi e harcoknál az érzékiség mámorát: egész művén átvonúl a romanticus varázs mysticismusa, élénk ragyogó színei, illattal terhesült kábító levegője. Nem ily kevésbé antik színű, de ép ily reminiscentiákból áll Zrínyi is; ő is antik ráma-ra húzza a hazai eseményeket, még pedig annál nagyobbszerű ügyességgel, mint-hogy történeti hűség dolgában egy korabeli száraz krónikás lelkiismeretességével bír. Ha e chablon kényszerítő s bénító hatása mellett is Zrínyi becses művet bírt alkotni, úgy nem volt középszerű vagy csak rendes költői tehetség. Valjon csakugyan azt bírt-e?

Milyen volt arca költészetünknek Zrínyi fellépésekor, röviden vázoltam. Ami kevés aestheticai becsesél bírót mutathatunk fel, az a lyra terén van. Epicánkban az idegen historiák néha épen kifczamított átültetéseinek s a száraz krónikás énekeknek halmazában messze kimagasló ritkaságot képez Görgeinek s a szendrei névtelennek műve, kik mindketten a népköltészetre támaszkodtak s így elszigetelt jelenségek. Ezeknek előadása kedves, vonzó, szerkezetük szilárd; jellemrajzot művészi kidolgozásban *ily* naiv költészettől nem kívánhatunk. A ki ezt legelőször adott irodalmunknak, az Zrínyi volt; ő volt az is, aki, míg a korabeli kontár faragók az alaktalanságot bálványozták, művét Aphroditeként idézte fel parancsszavával a tenger hullámai közül, mert az esemény és vezéreszme szoros egységével oly alkotást hozott létre, minőt Aranyig irodalmunk csak elvétve nyert.

Művének háttére biztos kézzel, szemléltetően van odavetve; egy-két

vonással teremti elő az események színhelyét, a hol egészen otthonossá bír tenni. A környezetnek e pontos rajzába illeszti bele az alakok jellemrajzát is, melynek minden vonása a közvetlen tapasztalás ismertető jellegét viseli; egyik sem a phantasia szülötte. Valamennyi húsból és vérből áll. Két egymáshoz hasonló alakot nehezen lehetne találni hősei közt, kiket oly harmonicusan, fokozatosan csoportosít. Két különböző jellemű, éghajlatú népet vesz fel rajzának tárgyául, s a helyi színezetet soha sem téveszti el szem elől, míg e különbség Tassónál a két fél közt jóformán csak a ruházatra szorítkozik. Egyénei nem egy-egy érzés vagy eszme képviselői, előttünk élnek, mozognak, különböző körülmények között tűnnek föl-föl, s tetteikből folyton újabb és újabb vonásokat nyertünk jellemük rajzához; szóval Zrínyi a leggondosabb művésziséggel állítja élénk embereit, erős egyéni s faji vonásokkal, Tassón jóval fölülemelkedve, bár nem oly, mély és széles modorban, mint a modern angol költők, a kiknek érzés analysiseit ő nem ismeri. De nemcsak férfi hősökkel találkozunk Zrínyinél: ő vezeti be költészetünkbe, amit még mindeddig oly kevéssé bőven és sikerülten bírnak -- az első nőalakokat. A harezok e szilaj, vad bajnokai közepette egy hű szerető epedését s egy hű hitvesnek önfeláldozó vitézségét tárja élénk: a női jellem legszebb oldalait. Az érzéki részt Zrínyi egészen Tassónak hagyta. Általában véve Tassó inkább is Ovidot bírja utánozni, míg Zrínyi Virgilt. Így ezen *középkori Virgilen* tehát sokkal kevesebb van Virgil szelleméből mint a magyar költőn. Nem túlzás, ha azt mondjuk ki, hogy Zrínyi jobban, mert hívebben alkotta a meg neoclassicismust Tassónál az epos terén.

A chablon scylla és charybdise közt veszedelem nélkül hajózik át: a machina nem bénítja el nála hőseinek aktivitását, nem az égiektől rángatott fabábok ezek; pedig e zátonyhoz vonva vonta költőnket nagyszerű conceptiója.

Virgil Homer hitének hagyományait nem merte elvetni, annál több szüksége volt neki erre, minthogy a régi hitet akarta a rómaiakban fölébresztetni. E vallási irányeposban megmaradt machinát a történeti epos újra élesztője, Tasso szintén megtartotta; de nála az az egyenetlenség, mi már a keresztényies szellemű Virgilben is mutatkozik, meglehetősen darabossá válik. Tasso mythológiája fagyos, hideg, szétfoszló: annál elevenebbé s biztosabbá válik rajza, mikor a romanticus varázslat körébe lép: itt egészen kedvére érzi magát phantasiája, szabadon csapong. Zrínyinél az antik mythológiának keresztény alakja sokkal fönségesebb, határozottabb, míg nála viszont a varázs-elem, a bűbájosság szorúl össze igen-igen kis helyre. Tasso és Zrínyi költészetét általában e két fogalom jellemezi. *factio* és *való*. — Zrínyi istene s angyalai nem mosódhattak el pusztá ködképekké: láttuk, hogy az ő felfogása korának hitében gyökerezett. De neki szüksége is volt a machinára. A szigetvári vértanúk halála történetileg véve elkeresítő, mert eredménytelen önfeláldozás: e szomorú útóizt nem lehetett

Zrínyinek használni, de a végkifejlésen eszébe sem juthatott változtatni; hisz a szállingozó hagyományok minden eltérésük daczára is *ebben* meg-
 egyeztek. Zrínyinek meg kelle halatnia hőseit. Pedig az antik schema
 ilyesminek ép az ellenkezőjére utalt. Zrínyi tehát az antik schemának s
 a történeti hűségnek követelményeit, szorosán ügyelve a maga elébe tűzött
 irányzatosságra is, úgy egyeztette ki, hogy szemünk elébe tárta költemé-
 nyében az isteni gondviselés működésének útját. Megváltói halált halmi s
 nem megszemmisülmi látjuk az ő hőseit, kiknek lelkét angyalok viszik fel
 égbe, miként a germánok walkürjei.

Hogy Zrínyi nemcsak a befejezésben tért el az antik classicismustól,
 hanem mindössze is alig van benne valami ennek szelleméből, azt
 gondolhatjuk. Már Salamon F. is megjegyezte abbéli különbözését mintaké-
 peitől, mire mi is utaltunk volt, hogy nem korától messzi fekvő időből
 veszi tárgyát, mert a fővett esemény az ő idejében még egész frisség-
 ben élt, a kortársaknak nyoma nem vészett még ki egészen, talán a szem-
 tanúké sem, sőt az egész történet, úgy a hazai mint a szomszédos horvát
 népnél különböző variációkban forgott. Ez az időbeli közelség sokkal fon-
 tosabb, mint egyelőre feltűnik; mert ennek folytán költőnknek nincs szük-
 sége a phantasiának Tassónál szokásos csillogtatására, hogy elfelejtesse
 vele a rajz hidegségét. Egy Tasso, Vörösmarty keleties színpompája mel-
 lett ő csakugyan ridegnek tűnik fel; nem is a képzelet az ő légbögre, ha-
 nem a hangulat. Ő saját tapasztalásaiból költ, oly élénken, érzéssel telve
 énekel mint harc után a hegedős; ezért nincs meg benne a görög fénydús ég
 egyenletes derűltsége, Homer, Virgil nyugalmas szenvedélye, bizonyos fokú
 hidegsége, plasticája. Úgy szólva vad kedvteléssel rajzolja ő e harci vi-
 adalokat, oly tájékozottsággal s oly feszült érdekeltséggel, minő egy had-
 vezéré lehet. A tömegek hatalmas összecsapkozásának hullámaiból ki-ki
 emeli hőseit s az általános küzdelmet mind megannyi érdekesnél érdeke-
 sebb, vonzó kettős harcokká változtatja át. Naiv lelkesedése rajzainak
 kiváló mozgalmasságot, jótévő melegséget kölcsönöz, mintegy rajtuk ke-
 resztül átérezzük a nagy őseért lelkesülő unoka nagy szívének heves do-
 bogását. Ránk is átárad az a nemes lelkesültség, mely a költőnek a dicső
 múlt emléke alatt könnyet csal szemébe, s a mi miatt alig lehet magát
 visszatartania, hogy tollát eldobja, kardot ragadjon s harci riadót fu-
 rasson.

Aki *ilyen* költő, az nem bitorolja e nevet, meggyőződhetünk: egy
 Tassóval, egy Camoens-vel szemben nem veszít nagyságából, sőt még nyer.
 De ennek daczára sem remélhetjük, hogy a nagy közönség máskép te-
 kintse Zrínyi művét, mint múzeumi példányt, mit kegyelettel szemlél, de
 a mit nem élvezhet a laicus. Az antik chablon ma már nagyon ütött ko-
 pott; alexandrinjainak metszete igen elüt a maitól, nyelvezete is nagyon ódon
 s itt-ott idegen inversiókkal darabos, de a miket ha kárhoztatnak, arra gon-

doljunk, hogy nyelvünkön ez az első kísérlet visszaadni a classica dictio fenségesebb tömörségét.³⁾

Nem kívánhatjuk tehát a nagy közönségtől, hogy e kopott decoratiójú, rongyos costumeú színházba járjon, mikor hasonló művészi darabot s játékot láthat ma már díszes kiállítású színpadon; de — kép nélkül szólva — igen is kívánhatjuk, hogy a ki valamelyik nagy emberünkről akar írni, tegye magát túl a mai kor felfogásán, s ha nem képes hozzá fölemelkedni, legalább ne törpítse el; ez mindig hiba, sehol oly nagy, mint annak a nagy férfinak rajzában, a ki „végső daliája nemtünknek.“

³⁾ Ami különben a nyelvezet dolgát illeti, az olvasót e nehézségtől megmentheti Greguss Ágostnak derék kiadása, melyben a technicán sok enyhítés van, de nem a költő szellemével ellenkezőleg, s a melyben az idegen vonatkozásokra nélkülözhetetlen szótárt is talál összeállítva. E kiadást követi Schlatter M. Alfrédnek az ifjúság számára eszközölt „földolgozása,“ de a melyben a XII. ének helyett csak a Toldy tartalma van közölve, miként az eredeti szöveg közlését Schl. különben is sokszor szakítja meg saját prózájával; e mellé van csatolva Zr. életrajza is és a Zrínyiász szépt. fejtegetése az ifjúság számára: meglehetősen összeállításban s elég pedanteria nélkül.

HARASZTI GYULA.

I.

RÓMAI JOGEMLÉKEK MAGYARORSZÁGON.

ÍRTA VÉCSEY TAMÁS.

Julius Caesarnak gondolata, Trajanusnak műve a római világbirodalom. Ehez tartozott az ókor legboldogabb századában a büszke Itáliának éllemezője s fentartója Pannonia s a kínese Dacia, élénk együttérzést nyilvánítva és ezt örökre megőrizve a közös haza iránt, melynek politikája Virgilius szavai szerint: *parcere subjectis et debellare superbos*, az ellenség legyőzésére meghozni a legnagyobb véráldozatot, de aztán sebkötőnek saját ruháját is oda adni, mint Dio Cassius beszéli a jó Trajanusról.

A bekebelezett fogékonyabb népeket rövid időn átlényegíté Róma szellemének felsőbbsege s kormányának tántoríthatlan következetessége.

A győztes hadtest (legio) nyomában lépdelt a madárjőspap, hogy megszentelje az idegen földet s tegyen ebből rómaivá annyit, a mennyit kíván a vallás és honvágy. Nem késett a földmérő mesgyékkel kihasítani a városi és mezei telkeket. Megérkezett a telepítvényes, Ceres adományait termelni a szűz földeken. El nem maradt az iparos világ aristocratája, az építőmester, emelni fényes palotákat, erős védbástyákat, ha kell a sorhadi csapatok segélyével, ha másként nincs vállalkozási szellem a császárok bőkezűségéből, kiknek példái előbb utóbb vonzó erőt gyakoroltak az előkelő magánosokra, nem esoda hát, hogy a római polgárság magának és isteneinek, lakásának és sirjának, gyűléseinek és multságainak kedveért a durva szikladarabokat csakhamar faragottkő-épületekké varázsolta. Idejében megérkezett a mérnök is kijelölve a közlekedési vonalokat, melyek mint sugárok a napba, mind a forumba futottak össze és az ókori kereskedést Rómának kedvező irányba terelve, Rómába központsították. A jelentékenyebb városokat a töltések úgy érintették, hogy el lehetett mondani: minden út Rómába visz. Az útfenntartás nem utolsó gondja a fejedelmeknek. Örök gyanánt állottak a közlekedés főbb erei mellett a mérföldmutató oszlopok. Az enyészettel daczol a kőutaknak sok helyütt, p. o. a Balaton nyugoti partján ránk maradt alépitménye. A Veszprém és Székes-Fehérvár közt itt-ott látható kőtöltést a nép ma is katona útnak nevezi; a diadalmas legiók közlekedtek egykor rajta, valamint azon párhuzamos földhányásokon, a Csörszárok párkányain, melyek Vácztól és Duna-Keszitől kiindúlva hegyen-völgyön futottak a Tisza felé,

hogyan Panonniát kapcsolatban tartásuk Dáciával. Antoninus Pius császár kormánya 53,000 római, vagyis 10,000 földrajzi mérföld¹⁾ pályatest fenntartására ügyel jól tudva, hogy a birodalom szívéhez a tartományt leg-szorosabban a forgalom csatolja.

Róma a tartományt, melyet fegyverrel hódított meg, újra és teljesen meghódítá műveltségének átültetésével.

A római szellem alkotásai közt eredetiség, maradandóság és örök időkre terjedő kihatás tekintetében első helyen áll a jog. *Ars aequi et boni*, vagyis a méltányosnak és jónak művészete.²⁾

A rend, jólét s közboldogság áldása hazánk területére először a római jognak itteni első uralkodása alatt szállott, melyről közvetlen hírmondóink a feliratos emléklapok, viaszos táblák s némely maig is élő szokások.

A latin feliratokból, hazánk kezdődő polgárosodásának e tanúbizonyságaiból gazdag gyűjteményt közöl Mommsen: *Corpus Inscriptionum Latinarum* cím alatt, melynek lapjain Pannoniából 1907, Dáciából 1009, Dalmatiából 1694, s így a magyar szent korona területéről összesen 4610 felirat olvasható. Ezen becses márvány és érc örökségből a Magyar Nemzeti Muzeumban több mint 600 szám őriztetik sajtó útján ismertetve a közönséggel ily cím alatt: *A Magyar Nemzeti Muzeum Római Feliratos Emlékei*. Desjardins Ernő francia szövegét magyarította s kiegészítette Dr. Rómer Flóris. Albertotypiai táblákkal Beszédes Sándortól. Budapest 1873.

A romulidák itt hagyott látogatójegyei, a kevés szóval sokat mondó feliratos lapok, a római közjog érdekes részleteit világítják meg hazánk legrégebb városairól, ezek szervezetéről és eleven közéletéről megőrzött szavaikkal.³⁾

Alapított Róma a megszállott Pannonia és Dacia legáldottabb vidékein telepvárosokat (*colonia*), szabad községi alkotmány s belkormányzati önállóság élvezetével, hogy legyenek kiindulási pontjai a latin nyelv és szokás terjedésének, védbástyái a birodalom nagyhatalmi állásának. A telepváros bárhol feküdt is, visszatükrözte az anyavárost, sőt az anyavárosnak darabja volt. Uralkodó néposztálya vagy Italiából jött, pótolandó a kivesző barbár embereket, vagy a hadseregből települt; minden kiszolgált katona polgári joggal vett bucsút a zászlótól s helyet kapott vagy a már alapított vagy a még alapuló félben levő telepvárosban.

Kiváltságos városok oly módon is támadtak, valamint egyébütt úgy Pannoniában és Dáciában is, hogy az itteni nagyközségek közül azok, a melyek kipróbált tántoríthatlan hűség által bizalmat ébresztének, polgári jogot (*civitas*) nyertek az uralkodótól s Róma város mintájára szervezkedve

¹⁾ Vierteljahrsschrift für Volkswirthsch. xvii. 46. l.

²⁾ ut eleganter Celsus definit. I. 1. 1. pr.

³⁾ Rómer M. N. Muz. F. E. 111. s köv. lap.

törvényhatósági jogot gyakoroltak (municipium). Itt a lakosság a régi maradt, a benszüllött új csak az, hogy polgári rangra emeltetett, részesévé lett a nyugoti műveltségnek s jogéletnek. Hogy hazánk területén sok várost ért a kitüntetés, ez csak természetes, minthogy sok császár köszönte trónját a dunai legióknak, u. m. Septimius Severus, Decius Trajanus, Aurelianus, Probus, Carus, stb.

Mindenkor telepvárosnak (colonia) czímeztek *Zarmizegethusa*-Ulpia Trajana, fényes metropolis, továbbá Tsierna, mely a Trajanus hídjának fedezetéül szolgált. *Apulum*ban két község épült egymás mellé; M. Aurelius kegyéből egyik colonia, másik municipium; e coloniát Caracalla anyjának, Septimius Severus nejének emlékére Alba Juliának (Gyula-Fehérvár) nevezték,⁴⁾ *Dobretae* és *Napoca* Kolozsvár tájékán felemeltettek e municipiumok közül a coloniák rangjára. *Potaissa* Torda vidékén vicusból fejlődött önálló coloniává. Ezen városok közül ötöt Ulpianus is említ.⁵⁾

Pannonia területén *Aquincum* (Ó-Buda) a legemlékezetesebb colonia.⁶⁾ Aquincum Alsó-Pannonia fővárosa, látogatott fürdő és híres paizs-gyár. Leggazdagabb lelhelye a római emlékeknek. Colonia volt továbbá Bregelio (Új-Szöny),⁷⁾ a hol III. Valentinianus a kvád követek által felbosszantatva szörnyet halt 375-ben. *Sirmium* (Száva-Szent-Demeter) colonia virágzását, is sok emlék hirdeti. Probus császár katonáival itt szőlőt műveltetett. A kelletlenül munkálkodó katonák agyonverték a gazdasági szellemű császárt. De a szőlőtöke mély gyökereket vert ott s ez óta híre van borunknak széles e világon.⁸⁾ Sirmiumban állami gyár működött a császári arany-, ezüst- és szövés-munkák végezésére. Ugyanitt fegyvergyár is dolgozott.

A törvényhatóságú városok még nagyobb számmal vannak megörökítve, jelesül *Mursa* (Eszék) honnan hadiszállásokkal védelmezett út vitt Aquincumig. Ilyen őrszemek lehettek Albinum (Mohács), Lussonium (Kömlöd), Intercisa (Duna-Pentele), Vetus Salina (Adony) stb. *Scarabantia* (Soprony) municipalis jogát a Flaviusok idejében nyerte. *Sabariát* (Szombathely) Claudius nyilvánítja municipiummá. A római korszak emlékeinek gazdag bányája. Vasmegye területén közel 2000 darabot számláló római éremgyűjteményt állított össze az ottani muzeum. Sabaria érdekes múltjáról a Nemzeti Múzeumboan 86 feliratos emlék beszél.⁹⁾ *Siscia* (Sziszek) még a köztársasági győzők által alapított őrhely. Municipalis jogát a

⁴⁾ Reinesius. Class. 1. Inscript. 8.

⁵⁾ Díg. L. xv. §. 8. In Dacia quoque Zernensium colonia a divo Trajano deducta iuris Italicé est. §. 9. Zarmizegethusa quoque eiusdem iuris est; item Napocensis colonia, et Apulensis et Patavissensium vicus.

⁶⁾ M. N. Muz. R. F. E. 190. sz. Itt szolgált Hadrianus mint tribunus militum.

⁷⁾ u. o. 191. 192. 193. szám.

⁸⁾ Keleti K. Europai. b. Statistika.

⁹⁾ M. N. Muz. R. F. E. 202. lap.

a Flavius császárok korában nyerte. Egykori fényes múltjának hirdetője a Nemzeti Muzeumban levő ezedrusfa lemezre vont aranyozott bronzlap,¹⁰⁾ mely pénzszekrény borítéka lehetett, s az 5 főpénzverőváros u. m. Róma, Constantinápoly, Carthago, Nikodemia és Siscia nevét sorolja fel. *Sopianae* (Pécs). Itt székelte Valeria helytartója. Itt időzött egykor Alsó-Pannonia kormányzója L. Ulpus Marcellus¹¹⁾ a nagy tudós és hadvezér.

Nagy előny és szerencse szállt azon földre, mely ilyen városokat hordott hátán, mert itt mint Italiában a polgár telkét mind a szerzés, mind az elidegenítés módjaira nézve teljes római tulajdoni joggal (*dominium quiritarium*) mondhatta magáénak és sem föld-, sem fej-adó alá nem tartozott¹²⁾, a közügyekben részt vehetett, mert a város szervezete a belügyi önkormányzat elvén nyugodott, a tisztikar választás útján alakult, a tartományi helytartó hatalmától a városi polgár független volt.¹³⁾ Itt a római *jog* uralkodott, nem a római magistratus. Mennyire becsülték a fajt és a vért a törvényhatóságú és a telep-város területén képzelhető abból, hogy itt is hiven követték Augustus népesedési politikáját, mely a házasságkerülőket és meddőket büntette, a termékeny családi életet pedig jutalmazta (*ius liberorum*). Augustus a jutalmat és büntetést a nép kedvelt szokásaihoz mérte. Büntetés a végrendeleti örökség s hagyomány elvesztése volt. Ez felette érzékeny fenyítés volt azokra, a kik az öröklést, ezen fáradság nélküli szerződmódot keresve keresték. A családalapítás jutalma: némely közteher alól való menekülés, továbbá külső megtiszteltetés, p. o. az egyenlő rangú tisztársak közt elsőbbsége van a házsnak a nőtelen, a gyermekesnek a gyermektelen, a több gyermekűnek a kevesebb gyermekű felett. Említett törvényhatóságú és telepvárosainkban az apát már 4 gyermek mentesíté a terhes ingyenes hivatal, p. o. esküdtszéki bíróság vagy gyámság elfogadásának kötelessége alól, holott ily mentességet a tartományi területen csak 5 gyermek biztosított, és a mely közterhek alól a tartományokban 5 gyermek mentesíté az apát, e czélra ama városokban, mint Italiában 4 is elegendő. A háborúban elvesztett fiút halhatatlannak tekintették s szülei javára úgy számították mint az élet.¹⁴⁾ Nem utolsó kedvezmény a „mozgósítottak“ családja javára! Nagy kiváltságnak tekintették városaink azt is, hogy a beszállásolástól mentek lévén, katonát nem tartottak. A kormányzó udvarába vagy a táborba fuvart adni nem voltak kötelesek.

Az itteni telep- és törvényhatósági városok polgárai be voltak osztva az anyavárosi néposztályba, p. o. többször említetik a *tribus Fabia* és *Quirina*. Ez utóbbi *tribus*ba vallja magát T. Flavius Gogaenus Száva-

¹⁰⁾ u. o. 89. szám.

¹¹⁾ M. N. Muz. R. F. E. 352. szám.

¹²⁾ Dig. L. xv. 8. §. 5 és §. 7.

¹³⁾ Dig. L. xv. 1. §. 2.

¹⁴⁾ Fragm. Vatic. 197.

Szent-Demeter (Sirmium) egykori polgármestere (II. vir)¹⁵⁾, továbbá Bonio gazdag lovag¹⁶⁾, és Veturio tisztességgel kiszolgált katona.¹⁷⁾ M. Turius Rufus óbudai (Aquincum) külvárosi polgár a Pollia tribushoz tartozott.¹⁸⁾ Tévedés lenne azt hinni, hogy semmibe se vették a származást (ingenuus libertinus), a honosságot (civis peregrinus), a gazdagságot (assidui proletarii), s a szabadságot (dominus servus). Az előkelő osztályba tartoztak a tényleges szolgálatban álló vagy nyugalmazott fejedelmi, állami, városi tisztek és tisztviselők, a jogászok, lovagok, nagykereskedők és birtokosok. A terhesebb foglalkozásra felszabadult rabszolgákat alkalmaztak; nyelvtanítók, szónokok, orvosok, nevelők, titkárok, felolvasók, írnokok is ezek közül kerültek ki. A nagy világi divat, mely a férjek és apák rémületére akkor is 4-szer változott évenként, itt is lelt elég táplálékot, hiszen a császárok, tanácsosok, lovagok, consulok, aedilisek, legatusok s egyéb polgári és katonai főurak a központból gyakran meglátogatták a Duna és keleti Kárpátok rokonszervezetű kíváncsi községeit. Ezek kiesiben Róma közéletét és közszellemét hiven tükrözik vissza. A polgárság a Királyhágón innen és túl ép úgy sorakozott, gyűlésezett, szavazott, választott és határozott mint a héthalom tövében; még a hivatalvadászat és protectiókérés sem lehetett ismeretlen. Az akkori választási mozgalmakra némi világot derít azon emlékkő¹⁹⁾, melyet a jelöltek védszellemeinek (Genio candidatorum) és a győző Venusnak szentelt Szombathely (Sabaria) egyik szerény adószedője Daphnus. Azon védszellemeinek emelt oltárt, a kinek oltalma alatt álltak a felsőbb hivatalokra pályázó jelöltek, hogy magának az akkori Szombathelyen előre biztosítsa kegyeit a leendő főnököknek, kiktől hivataloskodása alatt függend. Jámbor Daphnus! a nagy urak istenénél s nem az asszonyoknál keresett protectiót.

Az önkormányzati szervezet tette virágzóvá a községeket, úgy hogy a központban vérengző csúf zsarnokok alig árthattak az itteni polgároknak. Még Caracallát is csak jó oldalról ismerik, mint a polgári jog általánosítóját (Divus Antoninus).

A Nemzeti Múzeum Római Feliratos Emlékeiből tudjuk, hogy a magyar földön az önkormányzati tisztikar a következőkből állott:

1. Kétszemélynök vagy négyszemélynök (duumviri, quatuorviri). A város nem monarchia. Előjárója kettő vagy négy. A településben ikerfőnökséget találunk: duumviri coloniae.²⁰⁾ A közgyűlés (curia) évenként választá a kétszemélynököket, a kik a tanácsban elnököltek, a városi közigazgatást vezették és az igazságot kiszolgáltatták. Külső díszül széles

¹⁵⁾ M. N. Muz. R. F. E. 92. sz.

¹⁶⁾ u. o. 169. sz.

¹⁷⁾ u. o. 183. sz.

¹⁸⁾ u. o. 180. sz.

¹⁹⁾ M. N. Muz. R. F. E. 56. sz.

²⁰⁾ M. N. Muz. R. F. E. 80. 87. 120. sz.

szegélyű tógát hordtak. Lictorok által kísértettek. Antoninus Pius nem tartá rangjához illetlennek elfogadni Zarnizegethusa duumviri tisztségét,²¹⁾ mit más népszerű császár is megtett; helyettesének nevét is említik.²²⁾

A municipiumokban többnyire nem két-, hanem négyszemélynőkök (quatuorviri) álltak a közönség élén, például az Apulumi törvényhatóságú városban.²³⁾

A kétszemélynök-hivatal különösen fontos a népszámlálás (census) évében. A népösszeírás minden öt évben ismétlődött. Ily hivatalos évnek főmagistratusa ötödéves (quinquennalis). A római censor tisztének mintájára nagy tekintélyben állott a két ötödéves.²⁴⁾ Összeállítá a tanács tagjainak névsorát, szemlét tartott a közönség felett, az esküdtribárk lajstromát (album) szerkesztette.²⁵⁾ A közéletnek őre, a statistikai adatok gyűjtője, a társadalom erkölceinek bírálója volt. A két aedilis²⁶⁾ kicsiben azon hatáskörrel bírt a közlekedés, kereskedelem és közbátorság ügyeiben a Duna mellett, mint nagyban a Tiberis mellett. Gyakorolta a piaczi rendőrséget, figyelemmel kísérte az árakat, súlyokat, mértékeket, melyeknek ősz eredetije a Capitoliumban őriztetett. Szemmel tartá a vendéglősöket — és ragadozó állatokat, építkezéseket és közjátékokat. Quaestor²⁷⁾ hivalt is rendszerezítettek a telepvarosokban a községi pénzügy igazgatására. Alsóbb rendű kezelő hivatalnokok, p. o. írnokok, végrehajtók, kikiáltók is említetnek. Mindezen tényleges szolgálatot teljesítő tisztviselők felett állott a Pártfogó (patronus coloniae)²⁸⁾ mintegy dignitarius, kitűnő tisztelati állás, melyre ritkán emeltek helybeli polgárt, hanem többnyire valamelyik kitűnőséget Romában, hol a város érdekeinek előmozdítását várták tőle, és a várost közvetlen kapcsolatba hozta a központi hatalommal.

A város tisztviselőit tanácsosal, tekintélyvel támogatta, de viszont ellenőrizte a százas-tanács²⁹⁾ (ordo decurionum). Öt évenként állítá össze a quinquennalis azon feddhetlen jellemű férfiak sorából, a kik a census követelményeinek eleget tettek. A tanács viselté a kormányzás terhét és díszét, s rendelkezett a közjövédelmek felett s megszámlaltott minden pénzkezelőt. Valamint Rómában a senatori rend, úgy az önkormányzati községekben az ordo decurionum előkelő társadalmi osztálynak nézetett, mely mint ilyen magába fogadta (cooptio) a vagyonos lovagokat, kiszolgált tiszteket, császári és állami tisztviselőket, viszont veteményes kertje

²¹⁾ Mommsen. Corpus. Inscript. Lat. III. 1459.

²²⁾ u. o. 1503.

²³⁾ O. Hirschfeld. Epigraph. Nachlese. N. 22.

²⁴⁾ M. N. Muz. R. F. E. 73. sz.

²⁵⁾ Téved Römer a M. N. Muz. R. F. E. 111. l. midőn *album* alatt a *tanács* névsorozatát érti, az esküdtek lajstromát jelenté az *album*.

²⁶⁾ u. o. 4. és 68. sz.

²⁷⁾ M. N. Muz. R. F. E. 174. sz. 10. sor.

²⁸⁾ M. N. Muz. R. F. E. 81. sz.

²⁹⁾ M. N. Muz. R. F. E. 3. 15. 68. 73. 80. 140. 171. sz.

a tisztviselőknek. A tanács vezérférfiai rendszeren tízen voltak itt is mint Rómában (decem primi). A községi és hitélet (sacra publica et privata) felett őrökdő papi személyzetből említetnek Ó-Budán Flamines Augusti,³⁰⁾ Róma és Augustus szellemének mint imádatandó lényeknek sáfárai, tehát a politikai vallásnak szolgálatával megbízott papok, az állami hit békés terjesztésére. Seviri Augustales.³¹⁾ Alsóbb rendű papság a nemzeti és hivatalos Lares Augustales szolgálatára, melyen mindazon polgárok áldoztak, a kiknek pártfogója Augustus. A coloniák templomi előljárója (antistes) és béljós (haruspex) is említetik.³²⁾

Általában a telep- és törvényhatóságú város területe bármily távol feküdt Itáliától, mégis ennek polgári jogával, alkotmányával élt. A XII. táblát a Duna partján akkor úgy idézték, mint ma az 1867. XII-ik törvényezikket. Béke és jólét, műveltség és hatalom uralkodott mindezen helyeken, s római neveket viseltek vagy vettek fel itt nemesak az emberek, hanem az istenek is. Annál tévesebb tehát, hogy újabban némelyek a római élet megszűnéséből minden nyomnak és utóhatásnak elenyészesét akarják következtetni s személt hunynak a tények előtt.

A hódító és védő legiók erődített táborhelyei (castra stativa), a polgárok emlékszerű építményei, köz- és magánpaloták, színekörök, küzdőterek, fürdők, vízvezetékek, bálványok, templomok, művészeti tárgyak, házi eszközök, feliratos oszlopok, táblák, oltárok, hídfők, stratégiai és kereskedelmi útvonalok, a keleti Kárpátok gyomrában űzött bányászat, s a hárczos rómaiak hírének szóhagyományai a római életről hírt adtak honfoglaló őseinknek. A római műveltségnek legszembetűnőbb nyomait látták a Dunán túl, természetes tehát, hogy a magyar monarchia székvárosát, főiskoláját, egész súlypontját Pannoniába helyezte Geiza és szent István, kiknek elődei Sabariát és Sisciát, e római eredetű pannoniai két várost még épségben találták.³³⁾ Aquincumnak csak épületmaradványait lelték³⁴⁾, de bámulatos tömegekben. Hogy a római idők emléke a honfoglalás után is élt, tanúsítja Béla névtelen jegyzője, midőn Pannoniát pascua *Romanorum*-nak nevezi.³⁵⁾ Ugyanily elnevezést használ Tamás, a spalatói esperes, a tatárjárás történetírója.³⁶⁾ A honfoglalást elbeszélő történeti versezet³⁷⁾ is a Pannonia elnevezést használja. A bécsi képes Krónika sem mellözi a Pannonia nevezetet.³⁸⁾

³⁰⁾ M. N. Muz. R. F. E. 87. sz.

³¹⁾ M. N. Muz. R. F. E. 4. 68. 167. 193. sz.

³²⁾ M. N. Muz. R. F. F. 349. sz.

³³⁾ Hampel. Aquincum. 1872. I. 40. l.

³⁴⁾ Anonym. c. 46.

³⁵⁾ Anonym. c. 9.

³⁶⁾ Pauler Gy. Századok. 1877. v. 377. l.

³⁷⁾ Ének Pannonia megvételéről. Régi M. Költők Tára. I. 2—8 l.

³⁸⁾ u. o. 229—231. l.

A városok és folyók soha nem változtatott neve ma is eszünkbe juttatja azon földrajzi tulajdonneveket, melyek Marcus Aurelius nemzetétől erednek, p. o. Sirnium Szerém. Alburnum Majus Abrudbánya. Opitz szerint (273. l.) Diva Faustina Déva előde volna. Alba Julia Gyula-Fehérvár. Siscia Sziszek. Scarbantia Soprony. Sabaria Szombathely. Cimbriana Veszprém stb. Ampelum³⁹⁾ folyó ma Ompoly. Samus⁴⁰⁾ Szamos. Marisia Maros. Tisius Tisza. Aluta Olt. Arabo Rába. Murus Mura. Sala Zala. Urbas Verbász. Dravus Dráva. Savus Száva. Danubius Duna.

De ha a római neveket kevésbé használták is fel a honfoglalók, annál inkább felhasználták későbbi utódaik a római városok földi maradványait, mint kőbányákat és téglarakatokat építési igényeik kielégítésére. A feldúlt római városok épületanyagai, mint hajótörésből megmentett deszkadarabok, az új építkezéseknél jó szolgálatokat tettek. A betelepülő idegenek jelentékeny községekkel többnyire az egykor virágzó római városok helyein alapították.

Hazánk áldott földén az Antoninusok korában dúsan hajtó gyökereket vert a római polgárosultság, s mint láttuk, a közviszonyok a római *közjog* által szabályoztattak. Az itt talált föld alatti és föld feletti kincsek élénk gazdasági forgalmat idéztek elő, melynek szabályozására a római *magánjog* volt hivatva, úgy a mint azt a remekjogászok kifejtették.

Az itteni magánjogi állapotok emlékéit a közvetlenség hűségével adják elő azon viaszos táblák⁴¹⁾ (tabulae ceratae, számszerint 39), melyek a Királyhágón túl 1786 óta kerültek napfényre, majdnem 18 százados rejtékhelyökből, az elhagyott bányáüregekből. Ezen viaszos táblák bármily távol készültek is Rómától, mégis teljes szababossággal mutatják a tiszta római formákat és fogalmakat a szerződések körül, ennek előtte 1711—1748 esztendőkkel.

Az ismert 39 tábla közül a Nemzeti Muzeumban látható 19, ezek közt kettő teljes példány, vagyis három táblából áll (triptycha)⁴²⁾ Balászfalván őriznek tizet, mely számból kettő szintén három táblás egész teljes könyv. Adás-vevést tartalmaz négy, kölcsönszerződést három, munkabér-szerződést is három, társasági és letéti szerződést egy-egy. Mindezen dáciai okiratok ép úgy vannak szerkesztve és kiállítva a remek római jog kellékeinek teljesen megfelelően, mint azok, melyek Pompejiben találtak⁴³⁾ 1875-ben. Mutatják a római jog kifogástalan érvényét és tudását hazánk területén.

Az abrudbányai római polgárok jogéletét érdekesen ismerteti azon szerződés, melylyel Lucius Ulpius Valerius beszegődött bányamunkásnak

³⁹⁾ Mommsen. Corpus Inscript. Lat. III. 1293 és 1308.

⁴⁰⁾ u. o. 827.

⁴¹⁾ Mommsen. Corpus. Inscript. Lat. III. 2. pag. 921—959.

⁴²⁾ M. N. Muz. R. F. E. 177. lap.

⁴³⁾ Bruns. Röm. Rechtsurk. 42. l.

havi 70 denariuserít Soeratióhoz.⁴⁴⁾ Hogy az abrudbányai társaságban kivetni való tag Kr. u. 167-ben is találtatott, mutatja a sikkasztó Juliusnak és tisztársának az abrudbányai temetési társulattól való kizárását tartalmazó okirat.⁴⁵⁾ Akkor is voltak óvatos hitelezők, p. o. 162-ben Alexander úr mint adós Titius Primitiust állítá kezesül az óvatos hitelezőnek Cariccusnak⁴⁶⁾ biztosítására. Nagyszerű pénzforgalom keringett a római birodalom dunai tartományaiban. Pénzgazdaságot űztek civiseink a rég elhagyott természetményi gazdaság helyett. Innen magyarázható meg, hogy a könyvvitel minden rendes háznál korán elterjedt, a kamatszedés már a XII. tábla és oly sok későbbi törvény figyelmét felkelté, az elmarasztaló ítéletet készpénzre változtatták, a bankárok (argentarii) jelentékeny tényezők, s végül a kereskedelmi szellem az egész jogot áthatja. A pénzkölesönzést nagyban űzhette Szombathelyt (Sabaria) azon Septimius, a kinek számtartója a már említett Daphnus.⁴⁷⁾ Ez vezette ura eselekvő és szenvedő követeléseinek lajstromát (Kalendarium) s a lejáratkor beszedte, illetőleg kifizette a kamatot vagy tőkét. Részletesen és szabatosan fogalmazott adás-vevési szerződés Kr. e. 130-ból az, mely Verespatakon találtatott, egyik díszce a Nemzeti Muzéumnak⁴⁸⁾, s tanítja annak, hogy a régiéknél az *eladó* leány nem oly értelmű volt, mint később a mi jó falusi népünkénél, hanem fájdalom! betűszerinti értelemben veendő; viaszos táblánk szerint Passia rableányt, bár még csak 6 éves és már is ügyes csemege-kínáló (sportellaria), nem romlott, nem csavargó gyermeket, Maximus Batonis 205 denariuson megveszi Dasio Versonistól. Ez talán a legrégebb írott emlék az asszonyvásárról, mely Erdélyben a legújabb időkig szokott tartatni. Az abrudbányai házak közt olesók is lehettek. 159-ben Kr. u., p. o. sikerült Andueia Batonisnak 300 denarius áron Veturius Valens házának felét megvenni azon hozzáadással, hogy az adóthert az új adókövetésig az eladó tartozik viselni.⁴⁹⁾

Róma a fegyverek iránt, melyek a birodalmat össze- és fentartották nem maradt hálátlan. Kítüntetették azon férfiakat, a kiknek vitézségétől és elszántságától remélték hazájok békéjét, hatalmát és tekintélyét. Egyéb kítüntetést (jus eminens) mellőzve csak azt emelem ki, hogy a kiérdemült katonának (veteranus) házasságát latin vagy peregrin nővel érvényesnek, connubium-szerűnek tartották⁵⁰⁾, mint ezt a katonai okiratok igazolják, melyekből Olaszország után legtöbbet Magyarországon találtak. Hét darab látható a Nemzeti Muzéumban ama bronzlemezekből, melyekre felvésték

⁴⁴⁾ M. N. Muz. R. F. E. 593. sz.

⁴⁵⁾ M. N. Muz. R. F. E. 588. sz.

⁴⁶⁾ M. N. Muz. R. F. E. 590. sz.

⁴⁷⁾ M. N. Muz. R. F. E. 56. sz. Vilicus Kalendarii Septimiani

⁴⁸⁾ M. N. Muz. R. F. E. 591. sz.

⁴⁹⁾ M. N. Muz. R. F. E. 592. sz.

⁵⁰⁾ Gai. Inst. I. 57.

a császári rendelet kivonatát, mely a kiszolgált katonát jutalmazta. Ezen jutalom: annak, a kinek még ez hiányzott, római polgári jog (civitas), a gyermekre is átszállólag, továbbá a civist megillető connubium, melynek a korábban kötött házasságra visszaható erő tulajdoníttatik, de csak a monogam házasságra (— — — dum taxat singuli — singulas . . . duxissent)⁵¹⁾, felemelvén az állandó életközösséget a római jogszerinti matrimonium rangjára, melyben a férj a családapja (pater familias), a feleség tisztos asszony (matrona), a fiú szükségörökös (suus). Így tüntette ki Vespasianus császár 74-ben Veturiót, továbbá Domitianus császár 84-ben Frontót.⁵²⁾

Amit Róma a márványra bízott, abból napfényre kerül még az is, a mi a föld alatt ezerhétszáz éven át lappangott, de a mit az emberekre bízott, annak nagy részét elmosta az évszázadok folyása. Még aránylag legtöbbet őriztek meg Decebal maradványai. A törekeny kövek és hideg fémlemezek el nem veszíték a rájuk vésett vonásokat, képeket és szavakat; porba omlottak, de meg nem semmisültek, mert a gyűjtőgató népvándorlás csak az éghető anyagokat emésztette fel tüzével, holott a polgárosultságot nyert római alattvalók nem soká tarthatták bizományban a szellem kincseit, mert a népvándorlás kifosztotta, szétszórta vagy megtizedelte őket. Isten csodája, hogy mégis némely hagyomány él az utódok arcán és ajkán, minden csapás, változandóság és feledékenység dacára. Él a román nép ajkán és arcán, mely nép a Trajanus nyelvét megközelítőbben írja, mint bármely más ága a latin törzsnek.

Decebal népére mint puha viaszra nyomták Trajanus és császári utódai a római jellegnek ma is felismerhető bélyegét, úgy hogy bár Dacia későn kezdett és korán megszűnt a fajnemesítésben részesülni, a kapott benyomások már egy pár nemzedék folytán lekophatatlanokká váltak.

Trajanus emlékét a román inkább megőrizte, mint bármely más leánya Rómának. Trajanus nevét a románok legalább annyira dicsőítik, mint mink az Árpádét, pedig Trajanus, kinek kezét hódolat jeléül a legyőzött Decebal megcsókolta, nem a *dák*, hanem a *római* nagyságnak személyesítője. Trajanus diadalmos felvonulásának nyomait az Olt völgyében ma is Trajanus útjának nevezik (calea lui Trajan), a Verestorony-szorost maig is római kapunak hívják (porta romaniloru), minden régi bástya neve római vagy Trajanus-féle fal, Trajanus barázdája (brasa da lui Trajan imperatu). Zalatna mellett a mezőt még a XVII. században

⁵¹⁾ M. N. Muz. R. F. E. 100. I. Rómer szerint a connubium „egy idegen nővel való házasság“ (!)

⁵²⁾ M. N. Muz. R. F. E. 101. I. Ezen okirat bizonyítja, hogy Domitianus alatt még nem volt felosztva Pannónia. Figyelmeztetem ezen becses okiratunkra Hunfalvy Pált, a ki Ethnographiájában azt állítja, hogy Pannónia felosztása már Tiberius alatt megtörtént.

is Trajanus mezejének hívták.⁵³⁾ A szomszéd hegyet Vulcan hegynek nevezték.⁵⁴⁾ A római útmaradvány az erdélyi román szerint Trajanus útja. A régi sánczokat, minők a Meszeshegynél is felismerhetők, Trajanus sánczainak tartja a néphagyomány⁵⁵⁾, mely általában minden emlékszerű épület eredetét Trajanusra viszi vissza.

Mind ez czáfolat Hunfalvy Pál külömben nagy becsű Ethnographiájának azon pontja ellen, hogy a rómaiak és románok közt minden traditio megszakadt. Köztapasztalat szerint a gyom nehezebben írható ki, mint a hasznos ültetmény. A sárosi trahithegyek déli lejtőin zöldel a vadvenyige, de ott a nemes szőlőművelés régen kiveszett. Hasonlóképen hazai románainknál babonás emlékek tudatják velünk, hogy őseik valaha a remekkor hitregés lényeit imádták. Ennek tulajdonítható, hogy a kevésbbé művelt románok a nemők, dii penatesek, daemonok ezernyi ezer variációját hiszik. A nép bízik a Sibylla szavaiban. A nők a pénteki napot (dina Vinerei) Venusnak tiszteletére szentelik.⁵⁶⁾ Betegek gyógyítása incantatióval ma is napi renden van, pedig már a XII-ik tábla büntetni rendelte qui malum carmen incantassit⁵⁷⁾, ennek daczára a román néporvos a betegre ráolvas (incantate) pogány babonás formaszerű imádságot. A pap eljár a házakhoz még vízszentelés végett is, hogy a res sacra egyetlen házból se hiányozzék. Ez legolesőbb tárgy a res divini iuris bírásához.

Románainknál otthonosak a régi rómaiaknál szokásos halottsíratónők (praeeficae), kikiről Suetonius ezt írja: praeeficae mercede conductae ut plangendi modum caeteris praerent; a jó módú román koporsójához aszszonyokat fogadnak a sírásra és jajveszékélésre. A halottak nyelve alá pénzt tesznek, a mi a Charonnak szánt obulusra emlékeztet. A férfiak halottaikat hajadonfővel kísérik, a nők pedig hajokat kibontva siránkoznak. Szinte kedvünk van rájuk olvasni a XII. táblát: mulieres genas ne rádunto, neve lessum funeris ergo habento.⁵⁸⁾ Azt is hallottam szavahihető öreg uraktól Torontálban, hogy még néhány évtized előtt a román apa ép úgy uralkodott fia családjá felett, mint még Trajanus korában a római családapa.

Közelebbi ismeretség a románokkal arról győzött meg engem, hogy ezen nép nem csak árny-, hanem fényoldalokat is örökölt a világ uraitól. Örökölte a szép nyelvet, csakhogy a tolakodó szláv elemektől nem bírta eléggé mególtalmazni, de ennek daczára annyi maradt a római nyelvből

⁵³⁾ Opitz. Zlatna. 28. sor: Ein grünes Feld allda Trajanus Wiesen heisst.

⁵⁴⁾ u. o. 30. sor: Auf dem das Volk vielleicht hat anzubeten pflegen der Götter lahnen Schmied.

⁵⁵⁾ Torma K. Akad. Évk. XI. k. II. d. 12—36. lap.

⁵⁶⁾ Várady G. Marmarosm. leírása. 1876. 290—296. l. A m. o. és t. XIX. nagygyűlésének alkalmából.

⁵⁷⁾ Plinius. Hist. nat. XXVIII. 2. §. 4.

⁵⁸⁾ Cic. de legib. II. 23. §. 59.

a románban, hogy elmondhatta Opitz⁵⁹⁾ híres német költő s Bethlen Gábor által behívott jeles tanár:

Italien hat selbst nicht viel von seinem Alten
 Ingleichen Spanien und Gallia behalten.
 Wie wenig diess nun kann den Römern ähnlich sein,
 So nahe sind verwandt Walachisch und Latein.
 Es steckt manch' edles Blut in kleinen Bauernhütten
 Das noch den alten Brauch und Art der alten Sitten
 Nicht gänzlich abgelegt — — —

A románok termet, ábrázat, sőt némely házi eszközök és bútordarabok által is emlékeztetnek elrómaiásodott őseikre. Opitz szerint: die Menschen, die noch jetzt fast römisch Muster tragen. — —

Egy két jogi szokást is megőrzött Trajanus idejéből a románság.

A román leányt, kivált ha szép s hozomány jár vele, alig éri el a serdült kort, már férjhez kérik, úgy mint a római időkben, midőn a 12 éves menyasszony nem volt ritkaság, mert a korai házassulást természeti, vallási, állami és családi szükségnek tartották.⁶⁰⁾ A Nemzeti Muzeumban látható kőkoporsón olvasható, hogy Fortunatus óbudai századosnak neje Veturia 27 (ternovenos) évet élt és ebből 16 (bis octo) évet töltött férjénél és így kétségtelen, hogy 11 éves korában ment férjhez.⁶¹⁾

A lakadalmi szertartások is emlékeztetnek a rómaiakra, p. o. lakoma után az ócska karddal övezett vőfély kiáll s követeli a menyasszony kiadását, s jelzi, hogy e követelését fegyverrel is kész érvényesíteni. A menyasszony színlegesen elraboltatik a szülei háztól. Ez volt a szokás a rómaiaknál. Ennek oka nem a szemérmes vonakodás, vagy a Sabinnők elrablási meséjének emlékében keresendő, mint ezt Plutarchus⁶²⁾ nyomán sokan hiszik, hanem abban, hogy jelezte a menyasszonynak akaratláncélküliségét, a kit kedve ellenére is jogosan elvesz férje az istenáldás és apai beleegyezés után. Később, midőn a házasság lényegét a beleegyezés képezte, az elragadást Romában is csak üres szertartásnak nézték, rapi simulabatur virgo ex gremio matris, mond Festus.⁶³⁾ Valamint régente, úgy most is örömmel ragadtatja ki magát anyja vagy nénje karjai közül az oly menyasszony, a ki vőlegényét szereti. A római úgy mint a román nő fiatal kora daczára is oly beszédeket hall és jeleneteket szemlél, hogy a férjhezmeneteltől való szemérmes vonakodás, mit némelyek az elragadás okául állítanak, csak képmutatás lehetne.

⁵⁹⁾ Zlatna. 97 s köv. sorok.

⁶⁰⁾ Dig. XLII. v. 18.

⁶¹⁾ M. N. Muz. R. F. E. 132. sz. A koporsó a második századból való. Lelték Budán 1868-ban.

⁶²⁾ Plut. Quaest. Rom. 31.

⁶³⁾ v. rapi.

A vőlegény házához érve, a menyasszonyt az ajtóban cerealiakkal telt kosárral fogadják, a mi némileg az agrarius istenségek tiszteletére emlékeztet, a kik a mythos idejében hálaáldozatokat kaptak az egybekelőktől.

Valamint a rómaiaknál divat volt, hogy a menyecske a házvezetését megkezdve már mint háziasszony vendégséget (repotatio)⁶⁴ ad a násznépnek: úgy a mi románainknál is rendez a harmadnapos menyecske zárvendégséget. Ezt a magyar kárlátónak mondja, mert a kíváncsiak látni akarják nem esett-e kár a menyecskében? Aligha nem ezen kíváncsiak terelik nászutazásra a boldog házaspárokat!

A római jog itteni első életének hatását vélem felismerni abban, hogy a végrendekezést, mely a rómaiak eredeti jogalkotása és nemzeti szenvedélye, a románok folyvást előszeretettel gyakorolják. Tíz telkes közt alig hal meg természetes halállal egy-kettő végrendelet nélkül. A végrendeletkészítés a román papságnak szinte stolajjüvedelméhez tartozik, holott a többi nemzetiségeknél a végrendekezés ritkán s kivételesen fordul elő.

A római uralom alatt elsajátított jogszokásból aránylag keveset őriztek meg a románok, mert a góthok, hunnok, gepidák, avarok, szlávok, tatárok, törökök egymást felváltó rohama szétszakítá s részben elfeledteté a jogfolytonosságot, melynek felelevenítését románainknál senki sem kísérté meg; hiszen őket a római catholicismus és a renaissance humanismus kikerülte s érintetlenül hagyta. Királyaink alá az egykori római alattvalók az arcvonásokból és nyelvből többet hoztak mint a jogszokásokból. De ez inkább sajnálatra mint szemrehányásra szolgálhat okúl.

⁶⁴) Festus. v. repot.

II.

SZERÉMI GYÖRGY EMLÉKIRATA.

ÍRTA ZSILINSZKY MIHÁLY.

Ha a történelemre fontossággal bírnak egyes emlékek és iratok, melyek az emberi szellem műve- és maradványaként maradtak fel a múltból; ha becses minden okmány, minden törvény és rendelet, minden szerződés és ítélet, mely valamely társadalmi állapotra világot képes deríteni, de mely annak idején nem a végből szereztetett, hogy a jövőnek, hanem csak hogy a jelennek legyen tanúsága: úgy kétszeres értékkel s egyszers mind érdeklél bír az olyan irat, melynek bevallott célja az, hogy a jövőnek is útmutató fáklya gyanánt szolgáljon.

Az ily iratokat hajdan is, midőn a történetírás még bölcséjében ringott, megkülönböztették egymástól. Másképp fogták fel és másképp ítélték meg azokat, melyek a meglevő emlékek és kútfők után a *multat*; és azokat, melyek a szerzőnek egyéni tapasztalása szerint a *jelent* adták át a jövőnek tanúlságul. Amazok az úgynevezett *krónikák*, emezek az úgynevezett *emlékiratok*. Amazokban előadatik mindaz, a mi az embereknek valaha fájdalmat vagy örömet, félelmet vagy csodálatot, becsületet vagy gyalázatot, szerencsét vagy szerencsétlenséget okozott. Emezekben pedig csak az, a mit a szerző maga látott vagy hallott, a mi őt meghattotta, a mi őt jó vagy rossz véleményre hangolta. Amazoknak főjellemonása az események száraz tárgyilagos előadása, egy szóval az objectivitás; emezeké az egyéni közvetlenség vagyis a subjectivitás.

Innét van, hogy az emlékiró, ki különben szabadon ítél személyek és viszonyok felett, nagyon könnyen esik azon hibába, hogy a személyes rokonszenv vagy ellenszenv folytán igaztalaná válik még akkor is, ha erősen feltett szándéka szerint csak is az igazságot akarta feljegyezni. Ez a dolog természetében fekszik. A ki az események zajában, az egymással küzdő érdekek között mozog, s a ki a mellett még érdeklődik is bizonyos eszmék és személyek iránt, az nem lehet egészen tárgyilagos és részrehajlatlan. A részrehajlatlansághoz mindenek felett az szükséges, hogy az illető egyén távol és magasán álljon a lerajló események felett, hogy emberi gyarlósága ne érintessék általok.

Az emlékiró nem keresi a kellő magaslattot, honnét letekinthesen az események tarka zűrzavarára, hanem lent jár az események színterén;

leírja mindazt, a mi őt érdekli, mert az hiszi, hogy az másokat is érdekelni fog. Természetes tehát, hogy igen sokat igen közléről szemlélve, híven és helyesen írhat le; de megtörténhetik az is, hogy sokat elnéz, hogy a dolgok összefüggését nem találja meg, és hogy a korszellemhez, vagy saját, többé-kevésbé alapos nézete szerint bizonyos személyeket és viszonyokat igen kedvező vagy igen kedvezőtlen színben tüntet fel.

Azért mindig szükséges ismerni az emlékiró egyéniségét, társadalmi állását és műveltségét, hogy a szerint ítélhessük meg az általa előadott események értékét vagy az általa festett kor jellemét. E nélkül nem lehet eligazodni az apróságok tömkelegében; e nélkül gyakran megtörténik az, hogy valóságnak vesszük azt, a mi csak képzelem szüleménye, s törvénytnek azt, a mi csak mese.

Alig van emlékiró, a kinél az eddig mondottak nagyobb figyelmet érdemelnének, mint az, a kinek munkájáról e néhány sorban megemlékezünk.

Szerémi György (G. Sirmiensis) a XV. század végén születvén a XVI. század elején hazánkban történt nagy eseményeknek szem- és fül-tanúja volt, — természetesen csak azon körben, melyben hivatásánál fogva megfordult. Csak annyit tudunk róla, hogy Szerémvármegyének Ramenic nevű városában született, s hogy ifjúkorában a papi pályára szánta magát, hogy mint káplán elébb Bánffy Jakabnál, utóbb Perényi Ferencz váradi püspöknél tartózkodott. Innét ugyanazon minőségben, II. Lajos király udvarába került; a mohácsi vész után pedig Zápolya János király udvari papjává lett: — mígnem ennek halála (1540) után Veráncsics Antal kezét kereste s Bécsben tanulmányainak élt 1548.

Helyzeténél és hivatalánál fogva tehát elég alkalma volt arra, hogy korának nevezetesebb eseményeit híven leírhasssa, s hogy különösen a királyi udvarban megfordult emberekről, azoknak tetteiről, egyéni jelleméről és nézeteiről hiteles tudósítást adhasson. De ha műveltségét és belátását nézzük, mely művéből visszatükröződik, akkor azt kell vallanunk, hogy e tekintetben nem igen magas fokon állott. Egyike azoknak az emlékiróknak, a kik gyönyörködnek a kicsinységekben, mert a nagy dolgokat nem képesek felfogni; a kik az egyéneknek nem az általános jellemet, hanem csak az egyes furcsaságokat jegyezik meg, a kik szeretik a hatásos híreket, s azokat nagy kedvteléssel le is írják.

Irodalmi művében, mely *Magyarország romlásáról* szól*), azokat a viszonyokat festi, melyek Hunyadi Lászlónak Czillei Ulrikkkal való összeütközésétől fogva Székes-Fejérvár- és Esztergomnak a török általi elfoglalatásáig, vagyis 1484-től 1543-ig léteztek hazánkban. Tehát a ma-

*) *Epistola de perditione Regni Hungarorum*. Eredetije a bécsi császári udvari könyvtárban őriztetik. Forrásul használták: *Gévay Antal*, Tud. Tár. 1840. évi új folyamban VIII. k. 167. l. *Jászay Pál*, A magy. nemz. napjai a mohácsi vész után. Pest, 1846. és mások. Kiadta a magy. Tud. Akadémia Wenzel Gusztáv jegyzeteivel 1857-ben.

gyar történelemnek legfényesebb és leggyászosabb korából tudósít bennünket arról, hogy mit látott, mit tapasztalt és mit hallott. Legérdekesebb mindenesetre az, a mit mint szemtanú beszél el — János király udvaráról és azokról, a kik ott megfordultak. János királyt alig ismerte valaki jobban, mint Szerémi. Vele járt, vele tréfált, vele mulatott. Látta, mint iszik, mint eszik, mint vadászik, mint ítél magán és közügyek felett — jó és rossz kedvében. Ismerte tanácsadóit, barátait és elleneseit, s mindezekről számtalan oly adomát beszél el, melyek igen fontosak az illető személyek jellemzésére nézve.

Sajnos csak az, hogy *sok dolgot felületesen fog fel*. A magasabb körök gondolkodásmódját nem képes felfogni, sem a diplomatia feladatát nem tudja méltányolni. János király viszonyát Ferdinándhoz, úgy látszik nem ismerte, vagy ha ismerte, nem tulajdonított neki semmi fontosságot. Erre mutat azon körülmény, hogy szó nélkül hagyja az 1527-ki olműezi tanácskozmányt, s nem említi meg még az olyan fontos eseményt sem, minő volt például az 1538-ki nagyváradi béke.

Ellenben kapva kap minden csodaszerű hír után, mely a közönséges nép előtt érdekléssel bírhatott. E tekintetben úgy tűnik fel, mint egy csekélyműveltségű babonás falusi pap, a ki csodaszerű és rémitő dolgok elbeszélésével nagyoskodik hívei előtt. Így például elbeszéli, hogy Török Imre mint mérgezte meg Beatrix királyné kívánságára Corvin János gyermekeit; hogy Kinizsi Pál mint némult meg csak azért, mivel egy papot meztelenen egy malomkerékre köttetett, mely kerék ezen tett következtében csodálatosan egyszerre megállott; hogy a nagyváradi püspök Perényi Ferencz, a mohácsi vészből menekülvén, mint vitéfett a lovára ugrott kétszarvú fekete kecske által a Duna kis ágába stb. . . . Csekélységre kiterjedő és csak a köznépre érdekes jelenetek kedvelése mutatkozik a szerzőnél abban is, hogy például többek között elmondja azt is, mint verekedett ő össze egy másik pappal, és hogy e esatépaté felett mint nevettek az urak. . . . A maga személyéről, mint minden csekélyműveltségű ember, sokat tart. El-elmondja minő szolgálásokat tett ő a királynak; mint figyelmeztette őt eleve az egyes főurak hűtlenségére; mint tette ki magát Kassán a veszedelemnek János királyért, a kinek még csak nevét sem volt szabad említeni a Ferdinand király birtokán.

— És csakugyan úgy cselekedtek a kassaiak, mint leveledben előadtad, — kérdé a király.

— Úgy cselekedtek, kegyelmes király.

— Majd elmegyünk s megfenyítjük hűtlenségökért.

— Jó lenne, felséges uram, csak a magyar urak maradnának hűségesek.

— Van más hűséges népem, páter — a lengyel.

— Jaj de felséges uram, elpuhult nép a lengyel.

— Jól ismerem, fejezé be a király.

Ilyen párbeszéddek igen gyakran fordulnak elő Szerémiben, melyek által a szerző a maga nézeteinek fontosságát ügyesen és elevenen tudja előadni.

A nagy urakat erkölcsi romlottságukért, a *lutheranusokat* pedig valóságos meggyőződésük miatt gyűlölte. Ő tőle tudjuk azt, hogy Luther tanai hazánkban mindjárt a 95 tétel kifüggesztése után kezdtek terjedni, s hogy már 1518-ban üldözték azokat, a kik az „új tant“ elfogadták. Szerémi természetesen azok közé tartozott, a kik a protestantismust a legveszedelmesebb dögvésznek tartották, s előadása folytán még a törökök iránt is több jóakaratot tanúsít, mint a „lutheranusok“ iránt. E tekintetben csak naivitása lehetett nagyobb elfogultságánál. Mikor 1538-ban János király Székesfejérvárott megkoronáztatta nejét Izabellát, ez alkalmából Szerémi elmondja azt a régi szokást, melynél fogva a király három nap- és három éjszakánál tovább nem maradt Fejérvárt: „mégis Zápolya a lutheranusok ösztönzésére tovább volt ott egy hónapnál, a mi neki — úgymond — későbbben nem vált javára.“ Ugyanis Szerémi ennek tulajdonította János király korai halálát.

Az 1542-ki budai ostromról szólva elbeszéli, hogy Ferdinanddal jött a szász herceg, a sziléziai herceg, a burgundi és a spanyol herceg, és hogy ezek ez utolsónak kivételével mind *lutheranusok* voltak; sőt mi több, a szász herceg magával hozta a híres Melanchton Fülöpöt is, ki a táborban a szeplőtlen apostoli szék ellen szónokolt. Mindezeket Szerémi, mint olyanokat, kik a Sz. Péter széke előtt meg nem alázzák magukat, makaesoknak, kevélyeknek, lázadóknak s főpásztori engedélyt nélkülöző eretnekeknek mondja. . . a kikkel Ferdinand nem is győzhet a török ellen. A legnagyobb felháborodással beszél a székesfejérvári „elvetemült eretnek népségről“ is, mely a mint látta, hogy a város körül van véve ellenséggel, elővette a templomból Péter és Pál megaranyozott faszobrait, kötelet vetett a nyakukba s kívül az erősség falára akasztotta. „Na, ilyen-amolyanok — mondák a szenteknek — most segítsetek, ha isteni hatalmat mutattok!“

De a szentek — mondja jámborúl Szerémi — épen ezen csúfság miatt nem segítettek.

Minden vallásos elfogultsága mellett is azonban Szerémiben nagyrabecsülendő az a hű magyar szív, mely nemes indulatba jön minden oly gonosz tett felett, mely a haza romlását okozza. Valahányszor a főurak gondatlanságáról, romlottságáról, élvhajzásatáról és haszonleséséről kellett egyetnást feljegyeznie, mindannyiszor kemény, határozott, sőt kiméretlen volt. Az általános romlás főokát ő a régi jó erkölcsök elveszésében kereste. Nem a hazafiság, nem a hűség foglalták el a honfiak keblét, hanem az önzés vett erőt azokon, kikre a haza sorsa bízva volt. Hitszegés, árulás napirenden volt. A mohácsi vész előtt nyíltan beszélték a hírt, hogy Zápolya János számára hét tevéen hozták a török szultán ajándokát,

hogy ne harcoljon ellene. Morgay és Oláh elárulták Nándorfejevárt, s mikor II. Lajos a török ellen kiküldte Dóczy Jánost, Sumi Gáspárt és Bánfi Jakabot, s kétezer márkát adott kezükbe a végek őltalmazására: akkor „ezek a zsványok -- mondja Szerémi — megosztottak az össze- gen, jó szerémi borokat vettek rajta — s télire mindnyájan haza lova- goltak. . . . A főurak általában semmit sem gondoltak a haza sorsával — folytatja tovább Szerémi — de a helyett beszédtek és kicsikarták a kelyheket, keresztetek, ibrikeket a templomokból, miben Serédi Gáspár volt a főmester, másik meg a budai lelkész Bencze. . . . A kik nem lop- ták az országot, azok meg egymással czivakodtak. . . . Lajos király a mohácsi csata előtt küldeni akart János vajdáért, de a főurak nem en- gedték; a helyett a csata előestéjén is donatiókért czigánykodtak. . . .“

Ilyeneket tapasztalva, nem csoda, hogy Szerémi a *magyar főurakról* minden gonoszságot feltett, és hogy készséggel elhiitt minden oly közle- ményt, mely a főurak gyalázatosságait ecsetelte. Ők voltak szerinte ren- desen a jó királyok gyilkosai. Hunyadi Mátyás például nem mérgezés folytán, hanem a főurak, t. i. Zápolya és társainak gyilkla által veszett el. A gonoszok erőszakkal törtek be a király szobájába, megrohanták, „megis fogták, az asztalra nyomták s István (?) a háromélű kardot há- tulról mellén kidöfte. Szegény! — három nap, három éjszaka szörnyen ordított. Sokan kivánták szemlélni kegyetlen halálát, de senkit sem bo- csátottak be hozzája. . . . A főurak azt költötték, hogy szokott fige-regge- lijébe mérget tettek, s attól halt meg.“

Lajos király halálát is máskép beszéli el mint egyéb történetírók és kortársak. Ez sem a mocsárba fült, hanem Zápolya által gyilkoltatott meg. Ime az ő előadása: „Megérkezvén Fehérvárra Dávid J. és Tatai Miklós káplántársaimmal egyetemben, mindjárt uram királyom holt- testének megtekintésére mentem, s három, cseh kard által ejtett sebhe- lyet láttunk rajta, melyek eredetére s a király halálának körülményeire azonban csak Zápolya János halálával jöhettem rá. . . . Egy magyar ka- tona elbeszélte, hogy a királyt Zápolya György és Tomori Pál és Cytrich komornyik baj nélkül vitték a mocsáron keresztül Batha városa mellett egy kis falúba (Zekcho?), hol a plébánosnál egy pár órára pihenni s száradni letették, mert az eső egész este esett. Tomori a király engedel- mével szállására menvén, Zápolya Gy. egyedül maradt Lajosnál. „Beste taknyos király — úgymond — elvesztetted szép Magyarországot, s a mi Lőrincz herczeg uradalmához bírt jogainkat, most halnod kell.“ Ezzel kivonta három élű cseh kardját és háromszor a királyba szúrta, — a mint levetkezve fült a széken, úgy esett alá is. Azalatt Tomori visszatért s a gyilkosság láttára pánczélosan, a hogy volt, küzdeni kezdett és Zápolya Györgyöt csakhamar megölte. De a lármára Zápolya katonái összegyűlvén, Tomorira rontottak s azt felkonezolták. Tomori és Zápolya a falusi temp- lomban fekszenek; a királyt a mocsár mellé ásott gödörbe temették.

Ezt beszélte a magyar katona. Annyi igaz, hogy én és két társam a három sebhelyet szemünkkel láttuk. . . Cytrich elszaladt volt a csatapatéból, a mely akkor éjjel a Tomori és Zápolya emberei közt két óra hosszat tartott, és az egész dolgot elbeszélte a királynénak is.“

János király halálát is magyar főurak gonoszsága okozta. Martinuzzi és Perényi Péter egy gyanús olasz orvost hoztattak hozzá, a ki megmérgezte. „Alig ízlelte meg — úgymond Szerémi — az italt, földre bukott ezen kiáltással: ez volt utolsó italom!“

Ezek és ezekhez hasonló számtalan elbeszélések mutatják, hogy Szerémi igen csekély kritikával fogadta és használta fel a hallott eseményeket. A közvetlen tapasztalás folytán följegyzett apróságai igen nagy-érdekűek; de mihelyest magasabb politikába ereszkedik, okoskodása oly gyarlóvá, itétele oly felületessé válik, hogy a figyelmes olvasó majdnem nyomról nyomra meg tudja mondani, mi az, a mi hitelre méltó, és mi az, a mi nem való.

Mindazonáltal nagy hiba volna azt állítani, hogy Szerémi munkája nem bír történelmi becsesél. Igaz, hogy nélküli a magasabb felfogást; igaz, hogy előadási modora is darabos és művészietlen, még csak azt sem lehet állítani, hogy latinsága kifogástalan: mégis méltányolandó az a természetszerű naivitás, mely egész előadásán előmlik, az a nyilt őszinteség, mely által jót és rosszat egyiránt összeszed és elbeszél.

Épen ez a keresetlen, naiv, sokszor együgyű beszéd kezeskedik arról, hogy Szerémi szándékosan semmit sem ferdített. Nem egyes adataiban kell keresni a hitelességet, mert azon adatok, mint láttuk, sokszor hibásak; de az egész előadásban, mely egészben véve hű és igaz képet nyújt az ő koráról. Alig hiszem, hogy a ki elolvassa, ne legyen meghatva azon közvetlenség által, melynél fogva mintegy azon korba varázsolva erezte magát, melyről a szerző szól.

S ennyiben, mint történelmi emlékirat, kellő kritikával használva, igen becses adatokat képes szolgáltatni azon kor jellemének festéséhez, mely valóban *Magyarország romlását* tünteti fel.

III.

A MESÉK ÖSHAZÁJA.*)

ÍRTA HATALA PÉTER.

I.

A meséknek a közművelődés fejlődésében mindig nagy paedagogiai jelentőségük, hatásuk volt s lesz is talán mindenkorra. A régi tanítók úgy tapasztalták, hogy a mesék, példázatok, hasonlatok rendkívüli fényt derítenek a hallgatók, a tanulók elméjére. *Socrates* mesét költött s azzal tanított, midőn észrevette, hogy az elvont igazság elméleti alakjában nem gyakorol kellő hatást; a nagy ind vallásreformátor *Szakja Muni* — (Budha) és tanítványai, a budhista papok mesékben, példázatokban szóltak a néphez. És szent könyveik — a Kr. előtti III-ik századbéli kánonjuk, nem egy mesét tartalmaz korábbi, talán ősrégi időkből. És az Evangelium is nem tartalmazza-e *Jézusnak* meséit, példázatait, hasonlatait, melyekben a nép előtt az ígét hirdeté? . . .

A világirodalomban, kelet és nyugat minden nemzetének nyelvén, egész a legújabb időig a *mesé-szakirodalom, jelesen egyik válfaja: az állatmesék irodalma* határtalan elterjedésnek örvendett. . . .

Ki volt az első, a ki állatmesékben tanított? . . .

A *szanszkrit irodalom* mesékben, regékben dúsgazdag, — gazdagabb bármely nemzet irodalmánál. És ha az állatmesék korát, hazáját irodalomtörténetileg nyomozzuk, igen régi időkbe és *Indiába*, a szt. Ganges földére jutunk vissza. Sok állatmesét, melyet Párisban *Lafontaine* híres könyvében olvasott a *Monsieur le Dauphin*. . . . vagy melyeket a *Vasárnapi könyvtár* lapjain *Czuczor Gergely* jóízű előadásában olvas a magyar ember: régesrégén, a keresztény évszámítás előtti időkben, valamely ind bölcselkedő gondolt ki s mondott el előszóval valamely félreeső zúgban, . . . remete magányában.

Volt egy ind mesekönyv, *szanszkrit* nyelven írva. Ezt Kr. u. a *hatodik* században (550 körül) *Kozru Nusirvan* perzsa fejedelem lefordíttatta a *pehlevi*, az akkori perzsa nyelvre.

---

*) *Kahlag und Damag*. Alte *Syrische* Uebersetzung des *Indischen Fürstenspiegels*. Text und deutsche Uebersetzung von *Gustav Bickell*. Mit einer Einleitung von *Theodor Benfey*. Leipzig. F. A. Brockhaus 1876. Nagy 8-rét 408. l. Ára 15 frt. o. é.

A perzsa fejedelem azt hallotta ugyanis, hogy Indiában egy kitűnő bölcseséggel tele könyv van; megparancsolta tehát vezérének *Buzurds-mirnek*, hogy alkalmas embereket küldjön ama könyv megszerzésére, s illetőleg lefordítására. Ezen küldött *Barzei* orvos vala, ki Indiában több szanszkrit könyvet gyűjtött, közöttük azt, melyet fejedelme keresett. A perzsa királynak igen megtetszett e munka, s *Barzeit* fejedelmi jutalomban akarta részesíteni, de az orvos csak a díszruhát fogadta el, s arra kérte fejedelmét, hogy bevezetésül a saját életrajzát csatolhassa az általa lefordított munkához. Kozru Nusirvan király szívesen engedett a fordító e kívánságának. Ezen életrajzban *Barzei* elmondja vallásos nézeteit.

Egy arab író, *Abdalla* a *Mokaffa* fia, — született perzsa — *Manzur* kalifa idejében, Bagdadban — 750 táján — ezen pehlevi, — ó-perzsa — fordítást ily cím alatt *arabra* fordítá: *Kalila és Dimna*. Előszava a pehlevi fordításnak fentebb vázolt történetét tartalmazza.

A *Sahname* nagy költője, *Firduszi* (940—1020) szerint Barzuje valamely könyvben azt olvasta, hogy Indiában oly növények vannak, melyekből csodaorvosságot készíthetni, jelesen olyat, mely a halottakat is feltámasztja. A perzsa király parancsára az orvos tehát elutazott Indiába, hogy e csodanövényt felkeresse. Egy évig hiában kereste. Végre ind bölésektől megtudta, hogy ama szavakat szellemi értelemben kell vennie, s azon ősrégi ind könyveket értenie, melyeknek bölcsesége a bűn halálában elveszetteket képes új életre feltámasztani. Az orvos lefordítá e könyveket, s az egyik a *Kalila és Dimna* állatmese-gyűjtemény. Szövegét *de Sacy* Sylvester adta ki: *Calilah et Dimna, ou Fables de Bidpai en arabe, précédées d'un mémoire sur l'origine de ce livre par Sylvestre de Sacy*. Paris 1816. ¹⁾

¹⁾ Álljon itt általános tájékozásul az arab fordítás tartalmának vázlata. Bevezetésül elmondja *Abdalla* a könyvnek hasznát, s mikép kelljen azt értelmezni, t. i. az állatok tetteit és beszédeit jelképesen kell venni, valamint a dió is csak akkor élvezhető, ha héja feltöretik. Az elméletileg felismert igazságot gyakorlatban, az életre kell alkalmazni. Ez a tudás gyümölcse. Az ember ne zúgolódjék az isteni gondviselés intézkedései ellen, mert ezek elvégre is javára szolgálódnak, ő tegye meg mindig kötelességét, s legyen tekintettel a túlvilági életre. Embertársunknak ne tegyük azt, a mit magunknak nem kívánunk. A szenvedélyeket a józan ész uralma alá hajtjuk. Mindenben józanok, okosak, előrelátók legyünk. E könyvet eredeti szerzője a fejedelmeknek, helyes kormányzási elvek elsajátítására, s minden más halandó számára írta, mert abból mindenki elvonhatja a neki szóló tanulságot. Hogy az olvasmány kellemesebb legyen, állatokat szerepeltet, meglepő, érdekes történetekben és történetkében. Abdallának ezen előszava szinte követi az eredeti példáját, mert több mesével és példázattal világosítja meg erkölcsi tartalmú sorait. Ezután következik a pehlevi fordítónak *Barzei*-nak életrajza, vallási eszméinek ismertetésével. Ezt állítólag a perzsa királynak Kozru Nusirvannak vezire *Buzurdsmir* írta. Szinte több mesével — köztük a *kutyáról szóló*, miszerint ez képét a vízben meglátva, a szájában levő húst is elejté — illusztrált szakasz. *Barzei* ebben azt mondja többi közt, hogy százada (550) oly gonosz, s daczára a fejedelem Kozru Nusirvan kitűnő erényeinek, bölcs kormányának: minden romladozik, a gonoszság diadalt ül,

Es ezen állatmese gyűjtemény nagyobb elterjedésnek örvendett a világirodalomban, mint a keresztény és zsidó biblia . . . Olvasta azt a világnak minden írástudó felekezete. A papok praedicationokban, tanításokban felhasználták. . . . Az ind, illetve szanszkrit eredetinek pehlevi fordítása, e nyelvvel együtt nem igen sokára elveszett; s *Abdallának a Mokaffa fiának* arab fordítása lőn a legfőbb csatorna, melyen e gyűjtemény a világirodalom nagy piaczára eljutott. Akkor amúgy is az arab irodalom képviselte Ázsiában, Afrikában s Európában a tudományt.

E munkának számtalan fordításaiból csak néhányat fogok felemlíteni. A legrégebb az *új perzsa*, melyet versekbe foglalt *Rudeghi*, ki tiszteletdíjúl nyolczvan ezer aranyat kapott *Naszr* emirtől, *Ahmed* fiától. A vak költő 942-ben halt meg. Ezután felemlítendő a *görög*, egy zsidónak, *Simeonnak* a Szét fiának műve 1080-ból ily cím alatt: *Στεφανίτης καὶ Ἰγγρίλατης*. Ennek egyik kiadása következő: Specimen Sapientiae Indorum veterum, idest liber ethico-politicus pervetustus, dictus arabice: Kalilah ve Dimnah, graece: Stephanites et Ichnelates; nunc primum graece ex Ms. Cod. Holsteiniano prodit cum versione latina opera S. G. Starkii. Berolini. 1697. Egyike tán a legújabb kiadásainak görögül Athenben

s az erényt elfeledik; az igazságot elvetik, a hazugságot megtisztelik; a gazemberek jó sorsban élnek, a becsületesek nyomorognak. . . . Ezen bevezetés után maga a könyv tartalma következik. Ezen tartalom *tizennégy* szakaszra vagy könyvre van felosztva. Az elsőnek címe: *Az oroszlán és a bika*. Ez terjedeleme nézve a leghosszabb és egészen udvari körben, az oroszlány fejedelem királyi palotájában játszik. Egy sakál, *Dimne* nevű, habár jó barátja, egy más sakál, — *Kalite* névvel — jó tanácsokat ad is neki, mégis nagyravágyástól ösztönöztetve az oroszlány és fővezire a *bika* közé konkolyt hint, minék következtében az oroszlány király a bikát, vezérét, megöli. Ez a mese kerete, melyben számos meglepő jellemzés, az udvari köröknek szakavatott rajza foglaltatik; egyúttal *tizennyolcz* kisebb állatmesét tartalmaz az egyes előforduló állítások igazolására vagy felvilágosítására. Egy-egy ily mesébe ismét új két—három mesét szőnek be a beszélők állításaik támogatására.

A főmese bevezetéseül, itt is, s a többi fejezeteknél, Dabselim ind király szól Bidpai böleshez, hogy példázatot mondjon neki valamely felvett tárgyról. Dabselim Nagy Sándor hadjárata után volt király Indiában, eleinte zsarnok, de Bidpai böles jobb útra terelte, habár kezdetben börtönrel lakolt is ezért, — később e könyvet írta a király számára, hogy az ülvös erkölcsi elvek szerint kormányozzon, a mi meg is történt. Ezeket *Behnud* nevű perzsa írja a könyvhez csatolt előszóban. Egyébként a Bidpai név egy ind szónak perzsa átalakítása, mely *tudománybarátot* jelent (Vidyapriya). Így ezen első mesére vonatkozólag Dabselim király így szól: „*Mondj példát két jó barát-ról, kiket egy ármányos cselszövő ellenségek-ké tesz.*“ Bidpai erre elmondja a fentebbi nagy mesét. — A második könyv bevégzése az elsőben kezdett cselekvénynek, a menyinyben *Dimna* sakál, udvari ember, méltó büntetésben részesül. Címe: *Dimna ügyének vizsgálata*. *Dabselim* szól Bidpaihoz: „*Miután hallottam az ármányos cselszövő gonoszságát, mondd meg, ha tudod, mi vége lett, midőn kiszült csalárdsága.*“ Bidpai elmondja az egész törvényszéki eljárást *Dimna* ügyében, miként indított az anya királyné pört a cselszövő ellen, s mikép védte magát ez, míg végre utólérte a méltó büntetés. Ezen keretben négy kisebb mese foglaltatik. — És ezen könyvön túl többé elő sem kerül a *Kalila és Dimna* név, s egészen más tárgyak következnek. E két név: *Kalila és Dimna*

jelent meg 1851-ben. Egy *új-görög* fordítás, de nem ezen alapforrásból Bécsben nyomtatott 1783-ban.

Ezen görög szövegből készített *olasz* fordítást Nuti G. ily czím alatt: *Del governo de Regni* 1583-ban; *Possinus Péter* jezsuita pedig egy *latin* fordítást, mely Romában jelent meg 1666. Függelékül: Georgii Pachymenis Michael Paleologus stb. munkához.

A *görög* után, korrendben, ismét a *perzsa* fordítás következik, — új-perzsa nyelven, prózában, szerzője Abdul Maali Naszr-Alla 1118. — 1153. k.

Ezután 1200 és 1300 között következő fordítások történtek: *latinra* Baldo által, *Alter Aesopus* czímmel; *spanyolra* 1251-ben Don Alfonso infans parancsára *Kalila ve Dimna* czím alatt, Gayangos adta ki újabban 1860-ban; *héberre* Rabbi Joel által 1250. Mind a három arab szövegből. A héber fordítás is igen kapós lett; 1263 — 1278 közt megjelent *latinul*, Johannes de Capua nevű zsidó fordítá le ily czímmel: *Directorium humanae Vitae* — alias Parabolae antiquorum Sapientum. Ezt Eberhard württembergi herceg († 1325) *németre* fordította.²⁾ E latin és német szövegek alapján egy *spanyol* fordítás is jelent meg Burgosban 1493. — Ezeknek alapján

arabított szanszkrit szavak: *Karataka és Damanaka*. Későbbi fordítók arabból magyarították így: *Kalila-t koszorúsna*; *Dimna* t pedig *bosszúállónak*. Így az alább idézendő görög fordító s mások. Az egész munkának mégis a kezdő fejezet adott nevet. — A *harmadik könyv*: *A tarka nyakú galamb*. Dabselim így szól: „Hallottam a példázatot, melyben egy eselszövő megrontja két jó barát közt a barátságot, s ennek a eselszövőnek mi vége lett; mondj most példát, ha tudsz, őszinte barátokról, kik hasznát vették barátságuknak. Bidpai egy mesét mond el. A tarkanyakú galambkirálynő u. is kíséretével együtt egy vadásztörbe esik — de elrepülnek hálóstól az egérhez, mely kirágja a tört s megszabadítja őket. Mindezt egy holló látja s barátságot akar kötni az egérrel; ez mintán szép tanokat fejtegetett a barátságról, végre reá áll a kért szövetségre: majd új szövetségesek is jönnek, s a barátságnak mindannyian jó hasznát veszik. Ezen keretben is több kisebb mese van a barátságra vonatkozó, igen talpraesett észrevételek megvilágítására. — A *negyedik könyv*: *A baglyok és a hollók*, nagyobb mese azon tárgy felett, mikép viseljük magunkat ellenségeinkkel szemben. Szinte több apró mese van benne. Az *ötödik könyv*: *A majom és a tekenős béka*: annak beigazolására, hogy nem elég valami jót megszerezni, hanem azt meg is kell őrizni. Szinte más mese van keretében. A *hatodik*: *A dervis és a hörcsög* czímű a légvárammeg gondolatlan építéséről, szinte mesét tartalmaz Keretében. A *hetedik könyv*: *Az egér és a macska* czímmel. *Miként kell veszély idején és szükségből az ellenséggel úgy szövetkezn*, hogy hasznát vegyék e szövetségnek. Ennek keretében nincs kisebb mese. A *nyolczadik könyv*: *A király és a madár*. Bosszúvágyó emberekről, kik egymástól félnek. Szinte apróbb mese nélkül. — A *kilencedik könyv*: *Az orosz lány és a jámbor sakál*. A királyról, ki ismét kegyelembre vette azt, kit ok nélkül üldözött. Fejedelmi udvaroknál szőtt eselszövvények rajza. Szinte apróbb mese nélkül. — A *tizedik könyv*: *Iladh, Baladh és Irah*. Mi biztosítja jobban a fejedelem uralkodását: kegyesség? ... erőszak? ... szigor? ... jóság? ... Keretében kisebb mesék. — A *tizenegyedik könyv*: *A nőtény orosz lány, a vadász és a sakál*. Arról, a ki saját szerencsétlensége következtében, s annak mély átérzésében óvakodik olyasmit tenni, a mi másoknak bajt okozhatna. Kisebb mese nélkül. — A *tizenkettődik könyv*: *A dervis és a vendég*. Arról, a ki elhagyja saját tanult mestersé ét vagy hiva

olasz fordítások is jelentek meg: 1548. *Angelo Firenzuola* fordítása ily cízzel: *Discorsi degli Animali*; és 1552-ben *Doni-é: La Filosofia morale*. *Firenzuola* szövegét *Cottier* francziára fordítá ily cízzel: *Le plaisant Discours des Animaux* 1556. *Doni* 1579. szinte megjelent francziául ily cízimen: *Deux livres de Philosophie fabuleuse*, De la Rivey Péter fordításában. És angolul is 1570-ben, Noth által fordítva. Végre magyar fordításban is. Egy alább megnevezendő magyar könyv előszavában (XXIII. l.) ezeket olvasom: Magyar nyelvre is fordította *Rosnyai Dávid*, a ki volt I. Apafi Mihálynak, Erdélyország fejedelmének török Secretáriusa.

A legrégebb *latin* fordításokhoz tartozik az is, melyet 1313-ban adott De Beziers Rajmund arab szövegből, *Calila et Dimna* cízzel.

A *perzsák* újabb fordításokat is készítettek; úgyszintén az *arabok* is, közöttük egy tizennégyezer versű. Az újabb *perzsa* fordítások közt legnevezetesebb *Huszein el Vacznek* ily című, nagyon bővített munkája: *Anvari Szöheili: „Canopus sugarai“* 1494-ből. Ezt *törökre* fordítá *Ali Tselebi*, 1540-ben ily cízzel: *Humajum Name . . .* — császári könyv. — Igen remek török irálynak tartják. Szulejmán török császárnak kedvencez olvasmánya volt e könyv. *Vaez* perzsa átdolgozásának négy első fejezete francziául is megjelent ily cízzel: *Livre des Lumières ou la Conduite des*

talát és olyasmihéz fogott, mire nem való. Kisebb mesével. — A *tizenharmadik* könyv: *A zarándok és az aranyműves*. Arról, ki rossz emberrel tevén jót, hálát remél. Kisebb mese nélkül. — A *tizennegyedik* könyv: *A királyfi és barátai*. Arról, mi oka annak, hogy sokszor tudatlanok nagy méltóságokhoz és gazdagsághoz jutnak; böleseknek és okosokat pedig balsors üldöz. Kisebb mesével. — Ez a *Kalila és Dimna* könyv tartalmának átnézete. Csak azt jegyzem meg meg, hogy de Sacy arab szövegében a bevezetések négy szakaszra osztvák, s így magának a munkának *első* könyve az *ötödik* szakaszt képezi, s az egész XVIII szakaszból áll, t. i. a bevezetés VI-ból, maga a munka pedig XIV-ből. E körülményt alább az összehasonlításnál figyelembe kell vennünk.

2) Egyáltalán Németországban e mesék rendkívüli keletnek örvendettek. A legelső nyomott kiadás 1480-ból való. Ily cízzel: *Buch der Byspel der alten Weisen . . .* 125 fametszete van. — A német bibliafordítást nem fogadták akkor oly mohón, mint e könyvet. Öt év alatt négy új kiadásban jelent meg: 1483, 1484, 1485-ben *Ulm*-ban; *Augsburg*-ban is 1484-ben. Azontúl *Strassburg*-ban: 1501, 1539, 1545-ben, s máskor más helyeken. Az 1545-iki kiadásban ily tartalomjegyzék olvasható: *Der alten Weisenen Exempelsprich mit vielen schönen Beispielen und Figuren erleuchtet. Darinnen fast aller Menschen Wesen, Händel, Untreue, List, Geschwindigkeit, Neid und Hass figurieret und angezeigt werden. In welchem auch nicht weniger der heimliche Neid und Hass, so sich beweilen an königlichen und fürstlichen Höfen, zwischen Rätthen und andern des Regiments Verwandten mit falscher Schmeicheley und Verrätherey der Boshaftigen wider die Getrewen und Frummen zutragen, gleichwie in einem Spiegel ersehen und erkannt werden. Allen Menschen nit allein fruchtbarlich und kurzweilig, sonder auch schimpfflich und ernstlich zu lesen und hören.* . . .

Ezeket kívül sok egyéb, külömbféle kiadás. A legutóbbi talán *Wolff* Fülöpé, mely másodizben Stuttgartban jelent meg 1839-ben ily cízimen: *Bidpai's Buch des Weisen*. Arabische Erzählungen. Belül pedig: *Morgenländische Erzählungen*. *Calila und Dimna, oder die Fabeln Bidpai's*, stb.

Rois, composé par le Sage Pilpay indien; 1644-ben. — *Tselebié* szinte francziául, Galland fordításában 1778-ban ily czímen: *Les Contes et Fables indiennes de Bidpai et de Lokman*. Csak négy fejezet. És ennek magyar fordítása következő czímmel: *Bidpai és Lokman indiai historiái és költött beszédei. Melyek török Auctorból, Ali Tchelebi Ben Salehből, Galland uram által frantzia nyelvre, most pedig magyar nyelvre forditattak. Kolosvárott. Nyomt. A Reform. Kollegium Betűivel, Kaprontzai Ádám által 1783-ik. Eszt. Angotra, e század elején (1819.) arrabból lefordítá Knachtbull. Holland és Svéd nyelvre is több fordítás történt. *Nervégiában* is 1832-ben arabból fordítá le *Holmboe*, a kristiániai egyetemen arab nyelvtanár.*

Egy régi *tibeti* fordítást szanszkritből 1875-ben ismertetett meg Schiffner Antal: *Bharatae Responsa tibetice, cum versione latina*. . . stb. Petropoli. S ugyanaz *német* fordításban: *Mahakatyayana und König Tschanda-Pradyota*. Ein Cyklus buddhistischer Erzählungen stb. Petersburg. 1875.

Ezen futólagos irodalomtörténeti átnézet is tanúsítja, hogy a szóban forgó állatmesék *Indiából kijövet, az egész világon tárt karokkal fogadtattak*.

II.

Assemani nevezetes gyűjteményében — *Bibliotheca Orientalis Clementino-Vaticana*. Romae 1725. — közli egy régi *szirus* írónak *Ebedjesus* püspöknek — † 1318 — *szirus* bibliographiáját. Ebben arról van említés, hogy 570 körül *Bud* nevű pap, hivatalára nézve *Periodeutes*, egyházi látogató, kinek működése Perzsián túl Indiára is kiterjedt: *ind* nyelvből fordítá le *szirusra* a *Kalilag és Damnag* czímű könyvet. — A lefolyt Vatikáni zsinat alkalmával is egy *khaldeus* püspök *Khajjat Ebedjesus György* a következő munkát bocsátá közre: *Syri Orientales, seu Chaldaei, Nestoriani et Romanorum Pontificum Primatus. Commentatio historico-theologica, adjectis textibus citationum*. Auctore Georg. Ebedjesu *Khayath*. Romae 1870. E könyvében ezt mondja a patriarcha: *Bud* *Periodeutes Christianorum in Perside, finitimusque Indiarum regionibus curam gerens circ. an. 570, qui etiam librum Calilah et Damnah ex indico sermone chaldaice seu syriace vertit. . . . Haec versio philologis desideratissima, anno superiori, Massule (Mosul) profectus iterfaciens ad hanc almam Urbem reperi in Bibliot. S. Hormizdatis Mardae (Merdini) Chaldaeorum, ubi, sicut et in vicina urbe Amidae, seu Diarbekir, plures alios Codices per-raros, magno cum gaudio licuit invisere, quos loci praepositus vehementer commendans, ad opportunum tempus in corde meo asservavi. . . .*

Ezen *szirus* fordítás, mely egykorú a *pehlevi* fordítással, az irodalomban olyannyira eltűntnek látszott, hogy *de Sacy Szylveszter*, 1816-ban kiadván *Abdallának* arab fordítását, a *szirus* fordítás létezését tagadta, azt vélvén, hogy ama régi *Ebedjesu szirus* püspök és író — a XIII-ik

században — a pehlevi fordítást tévesen tartotta szirusnak. A *szirus* fordítás ezen adatok szerint kétszáz évvel régibb az arabnál. . . Hátha még közvetlen a szanszkrit szövegből származott? . . .

Ily világhírű munkánál mindenesetre érdekes mindezeknek nyomára jönni. . . *Renan* 1856-ban — *Journal Asiatique Série V. t. VII. p. 250 s kv.* — a *szirus* fordítás létezését igazolni iparkodott.

De egy véletlen körülmény *Bickell Gnsztáv* róm. kath. áldozárt s münsteri akadémiai tanárt az igazságnak nyomára vezette 1868-ban. A nevezett év február havában Münsterbe egy khald pap érkezett alamizsnát gyűjteni, *Jokhanan bar Babis*, Urumiában főesperest. Ez Bickellnek mondá, hogy kevés idő előtt több khald pap járt Indiában a keresztények közt, s elhozták a Kalila és Dimna című könyvnek néhány példányát, mit a kath. khald patriarchának Elkosban, Moszul mellett ajándékoztak. A patriarcha magának Jokhanannak is juttatott egy példányt, melyért *Perkins*, amerikai protestans missionarius *Urumiában*, hiába kínált hatszáz tallért: de Bickellnek barátságából másolás végett átengedé. Bickell ennek fejében harmincz tallért adott a khald főesperesnek könyvmásolási és szállítási díjúl, azon felül gyűjtéseiben is tetemesen segédkezett. — Bickell ezen örvendetes kilátásról tudósította Benfey Tódor tanárt, ki ennek folytán Indiában, Bombeyben is tudakozódott a könyv iránt, de hasztalan. Már két év járt le, se Jokhanan, se könyv — se pénz . . . Bickell nyilván rászédetett. 1870-ben a zsinatra jött a khald patriarcha, kinek birtokában a főesperest szerint még példányok voltak. Bickell újra figyelmezteté Benfeyt — s az Romában *Guidi Ignác*z áldozár és *Schöll tanár* által az illető helyen kérdést tetetett a könyv létezése s esetleg megszerzése vagy lemásoltatása iránt. Ez alkalommal *Guidi* beszélt a patriarcha kísérelőjével Ebedjesus Khajjat püspökkel, az imént említett íróval, s tőle a szirus fordításnak Mardinban, a püspöki könyvtárban létezéséről, mint szemtanútól biztos felvilágosítást szerzett. De az ügyet csak akkor leheté végrehajtani, ha a patriarcha a zsinatról Romából haza megy. Benfey előtt ez igen hosszadalmas útnak tetszett, s azért egyenesen keletre fordult dr. *Socin* tanár, egykori tanítványához, ki épen ekkor Mesopotamiában utazott. 1870-iki augusztus 10-én Socin Mardinból tudósítá Benfeyt, hogy a szirus fordítást a khald püspökség könyvtárában látta. Egyéb viszontagságok után sikerült azt helyben lemásoltatni, s 1871-iki aprilban e másolat szerencsésen Benfey kezéhez jutott. A göttingai tudós társaság a kéziratot megvette *Socin*-tól s az ottani egyetem könyvtárának ajándékozá.

Ez a szirus fordítás felfedezésének története.

De csakugyan *Bud* munkája-e, 570-ből? . . .

Csakugyan szanszkritből lett-e fordítva? . . .

E két kérdésre *Benfey* felel e cikkünk alatt idézett könyv terjedelmes előszavában, 147 nagy nyolczadrétű oldalon.

És úgy vélem, nem lehet alapos kifogást emelni az ellen, ha az első

kérdésre *ígennel* válaszol; a másikra pedig *nemmel*, állítván, hogy e szirus fordítás ép úgy mint az arab, az ó-perzsa fordításból, a pehleviből történt, de kétszáz évvel korábban mint az arab, s azért a rég elveszett pehlevi fordításnak ez idő szerint legrégebb kifolyása. A *szirus* szöveg csak X. szakaszból áll, s hiányzik belőle a nagy bevezetés. A *sorrend* is eltérő az arabtól, ily formán: *Szirus* 1. 2. 3. 4. 5. 6. 7. 8. 9. 10. *Arab*: 5. 7. 9. 10. 11. 8. 12. 13. 14. — Az arab 15. 16. 17. 18. fejezet hiányzik a szirusban; egyéb eltérései is vannak.

(Vége következik.)

ASPELIN UTJA AZ ÁLTÁJI NÉPEK ŐSHAZÁJÁBAN.

ÍRTA BARNA FERDINÁND.

(Vége.)

E három XVI-ik századbéli író műveiből Aspelin által tett s itt fordításban közölt idézetekből a következő tanulságokat vonhatjuk ki.

A honfoglalás előtti időkben, midőn még őseink az őshazában laktak: arab írók tudósítása szerint a kazarak és bolgárok nyelve egy volt, de ez csak a két főnépre értendő, mert mindkét hatalom szövetsége volt, melyek a bolgárok és kazarak uralma alatt két nemzetet képeztek, de már az Aspelin idézte 3 író idejében a viszonyok változásával előbb tatár, utóbb orosz hódítás következtében már a két népszövetségnek csak romjaiul maradtak fenn, s hol kazurok (junánok), hol bolgárok nevezete alatt fordulnak elő nálok. Ugyanis mind az orosz, mind mindkét tatár író Jelabuga városáról és a körülötte lakó népekről szólva, közülök az orosz krónika író és a tatár Seref Eddin csak bolgárokról beszélnek, a 3-ik pedig synonim elnevezéssel ugyane népeket kazur avagy junán népek nevezi. E tudósítások teljesen megegyeznek hazai kútfőink tudósításaival, melyek a kazar birodalmat szintén ugor népek szövetségének tartják, melyekhez őseink is tartoztak. Nálunk egész a legújabb időkig, midőn az összehasonlító nyelvészet nemzetünk őskori múltjára nézve is meglepő világosságot derített, azon szűk körű felfogás uralkodik vala, hogy az őshazában csakis magyar és török népek (szittyák) lakhattak, mert ennél többet az e népeket tárgyazó kútforrásokból kihozni nem tudtak. Ma azonban már nemesak azt tudjuk, hogy nemzetünk az ugor népek egyike, hanem egyedenként ismerjük mindazon népeket, melyekből az ugor törzs áll, névszerint zúrjenek, permiek, vogulok, osztyákok, votyákok, magyarok és besenyők, eseremiszek (manják) és mordvák. A burtasók külön nyelvét nem ismerjük. A kozákok és bolgárok miféle nyelvűsége még nincs eldöntve. Jbn Dustah csak a kozákok, burtasok, bol-

gárok-, magyarok- és besenyőkről emlékeznek, nyelvöket azonban nem említi. — Az általok lakott területeket leírja, de a mordvákról és cseremiszekről hallgat. Mi az oka e hallgatásnak, mikor tudjuk, hogy ezek régenten oly nagy számú és hatalmas népek voltak? Véleményem szerint ez más nem lehet, mint egyedül az, hogy a bolgárok nevezetében benn foglaltattak, — csak így lévén megmagyarázható az, a mit Hunfalvy Pál Ethnographiájában alaposan kimutatott, hogy azon területeken, melyeket Ibn Dustah a bolgároknak lakó helyeiül tulajdonít, ma a tatárokon és csuvasokon kívül a két ugor nép (mordvák és cseremiszek) romjai laknak, s így tekintve a dolgot, a három krónikás tudósítása a bolgárok nemzetiségére nézve valóban nevezetes világot vet s Hunfalvy véleményét, miszerint az ugor néptörzsből tartozhattak, nemcsak megerősítik, hanem egyszersmind azt is megmondják, hogy cseremiszek voltak. A mordvákról az orosz évkönyvekből tudva van, hogy bolgár fennhatóság alá tartoztak, ez annyira így volt, hogy sokszor egyszerűen bolgároknak neveztetnek, holott csak szövetségesei voltak, s a mit az Aspelin idézte orosz krónikás mond, hogy Jelabugába jóslatot hallgatni tömérdek „kazáni barbárok és cseremiszek“ jártak, ezek közül a „kazáni barbárok“ mások, mint mordvák nem lehettek, mert a csuvasokat egyszerűen csuvasoknak, a tatárokat pedig az orosz író egyszerűen „tatároknak“ nevezte volna, de általánosságban akarván szólni, a „barbár“ szót használta, melyen az akkor bolgár uralom alá tartozó minden népek értettek, minthogy pedig ezek közt legjelentékenyebb a mordva volt, szükségképen ezt kellett értenie.

Castrén azt gyanítja, hogy a bolgár nevezet nem volt nemzetnek, és így nem egyetlen nemzetiségnek a neve, hanem általában volga lakost jelentett, kik a kazar másként bolgár alatt voltak egyesülve, a mi mellett szólanak saját hazai történelmi kutforrásainkon kívül az Ibn Dustah följegyzései is. E birodalom magvát képezhették a kazarok, egy tatárnép a mostani kazáni tatárok ősatyái, az sem lehetetlen, hogy maga a „kazán“ szó is ugyan egy „kazár“ szóval. Közöttük az uralkodó és az előkelők héber vallásán kívül az izlam már a IX-ik században el volt terjedve, s bár a birodalomban minden vallásfelekezet iránt nagy türelmesség uralkodott, bizvást föltehetjük, hogy az izlam követői vallásukat a szomszéd népek között, hol békés uton, hol fegyverrel, nagy buzgalommal terjesztgették, s mivel a vallással az előbbi állapotokhoz képest nagyobb részt műveltség és vagyonosság járt együtt, a nép között gyorsan terjedett, de azért még folyvást valának a bolgár fennhatóság alá tartozó népek között pogány vallású apró uralkodók: mordvák, (a moesobolgárok ősatyái), cseremiszek stb., a maguk népeikkel, a kikkel, mint ez más forrásokból tudva van, Rettenetes Iván az orosz vallást csak úgy elfogadtatta mint a mohamed hitű kazáni tatár fejedelmekkel, magával a néppel nem sokat törődvén. Tudjuk, hogy az izlam őseink között is tett

hódításokat, mert hiszen a Névtelen jegyző említette Bular földi urak (őseink a volgai búlárokat nem hívják vala bolgároknak, hanem egészen úgy mint a mongol és chinai írónál találjuk, az őshazából hozott nevezettel „búlárok“-nak) Bilár, Boksu és Hetény a magok nagyszámú népével; a kiket mind a Névtelen jegyző, mind a rólok vallási tekintetből külön intézkedő törvénykönyv izmaelitáknak mond, szintén ily széles értelemben vett magyar nyelvű, de mohamed hitű bolgárok (baskirok) voltak; de különben is a mohamed hitű cultura erős ráhatásának nyomai a magyar nyelvben is nagy mértékben észlelhetők, a mint ez már az éles eszű Révaynak feltűnt, Hunfalvy Pál pedig több művében tárgyalva e kérdést, részletekre terjedő alaposággal kimutatta.

Vessük össze most a fentebbi tatár írók tudósítását azzal, a mit Constantinus Porphyrogenitus őseinkre vonatkozólag mond: ugyanis a kabarokról szólva ezt mondja: „hogy a magyarok a kabarok nyelvét eltanulták és maig e nyelvet beszélik“; ez a hely a helyzetet a lehető leghívebben adja ugyan elő, de azért még magában nem elég világos, világossá csak is akkor lesz, ha az ügyet így fogjuk föl: a kabar-tatár nyelv, mely az őshazában a leghatalmasb, a hegemoniát gyakorló kazarnép nyelve, s ezenkívül mint már akkor irodalmi nyelv minden más szövetséges nemzetek nyelvénél műveltebb volt, kezdte a magyar nyelvet lassanként annyira fölszívni, hogy már tatárul csak oly jól tudtak, mint magyarul és a műveltségi tárgyak nevek nagy része már akkor kazarkabar-kazáni tatár nyelven voltak használatban, a mint használjuk ezeket ma is, mint: *teve* törökül: *deve*, *disznó* csuvasul: *sisna*, *damasz* (régenteen anynyi mint disznó) *donuz*, *tyuk* t. *tauk*, *tavuk*, *ünő* t. *inek*, *tokló*, t. *tokli*, *ökör* t. *öküz*, *borju* t. *buzagu*, *alma* t. *alma*, *buzsa* t. *bagdaj*, *árpa* t. *arpa*, *gyümölcs* t. *jemis*, *borsó* t. *burcag*, *tarló* t. *tarle*, *akesa* (nyelvemlékbeli régi szó: pénz) t. *akceabb balta*, t. *balt* a stb., mi sem bizonyosabb mint az, hogy ha őseink a régi viszonyokban és az őshazában a többséget képezett kabar-tatár népek társaságában tovább is megmaradnak, néhány emberöltőn át a magyar nyelv is csak úgy felszívódott, eltárosodott volna, mint az ó-cseremiszek nyelve, melyből lett a mai csuvas nyelv; sőt legvilágosabb példa erre az őshazában visszamaradt vérrokonok nyelve, mely nyilván a körülöttök létező tatárság nyelvébe oldódott föl. De az őseinkhez esatlakozott kabarok az új hazában tetemes kisebbségben lévén, az új viszonyok közt az ő nyelvök oldatott be észrevétlenül a nagy többségben lévő most már keresztény magyarság nyelvébe. A Constant. Porphyrog. korában tehát ez volt a statusquo, az ő tudósítása erre vonatkozik.

Ezek alapján én azt gyanítom, hogy a két tatár író korabeli vegyes „kazur“ (kazar) nép „junán“ neve egészen olyan lehet, mint az eltárosodott cseremiszek mai „csuvas“ neve; innen volt aztán, hogy a „süger halat“ e vegyes nép nem az egymást kölcsönösen megértésig ter-

jedően mindenütt azon egy török tatár nyelven „alabugának“, hanem az előbbi nemzetiség nyelvéből maradt szóval „süddunnak“ nevezte, a mi a tatár írónak feltűnt, a nélkül hogy a dolgot elég fontosnak tartotta volna arra, hogy további magyarázatokba bocsátkozzék.

E tatár írók tudósításait az orosz író tudósításával egybevetve, hajlandó voltam a *kazurjunán* népet egyenesen cseremisznek, és így ez utóbbi rokon népet tartani annak, melynek egy része (a kabarok) őseinkhez csatlakozott, de tekintetbe véve azon kétségtelen tudósításokat, melyeket mind hazai történelmünk, mind ezzel teljesen egyezően az összehasonlító nyelvészet a kabarok tatár nemzetiségére nézve szolgáltat, át kelle látnom, hogy habár a tudósítások szerint az ó-bolgárok egy részt ők voltak, s nyelvöknél fogva is a magyar nemzetnek közelebbi vérrokonai voltak mint a tatár nyelvű kazarok, s őseinknek őket mindenesetre igen jól kellett mint szövetséges népet ismerni; de mint nem tatár nép, a kabarok nem ők voltak. Hanem az igen is lehetséges, hogy a kabarok csuvasok voltak, — mert bár Nestor a csuvasokat nem említi, de ebből még korántsem következik az, hogy akkor még nem léteztek, hanem csak az, hogy a cseremisiz nép azon részénél, melyből utóbb a csuvas lett, az *eltatárosodás* nem volt még akkor oly teljes, hogy nyelvkülömbőségénél fogva külön nemzetiségi egyednek ismertethetett volna fel, mint utóbb, midőn ez tetteleg bekövetkezett; abból ugyanis a mit Constantinus Porphyrogeneta őseinknek a kabarokhoz való viszonyáról ír, eléggé kitűnik, hogy a mohamedhitű tatár műveltség már akkor megkezdte térfoglalásait a kazár bolgár birodalomhoz tartozó valamennyi ugor népek között, s az amalgamisatio javában folyt, a tatár ráhatás erős nyomai mindezen népek nyelvében kivétel nélkül észlelhetők — és így a kabarok igen is lehetnek csuvasok, a mint csakugyan az őseinkhez csatlakozott kabarok nyelvének csuvas tatársága mellett az összehasonlító nyelvészet is szolgáltat bizonyítékot, de lehetnek mint mondám valamely más eltatárosodott rokon nép is. Összefoglalva az eddig mondottakat, a kabarok vagy tiszta kazár-tatárok, vagy ezeknek a cseremiszekkel, vagy végre egy más, ma még tudva nem lévő ugor néppel, például a mordvákkkal való vegyülete (junánok) voltak.

Fentebb a dunai bolgárok atyáit mordvákknak mondám. Vessünk tehát ő reájok is egy futó pillantást.

Jirecek bolgárokról írott művében felszámllálja mindazon írókat, a kik a moesobolgárokat a török-tatár néptörzshöz tartozóknak tartják, mindazokat, a kik ugor népnek vélik, az utolsókhöz csatlakozván ő maga is, — az elsőkhöz csatlakozott legújabbban nálunk a nagyreményű s alapos készülségű fiatal Edelsbacher is, hiszem, hogy e tatár írók tudósításai után ő is ez utóbbiakhoz fog csatlakozni.

Mint az áltáji népek legműveltebbikéről, legvagyonosb és leghatalmasabbikáról emlékezik Aspelin a „permiekről“, kiket az ó-skandináv

írók „bjarmalandiak“ néven emlegetnek. Perm az Ural hegylánczolat Európa felőli oldalának épen közepén fekszik, a Káma vizétől éjszak felől csaknem egészen bekerítve, s nincs okunk abban kétkedni, hogy régenten az éjszakkéleti kereskedés főfészke csakugyan ez volt. De e nagy hírű nép nevével alig ha úgy nincs a dolog a mint a „bolgár“ nevezettel. Az e térségeken (az Ural hegylánczolat egész europafelőli oldala hosszában) régészettani buvárlatok végett tett ásátások és napvilágra hozott arany, ezüst, bronz és vas régiségek, kincsek és műtárgyak azt bizonyítják, hogy a kereskedelem nem csupán Permre szorítkozott, hanem valamennyi ugor népek vidékeire kiterjedett, s az általános nevezet alatt collectiv névvel mindnyájan értetnek vala, benne foglaltatván ebben a szűrjenek (e mindnyájok között a legéletrevalóbb és iparosabb nép) a cseremiszek, mordvák, vót-ok, Uralon túl a vogulok és osztyákok, egy szóval valamennyi ugor nép, melyekhez tehát őseink is tartoztak. Érdekes továbbá a tatár írók műveiből látnunk, hogy a bolgár és kazár birodalom synonymáknak vétetnek, a mi Castrénnak a bolgár név collectiv voltára vonatkozó nézetét még jobban megerősíti.

Az Aspelin idézte XVI-ik századbéli orosz író tudósítása annyiban bír érdeklél, a mennyiben a két tatár krónikairó tudósítását részint megerősíti, részint kiegészíti. Érdekelhet bennünket azonkívül a pogány jóslatnak a keresztény vallás közel győzelmét hirdető jövendöléséről szóló tudósítása. Tudnunk kell ugyanis, hogy a keresztény vallás elterjedtét, a mennyire tudósításaink terjednek, — valamennyi rokon népnél megelőzte azon, e népekre nézve leverő tudat, hogy a keresztény vallású népekkel való küzdelmökben a leghősiesb vitézség kifejtése mellett is előbb-utóbb le fognak győzteni. Így a finneknél a Kalevala utolsó rúnájában, mely a keresztény vallásnak a szuomi nép között keletkezését, elterjedtét és győzelmét pogány fölfogással egy igen szép allegóriában képletesen adja elő, az öreg Väinämöinen, miután sikertelenül küzd ellene, legyőzve s megalázva rézhajót varázsol magának s egészen úgy száll fel benne s tűnik el a levegőbe, mint a cseremiszeknek az orosz író által egyszerűen „ördögnek“ nevezett pogány istene. Ugyane tudósítást hozta haza Julián barát a nagy Magyarországon visszamaradt pogány magyarokról, a kik már akkor tisztában voltak magukkal a iránt, hogy nekik is előbb-utóbb keresztényekké kell lenniök, s ha már az ősi vallást föl kell áldozniök, hadd legyenek legalább egy valláson az elköltözött magyar vérekkél, azért maguk kérték Juliánt és társait, hogy hozzájok magyar hittérítőket küldjenek, — a mint ily kísérletek csakugyan tétettek is.

A kiról Aspelin, mint kitűnő tudósról, buvárlataiban nevezetes segítőjéről s mint magyarról ily rokonszenves hangon emlékezik, s mint agensnek megnyerését az oroszországi és finnországi muzeumok számára eszközlendő gyűjtések érdekében a tudomány javára oly igen kívánatosnak találja: Rátonyi Mór hazánkfia, egy hazáját a messze távolban is forrón

szerető önérzetes férfiú, a ki azt a mit a nemzeti régészettan iránti buzgalomból a messze távolban minden fölszólítás nélkül, saját jószántából önként tett, erre fölszólíttatva s a szükséges költséggel ellátva bizonyára boldognak fogná magát érezni hazája s nemzete javára tehetni; ha ugyan még él. Bálint Gábor Mongolhonba tett útjában Permben szintén megfordult, de Rátonyival nem találkozott, legalább az Akadémiában fölolvastott jelentéseiben szóval sem emlékezik róla, de nyilván azért, mert a két erdélyi születésű férfi egymásról tudomással nem bírt. Én ezuttal szabadságot veszek magamnak hazai régészeink figyelmét e férfiúra fölhívni.

Az őskori régészet Rómer Flóris buzgó fáradozásai folytán az újabb időben nálunk is örvendetes lendületet vett. De minthogy a magyar nemzet e hazát már történelmi időkben foglalta el, önként következik, hogy elvégre a napvilágra hozott régiségek nem annyira őseink, mint őket itt megelőzőtt népek maradványai, és így az eddigi hazai régészet nem szoros értelemben vett nemzeti régészet, s még az esetleg közvetlen őseinktől származó tárgyakra nézve sem mindig biztos annak meghatározása: tőlük valók-e azok vagy sem? mert a honfoglalást megelőző időkben nem bírnak semmi oly tárgyakat, melyekkel ezeket össze lehetne hasonlítani.

Hogy a hazai régészet azzá legyen, a minek első sorban kellene lennie: nemzeti ősrégészetté, múlhatatlanul szükséges volna az őshoni régészettant az Aspelin értelmezése szellemében nemzeti szempontból fogni fel; úgy látszik, hogy ezt a külföld mostohaságaival küzdő derék hazánkfia is így fogta fel. Ha él, valóban vétek volna elszalasztani a kedvező alkalmat, hogy megnyeressék egy permi (finn-ugor) régiségekből létesítendő gyűjtemény beszerzése a hazai nemzeti tudományosság érdekében. — De nem csak régészeti gyűjtemény beszerzésére volna kívánatos őt megnyerni, hanem utasításul kellene neki adni egyszersmind azt is, hogy a tatárokkal való érintkezés közben igyekezzék lehető gondot fordítani oly ódon tatár, perzsa és arab történelmi kutforrások fölfedezésére s megvételére, melyek nemzetünk őskori múltjára nézve adatokat tartalmazhatnak, sőt tudva azt, hogy Oroszország éjszaki részeiben oly zsidóság is lakik, melynek szokásai, erkölcei, életmódja a többi zsidóságtól igen sokban eltérnek, s minden látszat szerint a régi kazarak maradékai lehetnek, terjeszse ki erre is gondjait — ki tudja nem épen ezektől sikerülhet valamely nagybecsű régi kéziratot megmenteni az enyészettől, mely úgy lehet a kazar birodalom korából tartalmazhat nemzetünk őskorára vonatkozó, ki sem számítható becsű történelmi adatokat, — továbbá mint fényképészt igénybe lehetne venni tevékenységét arra nézve is, hogy mentől több kőszikla-íratot s más érdekesnek látszó régiségeket lefényképezve a nemzeti muzeum néprajzi gyűjteményének küldje meg.

Nem fontosság nélküli reánk nézve a 2-ik tatár író azon tudósítása sem, hogy a törökök Konstantinápoly meghódításakor e népekről még tudomással bírtak, s az izlamra való téríttetésök végett II-ik Mohammed e vi-

dékre 3 tanítót küldött is, és így még nincs okunk letenni a reményről, hogy több török-tatár kútforrásokat is lehetne kellő utánjárással fölfedezni, melyek őseinknek a bolgárokhoz való viszonya kérdését megvilágíthatnák, ha ez iránt az érdekeltség kellőleg föl volna nálunk keltve, — de bizony e részben még a kezdet kezdetén is alig vagyunk.

V.

HERVADT KOSZORÚK.

(RAJZ.)

ÍRTA CSIKY GERGELY.

I.

Ha végig ment az utcán, viseltes ruhájában és télen-nyáron egyaránt vállára vetett koczkás nagykendővel, melynek foszlányos széleit merész önámítással csipkés szegélynek szerette tekinteni: senki sem mondta volna róla, a ki nem ismeri különben, hogy évek előtt ez a szegény kopott alak fényesen világított termekben ragadott lelkesülésre ezreket meg ezreket és villanyozott őrzöngő tapsra ezer meg ezer tenyeret. De szerencsére a kis városban, melynek utcáin most e sokkal szerényebb alakban és csipkés szegélyű nagykendőjében szokott feltűnni, minden ember ismeri múltját s múltja kedvéért becsüli jelenét. Ha emelt fővel, kimért léptekkel elhalad a kávéház előtt, az ablakban ülő törzsvendég leteszi újságát, félre tolja kávé s findzsáját, s oldalba lökve a tekéző asztal szemlélésébe merült szomszédját, egy szemvágással jelentősen figyelmezteti az elhaladó alakra; a pincér kiáll a kávéház ajtajába, s asztalkendőjével porolva eszímáit, elmondja a mellette állóknak rövid és merész körvonalakban a nyugalomba vonult nagy művész biographiáját. Nem messze innen, a szomszéd utcában borbély műhely előtt halad el; az öreg mester az ajtóból köhögéssel figyelmezteti benn dolgozó segédjeit s megdolgozott vendégeit, egyszersmind kissé félre állva a világosságból, hogy senkit se fozszon meg az érdeke látványtól; a vendégek előre nyújtják a törülköző és szappan hullámaiból fejeiket, Aesculap czéhen kívüli tanítványai feltartják borotváikat — — minden hallgat és szünetel, míg az elhaladó nevezetes alak árnya végig nem suhan a bolt üveg ajtaján — — aztán újra megered a fenés, kenés, vakarás, fecsegés — — mindenki elmondja századszor és ugyanannak, kinek százszor elmondta, a nagy művész jellemző érdekesebb adatokat, s ha véletlenül akad egy-egy vidéki ember, ki vigyázatlanul elárúlja tudatlanságát, vendég, borbély neki esik, egy lélekzet alatt elmondva Lombi Loránt, a nagy hegedű művész kimerítő életrajzát, úgy hogy füle zúg a sok beszédűl s szeme elkáprázik a szap-

panhabtól, melylyel a fontos kérdésben egészen elmerülő borbély túlságos bőven ellátja, míg nyakát veszedelmesen csiklandozza szórakozott borotvájával.

Lombi Loránt látja, érzi, tudja a közfigyelem nyilvánulásait, s a nagy embereket rendesen jellemző szerény öntudattal fogadja. — Nem teszi magát, mintha semmit sem látna: ez álszeméren volna és sértő a közönségnek, melynek kegyét pedig Lombi Loránt, mint minden művész, nem kevésre becsüli. De nem is mutat valami nagy örömet, gyermekes elragadtatást: ezt tegyék a kisebb tehetségek, melyek ritkán jutnak egy kis ünnepeltetéshez; nem csoda, ha aztán nem tudnak hova lenni örömlükben. A ki megszokta a dicsőséget, annak szeme nem káprázik el sugárától. Lombi Loránt nyugodt mérséklettel és kellő elismeréssel fogadja a nevezetes emberek törvényes adóját, a közfigyelem nyilvánulását, s épen úgy nem teszi ez őt elbizottá s nem hozza zavarba, mint az uralkodót alattvalói hódolata.

Hozzá szokhatott már az ünnepeltetés minden fajához, kezdve a viharos tapsoktól és repülő koszorúktól egész a pinczéri és borbélyi panegyrisekig. Ha azok nem vették ki sodrából, hogyan hoznák zavarba most ez utóbbiak, a suttogások, az ajtókon és ablakokon utána kandikáló kíváncsi arczok? Jól tudja ő azt, hogy az utczán nem mehet végig a nélkül, hogy meg ne bámúlják, nevét suttogva utána ne mondják, útjában az ablakokat ki ne nyitogassák. Úgy hozzá szokott már, hogy lépteit is ez állandóan kísérő moraj hullámvázához alkalmazza, mint katona a dobpergéshez, s talán meg kellene állnia, ha egyszerre minden elesendesülne körülötte. Nem csak itt, e félre eső kis város egyhangú utczáin tapasztalja ezt, hol különben egy sárba rekedt szekér is népesödületet okoz s nevezetes mozzanatot képez az utcza krónikájában; hanem volt idő, hogy világvárosok utczáin, a hömpölygő néptengerben, a robogó kocsik és kiáltozó emberek zajában varázsvesszőként hatott megjelenése, melyre a tenger torlódó hullámai lecsillapodtak s kétfelé vállva utat nyitottak a mindenkitől ismert, ünnepelt művésznek. Ah! szép idők voltak azok! Miért is nem tartottak örökké? Ah! miért van múltja az időnek?

Hej! ha az az idő helyesebben volna berendezve s hajtogatásából kitérőlnék a múltat: Lombi Loránt most nem e kis város utczáin járna tétlen nagyságában. Ha múlt idő nem volna, most is diadalmenetben járná be a haza és a külföld városait, jöttét előre jelentenék az újságok s érdekes anekdotákat közölnének felőle, hangversenyeit óriási falragaszok hirdetnék, tömegesen tódúlna a közönség meghallgatására, tapsokkal fogadnák, koszorúkkal üdvözlőnék, virágokkal halmoznák, lelkesült hölgyek kendőiket lobogtatnák, elragadtatott urak botjaikkal vernék a padlatot, költők dicsőítő verseket írnának hozzá, fiatal leányok ábrándoznának utána, érettebb hölgyek estélyekre hívnák, előkelő urak barátkoznának vele, a dicsőség napja sugározna körül fejét, aranyozná meg erszényét. . . .

Hajh! de az idő elmúlt, a jelen nem a múlt. A tapsok elhangzottak, a koszorúk elhervadtak, az ábrándok szétfoszlottak. Az ifjú művész hullámzó fürtjei hol kihulltak, hol megőszültek, ruganyos ujjai megglazultak, daliás termete összehajlott, villogó szeme fényét hagyta. A dicsőség napja távrolól, a múlt idők sűrű ködén keresztül küldi már csak sugárait . . . hajh! nem melegítenek már azok, halavány a dicső, melyet bágyadtan feje körül vonnak, aranyozó erejüket pedig tökéletesen elvesztették.

Ha múlt idő nem volna, Lombi Loránt most sem kényszerülne ez egyhangú kis városban vonni meg magát, hova tíz év előtt költözött dicsősége emlékével, hegedűjével és hervadt koszorúival. Egyebe nem volt. A hírlapokat, melyek hajdanában dicsőítésével voltak tele, gondosan eltette, de a bankjegyeket, melyeknek nagy tömege még ékesebben hirdette dicsőségét, nem őrizte meg oly lelkiismeretesen. A rég elhangzott tapsok még egyre csengtek füleiben, de a csengő aranyokon régen túl adott. Új lakhelyére nem hozott egyebet elmúlt hódításaiból, mint neve dicsőségét, s ezt kellett most úgy tőkésítenie, hogy kamataiból megélhessen.

A név dicsősége igen szép dolog és a halhatatlanság reménye nagy-
ratörő lélekre igen vigasztaló, de nem elég substantiális arra, hogy belőle ruhát, csizmát lehessen készíteni, s a gyomor kiméletlen követeléseit kielégíteni. Lombi Loránt esodálkozva tapasztalta, mennyi mindenre van szüksége az embernek, ha élni akar. Ezelőtt ilyesmit nem vett észre. Dicsősége mámorában elszokott a számítástól, nem vette észre, hogy valamire szüksége lehet, mert soha sem érezte a szükségét. Vágyak nem gyötörték, mert támadásuk első pillanatában kielégítést nyertek, kívánságai nem voltak, mert bőségében nem maradt kívánni valója. Annál több lett most. Az élet sok apró szüksége egészen megzavarta. Azt sem tudta, melyiknek tegyen előbb eleget, s ha itt egy hiányt nagy nehezen betakart, amott egy fordulóra tizet is talált, mely még hangosabban kiáltott takaró után. S mi idezen apró szükségnek az a megfoghatatlan sajátsága volt, hogy pénz nélkül nem lehetett elcsitítani. Pénz, pénz és pénz kellett valamennyinek. Ha ezt tudta volna akkoriban, mikor még tele marokkal szórta pénzét a szélbe! Ha visszabüvölhetné legalább egy parányi részecskéjét!

Eleinte sopánkodott e fölött, de jó korán belátta, hogy ezzel ugyan vissza nem szerez semmit. Akár pelyhet ereszsen neki a forgó szélnek s azt akarja aztán elfogni! Lombi Loránt nem akart a szél szárnyain repülő hely után futni, hanem megpróbálta, ismét új pénzt szerezni. Hiszen oly könnyen ment az valaha.

Most azonban kissé nehezebben ment. Vagy az ízlés változott, vagy a pénz fogyott: elég az hozzá, az emberek sokkal rosszabbul fizették a művészetet, mint azelőtt, ezerszer rosszabbul. Megkisérlé órákat adni a zongora- és hegedűjáték művészetéből. Kapott is elég tanítványt, már a mennyi a városkától kilt; mert a polgárok nagyra voltak vele, hogy

magzatjaik ily nagy hírű művész vezetése mellett lépnek a zene múzsájának templomába. Hanem bizony nem fizették fényesen; a mennyi összegért most egy órát adott, azért hajdanában hangversenyeire még karzati jegyet sem kaphattak volna. Lombi Loránt e mellett nagyon komolyan vette feladatát s kemény összeütközésekbe jött részint növendékeinek merev ujjáival és makacs füleivel, részint a nagyralátó papák és mamák hiúságával. Valamennyi tanítványát tökéletes művészsze akarta képezni, a miben ugyan találkozott a gyöngéd szülők kívánságával, de rögtön el is tért tőle; a mennyiben ezek valósággal teljesülve is látták a mester óhaját s kedves csemetéikben bevégzett művészeket szemléltek, míg Lombi Loránt kereken és zordonan kijelenté ellenkező véleményét, sőt a szülők kimondhatatlan írtózatára legtöbbször azon állat nevével jellemzé az apró művészek tehetségét, mely állat a természetrajzban inkább türelménél, mint művészi énekénél fogva érdemel meglemlítést.

— Ha ilyenek tartja fiamat — mondá az elkeseredett mama ilyenkor s borzongva ejté ki az említett türelmes állat harmoniatlan nevét — ha ilyenek tartja fiamat, úgy kár lesz tovább is rá pazarolnia nagy művészetét.

— Magam is épen ez ajánlatot akartam tenni — felelt Lombi Loránt. — Valóban kár érte fizetni, ámbár elég keveset fizetnek.

— Elég ez egy — számárért, — viszonzá a sértett szülő keserű gúnynyal, s némi titkos elégtétellel, hogy e kétértelmű kifejezés által finoman Lombi Loránt fejéhez vághatta a botrányos állat nevét. •

És így történt, hogy a növendékek rohamos gyorsasággal megfogytak, s Lombi Loránt hírneve épen nem emelkedett. „Lehetett valaha jó előadó művész — mondák a megbántott szülők, — de rossz mester, mert nem képes kiismerni a növendékek képességét; pedig ez a fő.“ A kevés tanítványnyal, ki megmaradt vezetése alatt s valamire mégis tudott menni, Lombi Loránt néhány hangversenyt próbált rendezni, melyeken maga is fellépett, gondolván, hogy így is könnyít valamit nehéz helyzetén. A hangversenyek fényesen sikerültek, minden számot ismételni kellett, Lombi Loránt koszorút kapott, két kisasszonyt bokrétákkal tüntettek ki, a helybeli újság hosszú műismertetést közölt a fényes zene-estélyről — és Lombi Loránt régi dicsőségének emlékei közt elfelejtette, hogy a hangversenyző úrfiak és kisasszonyok összes rokonsága ingyen részesült a műélvezetben és a valósággal fizető közönségből oly kevesen fértek be, hogy a befolyt összegből a jegyszedő öreg asszonyok díját sem lehetett kifizetni, mi ezen öreg hölgyek részéről több látogatást néhány viharos jelenetet s több nem igen megtisztelő czímet vont Lombi Loránt fejére.

Ezek daczára azonban Lombi Loránt hírneve tíz év mulva is azon teljes fénynyel ragyogott a városban, mely beköltözése első napján kápráztatá el szemciet. Ismerte mindenki, az utcán megnézte mindenki, büszke volt rá mindenki; s ha egyik-másik polgárnak idegen földről látogatója

jött, ki a város nevezetességeit látni óhajtotta, házi gazdája karon fogva a térre vezette, hol Lombi Loránt szokott esipkés szegélyű nagykendőjében sétálni, s megmutatta személyében a város legnagyobb nevezetességét. Lombi Loránt e köztisztelet viszonzásául néha-néha leereszkedőleg résztesítette a közönséget művészete élvezésében s minden sátoros ünnepen egy solo-t játszott a templomi zenekarban, mely alkalomkor a helybeli újság zene-referense sohasem mulasztá el megjegyezni, hogy Lombi Loránt, a nagy hegedű művész, ki fényes diadalmi pályája után kies városunkat választá aggkora hajlékául, tegnapi solója által egy új fényes levelet csatolt halhatatlan babérjaihoz.

A babérok halhatatlanok lehetnek, hanem Lombi Loránt sokszor szomorúan volt kénytelen tapasztalni, hogy az ember nagyon is halandó, és sok mindenféltre van szüksége, ha mégis élni akar. Művészi büszkeségét azonban esorba nélkül fentartotta és soha, legnagyobb nyomorúságában sem tett semmit, mi a művészi név tiszta tükrére csak egy lehelletnyi árnyat is vonhatott volna. Hej pedig sok nyomorúságot látott az a kis hátúlsó udvari szoba; és a szoba falán szép sorban függő szalagos koszorúk sokszor adhattak hálát az istennek, hogy Koszorúknak születtek és nem embernek, ki koszorút kap. Hanem ezt nem tudta más, csak ők maguk. A esipkés szegélyű nagy kendő mindennap megjelent az utczán, és senki sem tudta, micsoda keserűséget fed el a szívében. Az igaz, hogy nem is kérdezte senki. A polgártársak büszkéek szoktak lenni a nevezetességre, mely körükben él, s a nevezetességre hagyják, a megélés módját keresni.

Lombi Loránt élt — ezt senki sem tagadhatta; hogyan élt — ezzel meg senki sem törődött, a mit különben nem is vett volna jó néven. Büszke volt, nem kért semmit; méltóságát megőrizte, a közönség tiszteletét megkivánta, de nyájassággal, leereszkedéssel viszonzta. Sőt annyira ment leereszkedése, hogy még Csicsa Miskát is, a cigány banda primását, kifogástalan udvariassággal fogadta szobájában s egyetlen székére ültette, míg maga az ágyra telepedett.

— Mi jót hozott Csicsa? kérdé leereszkedő nyájassággal, jobbjának könnyed legyintésével jelentve, hogy csak maradjon székén, mert ez a vendéget illeti, akárki az a vendég.

Derék, jól táplált barna úr volt Csicsa, elegáns fekete ruha feszült meg izmos tagjain, arany gyűrűk villógtak újjain, vastag arany láncz himbálódzott kerek hasa felett, finom tajték szopókát tartott újjai közt, de a szívtartó viláért sem merete volna szájába fogni ez éles tekintetű szegény öreg ember előtt, ki kopott ruháiban oly méltósággal ült ágyán, mint a király trónusán.

— Szóljon bátran Csicsa, ne legyen elfogúlt, biztatá jóakarólag Lombi Loránt a lelkendező barna urat. Mi jóval jött? Miben lehettek szolgálatára?

Végre megemberelte magát Csicsa úr és hosszas gondolkozás után meghuzogatva újjain a gyűrűket, megránczizálva mellényét, s minden ok nélkül háromszor megnézve óráját, lábait díszesen, de igen kényelmetlenül megfeszítette s a következő szavakkal vezeté be mondandóját:

— Szép idő van.

E furfangos bevezetés után, mely tág értelménél fogva igen alkalmas volt, hogy bárminő tárgy előbeszédeül szolgáljon, s a hallgató érdekeltséget felköltve, figyelmét a sejtelmek beláthatatlan tengerére csábítsa: Csicsa úr nagyot lélekzett, s szónoki fogással élve, rövid szünetet tartott.

— Nagyon szép idő, mondá Lombi Loránt leereszkedő jóakarattal, világosan mutatva, hogy a szép időt oly közös jótéteménynek tekinti, melyet egyaránt élvezhet művész és cigány muzsikus.

— Jó idő lesz a temetésre, folytatá Csicsa úr.

— A temetésre? kérdé Lombi Loránt, kissé meglepetve e váratlan szónoki fordulat által.

— Ma temetjük szegény Peták Danit, a banda első hegedűsét. Nem tetszett hallani, hogy meghalt szegény Peták Dani?

— Nem, nem hallottam, mondá Lombi Loránt hidegen és tartózkodólag. Kissé merész dolog is volt, fölteni róla, hogy egy cigány muzsikus haláláról tudomása legyen. Tartózkodóbb lett nyájasságában, de nem haragudott; hiszen ez egyszerű embertől, a szegény Csicsától nem vehette rossz néven, ha saját bajáról azt hiszi, hogy a magasabb régiókban is megérik.

— Igenis, meghalt — folytatá Csicsa úr búskomolyan — nincs már első hegedűsünk, nagy híja lesz a bandának. Pedig oly jó keresetünk volt. Baj, baj, nagy baj.

— Sajnálom, mondá Lombi Loránt ismét visszatérő jóakarattal. Nagyon sajnálom, és szívesen segítnék, ha tehetném.

— Igazán? kérdé a hirtelen barna úr oly nagy örömmel ugorva fel székéről, mely tekintve Peták Dani szomorú halálát, határozottan ellenkezett egy temetési nap gyászával.

— Valóban segítnék, ha módomban állna, mondá Lombi Loránt vontatva, mert barna vendégének megfoghatatlan öröme és hirtelen felugrása épen nem volt inyére.

— Mójában áll, nagyon is módjában áll, kiáltott Csicsa úr, heves taglejtései által még inkább fölgerjesztve Lombi Loránt titkos méltatlankodását. Nagyon jó keresetünk van — minden este el vagyunk foglalva — megduplázom Peták Dani fizetését — az úr hegedű művész —

— Annak mondtak, vágott közbe Lombi Loránt fagyosan, sejtve, de magának sem merve megvallani az összefüggést Csicsa úr szakadozott felkiáltásai között.

— Elfogadja hát? Kezet rá! kiáltott az elragadtatott barna úr,

örömében annyira megfeledkezve minden világi tekintetről, hogy valóság-
gal Lombi Loránt felé nyújtá kesztyűtlen kezét.

— Mit? kérdé Lombi Loránt mereven és mozdulatlanul.

— Hát — az első hegedűs helyét bandámban, felelt Csicsa úr, fo-
kozatosan leeresztve fölemelt hangját és kinyújtott kezét, a mint az el-
szörnnyedt öreg ember szótalanul fölemelkedett ágyáról.

Hosszas szünet következett. Lombi Loránt némán állt az ágy előtt,
egyedül rövid szaggatott lélekzete által tudatva, hogy a szörnnyű villám-
csapás még hagyott benne valami életet. A barna úr ez alatt igen ké-
nyelmetlenül kezdte magát érezni; gyűrűit össze-vissza cserélte újjain, s
szórakozottságában vagy zavarában kivonta mellényzsebéből vaskos arany
óráját és úgy felhúzta, hogy minden lánczát, kerekét összetörte s örökre
használhatatlanná tette.

— Fényes kereset — megduplázom a fizetést — mormogott Csicsa
úr biztató és mentegető hangon.

— Ennyire súlyedtem! kiáltott végre Lombi Loránt oly fájdalommal
és keserőséggel, hogy Csicsa úr most már valósággal nem tudta, melyik
lábára álljon?

— Engedelmet kérek, nem akartam megbántani, dupla fizetést ígér-
tem, mondá aztán bűnbánó meghunyászkodással.

— Peták Dani utódja! kiáltott Lombi Loránt.

— Dupla fizetéssel, tevé hozzá a sötét barna kísértő, az alkudozás
megkezdésének vevén Lombi Loránt keserű felkiáltását.

Lombi Loránt körülnézett a szobában, fegyvert keresve, melylyel
szörnnyű bántalmáért méltó megtorlást vegyen. Fegyver nem ötlött szemébe,
de látta Csicsa úr jó akaratú biztatástól sugárzó ábrázatát, melyen az
ijedség, alázatosság, pártfogás, tisztelet és jóakarát oly kellemes kifeje-
zésben egyesült, hogy minden vonása ezt látszott kiáltani: Dupla fizetés!
— Nem, ez nem lehetett szándékos sértés, nem kiszámított megalázás,
gondolá Lombi Loránt. Keserősége és haragja lassanként elsímúlt, helyét
a leereszkedő szánakozás foglalta el, a mint a cigány furesa vegyületben
mosolygó és ijedező arczára tekintett. Mit tudja ő szegény, mit tett?
Képes-e ő felfogni, mi a művész? Szemében csupán hegedűsök vannak;
az ő baja, de nem hibája, hogy nem tud különbséget tenni Peták Dani
és Lombi Loránt közt.

Lassanként kialudt Lombi Loránt szemében a harag tüze s helyé-
ben a fájó szánakozás szelíd világa csilogott. Sőt előbb elkékült ajkai
körüli gyenge mosoly is játszadozott, midőn megfogta a még mindig riad-
tan mosolygó és dupla fizetésről mormogó Csicsa kezét, és a szoba túlsó
végére, a falhoz vezette.

A falon díszes sorban függtek a kisebb-nagyobb koszorúk, hosszú,
széles selyemszalagokkal, arany betűs feliratokkal. Lombi Loránt megállt
előttük, s baljával Csicsa kezét fogva, jobbával az első koszorúra mutatott.

— Ez volt első koszorúm, gyermekkoromban kaptam, midőn első hangversenycmet adtam, mondá ünnepélyes hangon. A város hölgyei nyújtották át bársony párnán, zöld szalagjára arany betűkkel van nevem írva, s azon remény, hogy e név valaha be fogja tölteni a világot.

A barna férfiú álmélkodva nézett a zörgő levelű koszorúra; kezébe fogta a lelóggó selyem szalagot, s míg ezt műértőleg morzsolá újjai közt, a rajta levő feliratot iparkodott elolvasni, elfeledve a jelenet ünnepélyes hatása alatt, hogy az írástudományba csak igen tökéletlenül van beavatva.

— Az első koszorú reménye beteljesedett, folytatá Lombi Loránt még ünnepélyesebben, tovább vonva barna vendégét s a második koszorúra mutatva. Ezt a koszorút a hildenhausen-sonderburgi uralkodó herczeg sajátkezűleg dobta nekem, midőn Hilden-Hausen-Sonderburgban léptem föl az udvari színházban.

Csicsa a második koszorú széles selyem szalagját is megmorzsolá újjai közt, mi alatt kábultan nézett a sárga poros levelekre, s öntudatlanul, de siker nélkül iparkodott elméjébe vésni az épen most hallott kimondhatatlan idegen nevet.

— A harmadik koszorút — folytatá Lombi Loránt, tovább vezetve az álmélkodó barna férfiút — egy főrangú hölgyintézet növendékei nyújtották át testületileg. — A negyediket — ötödiket — és így tovább, tovább — a mint Don Ruy körülvezette Carlos királyt őseinek képei előtt, akként mutatta be Lombi Loránt megilletődött vendégének koszorúit, mind-egyiknek elmondva történetét s Csicsa kezébe adva a szalagokat. A megbolygatott koszorúk száraz levelei zörögtek, mintha a feltámasztott emlékek szél gyanánt rezegtetnék a hosszas álm, pihenés után; egy-két levél a földre hullt; Lombi Loránt kegyelettel fölemelte onnan s gondosan az asztaliókba zárta, sárguló írásköz és hírlapok közé. Csicsa néma álmélkodással hallgatta végig a koszorúk történetét, megfogta szalagjaikat, újjai közt morzsolta, megkísérlé elolvasni felirataikat, míg lelkében azon homályos sejtés kezdett határozottabb alakot öltetni, hogy ennyi koszorúval szemben nem ártana újra és erősebben hangsúlyozni a dupla fizetést, a mit halkán és félénken azonnal meg is tett.

— És most — fejezé be Lombi Loránt, a mint az utolsó koszorú száraz leveleinek zörgése elhallatszott — és most Csicsa, megbocsátom vakmerőségét. Bizonyynyal nem tudta kivel beszél, azért merte ajánlatát tenni. Most azonban láthatja, hogy a művész, kinek ily koszorúi vannak, nem állhat be egy cigány bandába hegedűsnek.

A meglepett barna férfiú akart még valamit hebegni dupla fizetésről, de Lombi Loránt határozott, bár kegyes kézlegyintéssel jelenté, hogy a kihallgatásnak vége van. Csicsa úr óriási erőfeszítések után felhúzta keztyűit, kivette óráját, füléhez tartotta s fejcsóválva győződött meg, hogy nem jár; de azért mégis figyelmesen megnézte, s miután háromszor siker-

telenül belekezdett valami búcsúzó szónoklatba, a harmadik kísérlet után lassan kihátrált az ajtón.

A mint Csicsa úr kilépett a ház kapuján, s megígazgatva újjain a gyűrűket és zsebébe rejtve ismét lehúzott keztyűit, épen tovább akart indulni, nagy zörgéssel fordult be az utczába egy ekhós szekér és közvetlenül ama kapu előtt állapodott meg, hol Csicsa úr végezte úti előkészületeit.

— Ez a bárány-uteza tizenötödik száma? kiáltott az ekhó alól egy éles nőnemű hang.

— Ez hát, mordult vissza üléséről a subás kocsis. Csak van szemem.

— Kend nem ismeri a számokat, visított ismét a nőnemű hang. Kérdezze meg azt az urat a kapu előtt.

— Azt mondja az asszonyság, kérdezzem meg az urat, mondá a subás kocsis mogorván, Csicsa úr felé fordulva.

Csicsa úr, kinek igen hizelgett, hogy valóságos úrnak tekintik s vitatás nélkül fölteszik róla az arab számok ismeretét, e felszólításra a kapu felé fordult s tudományos arckifejezéssel kezdte tanulmányozni a ház falára mázolt számokat.

— Kérdezze meg az úrtól, itt lakik-e Lombi Loránt? sivalkodott ismét türelmetlenül a nőnemű hang.

— Igenis itt lakik, épen tőle jövök, kiáltott Csicsa úr, örvendve hogy ilyen könnyen átesett a nehéz számtani feladaton.

— Hajtson be az udvarra, sivitott a nőnemű hang. A kocsi megfordult s a nyitott kapun keresztül, visító tartalmával együtt, az udvarra dőczögött.

Csicsa úr most már tovább mehetett volna ugyan, de zenészi kíváncsiságát nagyon felgerjesztvén a sivitó hang, megállt a kapu előtt s várta a szekér rejtelseinek kitérülését. Ha azonban valami vonó vagy fuvó hangszert gyanított a szekérben, úgy nagyon csalódott várakozásában, mert nem jött belőle napfényre egyéb, mint egy igen öreg és igen vézna asszonyság, félurias ruhában és kőkorbeli főkötővel, azután két kis láda, egynehány kosár, egy csomag ágynemű s végre egy szegényes öltözötű kis leány, kit Csicsa úr hirtelenében tizenkét-tizenhárom évesre becsült.

Ennyit látott Csicsa úr és nem többet. Láthatta Lombi Lorántot is, a mint szobája ajtajába lépett, összezsapta kezeit s vendégeihez sietett. Még azt is láthatta, hogy hirtelenében pár szót váltott a kőkorbeli főkötős vézna asszonysággal, mialatt jobbra-balra kapkodta kezeit, melyeket a kis leány erővel meg akart esőkolni. Erre mindnyájan ládástúl, kosarastúl, ágyneműstől a szobába mentek, és Csicsa úrnak nem maradt egyéb látnivalója, mint a subás kocsis, a mint mogorva arccal jártatta az udvaron lovait.

Lombi Loránt ezalatt vigasztalan arckifejezéssel iparkodott szűk szobájában elhelyezni a megérkezett holmit, míg a vézna asszonyság, el-

foglalva az egyetlen székét, lélekzétvétel nélkül igyekezett egy drámai szerkezetű monologban minden lehető kérdésre megelőzőleg felelni.

— Hogy ki vagyok? Hát özvegy Harcsa Mihályné asszonyság vagyok, a férjem asztalos mester volt, húsz év előtt halt meg vízibetegségben. Hogy micsoda módon ismerkedtem meg az úr unokahugával? Hát csak úgy; hogy anyja özvegysége óta a házamban lakott, ott betegeskedett, ott is halt meg. Hogy hagyott-e valamit hátra? Hát bizony csak azt a kis holmit, a mi itt van ni; elhoztam mind, egy darabját se tartottam vissza, pedig adósom volt az utolsó hónapi házbérrel. Hogy miért hoztam az úrhoz ezt a kis árvát? Hát csak azért, mert nincs ezen a világon senkije, és semmije az uron kívül. Hogy honnan tudom én ezt? Hát a boldogútt édes anyjától, a ki sokszor eldicselkedett velem, hogy van neki egy Lombi Loránt nevű rokona, nagy művész, híres muzsikus, gazdag ember, itt meg itt lakik, és bizonyára nem fogja elhagyni kis leányát, ha nem lesz többé édes anyja. Hogy hát ez nem egészen igaz, mert lakásából ítélve, az úr nem látszik valami gazdag embernek. A bizony meglehet, de azért ezt a szegény kis lányt nem fogja az utcára tenni? Hogy miért nem tartom én el magam? Mert nekem sincs miből, szegény vagyok, sok gyerekem van, azt se tudom, hogy éljek el napról napra? Hogy mit tegyen az úr evvel a szegény kis féreggel? Hát bizony csak nevelje fel, ha van lelke az úrnak, mert különben megveri az isten. Mariska, csókolj kezet a bácsinak, és jól viseld magadat, ha azt akarod, hogy szeressen.

A kis leány elfogta Lombi Loránt vonakodó kezét és megcsókolta. Lombi Loránt szólni akart, de maga sem tudta, mit mondjon; hosszú ideje pedig nem maradt a gondolkodásra, mert a vézna asszonyság, megelégedéssel tapasztalván a rokoni jó egyetértést, melyet a kézcsoók által teljesen biztosítottak látott, újra fölvette a drámai monolog fonalát.

— Hogy meddig maradok itt? Bizony még ma este szeretnék haza menni; kocsimat csak egy napra fogadtam fel, a kocsisom pedig nagyon goromba ember, nem férnek meg a szájától, ha éjszakára is itt tartanám. Ne tessék tartóztatni, semmi esetre sem maradhatok. Hogy tartozik-e valamivel a kis Mariskáért? Bizony tartoznék; én tartom anyja halála óta, az útiköltség is csak miatta van, mert bizony a nélkül soha sem jöttem volna ebbe a városba. Hogy most nem tudja megadni? Nem is azért kérdeztem, mintha meg akarnám venni az uron. Elvárok vele akár meddig, sőt azt se bánom, ha örökre adósom marad. Hogy jó apja akar lenni a kis Mariskának? Azt el is várom. Hogy meg fogom-e valamikor látogatni? Hát biz azt nem tudom, majd megválnak idővel; egyszer csak, meglehet, betoppanak ide s megnézem, mivé nevelte ezt a kis leányt? Hogy szívesen fog látni? Reménylen is, különben most ne tessék tartóztatni, mert csak etetünk és mindjárt hazá felé indulunk. Mariska, csókolj meg a bácsi kezét és köszönd meg hozzád való jó akaratát.

A kis leány ismételte előbbi támadását Lombi Loránt keze ellen,

és Lombi Loránt belátta, hogy a végzet rendelkezései ellen hiában küzd a gyöngye ember. A minék meg kell történnie, az megtörténik; ha meg kellett történni, hogy most egyszerre egy tizenkét éves leány nevelőapjává legyen, bele kell nyugodnia a kikerülhetetlenbe. A kőkorbeli főkötős asszonyosság oly szépen megtett helyette minden kérdést és minden lehető ellenvetést, és oly kimerítőleg és megezáfolhatlanul megfelelt valamenynyire, hogy neki szólnia sem kellett, s az ellenmondás legtávolabbi reménye nélkül fogadta az égnék e váratlan ajándokát. Nem is azon gondolkozott, elfogadja-e vagy nem, ehhez többé szó sem fért, hanem csupán az iránt kellett még tisztába jönnie magával, hogyan oldhassa meg a nehéz számtani feladványt, hogy a mi eddig egynek sem volt elég, ezután elég legyen kettőnek?

E nehéz problema fölött töprenkedett, mialatt a visitó hangú beszédes asszonyosság kirakta a ládákból, kosarakból Mariska holmiját, folytonosan oktatva a kis leányt jó erkölcsökre s istennek és embernek tetsző viseletre, közben-közben pedig felszólítva, hogy csókolja meg a bácsi kezét. E fölött töprenkedett akkor is, midőn Harcsa Mihály özvegye elvégezve minden dolgát s elköltve tisztességes ebédjét, melyet Lombi Loránt a szomszéd fogadóból hozatott hitelben, még egyszer előadta szokott drámai modorában saját élettörténetét, kapcsolatban Mariska anyjának viselt dolgaival, s újra szívére kötötte Lombi Lorántnak a kis leány sorsát. E nehéz problémán törte fejét akkor is, midőn a mogorva kocsis bemordult az ajtón, hogy fogva vannak a lovak s ő nem akar az úton hálni, mire a vézna asszonyosság föltette fejére kőkorbeli főkötőjét, megcsókolta a kis leányt, megölelte Lombi Lorántot és a kocsi ült, onnan sivitva még egyszer a kis leányra, hogy csókoljon kezét bácsijának, míg sivitása és az ékhós szekér zörgése egészen elhangzott, és a nevezetes látogatásból semmi egyéb nem maradt hátra Lombi Loránt szobájában, mint a szegletben ülő és csendesen sirdogáló kis leány.

E nehéz problémán törte fejét Lombi Loránt akkor is, midőn az éj leszállt s a kis leány csendesen pihegve aludt a földön rögtönzött ágyában, míg Lombi Loránt pislogó olajlampája álmos világánál hangjegyeket másolt egyik növendéke számára. Halkan dudolta magában a vidám dalmot, a mint a fekete pontokat egymás után rakta alúl-felül a vonalakra s a mellett számolta minden képzelhető jövedelmét, melyet a legnagyobb munka mellett képes lesz szerzeni. Kevés, nagyon kevés, maga is alig tud megélni belőle. A dallam rendkívül vidor fordulatba ment át. Lombi Loránt halkan verte hozzá lábával a szökdelő kiséretet, szeme lassanként elfordult a papírról s az alvó kis leány arcára tévedt. Mint hasonlít anyjára! Lombi Loránt tisztán visszaemlékezett a szőke hajú, kék szemű, vidám piros arcú leánykára, kivel gyermekkorában annyit játszott és veszekedett. Az az idő rég elmúlt, azóta nem látta őt, pedig szerették egymást; a mint most maga előtt újra látta gyermekében, felébredtek

rég szunnyadó emlékei és ismét visszaképzelte magát a gyermekkorba, s fejét a félig beirt papírra hajtva hosszan elmerengett a lelke előtt elvonuló képeken. Az a boldog család, melynek gyermekei ott játszottak a kavicsos udvaron, hová lett, merre hullt szét azóta? Mind meghaltak, senki sem maradt belőle, csak ez a szegény öreg ember, rövid dicsősége romjaival s tört reményeivel, és ez az alvó gyermek, kinek senkije sincs a világon kivülről, tehetetlen, élnetetlen kolduson kívül. Szegény fakadó bimbó, mely düledező rom tövében akar megvonulni. Mi lesz ott belőle, fog-e menedéket találni, fog-e virulni?

Fog. Lombi Loránt hirtelen fölemeli fejét, eltaszítja maga elől a papirost s felugrik székéről. A gondolat, mely agyába szökött, megremegteteti egész valóját. El akarja háritani magától, de makaesúl újra meg újra visszatér. Behunyja szemét, de annál világosabban látja Csicsa czigány mosolygó orezáját; befogja fülét, de annál érthetőbben hallja a dupla fizetés biztató ajánlatát. Kétségbeesetten küzd e rémképek ellen — hiában! Mind jobban, jobban körülfogják, elkábítják, magukkal ragadják. Hasztalan igyekszik kiszabadulni a polyp karjai közül, annál inkább beléjük bonyolódik; hiában erőlködik kiemelkedni a dagadó hullámokból, annál mélyebbre vonja a láthatatlan erő. Sülyed, egyre sülyed, ellenállása mindig gyengébb, erőtlenebb, már alig küzd, a hullámok már vállát, ajkát, szemét érintik — tekintete a falra esik, a koszorúk némán, fájó szemrehányással intenek felé — megragadja a szalmaszálat s végső erőlködéssel még egyszer kirántja magát a polyp karjaiból, a hullámok öléből.

De a polyp nem erzsi martalékát, a hullámok nem adják vissza, mit egyszer megragadtak. Lombi Loránt nehéz vergődésében elfordul a koszoruktól s az alvó gyermekre esik szeme. A polyp karjai újra tagjaihoz tapadnak, újra vonják, ragadják a mélységbe. Nincs ellenállás, nincs menekvés. A hullámok összezsapnak feje fölött — határozott.

Leszedi a falról koszorúit, egymásután, gyöngéden összehajtja szalagjaikat, még egyszer elolvassa felirataikat, még egyszer utoljára. Többé nem látják egymást. Azon a pályán, melyre most fog lépni, nincs joga hajdani koszorúhoz. Nagy faláda áll a szoba legvégső szegletében. Lombi Loránt egyenkint bele rakja koszorúit, gyöngéden s figyelmesen, nehogy kár essék a száraz levelékben. Az utolsót is elhelyezi, jobbával már a láda födelét tartja — — nem, nem zárhatja el örökre szeme elől dicsősége emlékeit — — sem az isten, sem az emberek nem kívánhatják tőle ez áldozatot... Az alvó gyermek hosszan sóhajt álmában — Lombi Loránt becsapja a láda födelét s bezárja lakatját.

II.

Tiszta fehér falak, zöldre festett rácsajtó, virágágyas udvar, folyondáros tornász, két egyszerű csinos szoba mindenesetre kellemesebb lakás, mint egy sötét, nedves, rendetlen, szennyes barlang valami szűk udvar

legbenső zúgában, és az udvaron, tornáczon, szobákban sürgölődő, szorgoskodó, mosolygó, csevegő, tizennyolcz éves szép leány valószínűleg nincs hátrányára semmiféle lakás díszének. Lombi Loránt kénytelen azt titokban bevallani, midőn hegedűjével hóna alatt belép a zöld rácsajtón, körülnéz a virágos udvaron, keblére szorítja az eléje futó, sürgölődő, mosolygó, piruló leánykát.

Öt év múlt el már azon nehéz éjszaka óta, melyen Lombi Loránt sírboltjukba temette hervadt koszorúit s reájok csapta a koporsó födelét. Öt hosszú év, váltakozó küzdéseivel, bajaival, örömeivel, bánatával, vigaszával, könnyeivel, mosolyaival. Lombi Loránt feláldozta új feladatának a legnagyobbat, miye volt, feláldozta művészi büszkeségét, önrizetét, önbecsülését s az áldozat következményeit viselte hősi lélekkel, bölcs megadással. Lemondott igényéről az emberek bámulatára, a köztisztelet adójára, lemondott méltóságáról, a művészi név varázsáról; szerényen meghúzódva járt az utcán s esupán akkor, midőn dolga kívánta; visszavonult közelebbi ismerőtől s ha véletlenül találkozott velök, szegyenkező alázattal emelt kalapot előttük. Nem volt meg azon vigasztalása, mint a leköszönt királyoknak, kiket a magánéletben is átövez a régi fény varázsa, ő nemcsak lemondott régi dicsőségéről, hanem meg is tagadta múltját, önmagát; a régi nagy művészt bele temette oda a nagy ládába, a hervadt koszorúk közé, itt a földön már csak a Csieska Miska bandájának első hegedűse járt és muzsikált.

Nehéz volt a lemondás, kínos volt az áldozat, de lassanként megjött a kárpótlás. A kis Mariska jó gyermek volt, jó gyermekből szép leány lett, szép leányból ki tudja még mivé lehet? Lombi Lorántnak ő hozta meg a nap melegét, a virág illatát, mindent a mi fényes, mosolygó, kedves. A mint a gyermek növekedett éveiben, fejlett szépségében, jóságában, kedvességében, úgy fiatalodott Lombi Loránt korban, erőben, kedvben, fürgességben. Mintha különböző pontokról egymás felé közelednének, hogy végre egy mosolygó, virágos, verőfényes ponton egymásra leljenek... Mi lehet az a mosolygó, virágos, verőfényes hely...? Lombi Loránt nem kérdezte, nem is gondolt rá, de ösztönszerűleg, öntudatlanul folyton-folyton haladt feléje... A hervadt koszorúk pedig feledve pihenetek elzárt sírboltjukban.

Mióta Lombi Loránt közönséges emberré lett s mindennapi kenyérkereset után járt, azóta kezdett valamit adni a jólétre és kényelemre is. melyekkel hajdani olympusi fenségében nem sokat törődött. Most már szeretett jól ebédelni, ebéd után kényelmesen elpihenni, nyáron a virágos udvar lugasában, télen a jó fűtött szobában. Mindezen prózai kedvtelésekre a kis Mariska szoktatta, eleinte hízoló kérésekkel biztatva, hogy tegye meg ezt vagy azt, az ő kedvéért, ha nem máséért. Lombi Loránt tehát megtette először Mariska kedvéért, aztán a maga kedvéért — szóval lassanként oly prózai köznapi emberré

vált, hogy lehetőleg jól és kényelemben akart élni, és rendes munka által megszerezni azt, a mi erre a jó és kényelmes életre szükséges.

— Mennyi változás! gondolá magába Lombi Loránt, elhelyezve a szobába hegedűjét s az ajtóból szemével kísérve az esteli készítésében szorgoskodó leány sűrű-forgó alakját. Mily varázs lehet az, melylyel e leány úgy átalakított engem? Mily erő az, mely úgy ragad feléje s mégis oly titokszerűen elriaszt sokszor mellőle? Úgy szeretném az apa gyöngédségét, pártfogását tanúsítani iránta — és nem tudom. Elfogúlt vagyok mellette, zavarba jövök, mint a gyermek.... Mi ez? Mit jelenthet ez?

Még többször is feltette volna magának e kérdést, hanem Mariska, kit elmékedése alatt folytonos figyelemmel kísért, e pillanatban erősen elpirúlt s nagy buzgósággal kezdte fűjni a konyha tüzét, hogy legyen mire fognia pirulását. Lombi Loránt észrevette a pirulást, s ugyanazon pillanatban szemébe tünt a tornáczon, épen Mariska lesütött szemének irányában, egy fiatal ember alakja. Ha a leány elpirúl és közelében fiatal ember áll, nem lehetetlen, hogy a kettő közt okozatos összefüggés van. Lombi Loránt erős nyilallást érzett szívében és e pillanat gyors feleletet adott fennebbi kérdésére, melyet annyiszor hasztalanul tett föl magának.

Nem, nem, esztelenség! A mily villámmódra ötlött agyába e felelet, oly megdöbbenő sietséggel igyekezett ezt onnan ismét elriasztani. Őrültség még a gondolat is. Nem akar vele foglalkozni, ideje sincs rá, ez a fiatal ember az ő vendége, legjobb legkedvesebb tanítványa, kiből még valódi művészt fog nevelni. Elébe siet, mohó szorgoskodással bevonja a szobába, beszél, enyeleg vele, s talán észre sem veszi, hogy azalatt folyton tekintét lesi, folyton azon töprenkedik, valjon ő volt-e oka a pirulásnak.

A vacsoránál lázas jó kedve van, nevetgél, tréfál, beszél, egyre beszél, mintha valami alkalmatlan gondolatot akarna agyon beszélni. De ez alkalmatlan gondolat mindegyre visszatér, akárhogy kergeti, nem szabadul meg tőle. Beszél közömbös dolgokról, a napi eseményekről, növénydekeiről, Csicsa Miskáról — — s mikor már azt hiszi, tökéletesen megszabadult üldöző kísértetétől, akkor kapja rajta magát, hogy lopva, mohón lesi a fiatalok szemét, ajkát, kezét, nem intenek, nem sugnak, nem adnak-e valamit egymásnak...?

Őrültség, őrültség.... Majd ha egyedül lesz, ha elég ideje lesz, szemébe néz ennek a bolondos kísértetnek, s higgadt megfontolással, józan okoskodással adja ki neki az utat. A vacsorának vége van, a vendég eltávozik, Lombi Loránt forróan megszorítja kezét, aztán hátra dül székekében s könnyed hangon mondja Mariskának, kísérje ki ő a vendéget. Egyszerre csak megint rajta kapja magát, hogy a szoba ablakánál van s a félig félre vont függöny megől leskelődik... Mire leskelődik, miért leskelődik...?

Egyedül vagyunk, gondolkozzunk most higgadtan, megfontolva, te szerencsédén őrzöngő! Mi az, szerelmes vagy? Nem vagyok, nem va-

gyok, nem akarok lenni..... Mért leskelődöl hát....? Mert félted őt .... Félted? Kitől félted....? Nem az-e rendeltetése, hogy szeressen, nővé legyen?... Nem engedem, nem élhetek nélküle... Vedd el hát te őt... Örültség... Miért volna ez oly nagy örültség? Nem történik-e mindennap száz meg száz ilyen házasság...? Hány éves vagy?... Ötvenöt... És ő...? Tizennyolcz... Örültség, örültség! Nem akarok többé rá gondolni.

Igen ám, ha az akarattól függne ez. Ha ez a kínzó vendég előbb megkérdezné, szívesen látják-e? Nem vár ez hívást, nem szorult kínálásra, épen nem szemérmes vendég. Bemegy a zárt ajtón, belopózik a csukott ablakon, s a hová egyszer befészkelődött, pusztít, rombol, emészt ott; ha elküldöd, ha kidobod, visszamegy. Nem bánja ő akármilyen a szállás: új-e vagy ócska, tiszta-e vagy ronda, világos-e vagy sötét, mindegy az neki, helyén van akárhol, talál pusztítani, gyötörni valót mindenütt. És még ha egyedül járna! De nem, másokat is hoz magával, hadd segítsenek neki romboló munkájában. Az az ismert zöld szemű szörnyeteg sarkában van mindenütt, vele megy mindenhová, tanyát üt vele minden hajlékban. Lombi Loránt is megismerte mind a kettőt; hiában okoskodott, hiában fontolgotott, mondhatta magát örültnek, kereshetett akárhol józan érveket: a kínzó vendégek szállást vettek nála s nem hagyták el többé.

Ott voltak vele nappal, a mint sorra járta házaít s leczkéket adott növendékeinek. Akárhogy magyarázta a zene titkait, akárhogy verte kézzel-lábbal a tactust; minden accordban az egyik csalogató hangját hallotta, minden hamis trillával a másik rikácsoló hangja kiáltott fülébe: Egy—kettő, hátha mégis szeretne — egy—kettő — örült gondolat; egy—kettő gyorsabb ütemben — hozzám vonhatná a hála is — egy—kettő forte, fortissimo — ne oly hamisan — valjon kire gondol most — egy—kettő — piano — szegény öreg, ne álmodjál szerelemről... Ott voltak vele elmaradhatlan vendégei esténként, midőn a város nyilvános kertjében Csicsa Miska bandájában húzta a keringőket, esárdásokat a tánczra vágyó fiatalság talpa alá... Hogy összeillenek a tánczoló párok, fiatal fiatallal, tánczos tánczosné közt alig van egy pár évnyi különbség... a mint el-elsuhantak előtte a lihegő, kipirult, mosolygó alakok, feszült figyelemmel leste valamennyinek arcát, tartását, mozdulatait, s számította mindegyiknek életkorát... hahaha! rikoltott fülébe gyöttrő vendége, nézd ezeket, kik oly édes mámorral simúlnak egymás keblére, mind ifjak, mind az élet virágjában vannak — virág virágra hajlik — száraz kóro vagy te, nem a virágok közt van a te helyed... és húzta, húzta lázasan a vidám, csapongó, szökellő tánczenét, hogy az egész bandát magával ragadta és Csicsa Miska kénytelen volt nagy megelégedéssel bevallani, hogy ilyen első hegedűsnek a dupla fizetés se sok.

Több héten át tartott ez a gyötrelmes állapot, Lombi Loránt érezte, hogy ereje napról napra fogy a küzdelemben. Növendégeit egészen két-

ségbeejtette a gyors tactus-veréssel, a nyilvános kertben pedig minden ete valóságos őrjöngő tánczokat járatott a város tisztességes fiatalságával, úgy hogy végre Csicsa úr is megsokalta első hegedűsének ifjúi hevét. Ha Csicsa úr megsokalta, Lombi Loránt valósággal roskadozni kezdett alatta. Amaz este rettentő felfedezése óta nem ismerte többé a nyugalmat. Kinzó vendégei éjjel nappal lelkén ültek, csábítgatták, ijesztgették, hevítették, lehűtötték, biztatták, leverték. Nyugodt türelmes modora, mely hajdani művészi méltósága helyét pótolta, most eltűnt; izgatott, kapkodó, türelmetlen lett; maga sem tudta tisztán, mire, miért? Napról-napra mélyebben elmerült a vén szerelmesek boldogtalan állapotába, mely minden boldogtalanlás között a legszomorúabb, mert mindenki előtt nevetséges s csak annak szomorú, ki benne van. Segíteni kell e kínos helyzetben, véget kell vetni a szakadatlan gyötrelmeknek — Lombi Loránt érezte azt s elhatározta, hogy minél előbb meg fogja tenni.

A kis Mariska, a milyen gondtalan, könnyű kedvű, vidám leányka volt, semmit vagy igen keveset vett észre gyámattyja szenvedéseiből. Legfőlebb annyit sejtett, hogy kellemetlenségei voltak növendékeivel, vagy elbágyadt a hosszas éjjeli muzsikálásban. Aztán neki is voltak gondjai, apró, könnyű gondocskák ugyan, de egy tizennyolcz éves leányka még nagyra, sokra tartja az ilyesmiket. Az a fiatal ember, ki ama nevezetes estén oly áruló és nagy következményű pirt idézett arczára, azután is sokszor gyakorolta e festési tehetségét, s Mariska el nem tudta gondolni, hogy gyámapja ilyenkor mért lesz sokkal izgatottabb és miért oly szégyes szegény Beregi Lőrincz iránt, a ki pedig a zongora művészetben a legkedvesebb tanítványa volt s igen derék tisztességes fiatal ember?

Megtudhatta nemsokára azt is, midőn gyámapja mintegy négy héttel a sokszor emlegetett nevezetes este után, délután épen mikor valami lakodalomba készült muzsikálni, úgy meghúzta hegedűje húrjait, hogy valamennyi elpattant, és Mariska a nagy pattogatásra ijedten rohant az udvarról a szobába.

— Megyek, hozok friss húrokat, mondá Mariska készségesen.

— Nem kell, ne hozz, felelt Lombi Loránt ágyra dobva hegedűjét. Nem megyek el a lakadalomba.

— Nem? álmélkodék Mariska. De hogy fognak tánczolni első hegedűs nélkül?

— A hogy tudnak, mondá Lombi Loránt mogorván. Ki nem állhatom a lakadalmakat.

Mariska néma bámulattal nézett gyámapja bosszús arczára. Nem mert szólni, csak úgy magában gondolá, hogy a lakadalmak iránti gyűlöletben nem osztozik vele. Külömben ebbeli véleményének nemsokára kifejezést is adhatott, még pedig sokkal meglepőbb módon, mintsem előre gondolta volna.

— Hát te szereted a lakadalmakat? kérdé Lombi Loránt vontatva.

Látszott arczán, mily hosszas benső küzdés előzte meg az egyszerű kérdést.

— Igen, felelt Mariska félénken.

— Szeretnél táncolni valami lakodalmon? kérde Lombi Loránt perczenként növekedő izgatottságtól reszketve.

— Igen, felelt Mariska csodálkozva e váratlan kérdés s gyámajja rendkívüli zavara fölött.

— Szeretnél táncolni a te lakodalmadon? kérde Lombi Loránt tökéletesen elvesztve józan esztét.

Nincs az a tizennyolcz éves leány a világon, a ki ne óhajtana minél előbb táncolni saját lakodalmán, és mivel Mariska sem volt valami különös teremtmény, hanem csak olyan leány, mint a többi, föltehetjük róla, hogy semmi kifogása sem lett volna efféle mulatság ellen. Szólni azonban nem szólt semmit, csak fülig elvörösödve és kötényén keresve valami igazítani valót, sütötte szemét a földre.

— Szeretnél férjhez menni? kérde Lombi Loránt.

Mariskának most már halántéka is piros színben égett s szemét a világ minden völgyéneért sem emelte volna fel a földről. Épen ezt kérdezte tőle tegnap négyszem közt a tornáczon Beregi Lőrincz is, míg gyámajja a nyilvános kertben tánczoltatta a város mulató ifjúságát. Tegnap is így pironkodott és sütötte le szemét a földre, s akárhogy esengett szegény Lőrincz, s mégsem felelt egy árva szóval sem. Ki tudja, hátha most ezen az uton akar választ nyerni kérdésére? Most már talán mégis felelhetne, gyámajjától csak nem fogja szégyelni magát.

Midőn tehát Lombi Loránt még egyszer s nyomatékosabban ismétlé előbbi kérdését, Mariska kissé oldalt arczába pillantott, s aztán hirtelen újra lesütve szemét s még jobban elpirúlva, gyorsan igent bólintott fejével.

— Mariska — mondá Lombi Loránt megragadva a piruló leány kezét — emlékszel-e még a napra, melyen hozzám jöttél? Tudod-e, hogy azon az éjjelen, melyen először aludtál födelem alatt, megfogadtam, hogy neked, boldogságodnak szentelem életemet, és megtettem éretted a legnagyobb áldozatot, melyet a világon senkiért és semmi másért meg nem tettem volna? Mondd Mariska, adtam-e azóta okot, hogy fogadásom szegéséről vádoljanak? Megtettem-e mindent, kész voltam-e minden áldozatra, hogy téged boldoggá tehessek?

Mariska felelet helyett némán meghajolt s hálásan megcsókolta kezét. Az öreg szerelmes későn kapta el kezét a szeretetnek ezen gyermeki nyilvánulása elől, kárpótlásul azonban közelebb vonta magához a még mindig piruló leánykát.

— Szeretsz-e engem Mariska? kérde Lombi Loránt a delirium legnagyobb fokán.

— Igen, tiszta szívemből, felelt Mariska ártatlanul.

— Akarsz-e boldoggá tenni? kérde tovább az eszeveszett ember.

— Legfőbb óhajtásom ez, volt a gyanútlan felelet.

— Akarsz-e nőm lenni?

Igen, kimondta e szavakat, tisztán érthetően kiejtette; Mariska jól hallotta, de nem akart fülének hinni. Azt hitte, gyámjára nyelve botlott meg vagy az ő érzékei kápráztak el. Ijedten, csodálkozva nézett Lombi Loránt arczára. Ez a színéből kikelt, sápadó és piruló arcz, ezek a remegő ajkak, ez a féltő, reménylő tekintet — ezek mindent megmagyaráztak, egy pillanat alatt mindent világossá tettek. Igen, ez szerelem, őrvöngő szerelem volt — a nő szeme megismerte, megértette azt.

— Akarsz-e nőm lenni? kérdé Lombi Loránt másodszer.

Az első kérdés a gyermeket ijesztette meg, a másodikat a nő hála és szánakozása hallotta. Egy pillanat munkája volt az átalakulás, egy pillanat alatt rohantak el a leány szeme előtt gyámjára jóságának, áldozatainak, szeretetének képei, egy pillanat elég volt, hogy szenvedő arcán keresztül szívébe lásson s elolvassa benne a kínok könyvét, és egy pillanat elég volt arra, hogy megfeleljen a kérdésre.

— Igen.

Mennyi lemondás, mennyi önfeláldozás, mennyi hála és mennyi kecsesség volt ez egy szóban, azt nem árulta el sem hangjának reszketése, sem halvány ajkának vonaglása.

De félénken elvonult az öreg ember mellől. Gyámjára keblére gyanútlan bizalommal simúlt, a vőlegénytől riadtan húzódtott. Parancsolhatott eszének, parancsolhatott szívének, szemének, arczának, hangjának; de nem uralkodhatott az önkénytelen irtózáson, mely megragadá és megreszketetté egész valóját.

Lombi Loránt mindezt nem látta. A hosszú láz, mely hetek óta gyötörte, tetőpontját érte el, deliriumában nem látta a valót, egyedül csak a lázalom képeit, és ezek a képek mosolygó boldogságot, tiszta kék eget, verőfényes pázsitot mutattak lelki szemének. E hangulatban tölté el a napot, e hangulatban búcsúzott el éjszakára menyaszonyától. . . . Menyaszonyától . . . szinte megrezzent, midőn kiejté e szót; valjon a boldogságtól vagy gonosz előérzettől rezzent meg? Ezen töprenkedett egész este, mióta elvált Mariskától s boldog jó éjszakát kívánt neki. . . . . A szerelmi vallomás első láza elmúlt már, higgadtan, nyugodt megfontolással akart elmélkedni jövő terveiről. Egyedül volt, gondolkozhatott. . . . Egyedül? Nem, nem egyedül, megfedkezett régi vendégéről, de ez nem fedkezett meg róla. Az éj csendjében ismét beszélni kezdett, eleinte halkán suttogva, aztán mindig hangosabban, hangosabban kiáltva és kaczagva. El akart merülni édes gondolataiba, a jövő szép terveibe, de a kiállhatatlan kiabálás, kaczagás nem hagyott neki békét, szétkergette legédesebb gondolatait, kényszerítette, követelte, hogy rá hallgasson. Utoljára is kénytelen volt vele. És mentől feszültebben figyelt rá, annál inkább elszörnyedt a nagy örültségen, melyet ma oly könnyelműen elkövetett.

Hisz ez a leány nem szereti, nom szeretheti őt; csak a hála kényszerítette arra, hogy kérését meg ne tagadja. S íme másé, mást szeret, azon ifjút, ki lángoló pirt tudott varázsolni arczára, s talán most is, álmában ennek nevét rebegik vágyó ajkai.

A féltékenység kínzó réme nem engedte nyugodni. Meg kell győződnie, még ez éjjel mindenről bizonyossá kell lennie. Meg fogja lesni álmát, ki fogja kutatni rejtekeit. Halkan, tolvajléptekkel, a szoba felé lopózott, hol Mariska aludt. A lakás két szobából állt, közben volt a konyha. Ezen kellett áthaladnia, a sötétben csak tapogatózva mehetett, itt is — ott is megbotlott valamiben, utoljára valami széles kemény bútor állotta el utját, nem tudta merre van az ajtó, meg akart fordulni, elcsúszott és homlokát erősen oda ütötte a kemény bútor éles szegletébe.

Sokáig feküdt alétlan a földön. Mire magához tért s tévedező szemével zavarban nézett körül szokatlan környezetében, már hajnalodott s a konyhaajtó felett levő ablakon vidám kelő nap küldé be sugarait. Lombi Loránt nehezen feltápáskodott fekvéséből, sokáig kellett gondolkoznia, míg tisztán megismerte, hol van, hogyan jutott ide. Megnézte a kemény bútordarabot, melynek éles szögletétől még most is sajgott homloka. Ráismert; rég el volt rejtve, rég el volt feledve, de azonnal ráismert. Ebben a nagy faladában rakta el egykor, egy gonddal terhes éjszakán, hajdan legdrágább kincseit. Hogy elfeledkezett róluk, milyen hálátlan volt hozzájuk! Valjon mi lett azóta belőlük?

A megrozsdásodott kulcs még mindig a lakatban volt. Kinyitotta a láda fedelét s bele nyúlt. A száraz levelek zörögtek érintésére, sűrű porfelleg emelkedett ki belőlük. Kivette a legfelső koszorút; alig maradt még egy-két levele, de megismerte; szalagja megsárgult, megzöldült, de elovasta. És így kiszedte valamennyit egymás után, s míg ezt tevé, visszaemlékezett az éjszakára, melyen nehéz küzdelmek után megvált dicsősége emlékeitől s elzárta szemei elől. Mennyi minden történt azóta, mennyire megváltozott azóta minden, megváltozott ő maga is. Vissza gondolt azon éjszakára és az elmúlt estére. . . . s a kezében tartott koszorú reszketni kezdett és a néhány megmaradt levél zörögve hullt a földre. Mit mondtak a hulló, zörgő levelek? Lombi Loránt jól értette és pirúlva sütötte földre szemét. Azon éjelen, midőn e koszorúkat a ládába rakta, azt vélte, a legnagyobb áldozatot hozza, lemondva művészi önértetéről, hogy a véletlenül hozzá került gyermek sorsáról gondoskodjék — — — most azt zörögtek a száraz levelek: mondj le nagyobbról is, mondj le örült szerelmedről is, ha nem akarod, hogy első áldozatod hiába való legyen, hogy az a leány, a kinek kedvéért váltál meg tőlünk, most boldogtalanná legyen. . . . Azt mondták a zörgő levelek: hervadt koszorú hervadt főhöz illik, maradjon a virág az ifjúságnak. . . .

Egészen megregeledett már, mire Lombi Loránt valamennyi koszorúját kiszedte s mindnyájától meghallgatta a viszontlátás üdvözetét. —

Mennyire szégyelte magát a szemrehányásokra, melyeket régi hű barátaitól hallott. Hová jutott, milyen nevetségessé lett, mily boldogtalanná tett volna egy szegény gyermeket nevetség és szenvedélyével. Mióta ismét koszorú közt volt, tökéletesen visszanyerte régi méltóságát, mint azon időben, mikor még csipkés szegélyű kendőjében fogadta leereszkedőleg a köztisztelet nyilvánulását. Egyszerre felszökött ismét azon olympusi magaslatra, hova nem érnek el az apró emberi szenvedélyek. Művész lett újra, régi büszkeségével és önérzetével, s igen könnyűnek tartá most, feláldozni szerelmét azon gyermek boldogságáért, a kiért valaha nagyobb is fel tudott áldozni: büszkeségét és koszorúit.

Felnyalabolta a koszorúkat s szobájába vitte; apró szegeket ütött a falba s rendben egymásután felaggatta koszorúit, úgy mint valaha voltak. Tisztában volt egészen magával, tudta mit fog tenni és nem fájt a szíve. Nem fájt a szíve, midőn a felébredő és félénken közeledő leánykának tudtára adta, hogy tegnapi szavait tulajdonképen nem magáról, hanem Beregi Lőrinczről értette, és a meglepetés, ijedtség és öröm közepette sírva fakadó Mariskát kézen fogva a nevezett fiatal ember karjaiba vezeté. Nem fájt a szíve, midőn tudtára adá Csicsa úrnak, hogy megszűnik a banda első hegedűse lenni, s az álmélkodó s már-már tripla fizetést ígérő barna férfiúnak minden kérlelésére csak azzal felelt, hogy vissza lép s utoljára saját gyámleánya lakodalmán fog szerepelni, nehogy az ünnepélyes napon hiányos legyen a banda működése. Nem fájt a szíve, midőn megjött a boldog menyegző napja, vidám vendégsereg forgolódott a sátorra alakított udvaron s Harcsa Mihály özvegye is megjelent kórkorbeli főkötőjével; midőn megkezdték a menyasszony táncot, és ő ott húzta a bandában s szemével kísérte a szép menyasszony boldogan lejtő alakját; nem fájt a szíve, midőn az ifjú pár elbucúzása előtt még egyszer letérdelt előtte áldását kérve s a vendégsereg nagy riadozásai közt haza tért, ő meg visszavonult most már megint magányos szobájába, hervadt koszorú közé. . . . Nem fájt a szíve, vagy ha fájt is, nem tudta meg azt senki. . . . A ki ezentúl a nyilvánosság előtt megjelent, az ismét Lombi Loránt volt, a büszke önérzetes művész, csipkés szegélyű nagykendőjében és méltóságos kopottságában, a ki megkívánja, hogy menetközben az emberek utána tekintsenek és nevezetesség gyanánt mutogassák az idegeneknek, elfeledve azt, hogy valaha Csicsa Miska bandájában muzsikált.

VI.

A KELETI VÁLSÁG S AZ ALKOTMÁNYOSSÁG.

IRTA LÁNCZY GYULA.

I.

Midőn két europai vezér-állam egy nagy háborút vív, világrészünk a legtávolabb sarkakig megrendül belé. S e földrengés hatásainak terjengése nem csak geographiai, nem csak az országok határain keresztül törő, hanem az eszmék és érzelmek különmemű, elszigeteltnek vélt területeire is elragadt, s eltörli az eszmék határvonalait. A tények felidézése azonnal megeleveníteni, megvilágosítani fogja ez elvont észrevétel értelmét.

A keleti háború a porta s Oroszország között — mert a délszláv törzsek felkelése csak az orosz hatalom előrsi csatározásának tekintendő — állítólag a törökországi keresztények sorsának enyhítéseért, javításáért foly vala; de tényleg a hatalmi kérdésnek felvetése volt s az orosz hódító politikának győzelméért vivatott. Szükségtelen a történetphilosophia legcsekélyebb axiómáját avagy fosculusát igénybe venni annak bizonyítására, hogy a harez, mely Európa délkeletén dühöngött, Európa minden nagy hatalmát, a párisi béke aláíróit épen úgy mint egy esomó apró államot kisebb-nagyobb mértékben, közvetve vagy közvetlenül érintett és megrázkodtatott. Hogy ennek miért kellett így történnie, arról az europai sajtó huszonöt esztendő óta szüntelen vezérezikkezett, arra előkészíté a közönséget.

De eszmék tekintetében, két nagy eszme, két hatalmas törekvés az, mely e gyilkos párviadalban érvényesülést keresett. A *nemzetiségi* eszme az egyik, a *hatalmi terjeszkedés* benső, ellentállhatatlan ösztöne a másik. Lehetne tán ez ellenőbe vetni, hogy az egyik csak eszköz, ürügy — a másik czél vala; ámde a nagy történetekben nem szabad apró szórászállhasogatáshoz folyamodni, lehetetlen valamennyi tényezőnek végső indokait kutatni, a szivekbe beletekinteni. Az tény, hogy az orosz hódítási szenvedély, egy nagy hatalomnak a végtelenbe való terjeszkedési vágya, vezérrugója volt a lefolyt háborúnak. S ép oly kevéssé tagadható, hogy a nemzetiségi eszme, a szláv egység és solidaritás hatalmas motorúl szolgálta e küzdelemben, hogy e solidaritás vérrel megpecsételtetett és hogy e szláv nemzetiségi egység felé, legalább a politikai öntudat és célra-törekvés tekintetében nagyszerű haladás történt. Minden egyéb a mi esz-

mék dolgában e háború alatt hirdettetett merő szédelgés volt. Emberség, humanitás dolgában az oroszoknak éppen annyi bűnök s érdemök mint a törököknek, s a törököknek annyi mint az oroszoknak. A vallási jelszó csalfa és képmutató hangoztatásának semmi valóság nem felelt meg, mert az értelmes, kitűnően tájékozott orosz jól tudja, hogy Törökországban a keresztény rajah, csakúgy mint minden egyéb felekezet, nagyobb vallásszabadságnak örvendett mint Oroszországnak bármily heterodox felekezete, maga az orthodox hit pedig merőben politikai eszköz és háló a vallási dolgokban teljesen közönyös oroszok kezében. Mindkét állam Török- s Oroszország egyaránt absolutista; a török parlamentarismus néhány naiv léleknek nyáréji álma volt, és ha Törökországban látszólag több a szabadság, e látszat csak onnan ered, mert nagyobb a rendetlenség, kevesebb a fegyelem mint Oroszországban, s az államhatalom annyira elgyengült, elsatnyúlt, hogy a legjobb szándék mellett se képes többé egy erélyes, következetes absolutismusra.

A nemzetiségi eszme s a hatalmi terjeszkedés voltak tehát a *részben* lefolyt küzdelemnek eszmei mozgatói.

E két eszme idegszálainak kellett volna tehát rezgésbe jönnie, valamennyi állam szervezetten végig, mely a keleti válság által érdekeltetik, tehát jóformán egész Európa vénhedt testén keresztül. S e vibrációk ugyan csak tapasztalhatók valának, bár nem egyenlő mértékben. Az egyik, a hatalmi expansió túlfeszült idegszála valóságos lázba ejtette egész Európát s a kabinetek ideges sürgésforgása, az exaltató és neheztelés állapota, mely a különböző államok diplomatiáján észlelhető, mind a túlesigázott hódítási szenvedély kielégítésének vagy oltatlan szomjának tulajdonítható.

A visszaesés, mely ennélfogva az utolsó muszka-török háború s a berlini szerződés után az európai államrend stabilitása, általában minden nemzetközi jogrend érvénye tekintetében beállott, épenséggel mérhetetlen. I. Napoleon hódítói fénykora óta, mely azonban elejétől fogva magán hordotta a gyors mulandóság bélyegét, az európai jogviszonyok akkora süllyedést, az erőhatalom ekkora korlátlan túlsúlyra növekedést nem tapasztalt. Még az 1870. évi porosz győzelmek — a legvégtetesebb csapások egyike, mely Európát e században érhetette — még ezek sem gyakorolhattak ekkora decomponáló, felforgató hatást — ha szinte minden bajnak kezdetéül Sedanra is kell visszamenni. Mert a porosz hódításnak meg volt az a tulajdonsága, hogy egy meghatározott területre irányult, annak megszerzése után pedig az új zsákmánynak megőrzésére, a Versailles-i koronázással megalapított birodalmi egységnek fentartására céloz vala.

De az orosz hódítás nélküli ezen conservatív, befejezett és meghatározott vonást. Azon állami rendnek és szerződésjognak, melyet hozzájárulásával alig egy órája megteremtett, e pillanatban már felforgatására tör. Céljai nincsenek mind elérve, s a megkezdett mű még távol áll a

betetőzéstől. És céljai, ha nem is végtelenek — terjengők, meghatározhatatlanok; az Industól az alsó Dunáig, a Visztuláig, a cseh Moldauiig terjedők. Ki tudja ma már meghatározni, hogy e törekvésekben mi a valóság, mi a lényeg, a szilárd célpont és mi az ábránd? *S ez a bizonytalan, határozatlan terjengő vonás ma egész Európa nemzetközi jogát köztudatát, moralját, indulatait megrághatta és megvesztegette.* A regényes, a meseszerű, a kaland kezd mindennapivá válni. S a nemzetek nem képesek belátni, hol lesz a megállapodás e veszedelmes lejtőn.

A vibrációk, melyekkel a *nemzetiségi eszme* végig lüktet Európán még egyelőre kevésbé erőszakosak, de azért mégis észlelhetők. Az *Irredenta* üzelméi, az austriai és horvátországi szláv törzsek izgatottsága a nemzetiségi eszme győzelmeinek hatására vezetendők vissza. Ha e hatások mégis csekélyebbek, gyöngébbek, mintsem egy nagy orosz győzelem után várható volt, ne feledje senki, hogy csak hónapok választanak el a háború befejezésétől, hogy az orosz hódítás mélyebb következményeinek elején sem vagyunk még, és hogy a nemzetiségi eszme hatásai mint egy szellemibb erőnek kifolyásai, húzamosabb időt vesznek igénybe, míg a népek millióit átjárják; de e hatások azután annál mélyebbek, tartósab-
bak, annál rombolóbb természetűek is lesznek.

Az eszmei solidaritás azonban, mely az európai nemzetekre terjed, meg nem állapodott e két eszme idegszálainak Europa szerte való megrezdítésében. A keleti válság, oly államokban is, melyek a háborúban részt nem vettek, mozgásba hozott, kérdés tárgyává tőn eszméket s elveket, melyekről sem Törökországban, sem Oroszországban, sem a két állam között egymás közt, szó nem volt, vagy legalább komolyan nem volt.

Felvetette Osztrák-Magyarhonban épúgy mint Angliában az alkotmányi kérdést. Hogy felvetette abban semmi kétség; hogy azonban e tényt a maga elvi valóságában még előbb constatálni kellett, hogy arról üres szófecsérlés veszedelme nélkül ilyen általánosságban szólni lehet — némi magyarázatra szorúl. Ugyanis Angliában azon események folyamán, melyek lord Beaconsfield erélyes keleti politikáját kísérték, nem történt semmi, legalább látszólag és formaszerint nem történt semmi, mi akár az alkotmány betűjének legapróbb pontoskájának megváltoztatását vonná maga után, akár az angol alkotmány szellemét, az angol nemzet (képviseleti) souverainitását érintené. Minthogy pedig a világ elhinni sehogy sem akarja, hogy akár a jelenben, akár a közeli jövőben bármi nevezetesebb változás állhatna be az angol nemzet politikai fejlődésében, azért nem is igen vesz tudomást ezen szellemi mozgalomról, a törekvésekről s aggályokról, melyek az angol nemzeti tudalomban, az angol közvéleményben a nemzeti politika irányának, fejlődésének legújabb fordulata miatt támadtak. Az angol speculativ nép, a speculáció pedig a népeket az anyagi forgalom esélyei ép úgy, mint a szellemi érdekek fejlődése méregetésében egyaránt előrelátókká, izgékonyakká teszi. Alkotmányi kérdésekben, ez a nép, mely

a világ legtökéletesebb alkotmányát teremtette, felette érzékeny, kényes és gyanakvó. És el lévén telve bölcselkedéssel — és nagy hajlandósággal viseltetvén a *generalisálás* iránt, (melynek különbözését az *abstractiótól* Herbert Spencer oly világosan megmagyarázta): politikai dolgokban, különösen a *saját maga* dolgában, a fű növést is meghallja, mely német kitételéért kegyelmezzen meg árva lelkemnek a „Nyelvőr“.

Angliában tehát a kabinet keleti politikája nagy mozgalmat idézett elő a szellemekben, a köztudatban. Felmerült a kérdés, vajlon a kormány önhatalmú, önálló eljárása megfelel-e az alkotmány szellemének, az utolsó két század tényleges alkotmányi fejlődésének. Bíráló alá vétetett a nemzeti politika iránya, az *imperialismus*, mialatt az angol liberalisok nem épen caesarismust értenek, hanem általában nagybirodalmi, hatalmi politikát és különösen beható vizsgálat tárgyává tétetett a *korona viszonya az alkotmányhoz*, főleg pedig *praerogatívája*, kezdeményező és határozó joga a *külföldi politika terén* a népfelség s a képviseleti hatalmak korlátlan szabad elhatározásával szemben.

Ausztriában és hazánkban megfordítva áll a dolog. Vajjon Ausztriában a nép, a lakosság szélesebb rétegei — nemzetről Ausztriában szó nem lehetvén — a politikai dolgokról egyáltalán gondolkozik-e, vagy csak a felsőbb Diätenklasse-k tanácsosai, doktoraik és professorai — az még idáig eldöntetlen dolog. Magyarországon kétségtelenül gondolkozik. De a magyar ember gondolkodása nem szereti az általánosítást, bennünk ninesen metafizika, mi gyakorlati nemzet vagyunk s az abstractiótól ép úgy fázunk mint a generalisatiótól. A nemzet éber politikai érzéke mindenkor közvetlen czélokra irányult; történeti jogok visszaidézésére, létező bajok lehető orvoslására és pillanatnyi előnyök élvezetére. De a politikai bölcselkedésnek sohasem volt nagy barátja s az események *elvi kihatásaival* nem szeretett vesződni. S azért, az alkotmányi formák érintetlenül fennállván, a politikai mozgalom, mely Magyarországon két esztendő óta széles népi alapon indult, külföldi actió tekintetében csak a hatalmi kérdés, s a nemzetiségi eszme evolutióival foglalkozott. Az alkotmányi kérdés, a korona, kormányzat és nép jogainak viszonya, a külföldi actió visszahatása az alkotmány belső fejlődésére, sőt netalán a fennálló intézmények gyökeres módosítása irányában, mindez még a hivatásszerű politikai és publicistai köröket is kevésbé látszott foglalkoztatni — legalább nyilvános szereplésekben látszott kevésbé. Pedig hát a tényleges politikai viszonyok is az angoloknak megfordított képét mutatják. Mig ott az alkotmányi, politikai válság egész létalapja egyrészt a győzelmes torypárt bizonyos fenyegető allurejeiben, másrészt a tönkre vert liberalisok oktalan doctrinarismusában, felkeltett gyanújában rejlik, melyben kétségtelenül nagy része van a tettetésnek és párttaktikának — *addig nálunk tényleg meg van minden elem*, mely legközelebb nagy alkotmányi kérdések támasztására fog vezetni, mert mi már is nagymérvű reális nehézsé-

gek leküzdésének kényszerűsége előtt állunk. Midőn e sorokat írom a monarchia mind két felében kormányválság van függőben, mely midőn e sorok napvilágot látnak, talán még nem lesz megoldva. Az összeülendő törvényhozások s a delegatiók előtt a pénzügyi követelményekkel, az újonnan szerzett tartományok szervezése kérdéseivel, a közös kormány eddigi actiója bírálatánál, felfognak merülni az alkotmányi jog elsőrangú kérdései. Azután van valami a levegőben, a mi a crisisek kellemetlen érzetét költi. És már megszólalt az első hang, mely az írói discussionnak szolgáltatta át e tárgyat, még pedig ugyancsak ezen Szemle hasábjain, a Pulszky Ferencz úr tanulmányával, melynek ezen végkövetkeztetésével megbarátkozni, sem érvelésével egyetérteni én nem tudok.

E sorok czélja az *angol* politikai mozgalommal, az *angol* közszellem küszködésével megismertetni a magyar olvasót. A *hazai* közügyek megvitatását, a függő és még csak ezentúl felmerülendő alkotmányi kérdések megvilágítását a legilletékesebb oldalról, a parlament tanácskozásaiiban s a napi sajtónak bizonyára mind alaposabbá váló nyilatkozataiban veendő a közönség.

Az eszmék tisztázására azonban ezen angol véleményharcz megértése talán nem lesz egészen meddő; természetesen csak azokra nézve, kik tudnak distinguálni, s a viszonyok s arányok lényeges, gyökeres különbségeit a két országgal és nemzet között soha szem előtt nem tévesztik.

Mielőtt azonban végre reá térnék e sorok sajátlagos tárgyára, még csak két megjegyzést kell előre bocsátanom.

Reá kell ugyanis utalnom a tényre, hogy azon hatás, melyről e sorok szóltak, t. i. az *alkotmányi* kérdés felmerülte monarchiánkban s Angliában, a *hatalmi* kérdésnek Orosz- és Törökország közötti vívása folytán — nem véletlen ám, hanem szoros törvényszerűség kifolyása. A hatalmi kérdés, a hódítás, a fegyveres erő a legbensőbb összefüggésben áll az alkotmányi jogokkal, a polgári szabadság, a népfenség mértékével. Nem akarok állam- és történetphilosophiai okoskodásokba bocsátkozni, ez összefüggés mutogatásában; nem kísérlem e sarki ellentétességnek matematikai formuláját találni. Megsugja azt minden gondolkodó embernek ép érzéke, hogy kölcsön viszonyuk lényegében olyan, mint az éj és nappal közötti; egyik kizárja, üldözi a másikat. Némi kiengesztelések, egyeztetések békés időkben, rendkívüli kedvező körülmények között kiváló politikai és művelődési tulajdonok mellett néhány ritka esetben sikerült; és minden egyes eset nagyszerű diadala a civilizációnak, mely a mester-ségesnek diadala az elementáris és természetes felett. A világ mióta emlékeztet bírja, még igen kevés példáját látta e harmonikus engesztelésnek. Róma- és Hellásban egy-két századig, hogy ott a szabadság, utóbbiból a hatalom kiveszszzen. Az angol-szász faj nagy államalkotásai az egyedüliek, melyek az újabb korban megoldották a problémát; kívülök csak néhány apró, kivételes helyzetű germán és latin államszervozet. De hogy az

angol-szászok megtudták óvni e harmoniát, az egyéb nagyfontosságú tényezőkön kívül, többek között onnan is ered, *hogy ők folyton e két elem antagonismusának éber tudatában élnek és cselekesznek.*

De a mint a háború, a conflictusok korszaka beáll, e mesterséges harmonia rögtön megzavartatik és felbomlással fenyeget. S a dynamikai törvényszerűség, mely e két elemnek, az alkotmány-szabadsági s az erő-hatalminak apály- és dagályszerű kölesönviszonyát határozza, annyira hajthatatlan, hogy a hatalomnak Európa bármely pontján történő növekedése, az alkotmányosság, szabadság sülyedését, veszélyeztetését vonja maga után, vagy ugyanazon vagy más ponton. Minthogy pedig Oroszországban sem az alkotmányosság, sem a szabadság már alább nem sülyedhet, Európa valamely más pontján vagy pontjain érvényesül ezen elkerülhetetlen dynamikai törvény, még pedig *azon reactio folytán, melyet az orosz hatalmi növekedésnek más birodalmak fokozottabb erőconcentrációja, erő kifejtése tekintetében multhatatlanul ébreszteni kellett.*

A mi most Európában történik, az nem egyéb mint a „mozgás“-nak (motion) törvényszerű processusa, dynamikai hatása.

A másik megjegyzés, melyre indítatva érzem magamat merőben formai. Szükségesnek tartom ugyanis hangsúlyozni, hogy én igyekszem tárgyilagosan constatalni a tényeket, s eszméket jelezni. Ítélettől tartózkodom. Midőn tehát hódítást s alkotmányválságot, concentrált hatalmat és népszabadságot szembesítek, nem Aríman és Ormuzd, nem a jó s a rossz, fény és setétség áll egymással szemben. A hódítás talán a dolgok rendjében fekszik, az alkotmányválság talán egészségesebb viszonyokra vezet, a hatalmi concentráció talán az egész nemzettestben minden erőt hatványozand, míg a népszabadság korlátlanága decompositióra vezethet. S adott esetben mindegyiknek épen ellenkező hatása lehet. Az exigentiáktól, a mérvek böles alkalmazásától, de főleg az *öntudatos végczélok természetétől függ minden.* Mert egyik sem absolut ideál.

II.

Mi tőrés tagadás: a politika, melyet lord Beaconsfield és kabinetje a keleti kérdésben űzött, az angol nép érzülete ellenére indult és a parliament tudta s előzetes hozzájárulása nélkül lón végrehajtva. A torypárt tényleg a kormány-rudat tartotta, de hatalma és gyökere a nép érzületében Disraeli 1874-iki kabinetalakítása első éveiben nem vala egyéb, mint a Gladstone-nál lejárt whigek népszerűtlensége, az apathia, mely az angol nemzetet elfogta. Gladstone „harassing legislation“-je, szakadatlan reformhajszája után jól esett az angoloknak megpihenni és Mr. Disraeli bizonyára az utolsó prémier a ki rendszeres, belügyi reformtevékenységgel megzavarta volna e békevágyó hangulatot. Mert a gyakorlati beligazgatás túlságos szenvedélye sohasem zavarta az utolsó toryvezér álmait.

Ezen passivitásban rejlett egész ereje. A torypárt és politikája maga nem volt semmivel sem népszerűbb mint Disraeli korábbi sikertelen, rövidéletű kabinetalakításai idején; csak a whigek voltak népszerűlenebbek.

Ugyan ez az apathicus, tétlen, tartózkodó szellem az angol nép zömét a külügyekre nézve is áthatotta. Gladstone vér- és velőtelen külügyi politikája, a legtunyább manchesterismus opiátumával altatta az angol nemzetet. A *laisser faire, laisser aller* egész az angol nagyhatalmi állás érdekeinek feladásáig vezetett, az 1871. évi londoni szerződés tengerjogi engedményében. Cobden már rég a sirban porladott és James Bright csak ritkán prédikált — mégis a békedűh, a minden áron való béke szenvedélye soha oly általánosan s oly mélyen nem volt megrögözve az angol népben mint a bosniai lázadás s a szerb háború kitörése táján.

A keleti válság ezen első fellobbanásakor az angol közhangulat hideg, érdekeletlen maradt; s arról, hogy Anglia nagyhatalmi állása, érdekei is érintve volnának, tudomást venni nem akart. Tárgyilagos szempontokból mérlegelte a kifejlő küzdelmet; alkalmazta a humanitás, a művelődés és haladás mértékeit és hajlandónak mutatkozott azon félnek pártjára kelni, ki mellett ezen szempontok meggyőzőbben szólnak. S ez a fél nem lehetett a török kormányzat. Ellenben gondoskodtak róla az oroszok, hogy saját tevékenységük, valódi reformjaik és papíron ragadt terveik minél kedvezőbb, rózsásabb színben tűntetessenek fel az angol nép előtt. Nem akarom a „rubelt“ emlegetni, minthogy az ilyen vádat még pedzeni is csak ott, csak akkor szabad, a hol annak alapossága tények, konkrét esetek ismeretén sarkall. Az angol szabadelvű párt államférfiai és vezériróihoz hasonló gyanúnak árnya sem férhet. De a befolyásnak vannak más tiszteséges megengedett eszközei, s ezekkel az oroszok kitünő ügyességgel és buzgalommal tudnak élni, különösen az európai cultura két emporiumán, Párizsban s újabban Londonban.

Az angol liberalisok ösztönei különben is a Törökország iránti ellenszenvre, a függetlenségükért küzdő népek támogatására hajolnak, mely irány a görög szabadságharc kitörésével vette kezdetét, s a krími háború által csak rövid időre lőn megszakasztva. Ekkor is a radikálisok, Sheffield követje, Mr. Roebuck kivételével, nyíltan ellenezték a porta érdekében folyó háborút; a whig kabinet főnökének, earl of Aberdeennek pedig orosz sympathiái miatt kelle buknia. A krími háború eredménytelensége a török belviszonyok javítása, a birodalom consolidációja tekintetében, növelte az ellenszenvet vagy legalább is a közönyt Törökország sorsa iránt, s a tömegek és pártpolitikusok indulatában a török antipathiától az orosz sympathiáig — il n'y a qu'un pas. Felesleges az olvasó emlékezetébe idézni a jeleneteket, a szenvedélyek lángoló fanatismusát, melyet a „Bulgarian atrocities“ s az „outrages in Bosnia“ lelketlen, bár kétségtelenül ügyesen szőtt fondorlatai az angol népben felidéztek. E

mesterséges mozgalom sikerét nem szabad pusztán annak *közvetlen* hatása szerint mérlegelni. *Közvetett* benyomása a tömeg indulatain keresztül felhatott a torypárt s az uralkodó kabinet coripheusaiig. A gyöngébbeket intimidálta, habozóvá tette saját irányuk igazolhatósága, gyanakodóvá a miniszerelnök politikájának helyessége iránt. A határozottabb egyéniségeket nyílt ellenszegülésre, elégedetlenségük hangos bevallására bírta. Csak azon tűntetőleg oroszpartí és törökellenes magatartásra emlékeztetek, melyet a kabinetpolitika egyik kései megtértje, lord *Salisbury*, a kabinetfőnök iránya ellen, a kulisszák mögött, a kabinetben és nyíltan a peerek házában s a konstantinápolyi congressuson tanúsított; azon nőietlen, tapintatlan gyűlöletre, melyet neje, a *gouvernante*ből lett *marquise*, ugyancsak Konstantinápolyban elárult. *Salisbury*ról az angol radikálisok és whigek ma nem ok nélkül szólnak úgy mint apostatáról: még nem rég joggal az övéknek tekinthették őt.

A kormány *hivatalos* politikája azonban, mely a *Downing-street* kabinetüléseinek határozata gyanánt került ki, s a két ház hivatalos leader-jei által exponáltatott, nem hordta magán a habozás, a meghasonlás bélyegét. Egységes és nagyobb időközöket véve következetes politika volt az, a kabinetfőnök *Disraeli Benjamin*, earl of *Beaconsfield*nek akarata és gondolkozása szerinti politika, mely nem volt se nem érzelmesen békés és közömbösen neutrális, se nem orosz baráti; hanem igen is fenyegető, merész, mindenbe avatkozó és esökönnyösen törökpartí. Tehát ellenkezett a népi áramlattal, a közép osztályok uralkodó rétegei érzületével és ezzel szemben nem utalhatott más egyenrangú nemzeti tényezőknél szilárd támaszára. Tényleg alsóházi hívei igen langyosan védelmezték a vezért és merőben a defensívára szorítkoztak; míg hatalmas miniszer társai a felsőházban, *Salisbury*, *Carnarvon* és későbbben *Derby* lordok kevésbé fátyolozták az ellenszegülést, a neheztelést és gyűlöletet *Beaconsfield* vezérsége és politikája ellen. A miniszerelnök a berlini congressusig folyton a bukás szélén állni látszott.

Ily körülmények között angol alkotmányi és parlamenti fogalmak szerint kormányfőnöknek nem volna maradása, ha csak politikai irányának érvényesülésétől el nem áll s a közvélemény akaratához nem simúl.

Lord *Beaconsfield* ezt nem tevő. Szembe szállott az árral, daczolt a közvéleménnyel; a támadásokra, az üres de nagyhangú phrasisokra a hallgatás megvetésével válaszolt és minden egyes nyilatkozata — számuk öt újjon megolvasható — az ellenséges közvéleménynek újabb, merészebb kihívása volt. Az események igazolták előrelátását, az orosz békebiztatásoknak szembe való meghazúdtolását és szünettelen törekvését némi fékelt, akadályt vetni az orosz hódítás áradata elé, melyet Európa fatalistikus tétlenséggel, sőt *conniventiával* szemlélt. *Continentalis* fogalmak szerint a miniszer magaviseletéhez alkotmányi szempontból szó sem férhet. Mert a *continentalis* képviseleti tényezők s a közvélemény csak egy

mértéket ismernek a kormány külügyi actiójának megítélésében: s ez a *siker*. A mi nem úgy értendő, hogy egy nagy siker, egy fényes győzelem elbódítja és annak dicsőítésére ragadja, kit tegnap még megfeszíteni akartak — mert ez Angliában sines különbben. Hanem olyképen értendő, hogy a continentális népek a külügyi politika terén belenyugosznak egy szűk, kiváltságos körnek korlátlan intézkedési szabadságában és békeséggel túrnak mindent egész azon pontig, míg nem *sikerül* a külügyi vezetésnek egy *nagy veszedelmet* zudítani nemzete, hazája fejére. A minsterfelelősség a continensen csak ezen a ponton érvényesül; Angliában már a kiindulásnál. S ebben rejlik a különbség az angol nép s a continentális közvéleménynek a külügyi politikára való befolyása között. Az egyik csak a kész *kudarcot*, a tényleg bekövetkezett balsorsot bünteti, a másik az *eszméi irányt* is számon tartja és eltiporja azt, a ki a népi *érszülettel*, a közvéleménnyel szembe szállani merészel.

Lord Beaconsfield pedig szembe szállott, sőt még ennél is tovább ment. Nem csak az irány, a konkrét esetekre fel nem bontható diplomatiái magatartás tekintetében küzködött a közvéleménnyel és csak lassanként hódította meg a saját pártját, hanem a cselekvés terére lépett, s a parlament megkérdése nélkül, sőt merő sejtelmén kívül egy végzetes egyezményre lépett Törökországgal, s új foglalást tón: a parlamenttől nyert hitelt pedig felhasználta oly intézkedésre, az indiai csapatok Mal-tába szállítására, mely példátlan ujdonságában és merészségében az angol világbirodalmi politika legfontosabb érdekeit érinti s az anyaországi tartaléknak előre jelzett behívásával egy rovat alá subsumálható nem volt.

Az angol parlament tehát, mely az úgynevezett local acts alkotásával oly mélyen belenyúl a legapróbb községi és magán érdekek szövétébe, melyet mindenhatósága a hagyomány szerint *mindenre* képesít, csak arra nem „hogy leányból fiút csináljon“ (a mire, mellesleg, minden szabad székely végrendeletében, a „fiúleány rendelkezésével“ képes volt s eszerint az angol parlamentnél hatalmasabbnak bizonyult), az a parlament, melynek legfőbb büszkesége a függetlenség és hatalom, melyet mint igazi európai *aeropág* a *külügyi* politika bírálatában a ministereknek adott utasításokban gyakorol, az a parlament, melynek rendelkező hatalma mély, az agorán egybegyűlt demos szeszélyes korlátlan hatalmával versenyez, s a velencei signoria s a Consilio maggior' fenségét messze túlszárnyalja: ez a parlament, lord Beaconsfield ministersége alatt, a birodalom létalapjait érintő elhatározásokról nem bírt tudomással, nem a birodalomra hárított kötelezettségek és felelőségekről, melyeket a minister önhatalmából, utólagos jóváhagyása reményében, mondhatni fitymáló biztonságában elvállalni jónak látott. Ha ma részrehajlatlanul visszatekintünk az angol külügyi actió utóbbi történeteire, be kell ismernünk, hogy lord Beaconsfield eljárásában volt valami gouvernementális, önhatalmú, önálló vonás,

mely a continentális alkotmányi gyakorlattal épen nem ellenkezik, de Angliában új és méltán meglepő vala.

Az az erélyes és mégis előkelő magatartás, melylyel Beaconsfield Berlinben Anglia méltóságát és súlyát érvényesíteni tudta; Cyprus acquisitioja; az európai béke (juliában elértnek látszott) biztosítása — mindez elragadta a nemzetet, peert és commonert, toryt és mérsékelt whiget, a „Daily Telegraph“-ot s a „Times“-t egyaránt. S a parlament, olyan többséggel, a milyennel a toryk Wellington herczeg legszebb napjai óta nem dicsekedhettek, lelkesedve és hálaalkodva megadta a multakért az absolutiumot, s a jövőre a szabad kezét.

Ez a történeteknek futó átpillantása. De a lelkesedéssel és generalis absolutióval még nincsen kimerítve. A kép háttérén ott biczeg a *kritika* sánta ördöge; a diadalmi „Evoe“-t szakadatlanul üldözi az a szórészálhasogató, komor kíséret, (die contrapunctistische Grübelel — mondaná a német muzsikus), melyről feljebb megemlékezém: az angol alkotmányi scholastica aggályai, a népfellegi iránynak rideg fürkészete.

Három főtétel válik ki a gáncok, vádak és vitás kérdések tömkekelegéből; melynek két elseje benső várokontságban áll. Felvetetett ugyanis a kérdés, hogy a külügyi politika vezetése s inspiratioja valamint a béke és háború joga mennyiben illeti még ma a koronát, s egyáltalában mekkora az angol koronának initiatívája törvényhozási, még inkább kormányzati, de főleg külügyi téren.

Ezzel szoros kapcsolatban áll a másik kérdés, mely Disraeli eljárása folytán gyakorlati közvetlenséggel felmerült: vajjon angol minister a parlament előleges jóváhagyása nélkül vállalhat-e nemzetközi kötelezettségeket, köthet-e jogérvényesen terhelő szerződéseket és micsoda a parlamentnek helyzete az ilyen nemzetközi fajt accompli-val szemben.

Végre ott lebeg az angol közvélemény háborgó vizei fölött az „imperialismus“ túlságosan elvont eszméje. Egy légi szellem, melyről sok szó esik, de a melyet a maga lényegében megfogni nehéz. Külömben arra is reá térek.

A legnevezetesebb e gyanú- és kétely háromegységében, az első tétel, mely a korona jogait „praerogativáit“, a fejedelem beavatkozási jogát a béke és háború kérdéseiben feszegeti és lényegében felveti a monarchia vagy a képviseleti respublica kérdését; mert a minden jelző nélküli köztársaság nem fejezi ki hiven azt az államformát, melyet a végkép marionette-té törpített király, s a cziczomává alacsonyított korona főnöksége alatt, a whig elméletek szerint kormányzott angol királyság felmutatna. Az amerikai Egyesült-Államok elnöke a maga tényleges, reális functióival ennél különb, hatályosabb monarchiai elemet képviselne az államszerkezetben. Itt voltaképen az angol alkotmány alapjai, s az állami fejlődés leggyökeresebb módosulása, jövőndő iránya vetetett fel.

Hogy a korona belevontatott a vitában, az szintén lord Beaconsfield

politikájának és saját szerű személyes helyzetének kifolyása. A nemes lord, a mióta a keleti kérdésben állást foglalt, soká meglehetősen elszigetelten állott, a mire fentebb is utaltam. De elszigeteltsége daczára elejétől fogva valami nyugodt, csaknem egykedvű bizottsággal szemlélte a vesztére torló hullámokat, mely nyugalmat egyéni tulajdonságain, kipróbált szívósságán, erős öntudatán és a határtalan megvetésen kívül, melyet ellenei iránt táplál, még egyéb okokra is véltek visszavezethetni. Annyi tény, hogy a királynő s az udvar helyesli a miniszerelnök keleti politikáját és nézeteiben még a kivitel részleteire nézve is feltétlenül osztozni látszik. A közhiedelem ennél tovább ment és úgy tekintette a kormányvezért, mint a ki a fejedelem s az udvar szándékainak csak végrehajtója, a ki feltétlen rendelkezik a királynő politikai elhatározásai felett, másrészt maga is kész feltétlenül végrehajtani mindent, a mit a királynő akar és következetesen a korona erősítésére, nem csak tekintélyének, de befolyásának öregbítésére is törekszik. A korona és kabinet ezen benső ölelkezése, a fejedelem iniciatívája és politikai önállósága, a miniszerelnök elszánt erélyes, imperatív akarata: mindez állítólag oly erős autocrata, gouvernementalis kormányzatra s állapotokra látszik vezetni, melyek ellenkeznek az angol alkotmány újabb fejlődésével, a parlamentarismus, azaz a parlamenti mindenhatóság eszméjével.

Ezen eszmemenetben mennyi való igaz és micsoda túlzás, milyen viszonyban állanak egymáshoz azon ellentmondó feltevések, melyek itt összezavartatnak — a távolból megítélni bajos és közelben is bizonyára csak kevés avatottaknak adatott. De annyi áll, hogy ezen okoskodásban némi találó, igazolt is lehet, hogy azon politikában és formális eljárásban, melyet Beaconsfield követ van valami új, olyan a mi gondolkodóba ejtheti az angol constitutionalistákat — s a nemzet túlnyomó száma ilyenekből áll.

A korona praerogatíváinak kérdése irodalmi, publicistai uton lőn felvetve. De a mi ezen nyilatkozatokat oly nevezetessé tette, ez azon körülmény, hogy e felvetés nem a királyi hatalom ellenesei, e hatalom megszorításának híveitől eredt, hanem oly oldalról, mely a korona helyzetének kérdésében a conservatív és monarchiai álláspontot foglalja el, fenálló jogainak védője és részben a korona hivatalos publicistai szószólójának tekintetik. Ez a conservatív, tartózkodó és inkább védekező fél most támadólag, követelőleg lépett fel s újítási terveket ajánlott, természetesen a korona befolyásának kiterjesztése irányában, s e szerint voltaképen a korona ügyvédjei indították a pert.

Mielőtt e controversia jellemzésére néhány szempontot felhoznék, szabadjon még egy általános észrevételt előrebocsátanom.

A fentebbiekben s a következőkben túlnyomólag nézetekről, nyilatkozatokról, elmefuttatásokról van szó, holott már régen megszoktuk a politikában csak tényekkel, positiv adatokkal számolni. De Angliában a közvélemény, public opinion, valóban uralkodik, és tényleg a legfelsőbb

hatalom. Ilyen uralkodás alatt nézetek, érzelmek, eszmék mint elemei, alkatrészei a fenálló hatalomnak, positiv, reális tényezőkké válnak, melyek beható figyelést kívánnak. S ez az angol történetnek nem valami új vívmánya, hanem negyedfél századja a reformáció óta uralkodó vonása, sőt merészebb historikusok a XIII-dik századtól keletkeznek, míg Edward A. Freeman s iskolája már az angol-szász faj kezdőkori, ősgermán tűzhelyeinek hamvai között keresi e hatalmas lángoszlopnak első üszkeit.

Annyi áll, hogy az ilyen academicus controversiák az angol történeten végig gyakrabban ismétlődnek, mint a gyakorlati népről általán felteszik. De ezen elméleti feszegetéseknek mindig meg volt az a tulajdonsága, hogy talán öntudatlanul nagyon is reális aspiratióknak és majdani valósulásuknak hírnökei voltak, melyek az elvi vitatás idején még a nemzeti szellem mélységeiben lappangtak; nemes és bőszen szenvedélyek vegyest, melyek ekkor még az örvényben rejtettek, míg végre az ige tetté vált, és a népi érzet mélységeiből elé nem tört elementáris erővel.

Midőn az anglican episcopális papság a Stuartok hatalma és uralkodói biztonsága delelő pontján a *non-resistance* az ellent *nem* állás, a fejedelem akarata, önkénye, szeszélye, sőt örülete iránti feltétlen alávetés, a *coeca obediencia* tanait dogmatizálta, s ezen új dogmákért minden látszó szükség nélkül vallási rajongással töltötte el nyája lelkét, s a kor szellemi mozgalmainak központjává tevő azt: ekkor kiütött az utolsó angol forradalom, mely a jus divinum, az isteni jog eszméjének végleges kiirtására vezetett, melyben a non resistance hívei maguk is feltámadtak az Úr felkentjé (the Lord's Anointed) ellen, s a resistance, a jus resistendi, melynek kimondásától az angolok mindig bölcsen irtóztak, míg a magyar alkotmányból alig két százada hogy kitöröltetett, az *ellentállás doctrinája* csak azért nem l'én kimondva, mert a király a *gyakorlatban* meg l'ón fosztva a képességtől, hogy ilyenén ellentállásra okot szolgáltasson. A formális törvény betűje szerint persze a király hatalma még mindig végtelen maradt.

Midőn az ötvenes évek elején megindult az angol békeapostolok mozgalma, nem sokára reá kiütött a krimi háború.

S azért ama lándzsatorés a korona jogai védelmére, a királyi praerogativa kiterjesztése mellett igen nevezetes dolog. Franciaországban a köztársaság fennáll oly hosszú ideig mint 1793 óta. még sohasem, és folyton erősödve, míg amaz első francia köztársaság folyton hanyatlott. Ily helyzetben s ily hagyományok mellett a királyi jogkör vitatása Angliában, mély aggodalmakkal töltendi el a monarchia minden őszinte, elvi meggyőződésű hívének keblét.

(Vége következik.)

VII.

AZ ÁFGHÁN ÉS ANGOL VISZÁLY

TÖRTÉNETI FEJLŐDÉSE.

ÍRTA VÁMBÉRY ÁRMIN.

A roppant angol-ind bírtok nyugoti oldalán egy kis bérczes ország terül el, az áfghánoké. Eredetökről a legkülönösebb nézetek egyike az, hogy Izrael elveszett tíz törzséből származnának. E phantasticus nézet mellett nem egy bibliás angol írt egész hasábkot a Timesba. Mi annyit tudunk Feriste első történetírójuk szavaiból, hogy már a XI. században Kr. u. a Gorhegységben laktanak s többségök a Szamanidák fenhatósága alatt állott. Azt is tudjuk, hogy a Gaznevidák házának nagy katonái az áfghánok segélyével hajták végre hódításaikat, bár az igazán hiteles tudósításokat e népről Baber szultánnak, kelet e Caesarjának „emlékirataiból“ bírjuk. Mig egyes áfghán törzsek India éjszaknyugoti része felett uralkodtak, mások saját hazájokban alapítottak dynastiákat; ez utóbbiak közt a leghíresebb a Gildzsi törzsé, mely Perzsia nagy részét meghódítá, azután a Duraniaké, melyet Ahmed-Sah-Abdali alapított, és virágzása korában a Kaspitenger és Dsemna, az Oxus- és Indiai-océán közötti országokon uralkodott. Timur sah, Ahmed-sahnek fia, csak nagy nehézséggel tudta megőrizni atyja hódításait, s mivel a testvérek viszálkodása, az egyes törzsek egyenetlensége megakadályozta az uralom megerősödését, a következő fejedelmek uralkodását a keleti despoták testvérgyilkolása-, kegyetlensége- és eselszövényeivel telt polgárháborúk hosszú láncolatának kell tartanunk; míg a Durani törzsből és a Barekzi házból származó Doszt-Mohammed-khánnak nem sikerült számos vetélytársát legyőzni és 1825. körül Áfghánisztán trónján magát megerősíteni.

E fejedelem kormányja alatt került Áfghánisztán az európai politika szőnyegére, midőn Anglia és Oroszország versengése Közép-Ázsiában a napi kérdések sorába lépett és magára vonta a közfigyelmet. Külső alkalmúl az Áfghánisztán és Perzsia közötti egyenetlenség szolgált. Az oroszok a perzsák mögött állottak és az áfghánoknak vagyis az angoloknak ártani szerettek volna. Ehhez járulta Doszt-Mohammed és Rendsit-Szingh, Pendsab akkori uralkodója s az angolok szövetségese közötti örökös viszály, úgy, hogy nem csoda, ha a brittek a folyton növekvő perzsa-orosz befolyás által ingerelve, maguk is beavatkoztak Áfghánisztán ügyeibe. Bántotta őket az orosz emissariusok gyakori megjelenése Kabulban, India

éjszaknyugoti részén, s noha egy ügyes csapással Eldered Pottinger őrnagy Heratot a perzsák ostromától felszabadította és Khoraszanza visszahúzódni kényszerítette, még sem valának tisztában az Oroszország felé hajló Doszt-Mohammed-khán politikája iránt. Hogy megnyerjék maguknak, békés utat választottak és a középtázsiai utazásairól híres Burnes Sándort küldék hozzája. Míg ez az angol tiszt Kabulban tartózkodék, hasonló célból ott termett Vitkovics orosz kapitány is. Epen oly játék vala ez, a melyet most is megérhettünk volna, ha Sir Neville Chamberlaint Kabulba eresztik és ott Stoljetov tábornokkal találkozik; s valamint napjainkban az oroszok győztek a diplomatia terén, úgy történt akkor is, mert Burnes minden ügyessége sikertelen maradt. Anglia tehát 1838-ban háborúra szánta el magát s Sir John Keane vezérlete alatt közel 30,000 embert indított Áfghánisztán ellen. 1839-ben május 8-kán bevették Kandahart, 21-én Gazniba vonultak és aug. 7-én Kabul nyitá meg kapuit a győzők előtt. Doszt-Mohammed-khán elfogatott és Ludianaba (India) internáltatott, hol régi ellene, Sedzsah ul Mulk sah éveken keresztül számkivetésben élt s most az angolok által az áfghán trónra helyeztetett vissza, hogy érdekeiknek nyerje meg az országot. Ez azonban nem ment oly könnyen, mint az angolok hívék. A kit földijeit előbb sem igen szerettek, most a hitetlenek segélye miatt még jobban gyűlöltek, csakis iszonyú pénzáldozattal tudta magát egy időre fentartani.

Ez az első expeditio száz millió forintjába került az angoloknak. Természetes, hogy korlátolni kelle kiadásait, a miért az áfghánok piszkos fősvénysége nyílt elégedetlenségbe csapott át, s mivel a lázadás szikrái még nem aludtak ki, annál könnyebben kitörhetett az 1841-iki vihar. Burnes és Mac-Naghten estek első áldozatául a szörnyű mészárlásnak, mire az egész országban lángra lobbant a forradalom s pusztította az angolokat. Noha ünnepélyes egyezés folytán szabad elvonulás biztosított a húszezernyi angol seregnek, egészen odaveszett, csupán egyetlen európai, dr. Brydon menekült meg. A Nyugot-Áfghánisztánban levő angol sereg ugyan szerencsésen kijutott az ellenséges földről, a catastropha mégis oly borzasztó vala, a milyen még soha sem érte Ázsia belsejében az angolokat. Igaz, hogy egy évre rá Nott és Pollock tábornokok egy szerencsés hadjáratban bosszút álltak az áfghánokon, mégis hosszú időre meg volt törve az angolok középázsiai befolyása. Pedig közel 30 millió font sterlingbe és több ezer ember életébe került nekik ez a szerencsétlen háború.

Most e szörnyű vihar után egy időre szünet állott be. Doszt-Mohammed-khán visszatért az angol fogságból s újra elfoglalta atyáinak trónját Kabulban, s a két hatalom diplomatiái érintkezése tizenhárom évig (1842—55) zavartalan volt. Ez időszak ugyan nem tudta kitörlni az áfghánok kebléből az angolok iránti gyűlöletet, de legalább azon meggyőződést érlelte meg a ravasz Doszt-Mohammed-khán lelkében, hogy az

angolokkal való békés egyetértés válik legnagyobb hasznára birodalmának. Anglia ezalatt annectálta Pendsabot s így közvetlen szomszédja lón Áfghánisztánnak. Valóban 1857-ben barátságos szerződést kötöttek egymással, melyben a brittek havi 10,000 font st.-gel biztosították maguknak az emir jóakarátát, úgy hogy még a szepoy-lázadás alatt is barátjok maradt s nem csak nem támogatta a mozlim lázadókat, hanem még saját harczias alattvalóit is visszatartotta a részvevéstől. Az angolok elismeréssel fogadták a khán e barátságát, s mikor az áfghánoknak a perzsákkal gyűlt meg a bajuk, az előbbieknak fogták pártját. Valóban, midőn az öreg Doszt elhunyt Heratban (1863. jun. 9.), a két ország közötti viszonyt a legbensőbbnek nevezhetnők.

E híres fejedelem halála után ismét mutatkozáék a polgárháborúk, belviszályok és convulsiók régi képe. E bajok az ázsiai mozlim országokban rendszeren követni szokták a trónváltozást, mialatt a polygamia nemessé szörnyű garázdalkodást visz véghez. Az öreg Dosztnak is tizenhat fia s egész sereg leánya volt. A fiúk közül különösen hárman váltak ki. Afzal-khán, a legidősb, katonai; Azim-khán, a második, államférfiu s végre Sír-Ali-khán más képességei által. Ez utóbbi atyja második házasságából származék és épen nem múlta felül testvéreit. Mindamellet Doszt-Mohammed a 40 éves (most 53) Sír-Ali-khánt nevezte utódjául s így maga dobta az üszköt dynastiája épületére. Egy ideig látszatos béke uralkodik az országban; de már a következő év tavaszán fellázadt Azim-khán a khurni és khoszi kerületek akkori kormányzója; azonban legyőzeték és újra hűséget esküvék. Míg keleten ez történik, éjszakon Afzal tüzte ki a lázadás zászlaját s Beleh, Chulm és Aeske vidékét, a hol számos híve vala, akará megszerezni magának. Azim is segítette őt, Sír-Alinak, vagy inkább derék tábornokának, Mohammed-Refiknek sikerült elnyomni a lángot, úgy hogy Azim Indiába menekült, Afzal pedig kegyelemre megadta magát. A béke helyreálltatott — de csak néhány hétre. Mert gyanú kelt Sír-Ali keblében Afzal egyik fia, Abdurrahman-khán ellen, a ki a bokharai emir leányát vette nőül, azért fogságra veté atyját és bátyját. Alig talált udvarában embert, a ki az ősz Afzalra rátegye a bilincseket. Afzal csak azt mormogta: „Allah akaratja“ s a megvetés jeléül egyszer a szakállára köpött, azután méltósággal kinyujtá lábait s hagyá, hogy bilincsekbe verjék. E gyalázatos bánásmóddal Sír-Alinak sikerült ellensége céljait megakadályozni, de nem szerezheté meg magának az ellenfél híveit, mert ezek az ország minden vidékén szétszóródtak és később annál nagyobb elkeseredéssel léptek föl ellene. Sőt eddigi hívei közül is sokan utálattal fordultak el tőle és 1866. tavaszán egyszerre három oldalról támadták meg. Az Indiából visszatérő Azimmal könnyen végezett; de többi testvéreinek egyesült erejével már nehezebben. Emin és Kherif nevű testvérei ugyanis erősi positióban helyezkedtek el Kandahar körül, melynek elfoglalása igen sokba került Sír-Alinak. 1865 évi jun. 6-kán volt a híres kedsbazi esata, melyben

maga Sir-Ali vitte a fővezérséget. Két, majdnem egyenlő hadsereg állott szemközt egymással és Sir-Ali legidősb fia, a praesuntiv trónörökös vezette az előcsapatokat. Minthogy itt nagyobb volt a támadás, fiának néhány száz lépéssel hátra kelle vonulnia. Amint atyja azt észrevette, odarohant, gyávának nevezte gyermekét s szigorúan megparancsolta, hogy újra támadjon. Az elkesedett fiú kétszeres dühvel rohant az ellenségre s az ott parancsnokló nagybátyjára, Emin-khánra akadván, párbajba bocsátkozék vele. Miután az ifjú hős kardjával erősen megszabdalta ellenét, ez pisztolyt ránta elő és lelövé Sir-Ali fiát. A győzelem azonban Sir-Ali részére dőlt el, mi által ez megerősíté uralmát. Mégis elsőszülött fiának halála annyira elszomorítá az atyát, hogy a hülyeség egy nemébe esék, mely hónapokig tartott, néha napokon keresztül alig evett valamit és mindig kedves fia nevét emlegeté. Beszélék, hogy több héttel e csata után kandahari palotájában egyszer éjjel kiugrék ágyából s az udvaron levő tóba veté magát, hol néhány másodperczig keresgélt a víz alatt. Mikor szolgáitól kihúzatván szobájába vitették, mondá, hogy azt álmodá, mintha fia a vízbe esett volna és ő kiakará menteni. Nem esoda tehát, ha akkor Közép-Ázsia, Perzsia és India bazárjai az áfghánok királyának örültségéről beszéltek.

Valóban szomorú és drága győzelem vala, pedig nem sokáig élvezheté gyümölcsét. Abdurrahman, ipjától a bokharai fejedelemtől segítettve, éjszokról beütött a birodalomba és negyvenezernyi sereggel indult Kabu ellen, melyet csakhamar elfoglalt és Sir-Alinak csupán birodalma nyugoti része maradt. Kabulban Afzal-khán lépett a trónra, bár sajátkép testvére Azim uralkodék. E csapásra Sir-Ali is magához tért kábultságából, erélyesen hozzáfogott érdekeinek védelméhez s Doszt-Mohammed fiai közt iszonyú dühvel folyt a háború, melynek borzasztó részleteitől szivesen megkíméljük az olvasót. E mészárlásban csak az angolok magatartása érdekelheti az európai politikust, mely abban culminált, hogy az ellenfelek egyikét sem utasította el vagy támogatta a másik ellenében. Mikor Afzal szorultságában lord Lawrence-hez fordult, ez Simlából 1866. jul. 11-ikén így válaszolt neki: „Az angol kormány legőszintébb óhajtása, hogy az áfghán nemzet a bareksziek erős és egyesült uralma alatt maradjon, hogy e család bölcseséggel megáldva az Istenről, ezután békében és egyezségben éljen.... Barátom! Fenséged azon barátságos viszonyra hivatkozik, mely híres atyja és a britt kormány közt létezett és annak folytatását kívánja. Helyesen! Ha Fenséged képes lesz hatalmát Kabulban megerősíteni és velünk barátságban maradni, részemről kész vagyok Fenségeddel jó lábón állani, stb.“

Az ily nyelv nem igen volt alkalmas Afzalt megnyerni vagy Sir-Alit angol sympathiáiban megerősíteni, annál kevésbbé, minthogy mindkét párt egész erejével a trónt akarta elnyerni és mindegyikök az angol támogatásra számított. Természetes tehát, hogy Azim-khán, midőn testvére, Afzal halála után 1867. október havában Kabulban a trónra lépett, alig

tartotta érdemesnek, ezt az indiai alkirálynak tudtára adni s midőn ez az előzékenyt játszva nov. 13-kán részvétét és gratulációját fejezte ki, az áfghánok királya nyílt sértéssel állott elő, mert még e levelet sem érdemesíté válaszra. Sőt Azim még tovább ment, atyja egykori politikáját követé s az angol kormány ellenében az orosz trompfot kezdé kijátszani. Így Azimmal egészen rosszul járt a kalkuttai kormány. De Sir-Alival sem állott sokkal jobb lábon. Mert mikor ez Kilati-Gilzinél 1867-ben januárban legyőzeték s szorultságában 6000 puskáért s némi pényszegélyért fordult a kalkuttai kormányhoz, ezt írták neki: „Az angol kormány őszintén és hön óhajtja, hogy a Barekzi-család tagjai barátságos viszonyban és testvéri egyetértésben éljenek egymással, azért nem mozdíthatja elő a testvérek viszálkodását.“ Sir-Ali kétségbeesett helyzetében még egyszer fordult az angolokhoz, elmondá, hogy különben a perzsákat vagy az orokat kell segélyre szólítania. De ez a kiáltása sem használt. Az angolok britt stoicismussal azon elhatározásuknál maradtak, hogy nem fognak az áfghán viszályba avatkozni s csak mikor 1868. nyarán Sir-Ali újra fölényben állott ellenségeivel és elnyerte a kabuli trónt, csak akkor tartották időszerűnek közelebbi érintkezésbe lépni vele. Sokat tón ez irány elfogadására, hogy az oroszok időközben elhelyezkedvék Szamarkandban, hatalmuk árnyékát az Oxuson is át kezdék vetni. Az angol arczváltoztatás indokai helyesek lehettek, de az áfghánok, különösen a trónján biztosabban ülő Sir-Ali szemében nem valának azok. Ő csak azt gondolá, hogy ezer barátunk akad a szerencsében, míg egy sem akad a bajban s így nem igen lelkesült az angol barátságért. Alig kell mondanunk, hogy az áfghán fejedelmek ingadozó politikájának épen az angolok a legfőbb okai. Megengedve, hogy áfghána fides nulla fides s hogy e trónkövetelők bármelyike csak drága adományokkal köthető le Augliának, nekünk mégis úgy látszik, hogy az angolok az áfghánokkal való eljárásukban szerfölött in-consequensek valának. Ha egyszer azon reményben, hogy nagy keletindiai birodalmuk éjszaknyugoti határai minden betörésről mentve vannak, „a mesteri tétlenség politikájára adták“ fejüket, mindenkorra el kellett volna fordulniok Áfghánisztántól és maguk sorsára bízni a vad törzseket. Ha azonban nem ezt az utat akarák követni és meggyőződének róla, hogy Közép-Ázsiában az angolok és oroszok között egy természetes semleges területnek kell lenni és ez csak Áfghánistán lehet, akkor egyik követelőnek pártját fogva, rendezett állapotot kellett volna teremteniök e földön és biztosítani maguknak e nép szövetségét. Azonban mindez nem történt, sőt a szerencsétlen félrendszabályok és határozatlanság természetes eredménye épen a mai angol-áfghán viszály lön.

Ez az ellenségeskedés lassan, de félreismerhetlen jelekkel közeledék. Sir-Ali nem igen palástolta rossz akaratát s a brittek sem igen törekedtek helyrehozni a régi hibát. És a mit tevének, későn tevék. 1867. vége felé, mikor lord Lawrence hosszú indiai pályája után hazatérni készült,

annyira haladt Sir-Alival egyezkedése, hogy ez személyes látogatást ígért a királyné helyettesének, mely alkalommal a régi szövetségnek megújítani kellett volna. Lord Lawrence utódja, lord Mayo részesült is e látogatás szerencséjében (1869. ápril). Egymást érte a sok ünnepély, a szertartásos fogadás, csak úgy úsztak a szeretet és barátság nyilatkozataiban, tízezer darab fegyvert, kétüteg ágyút, nagy rakás pénzt adtak az emirnek és még többet ígértek. Szóval azt hívék, hogy Áfghánisztánban erős határt nyerének az éjszaki colossus ellen. Bár emelkedtek hangok és a magunké is azok közé tartozott, melyek épen nem tarták elégségesnek a barátság e nyilatkozatait, kivált ha külső eselszövények és machinatiók lépnek föl éjszokról. Nézetünk a következő okokon alapúlt: 1) Sir-Ali csak a végső szükségétől kényszerítve ment Amballahba, mert Abdurrahman-khán szorongatá éjszokról, saját fia Jakub-khán nyugotról és pénzsóvár szerdárjai birodalma belsejében, kiket épen nem tudott kielégíteni üres kincstárából — ezért rándult el Amballahba és nem az orosz invasió félelme miatt, mint az angolok hívék; 2) Sir-Ali-khán a kapott segély után sem egyezett bele, hogy az angolok Áfghánisztán különböző pontjain követséget tarthassanak, annál kevésbbé, hogy hadseregét angol tisztekkel gyakoroltassa be; 3) azt mondók, hogy a nyújtott segélyt Sir-Ali igen kevésnek fogja tartani s valóban, mikor hazatérve szerdárjait sem tudá kielégíteni, nagyon szaporodék az elégületlenek száma s fejedelmöknek szemére hányák, hogy ily csekélységért adta el magát a hitleneknek.

A rákövetkező évek eseményei bebizonyíták, hogy nem tévedünk, és az áfghánok épen nem nyeretek meg az angol érdekek támogatásának. Ez időben nyílt meg a hosszás diplomatai discussio Szent-Pétervár és London között Áfghánisztán neutralitásáról. Az angolok semleges területté akarák tenni e földet és a muszkáktól azon ígéretet csikarni ki, hogy nem terjesztik ki hódításvágyukat az Oxuson túl. Semmi sem természetesebb, minthogy az oroszok eleintén a meglepettet játszák, hisz már bírták Khivát, mely túl van az Oxuson; másodsor Csihardsnit és Kerkit, melyek szintén az Oxus balján fekszenek, és a bokharai emir birtokai, nem akarák kezökből kiadni, úgy hogy a hosszú diplomatai jegyzékváltásnak csak annyi eredménye lön, hogy a brittek kedvéért egy kis határkiigazításba egyeztek bele, midön Bedakhsant, Kulabot, Rosant és Vasant, e többnyire pusztá, lakatlan területeket, az áfghán korona partes adnexae-inek jelenték ki. Áfghánisztán semlegességének elismeréséről szó sem lehet, sőt midön az angolok hivatalosan tudtára adák Kabul urának a fentemlített éjszakkéleti tartományoknak Áfghánisztánhoz való esatoltatását, nem kevésé ütköztek meg azon a részvétlen indifferentismuson, melylyel az az ajándékot fogadá; hisz e vidékek szerinte rég az övéi, de oly keveset érnek, hogy a legszerényebb igazgatás költségét is alig fedezik.

Igy álltak a viszonyok, mikor 1873-ban az oroszok Khivát elfoglalni

készültek, mit még azon év nyarán végre is hajtottak. Nem változtak akkor sem, midőn az orosz katonák Khokandot is hatalmukba keríték s az éjszaki határ egész hosszában Áfghánisztán tőzsomszédjai levének. Semmi sem természetesebb, mint hogy a közelség csábította az afghanok királyát, s délkeleti szomszédjaitól az éjszakiak felé kezdé vetni tekintetét. Hisz mindkét hatalom egyenlő kiterjedésben érinté és egyenlő veszélylyel fenyegette országát, s mivel Anglia előbbi hódítási tervei folytán elveszté bizalmát s pénzt sem kapott eleget, már csak az újság kedvéért is az oroszokhoz közeledék, különben az oroszok édeskés ígéreteikkel könnyen be tudták magukat hízelegni az áfghánoknál, míg Albion jéghideg fia, midőn utógondolat nélkül tör czélja felé, meztelen igazságával könnyen megsérti a külső látszat iránt érzékeny keletieket. Azért már ekkor elkezdődött az orosz befolyás s az előbbi egyszerű levelezésből Taskend és Kabul között, most időnkénti küldöttek által fentartott bizalmas jegyzékváltás lón. Nem csoda, ha Sir-Ali angol sympathiáinak hévmérője mindinkább alább szállt, ha folyton merevebbnek mutatá magát, s ha az orosz ígéretekből bizva követeléseit mind jobban felesigázta. Szerencsétlenségre a bizonytalanság ez állapotját, az emir e fejestheoriáját újabb politikai események csak előmozdították. Midőn Kalkuttában észrevehék, hogy nem bíznak az emirben, más garantiákat kezdének keresni és az Áfghánisztán felé terjeszkedésnek 30 év előtt megkezdett útjára léptek. Beludisztan, melynek a kabuli emirhez való szuzerain viszonya a nélkül is kétes vala, már rég egyezkedék az angolokkal, hogy az áfghánok ellen biztosítsa magát. Azért Kalkuttában haladék nélkül megragadák az alkalmat, hogy egyetértésre jussanak a beludisok fejedelmével és Quettahban egy kevés angol helyőrséget állítottak fel. Azt mondták, hogy kereskedelmi érdekeik, a Bolanszoros biztosítása kívánják e lépést; az is lehet, hogy Sir-Ali nem akará elismerni ez okokat és gyűlölete nőtt az angolok iránt. Ehhez más félreértések és sérelmek is járultak mint pl. egy angol ügynöknek küldetése a badachsari fejedelemez, miáltal Sir-Ali felségi jogaiban sértettnek vélte magát stb. melyek mind kapóra jöttek az összetűzésre vágyó áfghán királynak, úgy hogy lord Lytton, mindjárt Indiába érkezével Kabulra irányzá figyelmét és egyetértésre kívánt jutni Sir-Alival. 1876 tavaszán kellett volna a keleti politika ösvényére tévedt Sir Lewis Pellysnek Nur-Ullahval, az afghan követtel a kölcsönös diferentiák elsimitását előidézni. A vita sokáig húzódott, mert az áfghánok királya szertelen követelésekkel állott elő, sőt úgy látszik szándékosan kitért az egyezési ösvényéről, és midőn meghatalmazottja hirtelen halállal mult ki, ezt isteni újmutatásnak véve, teljesen megszakítá az alkudozásokat, a nélkül, hogy megújításukat jelezte volna.

Az alatt Ázsia nyugoti és Európa keleti részén kitört a háború, melyben az orosz fegyverek könnyen lesújták a tehetetlen és tönkre jutott Törökországot. Könnyen be lehet látni, hogy ebből a két európai

nagyhatalomnak és Orosz- és Angolországoknak ázsiai mérközése fog támadni. Mivel ma már nem titok, hogy az oroszok leveretési nagyon jól estek Nagy-Britannia vezető köreinek s viszont későbbi győzelmeik nyomott hangulatot keltek, sőt bizonyos harczi készség támadt a közvéleményben, azért nem fogjuk különösnek találni, ha a két ellenfél Ázsiában már jó előre készítgeté a terrenumot. Anglia, hogy személyes fiasco ne érje, a török szultán közbevetésével kopogtatott Kabulban, azt híven, hogy a khalifák koronájának szent fénye megvilágítja az áfghán sötétséget. Egy török mollahnak, Khuluszi-effendinek kelle megtenni a fáradságos utat Kabulba. Jó ideig beszélt Sir-Alival az angol barátság előnyeiről és az orosz összeköttetés veszélyéről. De siker nélkül. Az áfghán király szívesen hallgathatott a religió főnökére a vallás és áhitat kérdéseiben, de a politika terén szabad kézzel akart dolgozni. Így az angol kísérlet eredménytelen lön, míg az oroszok sokkal nagyobb sikerrel dicsekedhettek.

Igen, az orosz követség fogadására Kabulban erősen készültek és egész elragadtatással vevék megérkeztenek híret. Sztoljetov tábornok, a ki már Khivában és Khokandban is járt diplomatiái küldetésben és jól tud bánni a középázsiai népekkel, a múlt nyár elején egy hadocztály kíséretében Kabulba küldeték. A katonaság Abramov tábornok alatt bölcsen megállapodott Afghaniisztán határain. A czár meghatalmazottja csekély számú kísérettel vonult be Kabulba. Se vége, se hossza nem volt a sok ünnepléynek és katonai parádénak, s midőn az örömlövések döreje áthangzék a Kkajber szoroson, előrelátható vala, hogy e különös hangokra nem sokára idegen muzsika fog válaszolni. Ez az eset csakhamar be is következett. Minthogy Goresakov 1873-ban azt ígérte, hogy nem avatkozik Afghaniisztán ügyeibe, az orosz diplomatia kabuli föllépte jogosan nyugtalanítá az angolokat, kik arra magyarázták ezt, hogy visszatörölás akar lenni a török érdekek védelméért a berlini congressuson. Az orosz félhivatalos világ persze erősen tiltakozék az ily gyanúsítás ellen, de az angolok most az egyszer nem engedék magukat rászedni, s azért el kelle határozniok, hogy angol küldöttséget indítanak Kabulba, mert Sir-Ali-khán épen fanatikus vad népeire hivatkozva nem akarta idáig elfogadni az angolokat, míg most ostentativ módon ünneplé az oroszokat. Így Sir Neville Chamberlain, az indiai katonai szolgálatban kitűnt előkelő tiszt bizatott meg azon kényes missióval, hogy az orosz követség jelenlétében bírja rá az emírt eddigi alattomosan ellenséges politikájának abbanhagyására s az áfghán-angol viszonyok szabályozására. Ez minden tekintetben nehéz feladat volt; már azért is előre kétséges, mivel az oroszok az angolokat megelőzve, jól elkészíték a terrenumot. Külömben Sir-Ali-khán megkímélte Anglia királynéjának és India császárnéjának küldöttét a nehéz problema megoldásától, mert országa éjszaki határan Ali-Medzsidnél eltíltá beléptét és a kelleetlen vendég visszautasításával oly sértést követett el a büszke Albionon, minőt aligha jegyeztek föl valaha az angol évkönyvekben. Egy an-

gol pénzen tartott és angol fegyverekkel támogatott védencz e gyalázatos bánásmódja Indiában és otthon vérig sértette a kedélyeket. A legjózanabb lapok teljes elégtételt s ellenkező esetben a gögös áfghán fejedelemnek szigorú megbüntetését követelték, bárha drága háború árába kerülne is. — Azon órától fogva, a melyben ezen kudarcz híre elterjedt, Anglia és India nyilvános közlöneyei telvék Afghánisztan kül- és belviszonyainak, az esetleges háború chance-ainak s Oroszország jövő magatartásának megbeszélésével. Csak a kormány őrzé még némileg józanságát, midőn a miszió bejelentésével megbizott Nevab-Ghulam-Hussein-klán visszatértére várakozék s a kedvezőtlen évszak beálltát hozzá fel Afghánisztan rögtöni megtámadása ellen. Mint tudjuk, mind e mérséklet és várakozás sikertelen vala, az áfghánok királya folytatá előbbi sértő politikáját s november 20-dika után kiütkött a háború, az angol csapatok átlépték az áfghán határt s e rövid idő alatt némi csekély sikert arattak egyes csapatok ellen.

Nem igényelhetjük magunknak, hogy a középázsiai politika szövénén át tudunk látni, bár azon szerencsétlen Cassandra szerep, melyet publicistcái működésünk ró ránk, könnyen ez irányba esábíthatna. Anynyit azonban föltétlenül ki kell mondanunk, hogy sokkal terhesebb felhők tornyosúlnak a politikai láthatáron, mint hogy a vihar kitörése sokáig váratna magára. Minden félhivatalos szépítés, Oroszország komoly czáfolatai daczára kétségtelen, hogy Sir-Ali az oroszoktól, különösen Sztoljetov tábornoktól bátorított szemtelen föllépésére, s hogy itt egy rég áptolt és most megérlelt orosz tervvel van dolgunk. Mivel az orosz czárok nem most hazudtak először, azért Sándor czárnak Livádiában 1876. telén mondott ünnepélyes ígéretei az angol-ind birodalmat illetőleg, azon hivatalos nyilatkozatok közé sorozhatók, melyekkel az igazságot még jobban elfedni szeretnék. Oroszország középázsiai politikája szükséges corollariuma volt a Törökország és Nyugat-Ázsia elleni moszkovita támadásnak. Míg Turkesztanban nem jutottak elég délre, míg karjaikat nem nyújthatták ki annyira, hogy a briteket indiai állásukban üstöküknél fogva meg nem ragadhatták, jó képet vágtak az angolok beavatkozásához a Fekete-tengeren, az Araxesnél és másutt. Innen magyarázható az orosz engedékenység e század folytán Törökországgal való viszályaiban. Ma azomban lényegesen változtak a viszonyok. A moszkó előőrsök az Oxus felső és közép folyásánál legföljebb 110 geographiai mérföldre vannak India éjszak-nyugoti határától, ez pedig oly rövid vonal, melyet a leglassúbb hadsereg is megtehet tizenöt nap alatt; s bárha távol van tőlünk, ezt katonai sétának nevezni vagy még ma ily séta szándékát az oroszoknak tulajdonítani; de az erkölesi interventio lehetőségét, mint azt Afghánisztanban látjuk s néhány ind fejedelem udvaránál is megvan, nehéz volna elvitatni. A britek a Márvány-tengeren és a berlini congressuson való maguktartásával néhány kövér falatot ragadtak el az oroszok szájától. Ez bosszúpolitikát követelt. Angliát ind tartományaival kelle foglalkoztatni,

kezét megkötni Afghánisztánban és körülötte, hogy gyöngíttessék ellentálló ereje Azsia nyugoti részén. E szerint Afghánisztán csak a „paraszt“ az ázsiai politika sakktabláján, s valjon a „torony“ vagy a „király“ (Oroszország) lép ki háta mögül a küzdelem terére, azt a legközelebbi jövő dönti el.

VIII.

KÉPZŐMŰVÉSZETI SZEMLE.

A műcsarnok novemberi kiállítása feltűnően gazdag volt szobrokban, miknek kellő elhelyezésére és megvilágítására a csarnokban — úgy látszik — nincs számítva, talán azért, mert közönségünk kevés előszere-ttel viseltetik irántuk? vagy mert általán utaztatásuk és kiállításuk költséges és veszélyes? s ennél fogva gyakorlaton kívüli, miért is ritkább események közé tartozik ily nagyszámú megjelenésük. — Ezek között különösen megérdemlik a felemlítést Baracci Thádé terra cottái (égetett agyag): „Lengyel pórfű“ és „öreg fej.“ A Harter által beküldöttek közt is van említésre méltó; Hirt genre szobrocskái is kedves látványok; a márványművek között a Siamivadszky arezképét illeti a kitüntetés. Tovább időznék e művek mellett s volna sok aprólékos mondani valóm, az egyiknél ép úgy, mint a másiknál, ha ez kitűzött feladatom határan túl nem esnék — de szándékom kiválóan a Deák-szobrokról mondani véleményyt.

Előzőleg azonban nem mulaszthatom el indokolását azon látszólagos vádnak, melyet közönségünk ellen emeltem az által, hogy a szobrászat iránti előszeretet hiányával gyanúsítám.

A szobrászat a nagy közönséggel szemben hálátlanabb művészet a festészetnél, mert a látóérzékét színtelensége miatt kevésbé ragadja meg, — s mert hogy abban valaki élvezetet találhasson, kifejtett forma-ismerettel kell bírnia, — nem csekély akadály maga az anyag, mely a kivitelre szolgál, s hogy a könnyű és átlátszó dolgok is csak tömör alakban állíthatatván elő — több irányban nehézkessé tétetik; — kevésbé hatalmas hódító a véső, úgy csodálóknban, valamint követőkben, az esetben, — mely utóbbi gyakran középszerűségben is szin, jóválasztott tárgy vagy kiviteli modor által tud magának közönséget, sőt csodálót is szerezni; innét van az, hogy a laicus gyakran nem tudja tetszésének okát megfejtteni. — A szobrászatnak a formák nemes és szigorú valóságával kell hatnia; melyek a test nemes arányait és formai kifejtett épségét nem nélkülözhetik; a

szobrász a test viruló színével, vagy a szemek ragyogásával nem csalhat művéhez, hatalmán kívül áll a távlat által tapsot aratni s hatásos világítás által a nézőket lebilincselni. A szobrásznak mindig a való s nem a látszattal van dolga. A szobrász műtárgyainak arányai megmérhetőek s ennélfogva az alkotás végeredményében könnyebb a megoldás, — mert a sokoldalúság, melyet a festészet követel, tanulmány tárgyául nem szolgál. Ezen előnyök daczára megvannak a szobrászatnak azon hátrányai, melyek ellensúlyozzák a látszó előnyöket, t. i. hogy a szobrász tárgyainak lehetőleg minden oldalról kedvező rajzzel (siluettel) kell bírniok, — a festészeti tárgyak bizonyos távolságot követelnek kiterjedésükhöz képest, hogy hatni képesek legyenek, a szoborművek csak kiváló esetben kívánják azt meg, ha t. i. azok nagy magosságban helyzetnek el, mikor is erőteljesebb formaalakításokat követelnek, — számba kell vennünk azon körülményt, hogy a szabadban álló tárgyak terjedtebb világosságban lévén, vesztenek tömörségükből s az egyes formák elmosódnak.

Ennyit általában a festészet és szobrászat közti viszonyról szólani szükségesnek tartottam, hogy ismétlésekbe ne kénytelenítsem bocsátkozni, s most áttérek eredetileg felvett tárgyamhoz, a Deák-szobormintákról mint emlékszerű művekről véleményemet nyilvánítani.

Az emlékszerű műveknek vannak bizonyos főfeltételeik, melyeket az alkotásnál mindenkifelett tekintetbe kell venni; s melyek nem engedik, hogy a megörökített egyén netaláni külső alakjában nyilvánuló előnytelen formák, s jellemző bár, de a szép fogalmával össze nem férhető indokok, vagy mozdulatok felhasználtságának a hasonlat eszközléseül, még kevésbbé, hogy kiemeltessenek — miáltal az emlékszerű életképpé, a monumentális genreszerűvé alacsonyíttatnék. Az emlékszobrokat én egy lapidaris stylben írt és dicsteljes emlékbeszédnek tartom, mely az elhunyt érdemeit kell hogy elmondja, kell hogy azt mint a tisztelet és becsülés alakjait állítsa előnkbe, — nem tévesztené-e el hatását azon emlékbeszéd, mely a megdicsőítendő szellemi fogyatkozásait igyekeznék kiemelni? ezélt érhetne-e egy oly emlékbeszéd, mely a lelkesítés helyett, mosolyra ragadna? nem feladata-e a szobrásznak az általa előállított alakot úgy alkotni, hogy erőteljes külseje s mozdulata által biztosítsa a szemlélőt az abban lakó szellem nagyságáról, — nem támasztana-e a szemlélőben kételyt azon körülmény, ha egy testileg megtört alakban kívánnók felkeresni az egészséges szellemi nagyságot?!

És ebben áll épen az alkotás legnehezebb és legművésziesebb feladata, hogy úgy állítsa előnkbe az alakot, az átszellemülés oly kifejezésével, mely meggyőzőzön arról, hogy a történelemben megörökített jellemvonások ugyanazonosak az emlékszobor alakjáéval; azért kötelessége a művésznek az alakot mindig azon életkorból ábrázolni, melyben szellemi tevékenysége tetőpontján állott.

Sokat hangoztatták, hogy Deák Ferencz egyszerű ember volt, tehát

felállítandó emléke is akkor felel meg leginkább feladatának, ha egyszerűsége által fog összhangba jönni egyéniségével!... Deák Ferencz polgári életében igen is egyszerű volt, de nagyszerű és messzekiható volt politikai életében, s nagyon tévesnek találom azon felfogást, hogy a rideg egyszerűség lenne a legjobb tolmácsa dús politikai tevékenységének; a *komoly, megfontolva cselekvő ember*, ki a jog alapját lábai alól kisiklani nem engedte, az előrelátó és múltak eseményein okúlt államférfi, ki nemzetének hazafias érzelmeit számba vette, ismerte szívósságát, — de a lángoló kebleket, melyek a hazáért áldozatokat hozni, sőt halni is készek voltak, a béke áldásos ege alá kívánta vezetni, — szerette hazáját, s mert szerette, féltette, megakartta óvni oly esélyektől, melyeknek eredményei a jövő méhében rejlenek. Ő, ki azért küzdött, hogy biztosítsa nemzete lételét, békéért törekedett, hogy a szellem e csatamezején vívja nemzete életképességének diadalát és létele jogosultságát — nem engedte azon útra térni, mely végeredményében könnyen egy hős nemzet sírjához vezetett volna. A nagy hazafi, a békülékeny és békítő böles, az önzetlen becsületes ember múltjában és egész a sírja, a törvénytudós és jeles államférfi: ennek kell, hogy *emlék* emeltessek, nem egyedül alakját kívánja a nemzet megörökíteni, de erényeit is; példát a nemzetnek ez emlékből! s pedig lélekemelőt, mely hálára kötelezze az utókort, hadd olvassa le a nép jelentőségében a megörökített nagyságát. Az alak lehet egyszerű, nemes, — de cselekményei, melyek lényét nagygyá emelték, környezék őt az emlék alapján.

Ezekben kívántam felfogásomat körvonalozni, s ezekben keresendő helyeslésem vagy kifogásom igazolása, — melyek által azt hiszem, hogy a könnyen unalmassá válható bírálat hosszú fonalán nagyot rántottam, s könnyebben jutok a végeredményhez — melyet pusztán az egyes műtárgyakban rejlő hibák felfedezése vagy jó oldalai kiemelése által még korántsem ér el a bíráló, s a nézet határozott körvonalozását kívánó olvasót sem elégti ki ily módon. Első pályázó:

1. *A hazaszeretet.*

Az egész talapzat alkotása kedvező arányú, úgy hogy ha a főalaktól az alsó symbolicus alakok, melyek a talapzat alsó négy szegletén ülnek, oly távol nem esnének, úgy a Széchenyi-szobortervezettel többeket felülmúlva inkább összeillő és mindenesetre kellemes benyomást tenne. E minta teljesen magyar zamatú, miután úgy a fő, valamint a mellékes négy alak, magyar jelmezbe öltöztetvék; Deáknak azonban sem arca, sem állása, sem mozdulata meg nem felelő, inkább egy könyvnélkül szavaló színészt, mint komoly és nyugodt államférfiút ábrázol.

A főalaknak a talapzattal összekötő eszközül, mi a szobrásznak mindig a legkellemetlenebb feladat (minthogy az érc súlya miatt erről gondoskodni kell), egy tölgytörzset ábrázol, melyen levelek hajtának, szerény eszköz egy erős politikai szellem felösmerhetésére; — a mente redőzete

hátul és annak összeállítás a türzsnél nem okadatolt s ezért a legkellemtlenebb benyomással bíró. A talapzat négy alakja: egy nő kalászszal kezében, s az összekötött vesszőcsomó, mely az áldásos békét kívánja jellemezni, — egy magyar alaknak kezébe miként kerül a római jelvény? nem érthető; — mellette egy magyar férfi alak, egy kemény rúddal és az ösmert tükör körül font kigyó, az igazságos kormányzat jelképe; ezt követi sorrendben egy nőalak, mely egy táblára jegyez, mi épen úgy lehet a törvényhozás, mint a történelem, s végül ismét egy magyar férfi alak kardra támaszkodva s kezében egy tekeres papír, melylyel a művész hihetőleg a magyar jogok megvédőjét kívánta ábrázolni. E négy alak jelentősége lehet vonatkozás Deák cselekményére vagy azok eredményére, de nem merítik ki a főfeladatot; az alakok sújtásos cziczomája nem tesz kedvező következtetést komolyságukra; — a redők motívumai minden érdemleges tanulmány nélküliek s bár vázlatban sok megengedhető, mind a mellett csekély biztosítékot nyújt arra, hogy ily nagy mű kivitele hivatott kézbe jutna, ha az illető művész bizatnék meg.

2. *A hazaszeretet, erély, szerénység és bölcsesség vezetnek örök hírnévre.*

Úgy látszik, hogy pályázó jeligéjében adta magyarázatát művének. A szobor talapzatának alsó része szép arányban van összeállítva egész a dombormű párkányzatáig; bár egy kevésé szokatlan, hogy a kőcozokák, míg alól oszlopszerű képződéssel bírnak, az alakok lábainál párkányzat nélkül végződnek; a talapzat felső része azonban, melyen a főalak áll, indokolatlanul az alsótól eltérő idegen alkotású módon fejeztetik be, felpiperézett boglyakályha formájával; ennek felső részei túlhalmozvák a koronaország czimereivel, melyeknek egyenként önálló elkülönítése sem jogosult, valamint hasonló hibás megszakítása és külön-külön lapra való felírása e nagy szavaknak: Hálából A haza Deák Ferencznek. — A főalak maga nem a higgadt vérű politicust, hanem egy nyughatatlan kedélyű embert ábrázol és oly mozdulattal bír, mintha a talapzat tetejéről el kívánna távozni; — öltözékét viseletéhez képest híven megtartotta.

A talapzat négy alakja, úgy látszik, a jeligében találja magyarázatát: 3 alakot magyar jelmezbe öhajtott öltöztetni, amennyiből a sújtás ittott nem hiányzik; itt látjuk a hazaszeretetet egy női alakban égő fáklával kezében, és az ország czimerét, a békét és törvényhozást, melyet ő egy másik női alakban ábrázol, az ösmert jelvényt egy másik kezében, a másikban táblát tartva, a harmadik alak egy fiatal férfi egy sokemlőjű figurát tartva kezében, félig leplezetlen testtel és lábainál a rendjelek hevernek mint a bölcsesség és önzetlenség, vagy hogy a program kifejezését használjam, a szerénység jelképei; — tovább a Clió, ki följegyzi az igazságot az utókornak.

A talapzat négy oldala domborművekkel van ellátva, a koronázás, a népfelzabádítás, felirat és a pozsonyi országgyűlésre történt első megválasztása, mint főbb epizódjai életének.

Az egésznek kezelése gyakorlott művészt gyaníttat, mert a tárgyak kivitelében sok értelem mutatkozik; azonban az egész emlék a céltalan túlhalmozottság miatt az óhajtott igénynek meg nem felel.

3. *A haza minden előtt.*

Mint minden nagyobb társaságban, úgy ebben is akad olyan, mely kiválóan mulatságul szolgál a komolyak mellett; monumentális ez a maga nemében, mely áll egy minden építészeti stylt nélkülöző filegoria tetején álló és szájalomra buzdító alakból, melyre rámondta a közönség, hogy kéreget, s a megható kifejezés bizonyosságául egy alkalommal krajezárt is tettek kezébe. Környezete megfelel a főalaknak, egy kiaszott Minerva s egy másik női alak elszomorodva néz, ölében tart egy virágbokrétát; hogy szívének mily érzését akarta a művész kifejezni, az nem bizonyos, vagy talán az egyszerűség, vagy épen az igazság jelképe volna? Azon túl van a világba tekintő Igazság, ki Minervától kölcsönzi el paizsát, hogy rátámaszkodhassék, mert a karddal osztott igazságszolgáltatásban elfáradt úgy fegyverét, mint a mérleget tartani. Végre legszomorúbb alak a sok küzdelemtől meggörnyedt haza, ballábát térdre emelve, egy országot képviselő alak minden méltóságából kivetkőzve, — melylyel ösmertetésünk teljesen befejezett, csak jeligéjéhez térünk vissza, jeligéjét tanácskép adva neki az „a“ kihagyásával: „haza mindenelőtt.“

4. *Felige nélkül.*

Mivel nyílt titok, hogy e mű a megrendeltek egyike, melyet 4000 frankkal jutalmaztak, s szerzőjéül, egy Rómában lakó művészt neveznek, a szigorúbb megbírálásra feljogosít, mert mindazon körülmények, melyek költséges verseny alkalmával egyik-másik műkészítő iránt tekintetbe vétethetnek, itt figyelembe nem jöhetnek; meg volt bízva, előre biztosítva, hogy idejét hiában nem veszti, s fenmaradt ezen kedvező előzmény után azon kilátása, hogy díjnyertes, sőt kivívó is lehet; s mégis némi közönyösséggel van az egész keresztülvive.

A talapzat építész alkotása, mely három emeletre oszlik, nélkülözi a stylt, helyes alkotást. A talapzat alsó részén a négy angyal, melyek a társországok czimereit tartják egy minta után öntve, kényelmes ugyan, de sívár megoldása a disztítésnek; a talapzat második részén a főszobor előtt és hátul egy-egy alak ül a legkényelmetlenebb helyzetben, s miután egy darabba van öntve a talapzattal, tehát megnyúgodhatik mindenki, hogy előre nem esik. Az elhelyezés, az alak mozdulata és a redőzet mondhatni gyermekes és magasabb művészi ösmeretet nélkülöző módon vannak előállítva, jobb- és baloldalon fesztonok lógnak ki és ezek kényelmeért, melyek az alakok által méltán megirigyelhető módon fekszenek, az építmény oldalából kinőtt postamentek csakis azért látszanak ott lenni, mert a művész a helyet czélszerűbben betölteni nem tudta.

Deák életéből jobb oldalon a király koronáztatása látható domborműben, mint Deák egyik műve, míg belül a királyné ezt viszonozza a

ravatalon adott koszorúval. A főalak alatt ülő Pannonia vagy a nemzet geniusa Deákra mutat, — a hátúlsó pedig egy női alak, ki egy táblára ír, mi nézetem szerint azt akarja mondani: „a nemzet Deák Ferencznek.“ Deák maga magyar ruhában és egy oly csizmában, melyet csak akkor lehetne felhúzni, ha az, mint a harisnyák, kötve volna. Az alak mozdulata nyugodt, keze a néző felé nyújtva és egy papirtekereset szívéhez szorítva: a jelentőséggel tisztába jönni bajos, szívből ajánlja-e ezt a nemzetnek, s hogy a kibékülés alapeszméjét foglalja a tekeres magában, nem vagyok képes megfejteni. E mű nagyobb mérvben előállítva sem elégítheti ki a közönséget; miért is jól esik a szerénységről meggyőzni akaró azon felirat: „*nem versenyez.*“

5. *Vox populi, vox veritatis.*

E jelige alatt 3 versenymű és egy életnagyságnál nagyobb mellszobor áll előttünk. A versenyző igyekezett a különféle kivánalmakat kielégíteni, kettő magyar ruhában, egy francia öltözetben, magyaros zubbonyban van. A különbség leginkább a talapzat alsó részének alkotásaiban található, melynek változtatása, mint nem oly lényeges dolog, nem érdemelte meg a főfigyelmet. Az I-ső számú egy díszruhába öltözött magyar ember délelég magatartással, kardját és kalpagját katonásan kezében tartva — tökéletesen tévesztett felfogás Deákot így ábrázolni! A talapzat alján négy alak foglal helyet; fiatal férfialak, melynél lehetetlen fel nem említeni azon szembeötlő hibát, hogy nyakcsigolyája kijebb áll hátúlsó koponyájánál s ez volna a hazaszeretet az égő fáklával, továbbá az igazság, a bölcsesség és béke; e négy alaknak némely részlete a szorgalmat és az igyekvést bizonyítja; de a monumentalis fogalmától távol áll; kicsinyes a formákban, sőt a testből sok helyen hiányzik a csont — elég megtekinteni a bölcseséget ábrázoló alak balkezét. A II-ik számú abban különbözik az elsőtől, hogy ballába helyett jobb lábát teszi előre, jobb kezét nyújtja ki s baljában tart egy iratot; a test ezen mozgása, mely egy oldalon emeli a kezét és a lábat, nem kedvező már a vonalak miatt sem. Talapzata síma, csupán alsó részén vannak megfordított consolok alkalmazva díszítésül, mely hatást téveszt, minthogy azok nagyban még izléstelenebbek lennének. Az utolsó III-ik számú egészen leöntvénye a II-iknek állás és mozgás tekintetéből, csak az atilla és magyar nadrág tűnt el, s a kéz valamivel felebb emelt. Ez utóbbiban legrealistiusabban törekedett Deák termetét visszaadni — arcza azonban egyiknek sem hasonló, s ez utóbbi két mű megszűnik egyszerű lenni, hanem szegényes jelleggel bír; az alakok elhelyezésének pedig főhibája, hogy egyik sínes a talapzat közepén, mind el akar távozni állványáról.

6. *Emléket az önzetlen, nagy hazafinak.*

Leszámítva az alsó talapzat kiemelt párkányzatát, mely kidudorodó testével nyersen uralkodik minden vonal felett, és átmeteszitileg vékonyabb szegélyekkel kötve nem lévén, kellemetlen hatást tesz, sőt a közelébe

eső gyermekek soványságát még kirívóbbá teszi: az alsó csoportok arányai jók a felső alakkal szemben, s míg Deák alakjának némi nemeséget megtagadni nem lehet, más oldalról oly genre-szerű az alsó csoportok összeállítására, hogy e kiéhezett gyermekalakok az értelmezésre való hivatkozásokat tökéletesen felejtetik a nézővel, s némileg kétkedővé teszik, hogy valjon az önzetlenséget ábrázoló csoportban a szűk kaliberű bőségszarvát tartó gyermekgenius nem fog-e egy kedvező perczen egy almát lelopni, hogy éhségét csillapítsa. Az eszményítés megoldásai félszegesek. Ki ismerné fel a két olvasó gyermekben, ha csak a már anynyira mindennapivá lett mérleg attributum nem sejtetné, hogy azt kell ábrázolnia?! vagy nem jogosabban jőne bárki is a hazaszeretetet ábrázoló csoportnál azon gondolatra, hogy András és Béla testvérek választják itt a koronát és kardot. A hit egyenjogúsága inkább kibékülésre utal, a mennyiben a keresztény gyermek a Mózes tábláját tartóval kezdet fog.

7. *Fortiter in re, suaviter in modo.*

Általános alakzata e műnek önkénytelenül egy csorgó kút mintáját látatja; már maga azon hibás felfogás, hogy a főalakhoz oly közel álljanak a mellékalakok, tévesztett. A főalak az elhúnyt földi lényét kell hogy ábrázolja, s a mellék alakok mint egy szellemi részét kell hogy képezzék; azért azok a főalakhoz sem nagyon közel nem állhatnak, sem hasonló nagyságúak nem lehetnek. Az olasz renaissance-korra emlékeztető alakok elhelyezése és azok kifejelett formái jó művészre gyaníthatnak, de hogy Deákot nem helyesen fogta fel, bizonyítja azon ég felé emelt és költői ábrándban elmélyedt kifejezése, mely ellenmondásban áll az allegorikai alakok által kijelentetni szándékolt jellemzéssel, ellentétben különösen egy szilárd jellemű politicus férfú lelkületével, kinek inkább bármire, mint ábrándra hajolhat lelke.

8. *Omnes omnium cantate patria una complexa est.*

Talán igazságtalan vagyok a művész iránt, ha le nem tudom győzni azon friss emléket, melyet a Rue de Sebastopol boulevard órakirakatában nyertem, azon izletes, kandallóra alkalmazható óra iránt, mely hasonmása e szobor-tervnek. Felül azonban egy troubadour állt merengő tekintettel, oldalvást pedig a szerelmi és hős énekek istenei foglaltak helyet ugyanazon berendezéssel, s ott, hol most a felirat van, gyönyörű óramű mozgott fényes kerekeivel.

Meg kell adni azt, hogy az alak elég méltóságteljes és a komoly férfit teljesen jellemzi mozdulatában és kifejezésében, de az oldalalakok jelentőségét megfejteni nem érzem magamat képesnek; e kút nyílt térre semmi esetre sem való, mert hátulsó része oly üres, oly érdektelen, hogy legfeljebb az ülő alakok aránytalanságát engedik jobban feltűnni és a baglyok berzenkedő fejét látni: — mint vázlat azonban figyelmet érdemel.

9. *Fest stehen immer,
Still stehen nimmer.*

Csak sajnálni kell, midőn ez egyes részében oly szépen kezelt minta egy lényeges hiba miatt hatását teljesen elveszti. Ki Molière csurgóját látta Párisban, igazat ad nekem, ha azt mondom, hogy ez ily helyre való. Az egész építmény egy kerti mulató tetejét ábrázolja azon hiányos megoldással, hogy a balustradok még gyermekek megvédésére is kicsinyek, játékszerűek, a kívül övedző oszlopok nem emlékszobor talapzatához, hanem ily építmény neméhez illenek. Azon alak, mely a mulatónak keresztelt emelvényen foglal helyet, előttünk ösmeretes s már évek előtt láttuk itt Pesten mint Schwanthaler művét, — most ha jól emlékszem, azon változást találok rajta, hogy a csipőre tett kéz és a gondosan viszszahajtott felöltő újabb és épen nem előnyös igazítással jelent meg. A szobor lábainál mélyen alul ott vannak Magyarország és Ausztria koronái, — ez igen sok téves gondolatra adhatna okot, ha Deák jellemével nem volnánk tisztában, így pedig túl vitt hízélgés az elhunyt államférfira, s mint ilyen, meg nem engedhető. A talapzat alján elhelyezkedett két alak minden esetre jeles művész műve, szép és nemes mozdulatokkal bírnak s hihetőleg az igazságot és hazaszeretetet ábrázolják, mint ezt az előbbi szobormintán is lehet gyanítanunk, — de ráfogni nem vagyok jogosítva.

10. *Egy elkésett versenymű jelige nélkül.*

Értelmes művész munkája, — hogy Deákot nem jól fogta fel s őt mint kitűnő szavalót állítja az emlékkő magaslatára, az hiba; egyik kidolgozott alakjában, mely az igazságot ábrázolja, bebizonyítani kívánta tudományát, és ezt elérte, mert senki sem fogja megtagadni tőle azt, a többi vázlatos alakoktól sem. A hazaszeretet alakja megérthető, de hogy azon alak, mely csillaggal homlokán táblára ír, a történelem vagy a törvényhozás-e, ez iránt a művésznek kellene felvilágosítást nyújtani; nem érthető továbbá a negyedik szárnyas alak, mely kezét eltávolítólá emeli, — talán az önzetlenség? mely a csábításokat akarja visszautasítani. — A talapzat tesz a szemre leginkább kellemetlen hatást, melynek cikázó, háromszor ismétlődő lépcsőzete a szemet sérti, s mivel az első sor jóval magasabb, az egésznek arányát gyanítani nem engedi.

11. *Aki napot keres, vésszel megvívni ne féljen.*

Az egész emlék kiemelkedése kellemetes hatással bír, de a szorgalmas kivitel nem képes a nagyobbszerű formák hiányát pótolni, s a kicsinységekben eltévedt kezdő művész tökéletes jellemzésével bír. Deák alakja maga szerencsétlen állásában és alakjában; a kibékülés eszméje Ausztria és Magyarország kezeltfogó alakjában tisztán érthető, de nem eléggé indokolt azoknak oly párkányzatra való helyezése, mely egy renaissance-korbéli ajtó díszítménynek felel meg; a két alaknak megfelelőleg a túlsó oldalon az önzetlenség és igazság személyesítői volnának de e felfogás nincs elég érthetően előadva, mert míg az egyik alaknak a

mellette levő kincseket elutasítani kellene, úgy látszik, hogy ez inkább eltakarni akarja, és az igazság, mely egy külön természetű leány, anynyira összeforrt elhelyezésénél fogva, hogy szerző kívánt fogalmának meg nem felel, és inkább úgy látszik, hogy a takart kincsek megvédésére emeli karját.

A jólétet és áldást ábrázoló alakok, melyek jobbra és balra kiemelkedve vannak elhelyezve, minden esetre legszebb alakok, szerencsésen alkalmazvák az egész csoport összekötéséhez.

12. *Weisheit & Gerechtigkeit erhöhen ein Volk, és egy jelige nélküli valami.*

Könnyen megítélhető egy füst alatt, mert mindkettő megtekintésénél azon kérdés támad az emberben, ha valjon az illetőnek komoly szándéka volt-e a nemzet által megtisztelni kívánt nagy embernek dicsőítéséhez járulni, vagy gúny akar-e ez lenni, — vagy hát a külföldi urak oly kevéssé becsülik az országban levő szakértelmiséget, hogy nyugodt lélekkel bocsáthatnak ide ily műveket, azon hiedelemben, hogy ezek nem értik, ezeknek ez is jó; s komoly haraggal fordulna el az ember tőlük, ha az mosolyra nem indítaná.

Egy talapzat, melyhez hármás lépcső vezet; a talapzaton egy haragos öreg úr prémes bundáját hasára húzni törekszik; jobbra egy ránczba húzott szemöldű mérges asszony egyik kezét csipejére téve s evvel egyszermind egy mérleget markolva, a balkezeiben egy nagy bicska, öltözete az alsóbb kereskedés egyik fajtát gyakorló nő egyéniségét gyaníttatja; az ellentett oldalon egy a XV-ik századbéli naivitással ülő alak félig kitárt mellel, durczás arczezal, ki a kezében tartott nyitott könyvből igyekszik magának a betű ösmeretét megszerezni. A szobor talapzatának elején és hátulján kagyló víztartók állanak, ezek felett elmosódott domborműben egy gyermekalak, vagy hogy ne gyanítsunk már mindent, fogjuk rá, hogy angyal, az angyal kezében egy tábla, e táblán — de csakis az egyikén — e név: „Franz Deák“, a gyermek lába között egy oroszlanzkodni akaró majomfej nyitott szájjal, hogy mért van nyitva a szája, ezt megmagyarázza a víztartó kagyló, — a kagylókat mindkét oldalon gyermekek környezik; — az egyik oldalon lát az ember szalmát, gyümölcsöt, virágot, a mivel a gyermekek mulatnak; a másik oldalon egy gyermeket, ki az elszórt könyveket nézegeti, és az egyik a vízben kotorász, ez utóbbi incognitó van jelen, mert arczát nem látni s öltözete teljesen angyali, — van azonkívül egy másik alak is, mely a világosságot kerüli, azért a kagyló alá bújt: egy bagoly. — Tisztelt olvasóm azt kérdi, hogy miért vettem magamnak annyi fáradságot és pazaroltam időt ezen kevésbé jónak talált tárgygyal oly soká foglalkozni és oly terjedelmesen leírni? — Oka a kíváncsiság, — okát kerestem az imént említett alakok elkeseredő kifejezésének; hiszem, hogy a mérges asszony azért haragszik, mert a gyermekek ellopták zöldséget, a másik, mert a zsbajban olvasni nem

tud és a felnőttek oktatásából pedig csak most került ki! — nem; tisztelt olvasó, az egész népeletből merített csoportozatnak magyarázata az üres táblában rejlik; ott hiányzik még egy felirat, elül már van „Deák Ferencz“ és hátul irandó: „keserű forrás“. — Ezen mintát ajánlom a Deák-keserűvízforrás tulajdonosának, mely a czélnak teljesen megfelelő fog lenni, — nem hiányozván a vegytani elemzések sem, mi az alakok arczáról leolvasható.

A felirat nélküli versenymű egy a tizenhatodik századból választott rococo kályhá, melynek fülkéjébe bele vannak erőltetve az alakok; az egyiknek arcza be lévén bugyolálva, a télbe való átmenetet ábrázolja; a másik az őserdő képviselője, egy nagyszakálas öreg úr, hatalmas bunkót tartva kezében; a harmadik egy szomorú női alak, az emberi élet telét ábrázolja, kezében tükröt tart, komor tekintetet vetvén belé, lábát a földgömbön tartja s ezzel mintegy mondani akarja: a világ forgását megakadályozni nem lehet, az életben minden mulandó, beállott az én telem! — Elül a negyedik alak a kályha melegét ábrázolja, homlokán a tűz szikrája, hetykén tekint az ég felé, mondván: látod-e nap, én a te melegedet pótolom?! E kályhát az illető Deák Ferencznek dedicalta, — mint hogy a kályha szelleme tartja kezében a feliratot — ne csudáljuk, ha a szerénységet nem ismerő ember Deákot is felfuvalkodott állapotban illeszté a kályha tetejére.

13. *Er liebte nur das Vaterland (Csengery.)*

E görög stílyű kőemlény a legszebb részletezésű nemes arányokban megoldott, chariatidakkal diszített mű, s alig hiszem, hogy az építészet is erős kifogás alá vehetné. Én azonban csakis mint egészet veszem figyelembe: és épen azért a talapzatot a reá alkalmazott alakhoz helyesen választottnak nem találom, hisz a párkányzat nem súly, mely támasztást követelhetne. Azután a chariatidák alakjai a főalakhoz képest kicsinyek. Az is feltűnő bennök, hogy a négy alak semmi változtatást sem mutat.

Deák Ferencz ülő alakja mindenesetre szép mesteri mű s ha tehetne is az ember némely apróbb kifogást az alak hátúlsó formabianyai ellen, ezek oly csekélységek, hogy e mellett e mű egyike a legszebb mintáknak. De jól jellemezte-e a munkás és erélyes politikust, a nagy államférfiút? ezt megítélni egy pillanat is elég. Itt a megtört öreg beteges embert látjuk, ki nem e cselekvés, de a nyugalom felé vágódik, azért nem nyilvános térre állítandó emléknek, hanem sírjára valónak tartjuk, bizonyítják ezt a chariatidák is, kik pálmaleveleket és koszorút tartanak, melyek a béke jelvényeivel hirdetik az örök nyugalmat.

14. *Budapest.*

A főtalapzat testéből négy kisebb szökik ki, melyeknek szegletein négy allegorikai alak van. Deák Ferencz hű és életből merített arczának kifejezésében a határozott jellemű féfi ismerhető fel. A művész jól fejté

meg feladatát, az összes szoborminták közül ezen alakjával felülmúlja a többi.

A főszobor jobbján a bölcsesség, balról az igazság és jog, ezen túl a honszerelm és végül a mérsékeltég alakjai, mindannyian nemes kül-sővel, szép plasticával bírnak, érthetők, senki sem fogta fel oly helyesen az igazság jellemzését, mint e mű, továbbá „A haza bölcse“ és a „Királya is nézzétek“ szerzője. Az igazságot nem karddal kezében képzelve, mely a nyers erő, hatalom vagy zsarnokság, és erőszak eszközeül inkább tekinthetők, de azon magasztosabb felfogást igyekezett érvényesíteni, mely az igazság mérlegének tisztelete, a törvény szavai, a józan ész ezen el-vitázhatatlan követelése által válnak kötelezővé. A bölcsésegét egy fiatal női alak ábrázolja, — ez ugyan eltér a régi szokástól, ezt azomban hi-bának nem tartom, mert mint Genius örök fiatal lehet, és a babérral övedzett fiatal fej még a gyakorlati életben sem szokatlan dolog. A hon-szerelmet egy nő, anya alakjában ábrázolja, ki zsenge gyermekét tanítja szeretettel simulni, ölelni a nemzet címerében képviselt hazához.

A mérsékeltég egy zablát tartó alak, ki a szenvedélyek fékezését jelezve egyik újját szájára teszi, mely az elhamarkodott gondolatnak szó által világra jöttét akadályozza vagy útját zárja.

Az alakok alatt levő mélyedésben négy dombormű van, egyik a kiegyezést ábrázolja, egy öreg alakban a bölcsésegét, ki a monarchia két felét jelképező csoport között a kibékülést eszközi; a másik, a szobor hátulsó részén, még csak igenis vázaltszerűen jelezve, az alkotmány hely-reállítását ábrázolja, a harmadik a jobbágyok felszabadítása és a negye-dik a nemzet jövőjének biztosítása, a népoktatás és sajtószabadság által. A domborművek eleven alakjai nagy előnyére szolgálnak az egész szobor szépségének.

15. „Királya is — nézzétek a nagyot,
Neki csak kézszerítást adhatott:“

(Tóth Kálmán.)

Deák Ferencz itt négy oszloppal ékített négszögű talapzaton ül. Ar-eza leiki elevenségét tükrözi vissza. Ülő helyzete kedvezőbb mint a már előbb említett ülő alaké volt, mind rendezése, mind vonalaiban, de kivá-lólag azért, mert szellemi tevékenységet tanúsít. Egyébiránt az ülő ala-koknak nagyobb mérvű emlékeknél és szabad téren való alkalmazása több okból nem alkalmas, részint azért, mert közelebről meg sem tekinthe-tők a természetszerű rövidítés miatt, mert az alak alsó részei a felsőt el-takarják; továbbá azért sem, mert az ülő alak külömben is elrejtven a test arányát, alúlról már eltörpül, azután az ülő alak nyugalmat, pihenést jelent, s végül a nagyobb emlékek felmagasodását kizárja, s legvégül pedig mert a Deák-szobor nem áll egyedül egy téren, a Széchenyi-szobor alakzatával kell összhangzásba jönnie. A szerzőnek pedig feleslegessé vált azon kifogása, hogy az alak kevésbé előnyös testalkata miatt kell azt a

megoldás módjául választania, mivel az előbbi „Budapest“ versenyművén a legszebben megoldatott.

A talapzat indokolatlan oszlopos díszítését már az előbbi emléken sem helyeslélvén, ugyanazon indokok itt is fennállanak. Nem tesz továbbá kellemes benyomást azon kétszer ismétlődő lépcsővonal, melyek elől és hátul az alakok talapzatai mellett egész a nagyobb talapzatig hatolnak. A főalak alatt levő Igazságosság (mint a művész nevezte) és Törvényesség szépen gondolt és kivitt alak. A jobboldali csoport azomban, melylyel az állami bölcseséget és abban a népoktatást és sajtószabadságot kívánja ábrázolni, homályos, mert azzal, hogy az egyik gyermek ír, a másik olvas, a kettős értelmet kivenni nehéznek találom. A hazaszeretet álló alak. A kiegyezést a szerző egy idős férfi alakjában, mint a bölcsesség személyesítőjében ábrázolja, a monarchia két felét két erőteljes fiatal alak képviseli, kik egymásnak kezet adnak, egyik síma, másik göndör hajjal Ausztria és Magyarország, mindegyik nemzetének czímerét tartva. — Az öreg megáldó kézmozdulatával tartósságot kíván e frigyre. — E mű a beadott tervek közül a második helyen áll s felkölti az általános figyelmet.

16. „A haza bölcsse.“

A minták legtekintélyesebbike. Gazdag ez mint az elhunyt volt cselekményeiben; hű tolmácsa mindazon szépnek és nemesnek, melyet Deák tett, hű a történelemhez is, mert összes politikai életét, nagyobb eseményét ábrázolja. A talapzat felső részének alakja, azonos a „Budapest“-ével, de a főcsoportok nem a szegletekből kiszökellő talapzatokra, hanem a főalak talapzatának négy lapja előtt helyeztetek el s a sarkok beljebb tolt és ügyesen összekötő falazattal köttettek egyívé.

A főalak Deák Ferencz majdnem ugyanaz, mely a Budapestin volt, változtatás csak annyi, hogy köpenyét karjára vetve tartja és ezáltal gazdagabb a redőzet; de hátúlról tekintve mégis nem oly kielégítő a megoldás, kellemetlenül hatván a kabát egyik lelőggő ujja.

A főalak alatt áll a kiegyezés, továbbá a hazaszeretet. A törvény és igazság itt ülve foglal helyet a talapzat baloldalán, az állami bölcsesség ismét ugyan az, mi a „Királya is nézettek“ ezimű művén volt, úgy hogy a már elmondottakhoz itt találom helyén ezen legkitűnőbb szobor mintára is a legszigorúbban kijteni a hibák körüli nézetet, mert nem kételkedem, hogy a kivitelre választott ez leend, s így bűn volna bármily észrevételt is úgy az ügy, valamint a művész érdekében elhallgatni.

A tapasztalat bebizonyította, hogy a szabad ég alatt felállított művek csak akkor nyernek kellő hatást kifejezősökbén, ha általán bizonyos tömörséggel bírnak és mélységgel a részletekben. — A szabad ég alatt a testek kiterjedése a távolsághoz képest mint azt a tárgy látpontja kívánja, 1 sőt 2 hüvelyt is vesz és a kevésbbé kifejtett formák az említett okból elenyészhetők körvonalok által szegények lesznek, s a kívánt hatást nem tehetik. A szerző erre gondolt és a nélkül, hogy rá fogjam,

miszerint ő Schilling imádója, a nagyszerű és gazdag forma alkalmazása által a redőkben, a zavaros nyughatatlanságba ment át. Ezek mérséklése a kivitelnek feladata. Michel Angelo saját korának egy kiváló, de veszedelmes orvosa volt a művészetben, ő volt az, ki a test kifejlett formáját a netovábbig domborítá ki, de érezte annak határát, melyen túl az a valóság határából a túlzásba hanyatlanék s megtudta azt őrízni. Arsenicummal gyógyított, de csak oly mértékben, hogy nem okozhatott halált. A megtapsolt siker ezer követőkre talált — kik ismerték az orvosságot, de a vele való bánásmódot nem, és folyton gyilkoltak vele — megteremtették a *baroc* kort. Midőn tehát az erős levegőmozgást a redők között mérsékelni ajánlanók, szép tehetsége és értelme minden biztosítékot nyújt arra, hogy gazdaggá tudja tenni a redőket a nélkül, hogy a szabadosság hatását túllépné.

A bölcsesség kéztartására kell még egy megjegyzést tennünk, hogy bal kezét közelebb hozza a mellhez vagy jobb keze legyen csuklójába a megoldandó frigy felé vízszintesebb irányban fordítva, különben a rosz akarat a kéz mozdulatát a fuvolázás akaratának magyarázná. A mellék alakok talapzatán alkalmazott domborművek a következők: elül a jobbágyak felszabítása, jobboldalt az alkotmány helyreállítása, hátulsó oldalon a 48-diki pozsonyi országgyűlés, hol Deák kiváló szerepet vitt, s végül balról Deák fogadása a magyar király családi körében; ezekre nézve egyedül azon megjegyzés tehető, hogy más sorrendben több összhangzást mutatnának a felettök álló alakokkal, például a kibékülés alá tenni Deák fogadtatását a kitályi családban; a 48-diki országgyűlést az igazságosság alá helyezni; a népoktatás alá a nép felszabadítást, a hazaszeretet alá a jobbágyok felszabadítását.

Midőn főbb vonásaiban előadtuk azon véleményt, mely a minta előnyére szolgálhat s azon kedve, megelégedéssel válunk meg a Deák-szoborminták tömkelegétől, hogy ez tanulságos volt reánk magyarokra, kik saját erőnket oly kevésre becsüljük, köszönetet mondunk a bizottságnak, mely mindent elkövetett, hogy sikeres eredményre vezessen — és alkalmat nyújtott hazai szobrászatunk önértékét nevelni és azon tudatot eredményezni, hogy a választott minta csak magyar lehet: vagy *a haza bölcse* mely leginkább megfelel a Széchenyi-szobornak; vagy az alakok stilszerűbb kivitele által kedvezőbb benyomást gyakorló *királya is — nézzétek!* Nem csak magunkat tiszteljük meg, ha magyar művész alkotása fogja hirdetni Deákemlékét; de Deák Ferencz eszméjét is lobogtatjuk, akkor midőn az ő nézete szerint járunk el, ki a Széchenyi-szobor-pályázatnál kimondta, mi határozattá is emeltetett, *hogy csak azon esetben hirdessünk versenyt külföldi művészek között, ha meggyőződünk, hogy azt magyar elkészíteni képes nem volna.*

KÁTÉ.

IX.

KRITIKAI SZEMLE.

I. KÖZÖS STATISZTIKA. Az osztrák-magyar vám- és kereskedelmi szövetségről szóló 1867. XVI. törvény X. czikke értelmében mind a két fél ministeriuma egyetértőleg fog gondoskodni arról, hogy a két állam területéről származó statisztikai anyag egy statisztikai főmunkálatban összeállíttassék. A törvény ezen rendeletét egész tíz éven át nem teljesítette a két kormány, és csak kevéssel a szövetség lejárta előtt egyeztek meg az osztrák és a magyar statisztikai irodák főnökei egy ily közös munkálat kiadása iránt, mely f. é. július 1-éről vagyis az új vámszövetség hatályba lépésének napján, kelt bevezetéssel nem rég német és magyar nyelven Bécsben a következő czímmel jelent meg: „Az osztrák-magyar birodalom statisztikai kézi könyve az 1867—1876. korszakról, szerkesztve és kiadva az osztrák császári királyi és a magyar királyi statisztikai irodák főnökei által.“

Ezen munka megjelenésére először az augsburgi Allgemeine Zeitung és későbbben néhány bécsi lap által lettünk figyelmesekké. A magyar sajtó — úgy látszik — mai napig sem részesült a szerkesztésben, hogy e hivatalos kiadvány vele közöltetett volna; eddig legalább még egyetlen lap sem emlékezett meg róla. Pedig e munka úgy tárgyánál, mint származásánál fogva, a mennyiben a két állam törvényhozásai rendelték el és a két központi statisztikai hivatal hajtotta végre, kihívja a nyilvánosság figyelmét.

A magyar irodalom, különösen Magyarország statistikája szempontjából azt mondhatnók ugyan: vajha e munka egyáltalán elkerülné a figyelmet és feledésbe süllyedne; de mivel ezt a benne tárgyalt érdekes anyagnál és két nyelvű szövegénél fogva nem remélhetjük, fel akarjuk tárnai annak tömeges hibáit és mintegy tiltakozni legalább azon ferdeségei ellen, melyek a magyar felfogásba és érdekebe ütköznek. Állítjuk ugyanis és bizonyítani fogjuk azonnal, hogy az, ki e munka előszavát és az osztrák közjog vázlatát magyarul írta, nem tud sem magyarul, sem németül, és nem bír semmi érzékkel a magyar alkotmány iránt; az pedig, a ki a magyar közjog vázlatát és a magyarországi statisztikai anyagot is összeállította, a legnagyobb könnyelműséggel és felületességgel járt el.

Az előszót és az osztrák alkotmányról szóló vázlatot Bécsben írták, magyarrá bizonyosan a magyar királyi statisztikai hivatalban fordított-

ták;¹ valamint itt írták meg a magyar közjog rövid ismertetését. Már most vegyük mindjárt a könyv címét. Németül így szól: *Statistisches Handbuch der österreichisch-ungarischen Monarchie*... magyarul így áll: Az osztrák-magyar *birodalom* statisztikai kézikönyve stb. A míg tehát a német szöveg a „*Monarchie*“ szó használata által a magyar közjogi felfogásnak teljesen megfelel, addig a magyar szöveg „*birodalom*“ kifejezése az osztrák centralista felfogást követi.

Az előszó szolgálilag, de a mellett hamisan van magyarra fordítva, és — a mi leginkább megbotránkoztat — a magyar alkotmánynak teljes figyelmen kívül hagyásával és az osztrák törvényeknek Magyarországra való kiterjesztésével. Így mindjárt az előszó — betűről betűre idézve — ekként kezdődik: „A midőn az osztrák birodalom az ő Felsége I-ső Ferencz József császár által legkegyelmesebben adományozott alkotmány által 1861. évben az alkotmányos államok soraiba lépett...“ Néhány mondattal utóbb így folytatja: „Az 1867-ik évi december hó 21-ik napjáról kelt államjogi kiegyezéssel inaugurált új aera... hasonló átnézeti munkák keletkezését... még inkább kívánatosabbnak jelölte meg, úgy hogy ezen körülmény az 1867-ik évi december hó 24-én kelt vám- és kereskedelmi törvény X-ik cikkében kifejezését is találta, mely azt határozza, hogy „a monarchia mindkét felének ministeriumai közös megállapodás útján gondoskodjanak, miszerint a két ország területének statisztikai anyaga egy statisztikai együttes munkálatban összeállíttassék.“ Néhány, a dologra szorosan nem tartozó passus kihagyásával betűről betűre idéztük. A fordító tehát az osztrák és nem a magyar törvényt idézi. December 21-diki törvényt Magyarország nem ismer, és különben a közjogi kiegyezés, vagyis az 1867. XII. t. cz. a királyi szentesítést július 28-án nyerte meg; a vám- és kereskedelmi szövetségre nézve december 24-ikre Ausztriában, helyes elnevezés, de Magyarország ezt az 1867. XVI. t. cz. alatt ismeri, a mely a királyi szentesítést csak december 27-én nyerte el. Továbbá a magyar szöveg írója a szóban levő X. cikket nem a magyar törvényből idézi, hanem lefordítja az osztrák törvény szövegét, még pedig, a mint e sorok elején foglalt idézetből látszik, elég helytelenül.

Így jár el a magyar szöveg írója számtalan helyen; a quotáról például azt mondja (5. l.), hogy „az osztrák birodalmi tanács és a magyar országgyűlés által időről-időre kötendő és a császár által szentesítendő egyezményenyel állapíttatik meg.“ — Az előszó XII. lapján említett, k. und k. Reichskriegsministeriumot magyarul így adja: „a cs. kir. birodalmi (közös) hadügyi ministerium“, nem is sejtve talán, hogy mi a kettő közt a különbség. „Ujnczok megajánlása“ helyett „ujnczok engedélyezéséről“, „közösen viselendő költségek“ helyett — mint ezt a törvény szava és a helyes fogalom kívánja, közösen viselendő kiadásokról beszél. A német szöveggel egy értelemben, elég hibásan azt állítja (7. l.) hogy a vámszövetség tartama alatt „egyik résznek sem álland jogában valamely adóval

terhelni azon forgalmi tárgyakat, melyek az egyik rész tartományi területéből a másik területébe átszállítatnak, valamint egyik résznek sem álland jogában e tekintetből *közbeeső vámhatárt* felállítani. " A törvény azonban eltérőleg intézkedik; a szövetség tartama alatt ugyanis nem szabad egyik félnek sem a másiknak területéről vitt termékek után be-, ki- vagy átmeneti *vám*-illetéket szedni s e végből közbeeső vámvonalat állítani; ellenben megengedtetik, hogy bárminemű és bárki részére szedett belső *adókkal* az egyik fél a másik fél területéből bevitt czikkeket terhelhesse, de csak oly mérvben, a milyenben ily *adókkal* saját területe hasonló iparkészítményeit vagy termékeit terheli.

Az hiszszük, hogy ez idézések, melyeket még akárhánynyal lehetne szaporítani, eléggé igazolják azon ítéletünket, hogy az eredetileg németül írt általános rész magyar átdolgozója nem bír semmi érzékkel Magyarország államisága iránt; hogy az osztrák szempontból legnagyobb részt helyes szöveget szolgálilag és a mellett hibásan, mindenkifőltt pedig Magyarország individuálításának figyelmen kívül hagyásával fordította. Hogy pedig a fordító, mint állítottuk, nem tud se magyarul, se németül, azt az eddigi idézeteken felül még egy két mutatvánnyal akarjuk megerősíteni. A „Statistische Publicationen“ szerinte annyi mint „statistikai *hirdetmények*“, „der Bergwerksbetrieb in Oesterreich“ ezt így fordítja: „A *bányaforgalom* Ausztriában“. A bevezetésben egy helyütt ezt írja: „A jelen kézikönyv czélszerű voltának biztosítéka nemcsak azon szükségletekben (Bedürfniss) fekszik, egy minden nyelvben kihirdetett (ein in beiden Sprachen publicirtes), a birodalom mindkét felének lakosaira uézve *könnyen megszerezhető* (den Bewohnern beider Reichstheile gleich zugängliches, tehát helyesen: *egyaránt érthető*) közös átnézeti munkát előteremteni“ stb.

A magyar közjogról írt vázlat bizonyára más tollból került ki, mint az eddig bíralt rész; mert amaz legalább helyes magyarsággal van írva, de szarvas hibát az is mutat eleget. Így (33. l.) azt írja: „A király összehívja, berekeszti és feloszlátja az országgyűlést. A berekesztés vagy feloszlátástól számítandó 3 hónap múlva új országgyűlésnek kell összehívnia.“ De hát akkor mikép történhetett az idén, hogy a múlt országgyűlés feloszlattatott Junius 30-án, az új pedig egybegyűlt október 19-én.

Helytelenül tünteti fel a statistikai hivatal a Horvát-Szlavonországgal fennálló pénzügyi egyezséget annyiban, mintha e társországok a belgazgatási költségekre most is 2,200,000 frt. általányt kapnának; holott ezen intézkedés az 1873. XXXVI. t. cz. által módosult, a mennyiben egyenes és közvetett adók 45°/_o-át kapják, tekintet nélkül arra, hogy ezen quota mennyit eredményez.

Ugyancsak téves az az állítás (31. l.), hogy országgyűlési képviselő nem lehet, aki „oly vasúti vállalatnak tagja, mely állami subventio élvezetében áll“. Ha ez igaz volna, akkor mikép lehetne a képviselőház tagja

Ivánka, Csengery, Podmaniczky, Várady és még mások? Az összeférhetlenség a subventionált vasúti vállalatok tagjaira csak azon ideig áll fenn, a míg az építés befejezve, a vasút a forgalomnak teljesen átadva, a kormánnyal teljesen leszámolva nincs stb. No de az ily csekélységekkel nem sokat bajlódik az országos statistikai hivatal.

Áttérünk már most a tulajdonképeni statistikai anyagra. Itt is mindjárt a czím és az egész mű tartalma ellen van kifogásuk. A statistikai kézikönyv — mint a czímlapon hirdeti — az 1867—1876-diki korszakkal foglalkozik és ezen időszak választása az 1867, XVI. t. cz. fönebb idézett azon X. cikkének rendelkezésébe ütközik, melynek e statistikai kézikönyv létrejöttét köszöni. E rendelkezés csakis az 1868—1877-ki 10 évre vonatkozhatik. A statistikai hivatal hibázik tehát, ha ezen közös munkálatba felkarolja az annak keretébe nem tartozó 1867-ik évet. Ha azért tette, mert különben csak 9 évre szólna a könyv, akkor csupán a látzatnak akart eleget tenni, mert úgy is igen sok az olyan anyag, mely 1868-czal és még későbbben kezdődik, és ennél is több vizont azon anyag, mely 1876., sőt 1875. előtt is elapad.

A választott korszak tekinteténél azonban sokkal fontosabb az a másik kérdés, hogy minő statistikai anyagot vegyen föl ezen közös munkálat. E részben ismét a kereskedelmi és vámszövetségi törvény X. cikke mely egy statistikai főmunkálat összeállítását rendeli el, kell hogy irányadó legyen. Igaz, hogy az 1867-iki vámszövetségi törvény egész általánosságban szól „a két állam területéből származó statistikai anyag“ról, de az magától érthető, hogy lehetetlen, miszerint azon anyag, melyet a két központi hivatal különböző kiadványaiban nyilvánosságra hozott, akár csak sommásan újból összefoglaltassék; de magától érthető az is, hogy a vámszövetségi törvény legfőljebb azon statistikai anyagról rendelkezik, mely az ezen szövetség keretébe tartozó ügyekről szól.

Ha a kézikönyv szerzői komolyan fölvetették volna maguk előtt a kérdést: mi tartozik szorosán véve a közös statistikai munkálatokba; s ha az általuk többször idézett 1867. XVI. t. cz. X. cikkéből határozott felvilágosítást nem merithettek: akkor megtalálták volna a választ a folyó évben megújított, de a kormányok közt már tavaly megállapított és nyilvánosságra hozott vámszövetségi törvénynek ugyancsak X. cikkében, mely azt rendeli, hogy „mind a két fél ministeriuma a kereskedelmet és forgalmat illető statistikai anyagot egymással közölni“ fogja stb. A legtagabb magyarázat szerint sem foglalható tehát az 1867-iki törvény által rendelt statistikai munkálatba több, mint a mi a kereskedelmi és vámszerződés keretébe tartozik. Ámde az osztrák statistikai hivatal főnöke mélyen sajnálja, hogy nem sikerül közös birodalmi statistikát szervezni; s ezen fájdalomnak némi enyhítése végett kész volt a magyar országos statistikai hivatal főnöke oly statistikai évkönyv szerkesztéséhez járulni, mely fővonásaiban minden közös és nem közös, a vámszövetségbe tartozó

s azon túl terjedő ügyeket az „osztrák-magyar *birodalomról*“ magába fölvesz.

Ezen eljárás helytelenségét kirívólag illusztrálja az egyszeri német vámegelet és a mostani német birodalom közös statistikájának példája. A német vámegeletben a szövethozott államok kötelesek voltak közös rendszer alapján statisztikai anyagot gyűjteni a vámügyről, az indirect adóról s mindazon forgalmi viszonyokról, melyek a vámegelet körébe időről-időre belevonattak. A népszámlálás is egyetértőleg eszközöltetett, és pedig ez utóbbi csupán azon szempontból, mert a vám — és később minden egyleti közös jövedelem a szövethozott államok közt a népesség arányában osztatott meg. Az említett statisztikai anyag az egyleti tagokkal kölcsönösen közöltetett és nyilvánosságra is hozatott; de a vámegeleti statistika sohasem terjedt a vámegeleti ügykörön túl.

A német birodalom szervezete, mely a vámegeletet is magábaszívta, sokkal több közös ügyet karol át, mint a mennyi nálunk a közös kormányzat és a vámszövetség keretébe esik. Van a német birodalomnak alkotmányilag megszabott külön statistikája és erre önálló birodalmi közege; de ez a hivatal kizárólag azon anyaggal foglalkozik, mely a birodalomnak fenntartott közös ügyekből ered. Így Németországban a birodalmi statistika tárgya a népesedés, nemcsak a haderő közössége, s nemcsak a birodalmi illetőség miatt, hanem azon okból, mert az egyes államok matriculáris hozzájárulása a birodalomnak saját jövedelmeiből nem fedezhető szükséglethez a népesség arányában vettetik ki. De nálunk mi szükség van a vámszövetségi törvény által megrendelt közös statisztikai munkálatban a népesség és a népesedési mozgalom adataira? A vámjövedelem nem úgy osztatik meg, mint az egyszerű vámegeletben; a két állam újonczjuttalékának kimunkálásáról a védtörvény külön rendelkezik; a közös költségekhez való járulásunk pedig nem a népesség arányában számítatik ki. A német birodalmi statistika csak a besorozott újonczok iskolai képzettségét mutatja ki, míg az osztrák-magyar birodalom előttünk fekvő statisztikai kézi könyve az egész egyházi- és tanügyre, a miben pedig az alkotmány szempontjából semmi érintkezésünk sincs Ausztriával, terjeszti ki adatait. A német birodalmi statistika az igazságszolgáltatás terén némely, igen kevés rokon anyag mellett, csak a vámoknál s a birodalmi adóknál elkövetett vétségeket mutatja ki; holott nálunk a szóban levő kézi könyv az igazságügy minden ágára kiterjeszkedik, bár egyik sem közös, vagy szükségkép egyöntetű a Lajthántúlival.

A míg azonban a kézikönyv ekként keretébe nem tartozó sokféle anyagot ölel fel, sokat hanyagol el, mit részletesebben kellene kimutatnia még akkor is, ha a szerzők felfogása a munkába tartozó adatokról és az ezeknek arányosan kijutó térről helyes lenne is. — Így az eléggé részletezett külkereskedelem mellett forgalmi szempontból említés sem történik a vámbevételekről; és ezen fontos közgazdasági anyag csak a pénz-

ügyeknél, ott is igen hiányosan érintetik. A fogyasztási adók jövedelmét, ezen sok tekintetben igen érdekes anyagot, minden részletezés nélkül csupán egy főszámban említi fel; holott igen jelentéktelen ügyeket sokkal részletesebben ismertet. Hiányos a vasúti statistika azon lényeges pontban, hogy kimutattatik ugyan mennyi a közös, mennyi a tisztán osztrák és a tisztán magyar vasutak hálózata; de az sehol sincs kimutatva, hogy hány kilométer vasút van tulajdonképen Magyarországon.

Mindezen és sok más ilyen hiba a munka helytelen alapszervezetéből származik. Nézzük már most — ezen eredendő hibáktól eltekintve — a statistikai anyagot úgy, a mint adva van.

Első sorban az a kifogásunk, hogy a kézikönyv, ha már egyszer az 1867—1876-iki cyclust tűzte ki, nem indul ki a kezdettől és nem halad végig akkor sem, mikor az anyag rendelkezésre van, és túlmegy viszont minden ok nélkül a kitűzött határon. Így mi szükség az 1850-ki népszámlálás adataira, és miért közöltetnek az osztrák nemzeti bank kimutatásai még 1877-ről is? Azután mily szégyenletes dolog az, hogy a budapesti egyetem, a József-műegyetem, a selmeczbányai akadémia, valamint a jogakademiák tanerői s tanulóinak száma 1867-ről ki nem mutattatik, és hogy a Kolozsvárt előbb fennállott sebészeti intézetről egyáltalán említés sem történik. És a míg itt — elég sajnós — épen Magyarországot illetőleg kelleténél később erednek meg az adatok, az államháztartásról idő előtt apadnak el a kimutatások. Ausztriára s Magyarországra nézve a pénzügyekről csak 1875., a közös háztartásra nézve pedig csak 1874. végeig terjednek az adatok. Pedig nézetünk szerint, közölhetők lettek volna mind a három rendbeli adatok 1876. végeig, mert azon ok, mely az 1875-iki közös háztartási adatok elhagyására jegyzet képében felhozatik, hogy a delegációk nem hagyták még helyben a zárszámadást, és a mely ok miatt — mutatis mutandis — elmaradtak az 1876-iki összes pénzügyi adatok, nem eléggé uyomatékos. A delegációk és a törvényhozó testületek nem módosítják és nem módosíthatják a zárszámadásokban jelentkező számokat, melyek mindannyi bevégzett tény kifejezései, hanem ítélnék a költségvetéstől történt eltérések okai fölött. Azért a statistikai kézikönyvbe minden habozás nélkül fel lehetett volna venni a múlt év vége előtt ismeretes 1875-iki közös zárszámadásból az adatokat, melyek különben a delegációktól a folyó év első felében, jóval mielőtt a statisztikai kézikönyv sajtó alá került, helyben is hagyattak. Hasonlóképen áll az ügy az 1876-iki háztartásokkal. A magyar állami zárszámadás, valamint az osztrák, még a múlt ősszel került nyilvánosságra; a közös mindenesetre le volt zárva és eredménye meg volt tudható a közös főszámvévőszéknél a múlt év végén. A pénzügyi statistika tehát jóval teljesebb lehetett volna, mint a hogy a kézikönyvben szerepel.

Egy másik nagy hibája a kézikönyvnek az, hogy nem egyenlő alapon készültek összeállításai. Így hogy mindjárt a pénzügyeknél marad-

junk, Ausztriánál a vámbevételek egész nagyságukban szerepelnek (1875) 19,456,051 frttal, pedig a kezelési átalány (11—12a₁) levonásával a többi mind a közös háztartás bevételet képezi; másfelől pedig Magyarország háztartásában vámbevételül csak 467,380 frt. említettik, úgy, hogy ezen egyenlőtlen alapon az osztrák és a magyar közvetett adók közti arány (245 a 85 millióhoz) a valónál is sokkal kedvezőtlenebbül jelentkezik.

Hasonlóképen helytelen, hogy míg a magyar állami kiadások közt az államjóságok és államerdők külön vannak kimutatva, addig a bevételeknél egy számban van mindkettő összefoglalva, úgy, hogy ezen hanyag összeállítás folytán e két nagy állami vagyony mindegyikének tiszta jövedelme a statisztikai kézikönyvből meg nem tudható.

A legflagransabb módon jelentkezik az összeállítás egyenlőtlensége a részvénytársulatok statistikájánál (138—141. l.) Az illető táblázat följirata így szól: Részvénytársulatok Ausztria-Magyarországban (helyesen így kellene állani: Ausztriában és Magyarországon) 1867-től 1876-ig. Ezen közös cím alatt kimutattnak Ausztriáról csakugyan az összes részvénytársulatok és pedig (1876 végén) 522 társulat 1.513,751.674 frt befizetett tőkével; míg ugyanazon közös fej alatt Magyarországról csak az iparos részvénytársulatok, számszerint 137, és pedig 34,549.967 frt. befizetett tőkével; utána Horvát-Szlavonországról ismét nem egyedül iparos részvénytársulatok, hanem bank- és hitelintézetek számszerint 14, és pedig 3,522.198 frt. befizetett tőkével vannak kimutatva. Ausztriából tehát a bankok, közlekedési, biztosító, építő s a szorosabb értelemben vett iparos részvénytársulatok vannak kimutatva; holott Magyarországból csak ez utóbbiak, és hiányzanak nemesak — mint egy jegyzet kiemeli — a külön kimutatott forgalmi intézetek, hanem hiányzanak a takarékpénztárakon kívül — pedig ezeknek elhagyása azért, mert Ausztriában részvényekre alapított ily intézetek nem léteznek, nincsen indokolva — a többi magyar bank- és hitelintézetek. Az összeállítás ezen egyenlőtlensége- és felületességéből ered azután, hogy Ausztriával szemben oly nyomorúságosan jelentünk meg, hogy míg ez 1513 millió tőkét mutat föl, addig Magyarország csak 54 milliót állít szembe. Ezt a valótlaniságot és szegénységi bizonyítványt a magyar országos statisztikai hivatalnak köszönhetjük.

CENSOR.

II. 1. *VISONTAY JÁNOS Egyetemes földirat.* Az újabb adatok nyomán átdolgozva. I. rész. Európa. Tizedik kiadás. Budapest, 1879. Tettey Nándor és társa. Ára 80 kr.

2. *Brassai Sámuel földiratának* második vagy polgári része. Írta Buzogány Áron tört. és földirat tanára. Harmadik javított kiadás. Ára füzve 60 kr., kötve 70 kr. Kolozsvárt, 1878. Kiadja Stein János könyvtáros.

Visontay János és Buzogány Áron előttünk fekvő földrajzi munkáit sok iskolában használják tankönyvekül, s kétségkívül a legismertesebb iskolai könyvek közé tartoznak. Maga ez a körülmény és még hozzá az, hogy az egyik könyv már tizedik, a másik is már harmadik kiadásban lát napvilágot, csaknem fölöslegessé teszi, hogy róla bővebben írjunk, mint oly könyvekről, melyeket jól ismernek az iskolai körök. Nem is akarunk kimerítő, tüzetes kritikát írni róluk, — czélunk ezúttal csak az, hogy új köntösükben, legújabb kiadásaikban mutassuk be őket azoknak, a kik még nem ismerik.

Visontay úr könyve, anyagát, beosztását s tárgyalási módszerét tekintve a legújabb kiadásban is az, a mi régebben volt. Az újabb területváltoztatások, államalakulások, valamint a meterrendszer mértékei is fel vannak ugyan véve könyvében, sőt helylyel-közzel a physikai viszonyokból is vett fel egy keveset, de munkájának főjellemvonása s épen ezért hibája az új kiadásban is a természeti viszonyok elhanyagolása s a politikai-statistikaiaknak előtérbe állítása.

Mintha csak Ritter és Humboldt előtt iratott volna e munka, anynyira a régi, szellemtelen geographia bélyegét viseli magán. Ugyanis a fősúly — mint már megjegyeztük — ebben a kiadásban is a politikai viszonyokra van fektetve, s ezek is úgy vannak előadva, hogy csak néhol úgy elvéve találjuk meg közöttük az ok és okozati összefüggést; minélfogva kénytelenek vagyunk kimondani azon véleményünket, hogy e könyv jelen alakjában a tanulóknak csak emlékezőtehetségét fogja élesíteni, de gondolkozó és ítélőtehetségét nem.

Nincs arra terünk, hogy a munkában megjegyzett hibákat mind felsoroljuk, de néhányat mégis ki kell emelnünk állításaink igazolására. Hibának tartjuk a könyvben a többek között azt, hogy a hegyrendszerek leírása az újabb s helyesebb felosztás mellőzésével, mindenütt a régi elavult felosztás és csoportosítás szerint történik, mi különösen az Alpok és Kárpátok hegyrendszerénél tűnik leginkább szemünkbe.

Ennél sokkal nagyobb hibája a könyvnek az, hogy a geographiai alapfogalmak teljesen össze vannak benne zavarva, mik, ha meggondoljuk, hogy a könyvnek tizedik kiadásában fordulnak elő, azt látszanak igazolni, hogy szerző a földrajzi tudomány alapfogalmaiban nem bír kellő jártassággal. Akárhány példát hozhatnánk fel ennek illusztrálására, de a tér szűke miatt, melyet a szerkesztő ugyancsak kimért számunkra, elég lesz itt néhánynyal szolgálni. A 83. lapon az Alpokról levén szó, ezeket mondja:

„Az őskövületesi sziklafajok csak imitt-amott mint magvak jönnek elő“ (már t. i. az Alpoknál); Visontay úr tehát a kőzet szó helyett kövületet használ, a mi arra mutat, hogy a földrajzi alapfogalmakkal és elnevezésekkel nem ismerős. Ugyanezen lapon ezt mondja: „A Karavanka csoportot egy hosszú harántvölgy metszi: ez a Pusztér-völgy.“ Mindenki

tudja, hogy a Puszter-völgy hoszszanti völgy és nem harántvölgy, s ha Visontay azt mégis „hosszú harántvölgynek“ nevezi, ezzel csak azt bizonyítja, hogy a hoszszanti és harántvölgyek közt levő különbséget nem tudja. A 82. lapon azt mondja: „Nagyszerű látvány a Pastarzens (helyesen Pasterze) nevű jégkéreg, mely északnyugoti meredélyén 22 □ km. területet foglal el.“ Erről elég csak annyit megjegyezni, hogy a „jégkéreg“ Gletschert akarna jelenteni stb. stb.

Hogy meghatározásai mily homályosok és érthetetlenek, arra nézve idézzük a 12. lapon a következőket: „A láthatár alsó kerülete meghoszszabítva a föld felületén a központ irányáig képezi a látkört, mely a földet felső és alsó egyenlő részekre osztja.“ Hogy mit akar ezzel mondani, azt én sejteni sem tudom.

Vagy minő tökéletlen kifejezés a 7. lapon ez, hogy „a hajnalsillag közönséges távcsövön nézve is elveszti sugarait“? Nem azt teszi-e ez, vagy lehet-e ezt másként érteni, minthogy a hajnalsillag a ránézés következtében elhomályosul? A 12. lapon a délkörökről (a könyvben: déllők) azt mondja, hogy: „ezek arra szolgálnak, hogy a földön a hegyek egymástóli távolságát megtudhassuk.“ Hát csak erre, csak a hegyek távolságainak meghatározására szolgálnak s egyébre nem is? No akkor nem sok hasznukat veszszük nekik.

Azután, hogy a nyelvet mily rosszul kezeli, hogy gondolatait mily homályos, nehézkes és érthetetlen sentenciákba burkolja, azt legvilágosabban mutatja a 4. lapon a következő hely: „állócsillagoknak azért nevezetnek, mert helyzetüket földünk iránt nem változtatják. Mi azonban csak annyi jelent, hogy azon távolság, mely földünkről kiszámítható, elenyészik azon távolsághoz képest, melyben az állócsillagok egymáshoz viszonylanak: nem pedig, mintha az állócsillagok mozdulatlanságát csak feltételezni is lehetne.“ Tessék már most ebből a tömkelegből az értelmet kikeresni.

Vannak egészen sajátlagos kifejezései is, a melyek többnyire helytelenek vagy pedig nem elég szabatosok. P. o. az 5. lapon azt mondja a földről, hogy „sarkai vagyis önmaga körül 610 óra alatt fordul meg.“ Mennyi botlás s mennyi képtelenség van csak e fél sorban is?! Á föld nemcsak sarkai körül, nem is önmaga körül, hanem tengelye körül forog. Ez a helyes és szabatos kifejezés.

Nem feltűnő kifejezés-e ez, hogy „a Kárpátoknak Magyarhon a házája“? (20. lapon) Vagy ez: „E főnlapályok közül kettő medenczeszerű, kettő háttas“? (lásd 74. l.) A lóról mondják, hogy ez háttas ló, de háttas fensíkről még nem hallottam. Hát még ez: „A Svájci Jura a Schaffhauseni zuhatagnál átkel a Rajnán.“ A hegység átkel a Rajnán (!) ez már mégis furesza kifejezés!

Csak néhányat jelöltünk ki itt a szemünkbe tűnt hibák közül, ezeket sem kritizálási kedvtelésből, hanem azon őszinte szándékkal, hogy

Visontay urat figyelmeztessük, sőt épen kényszerítsük a jelzett hibák kijavítására s a hiányok pótlására. Visontay úr könyvei iránt nagy részvétet mutat a fogyasztó közönség, munkáit sok iskolában használják tan-könyvekkül; viszonozza tehát e részvétet s figyelmet azzal, hogy könyvének minden újabb kiadását tegye jobbá és tökéletesebbé.

A bírálatunk alatt levő második könyvről, melynek czímét csak akkor értjük, ha az előszót elolvastuk, kevés mondani valónk van. Anyaga, beosztása s tárgyalási módja ennek is a régi. Az új kiadás mindössze abban különbözik a régebbitől, hogy ebbe az újabb statisztikai adatok és a méterrendszer mértékei is fel vannak véve.

Kifogásunk ellene csak az, hogy az egész könyv kérdésekben és feleletekben van írva. Ez nem válik előnyére a könyvnek, mert egy ugyanazon tanalak az egész munkán keresztülvive rendkívül unalmas és fárasztó. Használhatjuk igen ezt a tanalakot is, de csak csinján, akkor a mikor arról akarunk meggyőződni, hogy tanítványaink a közlöttekét fel-fogták-e és helyesen fogták-e fel; tehát mindig a tanítás végén, mintegy a hallottak felrissítése s azoknak az emlékezőtehetségben való megszilárdítása végett, de hogy bármely tantárgy — kivéve tán a hit és erkölctant — kérdésekben és feleletekben legyen írva, azt mi határozottan perhorrescáljuk.

Nem hallgathatjuk el az itt-ott észrevett hibás statisztikai adatok fel-mlítését sem. A könyv 10. lapján Európa népessége 250 millióra van téve. A Behm által, Gothában, Justus Perthes kiadásában „Die Bevölkerung der Erde“ czímmel megjelenő s mindenesetre a leggondosabban szerkesztett évi áttekintésben 305 millióra van téve Európa népességének száma, a mi mégis nevezetes differentia. Ugyane lapon az van mondva, hogy az európai népek más világrészekben 200 millió nép felett uralkodnak. Ez az adat sem helyes. Hisz az angolok előindiai birtokainak népessége is 230 millióra van téve, hát még a hollandok, oroszok, törökök ázsiai birtokai s a többi földrészekben levő birtokok népessége mennyivel haladja meg e számot?

A 22. lapon Erdély kiterjedése 58□ kilometerre van téve. Ez nyilván sajtóhiba, mely 54957 □ kilometer akart lenni. A Határőrvidék népessége a 48. lapon csak 800 ezerre van téve, holott az 1,200.000. A 148. lapon Khokandról szólva az van mondva, hogy „khánja az oroszszal is köti a barátságot.“ Köti bizony, mert már meghódoltatta Oroszország s be is kebelezte a khánságot birtokai közé. A 171. lapon említett boerek két köztársasága közül is már csak egyet nevezhetünk, mert a Waalontúli köztársaságot az angolok 1877-ben elfoglalták s birtokaik közé bekebelezték; stb. stb.

Másként e művet egészen alkalmas muukának tartjuk s már csak ezért is óhajtjuk, hogy szerző az általunk említett hiányokon egy újabb kiadás alkalmával segítsen, hogy könyve annál jobb és annál használhatóbb legyen.

LAKY DÁNIEL.

